UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 00076134 6

UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY

WILLIAM H. DONNER
COLLECTION

purchased from
a gift by

THE DONNER CANADIAN
FOUNDATION

HANDBOUND
AT THE

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

New Series.—Nos. 900, 908, 915, 918, 921, 927, 935, 943, 955, 960, 975, & 977.

THE TATTVA-CINTĀMAṆI

BY

GAṄGEÇA UPĀDHYĀYA

PART IV.—VOLUME II.

ÇABDA-KHAṆḌA

FROM VIDHIVĀDA TO PRAMĀṆA-CATUṢṬAYA-PRĀMĀṆYAVĀDA

WITH THE COMMENTARIES OF

MATHURANATHA TARKAVAGIÇA

AND

JAYADEVA MIÇRA;

AND WITH

THE ĀKHYATAVĀDA

AND

THE NAÑVĀDA

OF

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA RAGHUNĀTHA ÇIROMAṆI.

INDIA OFFICE LIBRARY

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA KĀMĀKHYĀNĀTHA TARKAVĀGIÇA,

Professor, Sanskrit College, Calcutta.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1901.

pt. 4
v. 2

LIBRARY
JUN - 1 1967
UNIVERSITY OF TORONTO

तत्त्वचिन्तामणौ

शब्दखण्डं ।

विधिवादादिप्रमाणचतुष्टयप्रामाण्यवादान्तं ।

महामहोपाध्याय-श्रीमद्गङ्गेशविरचितं ।

महामहोपाध्याय-श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचित-
रहस्यनामकटीकया महामहोपाध्याय-श्रीजय-
देवमिश्रविरचितालोकाख्यटीकया
महामहोपाध्याय-श्रीरघुनाथ-
शिरोमणिकृतेन आख्यात-
वादेन नञ्वादेन
च सहितं ।

एशियाटीकसोसाइटीसमाजानुमत्या संस्कृतविद्यालयाध्यापक-
महामहोपाध्याय-श्रीकामाख्यानाथ-तर्कवागीशेन
परिशोधितं ।

कलिकाताराजधान्यां
बाप्टिष्टमिशनयन्त्रे मुद्रितं ।
शकाब्दाः १८२२ ।

उपक्रमणिका।

दुःखपङ्कनिमग्नानां जीवानां षोडशपदार्थ-तत्त्वज्ञानद्वारा दुःखात्यन्त-निवृत्तये परमकारुणिको महर्षिर्गौतमः षोडशपदार्थनिरूपणात्मकं न्याय-शास्त्रं प्रणिनाय। स च महर्षिः प्रत्यक्षानुमानोपमान-शब्दात्मकप्रमाणचतु-ष्टयप्रामाण्यवादी, तन्मतमवलम्ब्य श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायः तत्त्वचिन्तामणि-नामकग्रन्थेन तादृशप्रमाणचतुष्टयस्य प्रमाणानां प्रामाण्यं सोपपत्तिकञ्च व्यवस्थापितवान्। स च तार्किकशिरोमणिर्मिथिलाजनपदमलञ्चकार कस्मिन् समये एतत्सम्बन्धं सम्यगद्यापि न निर्णीयते, किन्तु षड्-दर्शनटीकाकारवाचस्पतिमिश्रात् तदानीन्तनत्वमेवं निर्णेतुं शक्यते, यतस्तेन ग्रन्थे "प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः न चि कुत्सिते श्रीमदुदयनाचार्यः समनुमिनुते वाचस्पतिः" इति वाचस्पतिवचनमो-रविरोध इति वदता तस्मात् तस्याधुनिकता सूचिता। स एव ग्रन्थोऽस्य प्रथमग्रन्थः, तदैव पाण्डित्येन न्यायदर्शनं सर्वैः समादरणीयमासीत्। तद्ग्रन्थस्य चिन्तामणिसंज्ञकत्वेन महामहोपाध्याय-श्रीमद्देवमिश्रविर-चितदुर्गालोकाख्या टीकोपलभ्यते, महामहोपाध्याय-श्रीरुचिदत्त-विरचितमकरन्दाख्याः प्रकाशाख्याः, तार्किकशिरोमणिमहामहो-पाध्याय-श्रीरघुनाथशिरोमणिविरचितदीधित्याख्या दीधितिनाम्ना प्रसिद्ध युक्तैव। तादृशव्याख्याग्रन्थाः अपि ... महामहो-पाध्याय-श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशेन ... विशदव्याख्या तद्-ग्रन्थानामपि ...। अस्मिन् तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थे चत्वारः परि-च्छेदाः सन्ति, प्रथमः प्रत्यक्षपरिच्छेदः, द्वितीयः अनुमानपरिच्छेदः, तृतीय-उपमानपरिच्छेदः, चतुर्थः शब्दपरिच्छेदः, प्रथमपरिच्छेदे प्रत्यक्षप्रमितेः चरमं कारणं प्रमाणं विधिवदेवोपवर्णितं, द्वितीयपरिच्छेदे चानुमितेश्चरमं कारणं प्रमाणस्य विधिवदेवोपवर्णितं, ईश्वरानुमानप्रभृति विधिवदेवोपवर्णिता

च। तृतीयपरिच्छेदे उपमितेर्लक्षणं कारणं प्रामाण्यञ्च विशेषेणोपवर्णितं, चतुर्थपरिच्छेदे शाब्दप्रमितेर्लक्षणं कारणं प्रामाण्यञ्च विशेषेणोपवर्णितं। द्वितीयानुमानपरिच्छेदस्य केचिदंशाः अस्मत्प्रदेशे पठन-पाठनयोः प्रचरन्ति, सुतरां पठन-पाठनाभावात् तदंशग्रन्थोऽनुपलब्ध एव जातः। तमप्यनुपलब्धं ग्रन्थं सुबहुश्रमेणान्वेषयद्भिः एसियाटिक-सोसाइटी-[illegible] परिशोधनपूर्व्वकमुद्रणेनास्य ग्रन्थस्य प्रचारार्थं [illegible], तथाप्यस्य संशोधनविषये यावान् परिश्रमः समुचितः तावान् कृतोऽपि तथापि प्रमादवशात् स्खलितं सन्तः सं[illegible]र्व्वन्तु। [illegible]प्रत्यक्षविभागव्याख्यानुसाराणां गुणमतेऽपि अतिविस्तारत्वात् दुरूहत्वात् कैश्चिदन्तेवासिभिः विशेषेणानुरुद्धाः महामहोपाध्याय-श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचितरहस्यव्याख्यानं तदनुपूरकमिदं मुद्रापितं। प्रत्यक्षपरिच्छेदस्य मङ्गलवादे [illegible]प्रामाण्यवादे अभाववादे प्रत्यक्षकारणवादे मनोऽणुत्ववादे अनुव्यवसायवादे निर्व्विकल्पकवादे अनुमानपरिच्छेदस्य ईश्वरानुमानवादे शब्दपरिच्छेदस्य शक्तिवादे समासवादे आख्यातवादे धातुवादे उपसर्गवादे प्रामाण्यानुमानप्रामाण्यवादे च महामहोपाध्याय-श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशकृतरहस्याभिधव्याख्यानुपलब्धत्वात् तत्र तत्र मूलविभागेषु महामहोपाध्याय-श्री[illegible]विरचितप्रकाशाख्यव्याख्यानुरूपं सन्निवेशितं। उपमानपरिच्छेदे रहस्यनामकव्याख्यानुपलब्धत्वात् [illegible] नुपलब्धत्वात् तत्र विभागे महामहोपाध्याय-श्री[illegible]विरचितदीपिकाख्यव्याख्यानुरूपं सन्निवेशितं। शब्दपरिच्छेदस्य शब्दप्रामाण्यवादे विधिवादे अपूर्व्ववादे शक्तिवादे समासवादे आख्यातवादे धातुवादे उपसर्गवादे प्रामाण्यानुमानप्रामाण्यवादे च महामहोपाध्याय-श्री[illegible]व्याख्यानां पण्डितपदार्थविस्तारदर्शनात् तत्र तत्र विभागे क्व-क्वचित् रहस्यनामकव्याख्याया [illegible] क्व-क्वचित् [illegible] पाठदानात् अधिकवाक्यानामपि सन्निवेशितं। यदि [illegible]पुस्तकान्यवलम्ब्य मयैतत्परिशोधनं कृतं तेषामेषां नवद्वीप-

तत्त्वचिन्तामणिसार-तत्त्वचिन्तामणिटीकायामुद्धृत-श्लोकानां अकारादिक्रमेण प्रतीकसूची ।

प्रत्यक्षखण्डस्य ।

प्रतीकः ।

अ ।

अङ्गानि वेदाश्चत्वारः ११५ । ५ ॥

अन्यस्य ह्यन्यथा भानं ४६८ । १ ॥

आ ।

आयुर्वेदो धनुर्वेदः ११५ । ७ ॥

इ ।

इष्टे पुंसवने चैव ४९ । १७ ।

उ ।

ओङ्कारश्चाथशब्दश्च १०२ । ५ ॥

न ।

नित्य-नैमित्तिकैश्चैव ९ । १५ ॥

निष्फलानि च कर्माणि ९ । १७ ॥

प ।

प्रतिमन्वन्तरञ्चैषा ६४४ । १९ ॥

प्रसक्तप्रतिषेधात्मा ४६५ । १ ॥

तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थकारोल्लिखित-तट्टीकाकारोल्लिखितानां ग्रन्थकारनाम्नां पत्रादिनिर्देश सूची ।

प्रत्यक्षखण्डस्य ।

ग्रन्थकर्त्तृनामानि ।

उ ।

उपाध्यायः १७ । १५ ।

ग ।

गुरुः ३ । १ ॥ ११७ । १४ ॥ १२६ । १० ॥ १३७ । १२ ॥ १४५ । १४ ॥ १६४ । ३ ॥ १९२ । १६ ॥

द ।

दीधितिकृत् ११५ । १४ ॥ १३१ । १८ ॥

प ।

प्राभाकरः ३५६ । १ ॥ ४४८ । ४ ॥ ५५६ । १ ॥

प्राभाकरनव्यः ४९४ । २० ॥

प्राभाकरैकदेशी ५१२ । १ ॥

ब ।

बौद्धः १०९ । १ ॥

भ ।

भट्टः ११७ । १५ ॥ १२६ । १४ ॥

भट्टाचार्य्यः १६६ । २२ ॥

भट्टाचार्य्यानुयायी ४८६ । १९ ॥

म ।

मङ्गलाचारयुक्तानां १०१ । ५ ॥

य ।

यस्मिन् देशे य आचारः १११ । ४ ॥

व ।

विशिखो व्युपवीतश्च २२ । १८ ॥

वृथा चेष्टां न कुर्वीत ६ । १७ ॥

स ।

संवत्सरश्चैकमपि ३७ १४ ॥

सदोपवीतिना भाव्यं २२ । १९ ॥

सन्निहितस्थलसङ्कले ४७५ । ८ ॥

साकारपातादसतो न भाषात् ४७४ । १ ॥

तत्त्वचिन्तामणिविचार-तद्दीधितिगादाधरीधृतग्रन्थनाम्नां अकारादिक्रमेण सूची।

प्रत्यक्षखण्डस्य।

ग्रन्थनाम।

भ।

भारतं ११३। १५॥

म।

मीमांसा ३५४। १॥ ३५५। ४॥

व।

वेदः ११। ४॥ १६। ७॥ १७। १॥ ५१। ४॥ ५४। १॥ ५५। २॥ ५६। १९॥ ५९। २॥ ७६। २॥ ८२। ७॥ ९१। २॥ ९९। ४॥ १००। २॥ १०६। २॥ १०९। २॥ ३४४। ५॥ ३४५। ८॥ ३५३। ४॥ ३५४। ३॥ ३५५। १॥

श।

श्रुतिः १५। १॥ १६। २॥ ६९। ६॥ ८४। ३॥ ८६। १॥

स।

स्मृतिः ११३। १॥

म।

मनुः ११० । ३ ॥

मिश्रः ११७ । १५ ॥ १२६ । १२ । १६६ । ७ ॥ ४२० । ७ ॥ ६०५ । १६ ॥
६३७ । ११ ॥

मिश्रानुयायी ४७६ । ४ ॥ ४८३ ।

मीमांसकः ५ । ११ ॥ १४ । १६ ॥ २२ । ३ ॥ ३० । १७ ॥ ४० । ११ ॥
४८ । १० ॥ ४६६ । १८ ॥

मीमांसकैकदेशी ६० । १६ ॥ १२६ । ४ ॥ १६६ । १४ ॥ ३६६ । १४ ॥

मीमांसकनव्यः ३६६ । १५ ॥

स।

साम्प्रदायवित् ७३६ । १ ॥

साम्प्रदायिकाः १३४ । १६ ॥

तत्त्वचिन्तामणिकारोल्लिखितानां तट्टीकाकारोल्लिखिता-
नाञ्च वैदिकशब्दानां अकारादिक्रमेण सूची ।

प्रत्यक्षखण्डस्य ।

वैदिकशब्दः ।

अ ।

अपूर्व्वं २१ । १ ॥ २२ । ३ ॥ ३० । ७ ॥ ३१ । ५ ॥ ३६ । १ ॥ ५० । २ ॥ ५१ । ७ ॥ ५३ । १६ ॥ ५४ । ६ ॥ ५५ । १५ ॥ ६२ । २० ॥ ६३ । १९ ॥ ६९ । १३ ॥

अश्वमेधः ५३ । १८ ॥ ६७ । १८ ॥ ६८ । ५ ॥ ७१ । ८ ॥

आ ।

आग्नेयाष्टाकपालं २७ । १४ ॥

आचारः २६ । १ ॥

आरः २७ । २ ॥ २९ । ११ ॥

इ ।

इज्या ४३ । १ ॥ ४६ । १ ॥ ४९ । २३ ॥

इन्द्रवायुः २८ । १ ॥ २९ । ११ ॥

इष्टिः ४३ । १२ ॥ ६२ । १ ॥

क ।

कारीरी २८ । १२ ॥ ६० । २ ॥ ६४ । ४ ॥ ७२ । ७ ॥

कपालः ४४ । ६ ॥

ग ।

गृहस्थः २७ । २ ॥ २८ ।

च ।

चरुः २७ । १४ ॥ ६१ । ५ ॥

द ।

दक्षिणा २८ । १६ ॥ ३० । ७ ॥ ५३ । १२ ॥

दर्भः ८ । २ ॥ २२ । १२ ॥ २३ । १३ ॥ २६ । २ ॥ २७ । १३ ॥ ४३ । १ ॥
६७ । १५ ॥ ७० । ८ ॥ ८४ । २ ॥ ८५ । १० ॥

दर्शपौर्णमासः २७ । १५ ॥ ६१ । ५ ॥

दुरितं ३१ । ४ ॥ ३६ । ३ ॥ ४० । १ ॥ ५३ । २ ॥ ५४ । १ ॥ ५६ । १ ॥
५७ । ७ ॥ ६५ । ३ ॥ ७५ । १ ॥

प ।

परमात्मपूर्वं २१ । ७ ॥ २२ । ५ ॥ ५५ । १२ ॥

पावनं २८ । १ ॥

पुनरुक्तिः २८ । १२ ॥ ३१ । १७ ॥ ६६ । २ ॥ ६७ । १ ॥

पुरोडाशः ६७ । १८ ॥

प्रणामः १८ । ६ ॥ २१ । ६ ॥ २२ । १३ ॥ ३१ । ४ ॥

प्रायश्चित्तं २१ । १८ ॥ २२ । १ ॥ २६ । ४ ॥ ३८ । १० ॥ ४१ । ६ ॥ ८४ ।
१३ ॥ ८८ । ५ ॥

य ।

यागः ५२ । २ ॥ ६८ । १२ ॥ ७० । ११ ॥ ७१ । ११ ॥ ७२ । ६ ॥

व ।

वाजपेयः ६७ । १८ ॥ ६८ । ५ ॥

विधिः २१ । ११ ॥ ५६ । ११ ॥ ७१ । १ ॥ ७२ । १ ॥

विश्वजित् ६ । ४ ॥ २८ । ३ । ३० । ७ ॥

व्रीहिः ४४ । ८ ॥

श ।

श्येनः १८ । ११ ॥ ६३ । १० ॥

श्राद्धं १८ । १२ ॥ ४६ । ५ ॥ ४६ । १८ ॥

स ।

स्फ्यः ४३ । १ ॥ ४६ । १२ ॥ ४७ । ३ । ४८ । ६ ॥

स्वर्गः १३ । १२ ॥ १४ । १६ ॥ २१ । ६ ॥ २२ । ६ ॥ २८ । ३ ॥ २६ । २१ ॥
६७ । १६ ॥ ७० । ८ ॥ ८६ । ३ ॥ ३४४ । ३ ॥

अकारादिक्रमेण विषयसूची ।

तत्त्वचिन्तामणौ प्रत्यक्षखण्डस्य ।

विषयः ।

अ ।

अनुद्भूतत्वस्य नानाजातित्वव्यवस्थापनं ७२५ । ७ ॥

अनुद्भूतत्वाभावकूटस्य महत्त्वस्य च प्रत्यक्षत्वे प्रयोजकत्वनिरूपणं ७२५ । ११ ॥

अनुपलब्धिप्रामाण्ये बाधिका युक्तिः ६८५ । ५ ॥

अनुपलब्धिप्रामाण्ये साधिका युक्तिः ६७३ । १ ॥

अन्यथाख्यातिविचारावतरणं ४३० । १ ॥

अन्यथाख्यातिविचारे प्राभाकरमतं ४४८ । ४ ॥

अन्यथाख्यातौ प्रमाणव्यवस्थापनं ४३९ । ३ ॥

अन्यथाख्यातौ प्रमाणाभावशङ्का ४३१ । १ ॥

अन्यथाख्यातौ प्राभाकरादीनां मतखण्डनं ५१८ । ७ ॥

अन्यथाख्यातौ प्राभाकरैकदेशिनां मतं ५१२ । १ ॥

अन्यथाख्यातौ सिद्धान्तव्यवस्थापनं ४७७ । १ ॥

अभावप्रत्यक्षे विशेषणतायाः सन्निकर्षत्वव्यवस्थापनं ६६९ । १ ॥

अभावस्य भावरूपत्वे बाधिका युक्तिः ७०७ । ५ ॥

अभावस्य भावरूपत्वे साधिका युक्तिः ६९३ । १ ॥

ग ।

गुणकार्यतावच्छेदकतया [illegible] ३७२ । १ ॥

गुरुमतखण्डनं १७० । १ ॥

गौतमस्य आन्वीक्षिकीप्रणयने बीजकथनं ११४ । ९ ॥
ग्रन्थस्य चिन्तामणिनामकरणे बीजकथनं —४— १

ज ।

ज्ञानस्य मानसज्ञानविषयत्वे बाधिका युक्तिः ७८४ । १ ॥
ज्ञानस्य मानसज्ञानविषयत्वे साधिका युक्तिः ७९३ । १२ ॥

न ।

निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य लक्षणं ८०९ । २ ॥
निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्वीकारे बाधिका युक्तिः ८०९ । ३ ॥
निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्वीकारे साधिका युक्तिः ८१७ । ४ ॥

प ।

प्रत्यक्षलक्षणं ५३० । १ ॥
प्रत्यभिज्ञानविचारः ८३९ । ५ ॥
प्रत्यक्षविशेषे सन्निकर्षविशेषस्य हेतुत्वव्यवस्थापनं ५७२ । १ ॥
प्रत्यक्षस्य विभागः ८०९ । १ ॥
प्रत्यक्षे चालोकसंयोगस्य कारणत्वव्यवस्थापनं ७२० । १ ॥
प्रामाण्यतत्त्वविवेकप्रतिज्ञा ११६ । २ ॥
प्रामाण्यतत्त्वविषये साध्यप्रकारस्य प्रत्यवस्थानं ११६ । २ ॥
प्रामाण्यतत्त्वविषये विप्रतिपत्तयः १२१ । २ ॥
प्रामाण्यतत्त्वविषये सिद्धान्तः १८४ । १ ॥
प्रामाण्यस्य ज्ञातताद्यभावव्यवस्थापनं १७२ । १ ॥
प्रामाण्याप्रामाण्यविभागः ५०८ । १ ॥
प्रमायाः परत उत्पत्तिकत्वव्यवस्थापनं २८७ । १ ॥
प्रमायाः परत उत्पत्तिकत्वव्यवस्थापनविषये मीमांसकपूर्वपक्षनिरासः ३०८ । १ ॥

प्रमाया परत उत्पत्तिज्ञप्तिव्यवस्थापने मीमांसकपूर्वपक्षः २८१ । ७ ॥
प्रमालक्षणसिद्धान्तः ४०१ । १ ॥

म ।

मङ्गलाचरणश्लोकः —१—१
मङ्गलाचरणस्य ग्रन्थसमाप्तिफलकत्वमतखण्डनं ५७ । १
मङ्गलाचरणस्य ग्रन्थसमाप्तिफलकत्वव्यवस्थापनं ५ । १ ॥
मङ्गलाचरणस्य विघ्नध्वंसफलकत्वव्यवस्थापनं ८८ । १ ॥
मनसो विभुत्ववादः ७६२ । २ ॥
मनसो विभुत्ववादनिरासपूर्वकमणुत्ववादव्यवस्थापनं ७७१ । १ ॥
मिश्र भट्टादिमतखण्डनं १७९ । ३।

श ।

श्रोत्रपदार्थविवेचनं ६१७ । १ ॥

स ।

समवायसाधनाङ्गविप्रतिपत्तिः ६४० । १ ॥
समवायसाधने अनुमानप्रणाली ६४८ । ५ ॥
सविकल्पकप्रत्यक्षलक्षणं ८३९ । १ ॥
सुवर्णस्य तैजसत्वानुमानं ७४६ । ७ ॥
स्वीयग्रन्थस्य उत्कर्षकथनं ३ । १ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाव्याख्यातानां श्लोकानां श्रुती-नाञ्च प्रतीकस्य अकारादिक्रमेण सूची ।

अनुमानखण्डस्य ।

प्रतीकः ।

क ।

कल्याणानां त्वमसि ७४६ । ११ ॥

य ।

यां यां प्रियां प्रैक्षत ७४६ । २१ ॥

व ।

व्याघातो यदि शङ्कास्ति २३३ । १ ॥

स ।

सञ्चारिणी दीपशिखेव ७४६ । १५ ॥

समानबलौ हि सत्प्रतिपक्षौ ८७४ । ९ ॥

स्वर्गकामो यजेत ७२० । १५ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तद्दीधिति-टीकाकार-ग्रन्थकारनाम्नां अकारादिक्रमेण सूची ।

अनुमानखण्डस्य ।

ग्रन्थकारनामानि ।

अ ।

अभिनवमीमांसकाः ६४६ । १२ ॥

आ ।

आचार्य्यः ७८ । १२ ॥ २५३ । २ ॥ ५२६ । १६ ॥

उ ।

उपाध्यायाः ६९२ । १५ ॥

ऋ ।

ऋजवः ६० । १० ॥ १९९ । ४ ॥

ए ।

एकदेशी २०३ । १५ ॥

ख ।

खण्डनकारः २३३ । ३ ॥

ट ।

टीकाकारः ८७ । १८ ॥

द ।

दीधितिकृतः ५ । १४ ॥

न ।

नवीनाः ६६१ । १६ ॥

नव्याः १४ । १ ॥ २३ । १० ॥ २१३ । ८ ॥ २१५ । १ ॥ २४४ । ६ ॥ २५१ । ११ ॥ ५२३ । ६ ॥ ७८२ । ४ ॥ ७८७ । ७ ॥ ८०३ । ६ ॥ ८८८ । १८ ॥ ६६६ । १७ ॥

प ।

पितृचरणाः १६३ । १३ ॥

प्राञ्चः ६५ । ७ ॥ १५२ । १५ ॥ २३८ । १४ ॥ ५१८ । १७ ॥ ५२० । ८ ॥ ५३२ । १६ ॥ ७८१ । १३ ॥ ७८२ । ४ ॥ ७८५ । १७ ॥ ८६३ । १८ ॥

प्राभाकरः १७४ । ४ ॥

भ ।

भट्टाचार्य्याः २१५ । ५ ॥ ६४३ । ६ ॥

म ।

मध्यमः ५२० । ६ ॥

मिश्राः ६ । ६ ॥ ४८५ । १२ ॥ ७८७ । ४ ॥ ७८ । ८ ॥ २१५ । ३ ॥ ४६५ । १२ ॥ ५६८ । १२ ॥

मीमांसकाः २०४ । ५ ॥ २०६ । १२ ॥ ६३५ । ७ ॥ ७२० । ६ ॥

ल ।

लीलावतीकारः ८६ । १० ॥ २८४ । १५ ॥

स ।

सम्प्रदायविदः २६८ । १४ ॥

साम्प्रदायिकाः ६६३ । १५ ॥ ७८६ । १५ ॥ ८६२ । १५ ॥

सोन्दड़ः ५३ । ७ ॥ ५७५ । १० ॥

सतन्त्राः १२१ । १२ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-टीकोद्धृतग्रन्थनाम्नां अकारादिक्रमेण सूची ।

—०—

अनुमानखण्डस्य ।

ग्रन्थनामानि ।

न ।

निबन्धः ८८८ । ५ ॥

प ।

वेदः ७२० । १९ ॥

ल ।

लीलावती ८६ । १० ॥ २८४ । १५ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारोद्धृतवैदिकशब्दानां अकारादिक्रमेण सूची ।

अनुमानखण्डस्य ।

वैदिकशब्दाः ।

अ ।

अपूर्व्वं ७२० । १८ ॥

य ।

यागः ७२० । १५ ॥

स ।

स्वर्गः ७२० । १५ ॥

तत्त्वचिन्तामणेर्विषयसूची ।

अनुमानखण्डस्य ।

विषयः ।

अ ।

अतएव चतुष्टयं १६५ । १ ॥

अनुपपत्तिज्ञानकार्थापत्तिप्रामाण्यवादिमीमांसकमतं ६७३ । १ ॥

अनुपपत्तिज्ञानकार्थापत्तिप्रामाण्यवादिमीमांसकमतखण्डनं ६८० । १३ ॥

अनुपसंहारिदोषस्य परोक्तलक्षणदूषणं ८३१ । १ ॥

अनुपसंहारिदोषस्य सिद्धान्तलक्षणं ८३८ । १ ॥

अनुमाननिरूपणप्रतिज्ञा १ । १ ॥

अनुमानविभागः ५५२ । १ ॥

अनुमानस्वरूपकथनं २ । २ ॥

अनुमानाप्रामाण्यवादिचार्वाकमतं २१ । १ ॥

अनुमानाप्रामाण्यवादिचार्वाकमतखण्डनं २२ । २ ॥

अन्वय-व्यतिरेकिहेतुत्वलक्षणं ७३५ । ६ ॥

अन्वय-व्यतिरेक्युदाहरणलक्षणं ७४१ । १ ॥

अन्वयिहेतुत्वलक्षणं ७३५ । ३ ॥

असाधारणदोषस्य परोक्तलक्षणदूषणं ८२५ । १ ॥

असाधारणदोषस्य सिद्धान्तलक्षणं ८२९ । १ ॥

असिद्धिदोषस्य परोक्तलक्षणदूषणं ८९७ । १ ॥

असिद्धिदोषस्य सिद्धान्तलक्षणं ९१९ । १ ॥

उ ।

उदाहरणसामान्यलक्षणं ७४० । ३ ॥

उपनयलक्षणं ७४९ । १ ॥

3

उपाधिदूषकतावीजपूर्व्वपक्षः ३८३ । १ ॥

उपाधिदूषकतावीजसिद्धान्तः ३९३ । १ ॥

उपाधिवादपूर्व्वपक्षः २९४ । १ ॥

उपाधिवादसिद्धान्तः ३३६ । १ ॥

उपाधिविभागः ३७८ । १ ॥

उपाध्याभासनिरूपणं ३९८ । १ ॥

क ।

केवलव्यतिरेक्यनुमानलक्षणपूर्व्वपक्षः ५८२ । १ ॥

केवलव्यतिरेक्यनुमानसिद्धान्तलक्षणं ५०४ । १ ॥

केवलान्वय्यनुमानलक्षणपूर्व्वपक्षः ५५२ । २ ॥

केवलान्वय्यनुमानस्य सिद्धान्तलक्षणव्यवस्थापनं ५७२ । १ ॥

केषाञ्चिद्व्याप्तिलक्षणदूषणं ६९ । १ ॥

त ।

तर्कनिरूपणं २१ । १ ॥

न ।

निगमनलक्षणं ७५२ । ३ ॥

न्याय-तदवयवनिरूपणप्रतिज्ञा ६८९ । १ ॥

प ।

पक्षतानिरूपणप्रतिज्ञा ४०७ । १ ॥

पक्षतासिद्धान्तव्यवस्थापनं ४३२ । १ ॥

पञ्चलक्षणीविचारपूर्व्वकं व्याप्तेरव्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्यत्वा-
भावव्यवस्थापनं २७ । १ ॥

परामर्शपूर्व्वपक्षः ४४२ । १ ॥

परामर्शसिद्धान्तः ४९३ । १ ॥

परोक्तव्यभिचारलक्षणदूषणं ७८४ । २ ॥

परोक्तोदाहरणसामान्यलक्षणनिराकरणं ७४१ । ३ ॥

परोक्तन्यायलक्षणनिराकरणं ६६१ । १ ॥

फ ।

फलीभूताया अनुमितेः तत्करणस्य च लक्षणं २ । १ ॥

ब ।

बाधदोषस्य परोक्तलक्षणदूषणं ९३८ । १ ॥

बाधदोषस्य सिद्धान्तलक्षणं ९६० । १ ॥

व ।

विरुद्धदोषस्य परोक्तलक्षणदूषणं ८३२ । १ ॥

विरुद्धदोषस्य सिद्धान्तलक्षणं ८५५ । १ ॥

विशेषव्याप्तिलक्षणं १३० । १ ॥

व्यतिरेकिहेतुलक्षणं ७३५ । ५ ॥

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिनोऽन्यस्य मतं ५३ । १ ॥

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिनोऽन्यस्य मतखण्डनं ५४ । २ ॥

व्यापकतावच्छेदकगर्भाया हेतुतावादिमतं ५२१ । ३ ॥

व्याप्तिग्रहोपाये प्राभाकरमतं १७४ । १ ॥

व्याप्तिग्रहोपाये स्वमतव्यवस्थापनं २१० । १ ॥

व्याप्त्यनुगमप्रणाली ३४३ । १ ॥

स ।

सत्प्रतिपक्षदोषस्य परोक्तलक्षणदूषणं ८६५ । १ ॥

सत्प्रतिपक्षदोषस्य सिद्धान्तलक्षणं ८७१ । १ ॥

संशयकारणज्ञानीयप्रतिबन्धकताभाववादिमीमांसकमतं ६४५ । १ ॥

संशयकारणज्ञानीयप्रतिबन्धकताभाववादिमीमांसकमतखण्डनं ६५९ । १ ॥

संशयपक्षतावादिमतखण्डनं ४०७ । २ ॥

संशययोग्यत्वरूपपक्षतावादिमतखण्डनं ४२० । १ ॥

सव्यभिचारविभागः ७८४ । १ ॥

सव्यभिचारस्य सिद्धान्तलक्षणं ८१६ । १ ॥

साधारणदोषस्य परोक्तलक्षणदूषणं ८१९ । १ ॥

साधारणदोषस्य सिद्धान्तलक्षणं ८२३ । १ ॥

सामान्यलक्षणापूर्व्वपक्षः २५३ । १ ॥

सामान्यलक्षणासिद्धान्तः २८३ । १ ॥

सामान्याभावविचारः १२४ । १ ॥

सिंह-व्याघ्रव्याप्तिलक्षणविचारः ४९ । १ ॥

सिद्धान्तव्याप्तिलक्षणं १०० । १ ॥

सिषाधयिषापक्षतावादिमतखण्डनं ४२३ । १ ॥

सूत्रकारीयप्रतिज्ञालक्षणनिराकरणं ७०३ । १ ॥

स्वमते न्यायलक्षणव्यवस्थापनं ६९१ । २ ॥

स्वमते प्रतिज्ञालक्षणव्यवस्थापनं ७०३ । २ ॥

ह ।

हेत्ववयवलक्षणं ७२५ । ३ ॥

हेत्वाभासनिरूपणप्रतिज्ञा ७६२ । १ ॥

हेत्वाभासविभागः ७७८ । १ ॥

हेत्वाभाससामान्यलक्षणं ७६३ । १ ॥

हेत्वाभासानां असाधकतासाधकत्वव्यवस्थापनं ९८३ । १ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाधारीकृतश्लोक-श्रुतीनां प्रतीकस्य अकारादिक्रमेण सूची ।

ईश्वरानुमानखण्डस्य ।

प्रतीकः ।

अ ।

अशरीरं वावसन्तं १७८ । ११ ॥

अहं सर्व्वस्य प्रभवः ८२ । १२ ॥

आ ।

आत्मा ज्ञातव्यः १७८ । ४ ।

आत्मा वा अरे श्रोतव्यः १५६ । ८ ॥ १७८ । ८ ॥ १८३ । १६ ॥

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं १८१ । ३ ॥

उ ।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः ८७ । ६ ॥

उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां १८६ । ५ ॥

क ।

काम्यानां कर्म्मणां न्यासं १८८ । ६ ॥

ग ।

गर्भे जातिस्मरो द्विजः १८७ । ४ ॥

ज्ञ ।

ज्ञानं प्रधानं न तु कर्म्महीनं १८६ । ११ ॥

ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि १९२ । ८ ॥

त ।

तस्मात् तन्मात्रये यतः १८६ । २ ॥
तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति १४७ । ५ ॥
तावदेवास्य चिरं १९४ । ७ ॥

द ।

दुःखेनात्यन्तं विमुक्तः १६७ । १७ ॥
द्रष्टव्यः श्रोतव्यः १६७ । १६ ॥

न ।

न पपाठ गुरुप्रोक्तां १८७ । १ ॥
नित्यं विज्ञानमानन्दं १८१ । २ ॥
न्यायागतधनः १२५ । ८ ॥

प ।

परिज्ञानाद्भवेन्मुक्तिः १८६ । ९ ॥
पुरोडाशैर्यजेत १२५ । ५ ॥
पु[illegible]नापः १९५ । १ ॥
प्रतिष्ठितं पूजयेत् १४४ । ३ ॥
प्रधाने रागात् १९४ । ६ ॥
प्रोक्षिता औषधयः १३६ । २ ॥

भ ।

भिद्यते हृदयग्रन्थिः १९२ । ५ ॥

म ।

मासुक्तं चीयते कर्म १९२ । ९ ॥
मोक्षायामभ्युपौ वै १८३ । १० ॥

व ।

विद्युत [illegible] ८७ । ४ ॥
व्रीहिभिर्यजेत १३५ । ३ ॥
व्रीहीनवहन्ति १३५ । २ ॥ १४१ । २ ॥
व्रीहीन् प्रोक्षति १४२ । ५ ॥

स ।

संन्यस्य सर्वकर्माणि १८५ । १३
सक्तून् प्रोक्षति १४२ । १ ॥
सत्येन लभ्यस्तपसा १८६ । ७ ॥
स ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति १८३ । ८ ॥
स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः १८५ । १८ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाधारधृतग्रन्थकारनाम्नां अकारादिक्रमेण सूची ।

ईश्वरानुमानखण्डस्य ।

ग्रन्थकर्त्तृनामानि ।

आ ।

आचार्य्याः ८३ । ९ ॥ १७८ । ११ ॥

त ।

त्रिदण्डिनः १८२ । ८ ॥

न ।

नव्याः ५१ । १३ ॥ ८१ । ४ ॥

प ।

प्राञ्चः ८० । १० ॥

प्राभाकराः १७३ । ४ ॥

व ।

वाचस्पतिमिश्राः ८१ । ६ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारधृतग्रन्थनाम्नां अकारादिक्रमेण सूची।

ईश्वरानुमानखण्डस्य।

ग्रन्थनामानि।

ज।

जड़भरतोपाख्यानं १८६ । २० ॥

भ।

भगवद्गीता १८८ । ५ ॥

व।

विष्णुपुराणं १८६ । १ ॥

श।

श्रुतिः १३५ । ३ । १५६ । ९ ॥ १६७ । १८ ॥ १७८ । १० ॥ १८७ । १६ ॥ १८६ । ७ ॥ १९५ । १ ॥

स।

स्मृतिः १८५ । १० ॥ १९३ । ५ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारोल्लिखितवैदिकशब्दानां अकारादिक्रमेण सूची ।

ईश्वरानुमानखण्डस्य ।

वैदिकशब्दाः ।

अ ।

अपूर्व्वं १३९ । ३ ॥ १५५ । १ ॥

अवघातः १३५ । ३ ॥

द ।

दानं १३९ । ६ ॥

प ।

पुरोडाशः १३५ । ५ ॥

प्रयाजः १८४ । १७ ॥

प्रायश्चित्तं १५६ । १४ ॥ १६९ । ९ ॥

प्रोक्षणं १३५ । ७ ॥ १३६ । ५ ॥ १३७ । ७ ॥ १३९ । ३ ॥ १४१ । १० ॥

य ।

यागः १३५ । ७ ॥ १३९ । ६ ॥ १५५ । १ ॥

र ।

रात्रिसत्रं १७८ । ५ ॥

स ।

स्वर्गः १३७ । २ १५४ । २० ॥

ह ।

होमः १९९ । ६ ॥

अकारादिक्रमेण विषयसूची।

ईश्वरानुमानखण्डस्य।

विषयः।

ई।

ईश्वरानुमानप्रणाली १।१॥

क।

कारणत्वलक्षणं १४८।७॥

त।

त्रिदण्डिमते मुक्तिपदार्थः १८२।८॥

द।

दाहाद्यनुकूलातिरिक्तशक्तिवादिमतं ११६।७॥

दाहाद्यनुकूलातिरिक्तशक्तिवादिमतखण्डनं १२२।४॥

दुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वव्यवस्थापनं १७५।१॥

प।

प्राभाकरमते मुक्तिपदार्थः १७३।४॥

म।

मुक्तिपदार्थविचारः १५६।७॥

मुक्तौ प्रमाणोपन्यासः १७७।४॥

व।

विशिष्टाभावविचारः ९६।२॥

स।

संसर्गाभावान्योन्याभावयोर्भेदोपायव्यवस्थापनं १०७।८॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारधृतश्लोकानां प्रतीकस्य अकारादिक्रमेण सूची ।

उपमानखण्डस्य ।

प्रतीकः ।

अ ।

अथ स्यान्मङ्गले ३ । १३ ॥

ए ।

एवं जाति-गुण-द्रव्य- १९ । ४ ॥

ग ।

गगनं गगनाकारं ४१ । ४ ॥

स ।

सामान्यान्येव भूयांसि १३ । २ ॥

तत्त्वचिन्तामणिमूलकार-तट्टीकाकारोल्लिखितग्रन्थकार-नाम्नां अकारादिक्रमेण सूची।

उपमानखण्डस्य।

ग्रन्थकारनामानि।

ए।

एकदेशी ४१। १२॥

ज।

जयन्तभट्टः ६१। ३॥

जरन्नैयायिकः २४। १८॥

न।

नवीनमीमांसकाः ३५। ५॥

नव्याः ५। ४॥ २५। १९॥

म।

मिश्राः ३। ५॥

मीमांसकाः ३। २०॥ १५। १९॥ २४। १८॥ ४४। ७॥ ५५। १९॥

स।

साम्प्रदायिकाः ५। ३॥ १२। १२॥

अकारादिक्रमेण विषयसूची ।

उपमानखण्डस्य ।

विषयः ।

उ ।

उपमाननिरूपणप्रतिज्ञा १ । १ ॥

उपमानप्रामाण्यमनङ्गीकूर्व्वतां मतं ९५ । ३ ॥

उपमानप्रामाण्यमनङ्गीकूर्व्वतां मतखण्डनं ९६ । १ ॥

उपमितिस्वरूपनिरूपणे जयन्तभट्टप्रभृतिमतं ६१ । १ ॥

उपमितिस्वरूपनिरूपणे जयन्तभट्टप्रभृतिमतखण्डनं ६१ । ३ ॥

उपमितिस्वरूपनिरूपणे मीमांसकमतं ४५ । २ ॥

उपमितिस्वरूपनिरूपणे मीमांसकमतखण्डनं ४० । १ ॥

उपमितिस्वरूपनिरूपणे स्वमतव्यवस्थापनं ६२ । ६ ॥

स ।

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतावादिन एकदेशिनोमतं ४१ । ३ ॥

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतावादिन एकदेशिनोमतखण्डनं ४२ । ३ ॥

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतावादिनव्यमीमांसकमतं ३५ । १ ॥

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतावादिनव्यमीमांसकमतखण्डनं ३६ । ४ ॥

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतावादिमीमांसकमतं १ । १ ॥

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतावादिमीमांसकमतखण्डनं २४ । ४ ॥

तत्त्वचिन्तामणिव्याख्या-रहस्यधृत-श्लोक-श्रुतीनां अकारादिक्रमेण प्रतीकसूची ।

शब्दपरिच्छेदीयप्रथमभागस्य ।

प्रतीकः ।

ग ।

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त ३२५ । १२ ॥

त ।

तरति मृत्युं ४८२ । १८ ॥ ४९२ । ८ ॥

तस्मात् तपस्तेपानात् ३७२ । ३ ॥

तावत्कालं स्थिरञ्चैनं ३७९ । २ ॥

प ।

प्रतिसन्धन्तरज्ञेया ३७२ । ५ ॥ ५०९ । ३ ॥

य ।

यः कश्चित् कस्यचित् धर्मः ५०९ । ९ ॥

यो ब्राह्मणानवगुरेत् ४८२ । १९ ॥

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं २९६ । १ ॥

यन्न दुःखेन सम्भिन्नं ५१० । १६ ॥

व ।

वक्तारो धर्मशास्त्राणां । ५०८ । १८ ॥

स ।

सहस्र संस्कृतं स्तोत्रं ४०५ । ५ ॥

स्वयम्भूरेष भगवान् ३७२ । ७ ॥

तत्त्वचिन्तामणिकार-तट्टीकाकारोल्लिखितग्रन्थकार-नाम्नां अकारादिक्रमेण सूची।

शब्दपरिच्छेदीयप्रथमभागस्य।

ग्रन्थकर्त्तृनामानि।

अ।

अङ्गिराः ५०९।१॥

अभिनववैशेषिकैकदेशी १८२।१॥

उ।

उच्छृङ्खलः १६३।८॥ २८३।१२॥

उपाध्यायः १६४।१३॥

क।

कणादः ३७१।२॥

कपिलः ३७१।२॥

ग।

गौतमः ३७१।२॥

प।

प्राभाकरः १३५।२०॥ १५०।१५॥

म।

मनुः ४८८।४॥ ५०८।१८॥

महार्णवकारः १२६।१२॥

मिश्रः १६६।१॥

मीमांसकः ३४०।१॥

य ।

यमः ५०९ । १ ॥

व ।

विष्णुः ५०९ । १ ॥

वैशेषिकः १४२ । २१ ॥ १५० ॥ १४ । १५१ । २ ॥

व्यासः ३४६ । २ ॥ ४९४ । २ ॥

स ।

सत्यशापः १६२ । ३ ॥

सोन्दड़ः २०२ । ३ ॥

तत्त्वचिन्तामणिप्रकाश-तद्दीधित्याद्याकरोल्लिखितग्रन्थनाम्नां अकारादिक्रमेण सूची।

शब्दपरिच्छेदीयप्रथमभागस्य।

ग्रन्थनामानि।

भ।

भारतं ३४२ । ८ ॥ ३४४ । १५ ॥ ३४६ । ७ ॥ ३४७ । ५ ॥ ३६५ । १ ॥

व।

वेदः ९९ । १ ॥ १०२ । १ ॥ १०३ । १ ॥ १३१ । १३ ॥ १३८ । ४ ॥ १३९ । ३ ॥ १४३ । २ ॥ १४६ । १ ॥ १४७ । ३ ॥ १५० । ५ ॥ ३४० । २ ॥ ३४३ । १ ॥ ३४५ । १ ॥ ३३९ ॥ ३ ॥ ३६१ । २ ॥ ३७१ । ३ ॥ ४६९ । १ ॥ ४७० । २ ॥ ४७१ । १ ॥ ४७४ । ४ ॥ ४८५ । १ ॥ ४८९ । ६ ॥ ४९४ । १ ॥ ४९८ । १ ॥ ५०० । १ ॥ ५०२ । २ ॥ ५१० । १ ॥ ५११ । १ ॥

स।

स्मृतिः ३६४ । २ ॥ ३६० । ८ ॥ ४६९ । २ ॥ ४७० । २ ॥ ४७३ । २ ॥ ४७४ । ४ ॥ ४८१ । २ ॥ ४८५ । ६ ॥ ४८८ । ५ ॥ ४८९ । १ ॥ ४९९ । १ ॥ ५०० । १ ॥ ५०२ । २ ॥ ५१० । १ ॥ ५११ । १२ ॥

तत्त्वचिन्तामणिविचार-माथुरीव्याख्ययोर्लिखितविशेषशब्दानां अकारादिक्रमेण सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयप्रथमभागस्य ।

वैदिकशब्दाः ।

अ ।

अष्टका ५११ । १२ ॥

व ।

विश्वजित् २२९ । १ ॥

स ।

सर्गः ५१० । १५ ॥

ह ।

होलाका ५०३ । १ ॥

अकाराद्यनुक्रमेण विषयसूची ।

शब्दपरिच्छेदीयप्रथमभागस्य ।

विषयः ।

अ ।

अविनाभावस्याकाङ्क्षात्वखण्डनं १८५ । १ ॥

आ ।

आकाङ्क्षानिरूपणोपयोगिनी जिज्ञासा १८५ । १ ॥

आकाङ्क्षालक्षणसिद्धान्तः २०८ । १ ॥

आसत्तिवादपूर्व्वपक्षः २८६ । १ ॥

आसत्तिवादसिद्धान्तः ३११ । १ ॥

क ।

कर्णीत्वे घटवत्त्वानुमानप्रणाली ११८ । १ ॥

त ।

तात्पर्य्यपदस्य निष्कृष्टार्थकत्वकथनं ३२७ । २ ॥

तात्पर्य्यपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वनिराकरणं ३१९ । १ ॥

तात्पर्य्यवादे मीमांसकमतं ३४० । १ ॥

तात्पर्य्यवादे मीमांसकमतखण्डनं ३६८ । ९ ॥

न ।

नव्यमते आकाङ्क्षालक्षणं २४१ । १ ॥

प ।

प्रकारान्तरेण आकाङ्क्षालक्षणं २३७ । १ ॥

प्रकारान्तरेण वाक्यपदाकाङ्क्षायोग्यतादिविशिष्टज्ञानानुमानप्रणाली १२६ । २ ॥

प्राभाकरपूर्व्वपक्षसिद्धान्तः १३५ ॥ ३ ॥

य ।

योग्यतानिरूपणोपयोगिनी जिज्ञासा २४५ । १ ॥

योग्यतालक्षणसिद्धान्तः २६२ । १ ॥

ल ।

लौकिकशब्दाप्रामाण्यवादिभट्टमीमांसकमतं ८३ । १ ॥

लौकिकशब्दाप्रामाण्यवादिभट्टमीमांसकमतखण्डनं ८५ । १ ॥

लौकिकशब्दाप्रामाण्यवादिप्राभाकरमतं ९२ । ४ ॥

लौकिकशब्दाप्रामाण्यवादिप्राभाकरमतखण्डनं १०३ । १ ॥

व ।

वक्तृज्ञातपदार्थविशिष्टज्ञानानुमानप्रणाली ११५ । ३ ॥

वर्णनित्यतावादिमतं ३७८ । ३ ॥

वर्णनित्यतावादिमतखण्डनं ४३४ । १ ॥

वर्णनित्यत्वानुमानप्रणाली ३७६ । ३ ॥

वेदस्य नित्यत्वविषये गुरुमतखण्डनं ४८९ । ५ ॥

वेदस्य नित्यत्वविषये गुरूणां मतं ४६७ । १ ॥

वेदस्य पौरुषेयत्वव्यवस्थापनं ३३९ । ९ ॥

वेदस्य प्रवाहाविच्छेदरूपनित्यत्वमतं ४५५ । १ ॥

वेदस्य प्रवाहाविच्छेदरूपनित्यत्वमतखण्डनं ४६६ । १ ॥

वेदस्य लक्षणं ३४९ । ४ ॥

श ।

शब्दानित्यत्वविचारावतरणं ३७५ । १ ॥

शब्दाप्रामाण्यलक्षणं १ । २ ॥

शब्दाप्रामाण्यवादिबौद्धमतं १४ । १ ॥

शब्दाप्रामाण्यवादिबौद्धमतखण्डनं १७ । १ ॥

शब्दाप्रामाण्यवादिवैशेषिकमतं २२ । १ ॥

शब्दाप्रामाण्यवादिवैशेषिकमतखण्डनं ३२ । १ ॥

शब्दाप्रामाण्यवादिवैशेषिकपूर्व्वपक्षः ४५ । १ ॥

शब्दाप्रामाण्यवादिवैशेषिकपूर्व्वपक्षनिरासः ५० । २ ॥

शब्दाप्रामाण्यस्य तात्पर्य्याधीनत्वकथनं ३१९ । १ ॥

स ।

संसर्गबाधकाभावस्य योग्यतात्वखण्डनं २५४ । ३ ॥

सजातीयसंसर्गनिश्चयस्य योग्यतात्वखण्डनं २४५ । १ ॥

समभिव्याहृतपदार्थजिज्ञासाया आकाङ्क्षात्वखण्डनं १८६ । ३ ॥

समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गव्याप्यधर्म्मस्य योग्यतात्वखण्डनं २४७ । २ ॥

सौन्दड़मतखण्डनं २०४ । ४ ॥

सौन्दड़मते आकाङ्क्षालक्षणं २०२ । १ ॥

[illegible]ग्रन्थनाम्नां
अकारादिक्रमेण सूची ।

[illegible]भागस्य ।

ग्रन्थनामानि ।

प ।

प्रत्यक्षप्रकाशः ९५ । १७ ॥

ब

वेदः १ । १ ॥ २ । २ ॥ ५३१ । २ ॥

श्रु

श्रुतिः २२७ । ४ ॥ २२९ । १ ॥ ११९ । १८ ॥ ३२० । ९ ॥ ५१४ । ३ ॥

तत्त्वचिन्तामणिप्रकाश-तट्टीकाप्रकाशोल्लिखितवैदिक-शब्दानां अकारादिक्रमेण सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयद्वितीयभागस्य ।

वैदिकशब्दाः ।

अ ।

अग्निष्टोमं २५७ । ८ ॥

अग्नीषोमीयैकादशकपालयागः ३२२ । १९ ॥

अपूर्वं ९६ । १ ॥ २९७ । ३ ॥ ३०८ । ८ ॥ ३२२ । १ ॥ ३२४ । १ ॥
३२४ । १ ॥ ३४२ । ३ ॥ ३४४ । ३ ॥ ३४८ । १ ॥ ३५६ । १२ ॥

आ ।

आग्नेयाष्टाकपालः ५१६ । १५ ॥

आग्नेयाष्टाकपालयागः ३२२ । १७ ॥

उ ।

उपवापः २५९ । १० ॥

उपांशुयागः ३२२ । १८ ॥

ऐ

ऐन्द्रदधियागः ३२२ । १७ ॥

ऐन्द्रपयोयागः ३२२ । १७ ॥

ज

जातेष्टिः ४५१ । २ ॥ ४४३ । ५ ॥ ४५५ । ५ ॥

द ।

दर्शः ३२२ । १८ ॥ ३२६ । ८ ॥ ३२७ । ५ ॥ ३२८ । १ ॥

दानं ६७२ । २ ॥

दुरितं ३३२ । २ ॥

न ।

नरकः १९७ । २ ॥ २११ । २ ॥ २१७ । ८ ॥ २४८ । १ ॥ ४४३ । ४ ॥

प

परमापूर्व्वं ३२३ । १ ॥ ३२४ । ७ ॥ ३२६ । ११ ॥ ३२८ । १२ ॥ ३२९ । २ ॥

पितृयज्ञः ४५३ । ५ ॥ ४५५ । ५ ॥ ४५८ । ३ ॥

पुरोडाशः ३५८ । ६ ॥

पौर्णमासः ३२२ । १९ ॥ ९२६ । ८ ॥ ३२७ । १४ ॥ ३२८ । १ ॥

प्रायश्चित्तं २१५ । ७ ॥ २३३ । १ ॥

य ।

यागः ७ । ४ ॥ ९ । १७ ॥ १० । ६ ॥ ९६ । ५ ॥ १७४ । ५ ॥ २२५ । ११ ॥
२६६ । २ ॥ २६७ । ५ ॥ २९९ । २० ॥ ३०० । ३ ॥ ३११ । २ ॥
३१५ । १ ॥ ३१९ । १ ॥ ३२२ । ३ ॥ ३४१ । १ ॥

व

वाजपेयं १४७ । ६ ॥ १४९ । ६ ॥

विश्वजित् ३ । ५ ॥

श

श्येनः २०६ । २ ॥ २११ । १ ॥ २१३ । १ ॥ ६३९ । ९ ॥

श्राद्धं ४३९ । ४ ॥ ४४५ । १ ॥ ४४७ । १ ॥ ४५१ । २ ॥ ४५८ । २ ॥

स ।

सन्ध्या २२४ । ८ ॥ २२५ । २ ॥ २३३ । ४ ॥ २४७ । ३ ॥

स्वर्गः ८ । १२ ॥ ७५ । ६ ॥ ८८ । ७ ॥ ९५ । १५ ॥ ९६ । ५ ॥ १९४ । १ ॥
२५७ । १ ॥ ३०१ । १ ॥ ३०७ । १ ॥ ३१० । ८ ॥ ३११ । २ ॥
३१४ । ३ ॥ ३१९ । २ ॥ ३२४ । ९ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारोद्धृतयोग-श्रुतीनां प्रतीकस्य अकारादिक्रमेण सूची।

शब्दपरिच्छेदीयद्वितीयभागस्य।

प्रतीकः।

अ।

अकुर्व्वन् विहितं कर्म्म २३४ । ५ ॥

अभियुक्ताश्च ये यत्र ६४९ । ११ ॥

अम्बामेति यदा बालः ६४२ । ६ ॥

आ।

आत्मा ज्ञातव्यः ४५९ । ७ ॥

इ।

इन्द्रः वरुणाद्याः ५११ । ३ ॥

इन्दुमुपासीत ५११ । १ ॥

क।

क्रियमाणोपकारे तु २२ । १२ ॥

ज।

जातावस्तित्व-नास्तित्वे ५८७ । ३ ॥

त।

तत्र तत्सन्नियोगात् स्यात् ६४९ । १० ॥

तद्धितेन चतुर्थी वा ५१६ । १८ ॥

तरति मृत्युं २७२ । ३ ॥ ४५९ । ८ ॥

तस्मादेनसः ४१६ । १ ॥

ते नराः सुखमृत्यवः ५०१ । १८ ॥

द ।

दद्यादहरहः श्राद्धं २२५ । ५ ॥

दुःखेनात्यन्तं ४४३ । ५ ॥

द्वादशेऽहनि पिता ६५० । ८ ॥

ध ।

धर्म्मः क्षरति ४१७ । १ ॥

न ।

नोपास्ते यस्तु पश्चिमां २३४ । ६ ॥

प ।

प्राधान्यादभिधानत्वात् ५६४ । १ ॥

य ।

यज्ञानाहृतः सर्व्वं ४५५ । ६ ॥

यन्न दुःखेन सम्भिन्नं ५०१ । १ ॥

यो ब्राह्मणायावगुरेत् ३४१ । १ ॥

व ।

वर्षासु रथकारः ६०२ । ५ ॥

वाराही चोपानत् ५३१ । ९ ॥

विष्णुं ध्यायेत् ३१९ । १८ ॥

विष्णोः प्रीतिकामस्तं ३२० । ८ ॥

विशब्दो हि विशेषार्थः ३७३ । २ ॥

श ।

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान- ४८१ । ८ ॥ ६४९ । १८ ॥

शास्त्रदेशितं फलं ४५८ । ६ ॥
शिवाय गां दद्यात् ५१४ । २ ॥
शूद्रायां ब्राह्मणो वैश्यात् ६०२ । १४ ॥

स ।

स विष्ठायां क्रिमिर्भूत्वा ४४३ । ३ ॥
सन्ध्यामुपासते ये तु २२५ । २ ॥
साधुभिर्भावितव्यं ६४० । ११ ॥
स्वर्गकामोऽग्निष्टोमेन ५०४ । ११ ॥
स्वर्गोऽपि पातभीतस्य ५०१ । २१ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिप्रकाशोद्धृतग्रन्थकारनाम्नां अकारादिक्रमेण सूची ।

प्रत्यक्षपरिच्छेदीयद्वितीयभागस्य ।

ग्रन्थकारनामानि ।

अ ।

अतिनवीनाः १३१ । ४ ॥

उ ।

उच्छृङ्खलाः ४२९ । ८ ॥ ४६२ । १० ॥

उत्तानाः ३३९ । ३ ॥

उदयनाचार्य्यः २८४ । १२ ॥

ग ।

गुरवः ७ । १ ॥ २२ । ६ ॥ ७५ । १४ ॥ ८३ । ६ ॥ १२५ । १७ ॥ ३०० । १ ॥

गुरुमतज्ञाः १२ । १५ ॥ ५८ । १६ ॥ ६७ । १९ ॥ २०४ । १२ ॥

ज ।

जैमिनिः ६७१ । ११ ॥

न ।

नवीनाः १३९ । ३ ॥

नैयायिकनव्याः २३५ । १६ ॥

प ।

प्राचीननैयायिकाः ७५ । १४ ॥

प्राभाकरनव्याः १६५ । १७ ॥

प्राभाकराः ५६६ । १ ॥

भ ।

भट्टः ३१४ । २२ ॥
भट्टाः २ । ११ ॥ ५७८ । ८ ॥
भट्टैकदेशी ३१४ । ५ ॥

म ।

मण्डनः ५८७ । ३ ॥
महार्णवकारः ७७ । १८ ॥
मिश्राः ४३ । ४ ॥ १२६ । ४ ॥ २१७ । ८ ॥
मिश्रानुयायी २०३ । १५ ॥ २२८ । ६ ॥ २२६ । १३ ॥
मीमांसकः २२४ । १५ ॥ ३८५ । १३ ॥ ५१६ । १० ॥ ५२७ । ८ ॥ ५९३ । ५ ॥
मीमांसकैकदेशी ६० । ११ ॥

व ।

वैयाकरणाः २७४ । १३ ॥

श ।

श्रीकरः ५६८ । ७ ॥

स ।

सोन्दडः २४ । ६ ॥ ३४ । १० ॥ २१७ । ३ ॥ २७६ । १२ ॥

अकारादिक्रमेण विषयसूची ।

शब्दशक्तिप्रकाशिकाभागस्य ।

विषयः ।

अ ।

अपभ्रंशपदस्य न वाचकत्वमिति व्यवस्थापनं ६३८ । ७ ॥

अर्थवादाप्रामाण्यवादिमतं ४६० । १ ॥

अर्थवादाप्रामाण्यवादिमतनिराकरणपूर्वकं प्रामाण्यव्यवस्थापनं ४८३ । १ ॥

आ ।

आख्यातपदार्थविचारः ८२९ । १ ॥

उ ।

उपसर्गविचारः ८५४ । १ ॥

ए ।

एकार्थ्येन सापूर्वेण विधिनान्वयानमिति प्राभाकरमतं २९७ । १ ॥

एकार्थ्येन सापूर्वेण विधिनान्वयानमिति प्राभाकरमतखण्डनं २७८ । १ ॥

च ।

चिकीर्षालक्षणं १४ । १ ॥

ज ।

जातिविशिष्टव्यक्तिशक्तिवादिमतं ५७२ । ३ ॥

जातिशक्तिवादिप्राभाकरमतं ५५६ । १ ॥

जातिशक्तिवादिभट्टमतं ५८७ । १ ॥

जातिशक्तिवादिमण्डनाचार्यमतं ५८७ । १ ॥

जातिशक्तिवादिश्रीकरमतं ५६९ । ७ ॥

जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति स्वमतव्यवस्थापनं ५८९ । ५ ॥

ध ।

धात्वर्थविचारः ८४७ । १ ॥

प ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणचतुष्टयप्रामाण्यव्यवस्थापनं ८६० । १ ॥

प्रवर्त्तकज्ञाननिरूपणप्रतिज्ञा १ । १ ॥

प्रवर्त्तकज्ञानविषये गुरुमतं ६ । १ ॥

प्रवर्त्तकज्ञानविषये गुरुमतखण्डनं स्वमतव्यवस्थापनञ्च १४४ । १ ॥

प्रवर्त्तकज्ञानविषये भट्टप्रभृतिमतखण्डनं ५ । १ ॥

प्रवर्त्तकज्ञानविषये भट्टप्रभृतिमीमांसकानां मतं २ । १ ॥

प्रवर्त्तकज्ञानविषये महार्णवकारमतं ९७ । १ ॥

प्रवर्त्तकज्ञानविषये महार्णवकारमतखण्डनं ७८ । १ ॥

प्रवर्त्तकज्ञानविषये मीमांसकैकदेशिमतं ६० । ११ ॥

प्रवर्त्तकज्ञानविषये विधिप्रत्ययार्थविषये च उदयनाचार्यमतं २८४ । १ ॥

य ।

योगरूढ़पङ्कजादिपदार्थविचारः ५९१ । ५ ॥

ल ।

लक्षणाविचारः ६६० । १ ॥

व ।

वाच्यविशेषस्य शक्तिग्राहकत्वव्यवस्थापनं ५२६ । ३ ॥

विध्यर्थविचारः २२४ । ८ ॥

स ।

समासविचारः ७२७ । १ ॥

साधुशब्दविचारः ६४४ । ११ ॥

ह ।

हिंसापदार्थविचारः २११ । १ ॥

ॐ नमो गणेशाय ।

तत्त्वचिन्तामणौ

शब्दाख्यतुरीयखण्डे विधिवादः ।

आचारकृतत्वं* चेष्टस्य प्रवर्त्तकज्ञानविषयत्वेन अप-

शब्दाख्यतुरीयखण्डे विधिवादरहस्यं ।

उपोद्घातप्रसक्तेन चेष्टाचारकृतत्वादिज्ञानानन्तरं प्रवर्त्तक-ज्ञानं निरूपयितुं, प्रवर्त्तकज्ञाने आचारकृतत्वादिज्ञानस्योपोद्घातसङ्गतिं दर्शयन् विधिवादमारभते, 'आचारेति, 'आचारः' प्रवृत्तिः, तत्कृतत्वं तज्जन्यत्वं, 'प्रवर्त्तकज्ञानविषयत्वेन' तत्कालज्ञानत्वेन प्रवर्त्तकज्ञानविषयत्वेन, तेन प्रवर्त्तकज्ञाने सङ्गतिलाभः(१)

---

(१) अन्यथा प्रवर्त्तकज्ञानविषयत्वाभावादेव सङ्गतिलाभः स्यादिति भावः ।

---

* उपोद्घातसङ्गतिमाह, 'आचारेति, प्रसङ्ग इत्याप सङ्गतिरित्यन्ये। 'तथापीति, तथाभिधा निजप्रवर्त्तकैव प्रवृत्तिहेतुरिति भट्टाः । तथाहि

तीति प्रवर्त्तकज्ञानं निरूप्यते। तत्राभिधा-तदुपा-

'भवति' निर्व्वहति, 'निरूप्यते' वेदस्याचारमूलत्वनिरूपणानन्तरं निरूप्यते। एतेन प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वस्य स्वरूपत एवाचारमूलत्वनिर्व्वाहकत्वात्तन्निर्व्वाहार्थं तन्निरूपणमनुपयुक्तं। न च प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वज्ञानं विना आचारमूलत्वज्ञानं न तज्ज्ञानार्थं प्रवर्त्तकज्ञाननिरूपणमिति वाच्यं। प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वज्ञानं(१) विनाप्याचारमूलत्वज्ञाने विरोधाभावात् तथापत्याचारमूलत्वज्ञानं वेदस्य प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वज्ञानेन भवतीत्येव तदनुगुणित्वात् इति पूर्व्वपक्षाभासो निरस्तः। सङ्गतिप्रदर्शनपरोऽयं ग्रन्थो न निरूपणप्रयोजनप्रदर्शनपर इति ध्येयं।

अत्र भट्टाः प्रवृत्तिजनने विधिव्यापारोऽङ्गो विधिजन्यचेतोभावनापरनामा अतिरिक्तपदार्थविशेषोऽभिधा तस्या एव ज्ञानं प्रवर्त्तकं तत्रैव च भावनात्वरूपेण विधिशक्तिः, सा च जन्यत्वसम्बन्धेन एक-

---

(१) आचारमूलत्वं वाक्यस्य भावविशेष इत्याशयेन समाधत्ते प्रवर्त्तकज्ञानेति।

लिङादिशब्दवदभिधायकः सन्निष्ठो व्यापारोऽवश्यमनुपेयः व्यापारभिन्नस्य परनिष्ठव्यापारजनकत्वं स्वनिष्ठव्यापारद्वारा यथा दण्डस्य स्वनिष्ठसंयोगद्वारा घटनिष्ठकर्मजनकत्वं, अत्र व्यापारे व्यभिचारवारणाय व्यापारभिन्नस्येति, व्यापारस्य स्वनिष्ठव्यापारजनने न व्यापारापेक्षा अनवस्थाप्रसङ्गादित्यतस्तत्र परनिष्ठेति, शब्दस्यैव लिङादि प्रवृत्तिं जनयतीति प्रत्यक्षसिद्धा सा व्यापाराप्रतीयत उक्तं स्वनिष्ठेति, सा च प्रत्यक्षसिद्धत्वाभावेऽनुमीयते,

[illegible]नापाया[1] वा [illegible] प्रवृत्तिरूप-
व्यापारे विशेषणान्तरे [illegible]ऽस्ति, प्रत्ययार्थोऽपि विवक्षितया
व्यापारे विशेषणं, तथाच [illegible]व्यापारवान् पुरुष-
इत्यन्वयः। न चैतादृशबुद्धावपि प्रयोजनाभावे कुतः प्रवृत्तिः
[illegible]हेतुत्वे "[illegible]मित्यादौ [illegible]नानुपपत्तेः इति
वाच्यं। [illegible]व्यापारेऽपि [illegible] व्यापारनिष्ठसाध-
[illegible] योग्यतावशादेव व्यापारे
[illegible]त्। यद्वा विधिरेव [illegible] तच्च प्रवृत्तिरूप-
व्यापारे [illegible]ऽस्तीति [illegible]साधनताज्ञानादेव प्रवर्त्तकं।
न चैवं [illegible] विपर्ययादिति वाच्यं।
[illegible]साधनत्वं न विपर्ययः अपि तु [illegible]मिति विशेषात्
[illegible] विशेषणत्वाच्च। न चैवं तादृ-
[illegible] इति वाच्यं। विधिः प्रवृत्तिजनकधर्म[illegible]-
[illegible] सिद्धिः पर-
[illegible]। न च प्रवृत्तिजनकशरीरे [illegible]-
[illegible]त्। न च विधिर्न प्रवृत्तौ

---

(१) [illegible]प्रतिपाद्य[illegible]त्यर्थः।

[illegible], सा च [illegible] यदुक्तं, "अभि-
[illegible]। [illegible] सर्वास्त्वातेषु
[illegible]"॥ '[illegible]' [illegible], [illegible] च [illegible]-
[illegible] भवति, अन्यथा [illegible] वा न भाव-

कारणं प्रवृत्तिसामान्ये तस्य व्यभिचारादिति वाच्यं। वैधसामान्य-प्रवृत्तौ तद्धेतुत्वात् ज्ञानवत् प्रवृत्तावपि वैजात्यकल्पनाच्च। नच जातिरूपमखण्डोपाधिरूपं वा इत्वन्यदेतत्। अस्तु द्विविधा तथापि तद्धीर्न प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्तिसामान्ये तस्या व्यभिचारात् भक्षणादि-वेष्टसाधनताज्ञानेऽपि प्रवृत्तेः। नापि यागादिविषयिकायां, यागकृतिः स्वर्गसाधनमित्याप्तवाक्यादितोऽपि प्रवृत्तेः। नापि विधिजन्यायां, तज्जन्यतावच्छेदकस्यैव दुष्परिचयात्। नापि जातिविशेषविशिष्टायां, गुणगतजात्यनभ्युपगमादिति, चेत्, न, विधिजन्यतावच्छेदकाखण्डो-पाध्यवच्छेदेनैव तद्धेतुत्वात्। न च भावनादिपदादपि तादृशप्रवृ-त्त्यापत्तिरिति वाच्यं। विधिजन्यज्ञानजन्यत्वस्यैव विलक्षणप्रवृत्तित्वेन तादृशप्रवृत्तिविशेषे हेतुत्वादित्याहुः।

परे तु यत्नजनकत्वं प्रवर्त्तकं, यत्नश्च इच्छा, तत्रैव विधिशक्तिः, याग इष्टविषय इत्येवान्वयबोध इत्याहुः।

अन्ये तु वैदिकविधिजन्यप्रवृत्तौ अपूर्व्वज्ञानं प्रवर्त्तकं, नित्ये सन्ध्यावन्दनादौ फलाभावेन तथा दर्शनात् नित्यापूर्व्वस्य पक्षद्वय तत्रापि स्वीकारात्[१] विधिशक्तिरपि तत्रैव, यागजन्यमपूर्व्वमित्ये-वान्वयबोध इत्याहुः।

---

(१) न च नित्ये सन्ध्यावन्दनादौ फलाभावेन व्यभिचार इति वाच्यं। नित्यापूर्व्वस्य तत्रापि स्वीकारादिति ख॰।

चेत् तद्धेतुत्वनियमाधीनत्वात्, एवञ्च प्रवृत्तावपि शब्दात् किं केन प्रवर्त्तकतो भवति, तदिदमाह, "नित्योऽनित्या चैव च प्रवर्त्तकभावना भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः। तत्रान्वयबोधः कारणं तदीयं प्रयोजना प्राङ्-

पूर्व-भावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकं, तस्मिन् सत्यपि प्र-

केचित्तु भावनाज्ञानं वैदिके प्रवर्त्तकं, भावना च प्रयत्नो न लिङाद्यभिधानाज्ञानं विना तदभावात्, विधिवादिभिरपि तथैव व्याख्यातत्वात् [illegible] तदर्शनात् [illegible] पचतीत्यादिवदित्याहुः(१) ।

तदेतन्मतचतुष्टयं एकेनैव ग्रन्थेन दूषयति, 'यथाविधीति, 'तत्र' निरूपणे, [illegible] तदर्थः, [illegible] 'प्रवर्त्तकत्वेन, तथाच तन्निरूपणविशेष्यीभूतं प्रवर्त्तकमिदं नेत्यन्वयः, अभिधानाच्च विधि-त्वं [illegible] पदार्थत्वं अभिधायकशब्दवाच्यत्वं वा तेनाभिधीयते [illegible] प्राचीनैरुक्तं [illegible] अभिधायकशब्दवाच्यत्वात् ।

केचित्तु 'तत्र' प्रवृत्तौ, 'न प्रवर्त्तकं' नोत्पादकं न जनकमिति व्याचक्षित्याहुः ।

'तस्मिन् सतीति' विधिज्ञानाभावाज्ञानं तेषां [illegible] प्रवृत्तेरित्यर्थः, इदञ्च यत्स्वापूर्व-भावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकमित्यत्रैव हेतुः अभिधायां [illegible] तत्र [illegible] प्रकृतानुपयुक्तत्वात् । 'प्रवृत्त्य-

(१) तथाच यागानुकूलकृतिसाध्यत्वान्वयबोध इति भावः ।

वर्त्तमानोऽप्युच्यते" ॥ इति, किमित्याकाङ्क्षायां प्रवर्त्तनीयपुरुषप्रवृत्तिसाध्या नैव [illegible], [illegible] इति, [illegible] लिङ्पदादव्य-[illegible] [illegible] प्रवर्त्तनीयत्वर्थः, तत्किमित्याकाङ्क्षायां 'प्ररोचनेति, 'प्ररोचना' स्तुत्यर्थवादः, स च [illegible] [illegible] प्रवृत्तिसाधनीं [illegible] [illegible] प्रवृत्तिजननीं करोति, अतएव यत्र प्ररोचना न श्रूयते

प्रवृत्तेः [illegible]त्वमपि प्रवर्त्तकम् । कार्य्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमिति

पीति, इदञ्च सर्व्वत्रैव हेतुः वैदिकविधिजन्यज्ञाने विधिसमवेत-पदार्थसहकृतापूर्व्व-भावनादिविषयकत्वेऽप्यपि [illegible]साधनत्वज्ञानेन प्रवृत्तेरित्यर्थः । इदमुपलक्षणं वस्तुतस्तु एतादृशाभिधानेनैव ज्ञाना-भावः । न चोक्तानुमानेनैव ज्ञानं, [illegible] प्रवृत्तिसामान्ये प्राक्प्रवृत्तौ वा व्यभिचारात् अन्यथासिद्धत्वाच्च अकारणत्वात् [illegible] दुर्बला-सिद्धेः अप्रयोजकत्वाच्च[१] । एवं [illegible]ज्ञानमपि न प्रवर्त्तकं ज्ञाना-भावात् [illegible] तद्भावे [illegible]द-प्रवृत्तेः, एवमपूर्व्वज्ञानमपि वैदिकविधिजन्यप्रवृत्तौ न कारणं अपू-र्व्वादिपदादपि प्रवृत्त्यापत्तेः । अतएव भावनाज्ञानमपि न प्रवर्त्तकं [illegible]पदादपि तज्ज्ञानेऽपि [illegible]मिति सङ्क्षेपः । 'कार्य्यता-ज्ञानमिति कृतिसाध्यताज्ञानमित्यर्थः । न च कृतिसाध्यताज्ञानं विनापि [illegible]-[illegible]-[illegible]दिष्वपि [illegible]

---

(१) ननु [illegible]न्यतरस्यैव हेतुर्वाच्यः अतो नाखिलस्य अत आह, अप्रयोजकत्वादिति ।

तथापि [illegible] इति तथा विषादिनाभाव इति । इदमत्र तत्त्वं, अभि-लाषे न तत्रैव ज्ञाता [illegible] वा हेतुरभिप्राय[illegible]दिति प्रवर्त्तकत्वेन भावनात्वेन च ज्ञाता तथा, तथाच [illegible] यागादि-[illegible] अन्यथा [illegible] कृतिसाध्य-त्वमात्रं, [illegible] च भावनात्वेन [illegible]मिति [illegible] इति भावनात्वेन ज्ञायते, [illegible] फलं [illegible],

पुरुषः । तथा हि [illegible] इतौ प्रत्ययांशां चिकी-

र्षित[illegible]निर्णयाद्व्यभिचार इति भावः । प्रकृतेर्हि विशेषतायनौ [illegible] धात्वर्थ[illegible], या च [illegible]-चिकी-र्षादिना प्रवृत्तिरा[illegible], तत्र पट-पाक-पाकादेव न तु तज्जनकी-भूत[illegible]दिविशेषिणा, अतएव घटं करोति पाकं करोती-त्यनुभव[illegible]-व्यवहारौ न तु कपाल-[illegible]रादेः [illegible]दभावां कपालं करोति एवं करोतीत्यनुभवो व्यवहारो वा [illegible]-[illegible]तुयोगे द्वितीयापाः [illegible]दिपदार्थत्वनियमात् । न [illegible] द्वितीय[illegible] कपाल-तन्त्वादेः [illegible]दभावां कपालं करोति तन्तुं करोतीत्या-दिव्यवहारवत् कपालं घटवन्तं करोति तन्तुं पटवन्तं करोतीत्या-दि[illegible]रोऽपि न स्यादिति भावः । [illegible]-[illegible]तुयोगे द्वितीयाया एव तथा [illegible] [illegible]द्वितीयाया [illegible]र्थः, [illegible] पटवा-दिमत्, [illegible]र्थः [illegible], [illegible]-प्रवृत्तौ यथा

[illegible]भिधानत[illegible]साधनत्वमपि भासते तत्र [illegible]तसिद्धसाधनत्वं [illegible] [illegible]ऽपि, तथाच प्रवर्त्तनात्व-[illegible]-[illegible] [illegible]विषयत्व, [illegible] [illegible]तुभूता [illegible] [illegible] इति [illegible]मिति । [illegible] तु [illegible] [illegible]ः [illegible] [illegible]मपि, [illegible]चेति, नैव [illegible]-[illegible] । [illegible] तु [illegible] [illegible] [illegible] प्रवर्त्तकता-

णीयार्थः, तथाच उपादानत्वानुकूलव्यापारजनकत्वाभा-
वित्वमर्थः, कपाले घटं करोतीत्यादिकम् कपालं घटं करोती-
त्यादिप्रयोगोऽपीष्यत एवेत्यपि वदन्ति। अपरा च उपादानत्वापर-
पर्याया निरूपकत्वाख्यविषयता या च निरूपकतासम्बन्धेनाख्यातार्थ-
निष्ठा कपालेन घटं करोति हविषा पाकं करोतीत्यनुव्यवसायात्
तत्र च उपादानत्वाख्यविषयताया एव तृतीयार्थत्वात् तत्र च धात्वर्थे
ऽन्वयादन्वयात्। न च तत्र जन्यत्वं विषयत्वं[1] वा तृतीयार्थः, तत्र
च घट-पाकादावेवान्वय इति वाच्यं। धर्मस्य तृतीयार्थस्य धात्वर्थ-
एवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्। अन्यथा तण्डुलादन्येन तण्डुलं पचतीत्यपि
व्यवहारापत्तेः। अन्या च उद्देश्यत्वाख्यविषयता, या च यत्साधन-
तत्ताव्याप्या चिकीर्षा तन्निष्ठा, तत्र फलाहरण-दर्शनादिरूपं
फलमेव फलाहरणार्थितया घटं करोति दर्शार्थितया पाकं करो-
तीत्यनुव्यवसायात् फलाहरणबुद्धिया घटं करोति दर्शबुद्धिया पाकं
करोतीत्याद्यनुव्यवसायाच्च। इत्थञ्च तत्तद्व्याप्यतावच्छेदक-तत्तद्व्या-
पकतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रति तत्तद्व्याप्यतावच्छेदकविशिष्टत्वावच्छेदक-

(१) आधेयत्वमित्यर्थः, क्वचित्तथैव पाठः।

सिद्धान्तः। इतरे तु प्रवृत्तिजनकभावनात्वं प्रवर्तकत्वमिति नैव विध्यर्थ इति
वदन्ति। तदेतत् सर्व्वं दूषयति, 'तन्न' इति, इदञ्च हेतुद्वयं यथायोग्यं
योध्यं पक्षिधायां सामान्येन तत्र तस्मिन् सतीत्यादिहेतोरनन्वयात्।
इष्टसाधनत्वं पदार्थज्ञानजन्यक्रियावाचकत्वाभिधानां [illegible] व्यवहारायीन-
[illegible] प्रवृत्तिजनकतावधारणेन प्रवृत्तिजनकत्वाभावात्
यागे वा [illegible]

[illegible] हेतुरिति न व्यभिचारः। एवं चिकीर्षाया अपि हेतुत्वमेवं, तेन तत्रापि कपाल-दवि-तन्त्वाद्युपादान[illegible](१) न व्यभिचारः, अन्यथा [illegible]ऽपि व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् तैरपि कृतिसाध्यताज्ञान-चिकीर्षयोर्हेतुत्वोक्तत्वादिति भावः।

ननु प्रवृत्तेर्विषयतावैचित्र्ये मानाभावः, किन्तु कपाल-दवि-तन्त्वाद्युपादान[illegible] प्रवृत्तिविशेषणीय चोपादानत्वं। न चैवं घटं करोति पाकं करोतीत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः कृतिसाध्यत्व[illegible] द्वितीयाया विषयतार्थकत्वनियमादन्यथा [illegible] घटं करोतीत्यादि[illegible]रिति वाच्यं। अत्र घट-पाक-[illegible] कपाल-दवि-तन्त्वादौ [illegible] कृतिसाध्य-धातुजोध्ये द्वितीयाया [illegible]र्थकत्वनियमेनानुकूलत्वं वा तत्र द्वितीयार्थ इति प्राचीनैरप्युक्ता वदन्ति। तदसत्। [illegible]ऽपि [illegible]भिन्नत्वावगाहि[illegible] घटं करोतीत्यादिव्यवहारानुपपादकत्वात् तत्र मानाभावाच्च। किञ्च [illegible]-स्वर्गादि-[illegible] घट-पाक-[illegible]देरिव साध्य-[illegible] [illegible]-कृतिसाध्यताज्ञान-

(१) कपाल-दवितन्त्वाद्युपादानविषय[illegible]ताविति ख०।

[illegible] मानाभावात्। न चोत्पत्तिमत्त्वात् [illegible], [illegible] [illegible]विशेषणत्वात् [illegible]

चीतिरिक्तं न कार्य्यमस्ति तत्राद्ये प्रतीतिविरोधो-

चिकीर्षायां कार्य्यज्ञानाभावेऽपि दुर्व्वार इत्युक्तप्राय एव वक्ष्या-
माणोपरिष्टात्[१] इति दिक्। अत्र च तत्प्रकारक-तद्विशेष्यक-
तत्साधनताज्ञानत्वं तत्साध्यतावच्छेदकतत्साध्यक-तदर्थिप्रवृत्तिका-
रणतावच्छेदकं न वा तदर्थिप्रवृत्तित्वं तत्साधनताज्ञानजन्यवृत्ति
न वेत्यादिविप्रतिपत्तयः, तेन नैयायिकैरपि कृतिसाध्यताज्ञानस्य
प्रवर्त्तकत्वाभ्युपगमेऽपि न क्षतिः। तदर्थित्वञ्च तदुद्देश्यकत्वं, न त्विष्ट-
साधनताज्ञानं प्रवर्त्तकं न वा तत्साधनताज्ञानं तदर्थिप्रवृत्तिकारणं
न वेत्यादिविप्रतिपत्तिः परैरपि पचिराद्युपादानलिङ्गयागादिरूप-
चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य यागादिगोचरप्रवृत्तौ हेतुत्वोपगमात्
इष्टसाधन-कृतिसाध्यतोभयविषयकज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुता-
भ्युपगमाच्च इति ध्येयं। 'चिकीर्षातिरिक्तं न कार्य्यमस्तीति, 'कार्य्यं'
पदं, चिकीर्षितं कारकमिति फलितार्थः, तथैव प्रयोगोपपादनात्।
न चैवं प्रवर्त्तकज्ञानजन्यत्वप्रतिचिकीर्षाविषयत्वं इति वाच्यं तथा-
त्वं उपादानगतत्वे व्यभिचारात् तत्र पाकादेव प्रवृत्तिहेतुत्वादु-
पादानस्याप्यन्तरेण कारणतयाऽपि चिकीर्षाया व्यापकत्वाच्च इति
वाच्यं। 'ज्ञानजन्या प्रवृत्तिं प्रति चान्यत्राप्युपस्थितज्ञानहेतुत्वात्

(१) वक्ष्यमाणाद्योपरिष्टादिति ग०।

व्यभिचाराच्च। इच्छापि न लिङर्थः तस्याः स्वरूपसत्या एव प्रवर्त्तकत्वेन
ज्ञायमानत्वानपेक्षत्वात् सर्वनामादिपदलभ्यत्वाच्च। अपूर्व्वमपि न

उपादानगोचरस्य च व्यापारजनकं उपादानप्रत्यक्षविरहेऽपि प्रवृत्त्य-
[illegible] उपादाने [illegible]द्वारकत्वेऽपि तत्र [illegible]-
[illegible] । न च तथापि फलज्ञाने व्यभिचारः फल-चिकीर्षयोः
[illegible]हेतुत्वादिति वाच्यं । फलज्ञानस्य फलेच्छाद्वारा उपायेच्छा-
[illegible]त्वेन [illegible]सिद्धतया प्रवृत्ति[illegible]त्वेनैव तत्रासिद्धेः ।
यदि च फलज्ञानमपि प्रवृत्तिजनकं तदा उपायचिकीर्षाया एव
[illegible]व्यापारत्वेनैव चिकीर्षा[illegible] अपि तत्र सुतरां [illegible] ।
न हि [illegible]चिकीर्षाव्यापारकत्वपर्यन्तं वाच्यं, अनुप-
योगादिति चेत् । ननु चिकीर्षा[illegible]व्यापारकत्वेऽपि कुतो न कश्चित्
[illegible], 'तत्र' इति, '[illegible]कारेति', '[illegible]कारं दण्ड-
[illegible]प्रवृत्तौ [illegible]मात्रेति भावः । ननु तत्-
[illegible]त्वेन तदुपादानप्रवृत्तित्वेन तदादुपादान-
[illegible] तदुपादान[illegible]त्वेन[illegible]-
[illegible]तदुपादानप्रवृत्तौ [illegible]-
[illegible] तदुपादानप्रवृत्तिर्वा [illegible]प्रवृत्तिषु कथं
न [illegible] [illegible]चिकीर्षत्वात् [illegible]प्रवृत्तिं [illegible]पि
[illegible]तदुपादानप्रवृत्तौ [illegible]उपादान[illegible]-
[illegible] तदुपादान[illegible] [illegible]-

[illegible] [illegible]पदार्थता [illegible]ऽप्रवृत्तेः [illegible]ज्ञानेऽपीष्टसाधनताज्ञाने प्रवृ-
त्ते[illegible] । [illegible]मपि [illegible] प्रवर्त्तकमिति '[illegible]ति,
[illegible]ति शेषः । तेन प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षे न व्यभिचारः, प्रत्य-
क्षमात्रन्तु न प्रवर्त्तकमित्युक्तं प्रत्यक्षप्रकाशे इतिप्रकाशः ।

पेक्षया विशेषसामग्रीसन्निधानात्(१) दण्डोपादानकप्रवृत्तिं विनापि कपालोपादानकघटसाधकप्रवृत्तौ घटसाधकप्रवृत्तित्वेन तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्र्या घटादिसाधकप्रवृत्तिसामान्यापेक्षया सामान्यसामग्रीसन्निधानाच्चेति(२) चेत्, न, सामग्र्याः सामान्य-विशेषभावानापन्नेऽपि दण्ड-चक्र-कपालाद्यन्यतमोपादानकप्रवृत्त्यतिरिक्ताया घटादिसाधकप्रवृत्तेरनङ्गीकृततया तादृशान्यतमोपादानकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तादृशान्यतमोपादानप्रत्यक्षाभावदशायां तदनुत्पत्तेः तद्धर्मावच्छिन्नोत्पत्तिप्रयोजकसामग्रीघटिताया एव तद्धर्मावच्छिन्नसामग्र्याः कार्योपधायकत्वादिदमेव च कारणसमाजाधीना कार्योत्पत्तिरिति गीयते। एतेन घटादिचिकीर्षाविरहेऽपि दण्डगोचरप्रत्यक्षाद्दण्डोपादानकप्रवृत्त्युत्पत्तिस्तदवच्छिन्नसामग्रीसत्त्वादित्यपि निरस्तं। घटसंयोग-चक्राद्यन्यतमसाधकप्रवृत्त्यतिरिक्ताया दण्डोपादानकप्रवृत्तेरनङ्गीकृततया तादृशान्यतमसाधकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तदनुत्पत्तेः कार्योत्पत्तेः कारणसमाजाधीनत्वात्।

गुरुचरणास्तु(३) उपादानप्रत्यक्षस्य हि स्वातन्त्र्येण न हेतुत्वं किन्तु घटादिगोचरचिकीर्षया दण्डाद्युपादानकगोचरचिकीर्षाजनकत्वात्प्रकारस्य च घटेऽपि दण्डादौ घटसाधनत्वज्ञानदशायां(४) घटसाधकदण्डोपा-

---

(१) तथाच दण्डोपादानकप्रवृत्तिसामग्री न घटादिसाधकप्रवृत्तेर्विशेषसामग्रीति भावः।

(२) तथाच दण्डोपादानकप्रवृत्तिसामग्री न घटसाधकप्रवृत्तेः सामान्यसामग्रीति भावः।

(३) मिश्रास्त्विति ग०।

(४) दण्डादौ घटसाधनत्वज्ञानाभावदशायामिति ग०।

ताज्ञानविशेषस्य दण्डोपादानविषयचिकीर्षाविषयघटादिसाधन-
ताज्ञानस्यापि घटादिसाधन-दण्डाद्युपादानप्रवृत्तिजनकत्वं प्रति
बाधकाभावे चरमे च विशिष्टकारणतावच्छेदकत्वात् तदेव चिकीर्षा-
विषयसाधनताज्ञानमुपादानांशे चौचित्यात् कारणतावच्छेदकं हेतुरपेक्षते
कार्य-कारणभावद्वयकल्पनमपेक्ष्य लाघवात्। न च घटादिसाध्य-
[illegible]दण्डोपादान-घटार्थिनो[illegible]दण्डोपादान[illegible]प्रवृत्तौ
दण्ड[illegible]हेतुत्वात् तत्र [illegible]कारणत्व घट-
[illegible]दण्डोपादान[illegible]प्रवृत्ति-
[illegible] कार्यकारणभेदद्वयमपेक्ष्य तथाच [illegible]दण्डोपादानता-
[illegible] विनिगमना-
विरहात् तथापि गुरुतरकार्य-कारणभावद्वय[illegible]मिति वाच्यं।
दण्डाद्युपादानविषयचिकीर्षाविषयघटादि[illegible] घटादि-
साधन-दण्डाद्युपादानप्रवृत्तिं प्रति [illegible]तया वि-
[illegible]विरहात् [illegible]कार्य-कारणभाव[illegible]त्वात्
[illegible] विशेषणचिकीर्षाविषयदण्डोपादान[illegible] न घटा-
दि[illegible]:[1]। एतेन घटादिविषयचिकीर्षाविरहेऽपि
दण्डोपादान[illegible]दण्ड[illegible]विशेषणचिकीर्षाविरह-
[illegible]दण्डोपादान[illegible] द्वितीया-
[illegible]ऽपि निरस्तः। [illegible]दण्डोपादान[illegible] कार्यता-
[illegible]त्वात् घटादिसाधन-दण्डाद्युपादानप्रवृत्तेश्च घटादि-

---

[1] प्रवृत्युत्पत्तिप्रसङ्ग इति ग०।

ष्टसाधनताज्ञानात्, चिकीर्षा च* कृतिसाध्यताज्ञानाधीना

शिष्टचिकीर्षाजपघटादिसाधकप्रवृत्तिसामान्यज्ञानयोर्विरहादेवा-सम्भवादिति प्राहुः।

अथ प्रत्यक्षविषयकपालव्यक्तौ इदं न कपालमित्यसंसर्गग्रहद-शायेऽपि कपालत्वप्रकारेण कपालं घटसाधनं इति कपालत्वांश निर्धर्मितावच्छेदकक-तत्कपालविषयकलौकिकप्रत्ययात् कपालत्व-प्रकारेण तत्कपालोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिः। न च कपालत्वप्रकारेण तद्व्यक्तौ प्रवृत्ताविष्टापत्तिरिति वाच्यं। अनुभवविरोधादिति चेत्, न, तत्तदुपादानतावच्छेदकांशे इदन्त्वधर्मितावच्छेदकक-तत्तदुपा-दानविशिष्टकप्रत्ययस्य इदं कपालमित्याद्याकारस्य कपालमिदं घट-साधनमित्याकारकस्य वा तत्तदुपादानतावच्छेदकक-तत्तदुपादानक-प्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वेन निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानस्याहेतुत्वात्। न चैवमिदं घटसाधनमिति लौकिकप्रत्ययात् इदन्त्वप्रकारेणैतद्घटानु-पादानकप्रवृत्तिर्न स्यात्। तत्रेदन्त्वांशे निर्धर्मितावच्छेदकत्वादिति वाच्यं। उपादानतावच्छेदकभेदेन कार्य्य-कारणभावभेदात् इदन्त्व-त्वांशे निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानस्यापि हेतुत्वात् इदमिदं नेत्यसंसर्ग-ग्रहकालीन तथाविधप्रवृत्तिविरहादित्यासां विस्तरः।

---

* व्यापारीभूतां चिकीर्षां लक्षयति, 'चिकीर्षा चेति, अतएव क्रिया-विषयत्वं तन्मात्रविषयत्वं विशेषणं तत्तत्कर्मतादृशेच्छाया अव्यवहितत्वात् अतएव तत्तत्साध्यक्रियायां तादृशेच्छासत्त्वेऽपि न कृतौ व्यापार इति क्रिया कृतिसाध्यत्वेन वास्तवेन विवक्षितेत्याहुः, तच्चिन्त्यं गुरुतरभारो-त्तोलनादौ कृत्यसाध्येऽपि तादृशेच्छायाः कृतौ व्यापारत्वात् अतएव

[illegible]क्रियाविषयिणी पाकं कृत्या साधयामीति

'चिकीर्षा चेति, व्यापारीभूता चिकीर्षा चेत्यर्थः, अन्यथा चिकीर्षासामान्यस्य प्रवृत्तौ जनके फलचिकीर्षायामतिव्याप्तिवारकं कृतिसाध्यक्रियाविषयत्वविशेषणं व्यर्थं व्यापारत्वानुपदेनैव त्रुटीभविष्यति, 'कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेति, अत्र फलचिकीर्षाया व्यापारत्वाभावे[illegible]त् [illegible]वारणाय 'कृतिसाध्यक्रियाविषयेति, 'क्रियापदं [illegible]परं, [illegible]भूतकृति-विषयतावच्छिन्नं, तथाच [illegible]-धर्मिविषयकेत्यर्थः, फलञ्च न तथाविधविषयताशालीति भावः ।

केचित्तु 'क्रियापदेन [illegible]-परं । न चैवं पृथक् कृतिसाध्यत्वं क्रियाविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यं । कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य व्यापारीभूता या चिकीर्षा सैव प्रवृत्ते [illegible] चिकीर्षैव [illegible]चिकीर्षायां तत्-प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे [illegible]व्याप्तेः, तथाच [illegible]विष-[illegible]चिकीर्षा[illegible] तद्विशेषण[illegible]-दित्याहुः ।

'साधयामीति, पाकं कृत्या [illegible]कारिकायां कृतौ तदनु-भवात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः, कृतिसाध्यत्वेन [illegible]यामीति तदनुभव[illegible]त्वादिति भावः । '[illegible]-

---

तत्र कृतिजन्य एव भ्रम इति वक्ष्यते, तस्मात् [illegible]भिप्रायेण [illegible]निर्वचनमेतत् इति मन्तव्यं । अतः [illegible], 'चेति, चपदमत्र

तद्धेतुत्वात्, सा च [illegible] इच्छा-याः समप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् । अतएव [illegible]-

इत्यादि, 'इच्छायाः' इत्यस्य समप्रकारकसंवादीच्छायाः, तत्प्रकारकसंवादीच्छायास्तत्प्रकारकधीजन्यत्वनियमादिति फलितार्थः । गुरुत्वे रक्तत्वादिप्रकारकविसंवादीच्छायां रक्तत्वादिप्रकारकज्ञानाजन्यायां व्यभिचारवारणाय संवादित्वोपादानं, कूटलिङ्गकारकेऽनुमानात्मका[1] वह्निच्छाया [illegible] विसंवादः कल्प्यते । न चैवं रक्तत्वादिचिकीर्षायां तदनुत्पत्तौ च कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि चिकीर्षासामान्ये प्रवृत्तिसामान्ये च कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वासिद्धिरिति वाच्यं । संवादिचिकीर्षादौ कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे सिद्धे पक्षविशेषयोरिति न्यायात्[2] चिकीर्षादिमात्रे ऽप्येव कृतिसाध्यतादिविषयकज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धिरिति भावः, एवमग्रेऽपि ।

केचित्तु या यत्प्रकारिकेच्छा सा तद्विषयकज्ञानसाध्येति नियमः न तु प्रकारतावच्छेदकांशेऽपि, गुरुत्वेऽपि '[illegible]' तद्विषयकेत्यर्थः, एवञ्च रक्तत्वादिप्रकारकविसंवादीच्छायां न व्यभिचारः ।

(१) कूटलिङ्गं दुष्टलिङ्गं यथा वह्नेः साध्यतायां ह्रदत्वादिकं ।

(२) पक्षविशेषयोः [illegible] इत्यर्थः ।

प्रवर्त्तकज्ञानं तादृशमिति [illegible] तु [illegible]ऽप्यदोषादिति ध्येयं । '[illegible]' इति, [illegible] इत्यर्थ इति प्राञ्चः ।

तत्र तदंशे [illegible]-[illegible]हेतुत्वेऽपि [illegible]तेरवश्यं हेतुत्वात्। न च तदंशे विसंवादी-[illegible] हेतुतया [illegible](१) तत्र कारणतावच्छेदकमेव न तु कारणमिति व्यभिचारो दुर्वार एवेति वाच्यं। कारण-कारणता[illegible] तत्र नियमघटकत्वात्। न चैवं [illegible]ऽपि [illegible]कारणतावच्छेदकत्वेनाभावात् पुनः कारणत्वमिति वाच्यं। [illegible] तदंशे [illegible] चिकी[illegible] परिशेषेण [illegible]स्य चिकीर्षायां सिद्धेः। न [illegible]कत्वेऽपि [illegible] वाच्यं। [illegible]रूपेणैव [illegible] चिकीर्षाहेतुतासिद्धेः। वस्तुतस्तु विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमकाभावात् [illegible]च्छेदकोपस्थितेरपि तदंशे विसंवादी[illegible] नियमघटकत्वमिति न कोऽपि दोष इत्याहुः।

'[illegible]ति, [illegible]: [illegible]त्यर्थः, '[illegible]' [illegible] ज्ञाते, [illegible], [illegible] [illegible]-

(१) उपस्थितः उपस्थितिविषयीभूतः ज्ञानविषयीभूत इति यावत्, अतएव ज्ञानस्य कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वं।

साध्ये चावे प्रवृत्ते, न [illegible] साध्ये* [illegible], [illegible]व्याप्यत्वज्ञानं प्रति-पत्ति[illegible]रिति चेत्, न, तदभावपक्षे गौरवात्।

[illegible] व्यापारो न तु [illegible]प्रकारिका गौरवात्, अतएव [illegible] साध्यतावच्छेदक[illegible]प्रकारकत्वेन हेतुरिति तत्त्वं। यद्य-[illegible] [illegible]व्याप्यता[illegible] हेतुत्वं बाधितत्वेन तथापि [illegible] [illegible], 'न त्विति, '[illegible]' [illegible] [illegible], [illegible]; '[illegible]साध्ये' [illegible] निष्ठिते, '[illegible]-[illegible] [illegible], [illegible] [illegible]-[illegible] [illegible]। न च [illegible]ऽपि [illegible] [illegible] [illegible] वाच्यं। [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible] ध्येयं। '[illegible] इति [illegible] हेतु[illegible] [illegible]-[illegible] हेतुत्वे गौरवादित्यर्थः। न [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible]-[illegible] [illegible] वाच्यं। [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible]-

---

* 'साध्यत्वसाध्ये' [illegible] पाठे, [illegible], 'इति, '[illegible]-[illegible]रादिति। [illegible] [illegible] [illegible] भेदाग्रहो न [illegible]-

वात् तच्च न तद्व्यापकी[illegible]सामान्येनात् [illegible]साध्यताविषयत्व[illegible] [illegible]रिति [illegible] [illegible] [illegible]कारकत्वं-कारणत्वादनन्यथागौरवादेवेति भावः ।

[illegible]तु [illegible] [illegible]साध्यताज्ञानं हेतुः तथापि [illegible]तेन तत्र च हेतुत्वमपि तु [illegible]साधनताविषयक-[illegible]त्वेन [illegible]साधन[illegible]नुरागजननादेव चिकीर्षाविचारः, 'न [illegible]साधनताज्ञानसाध्येति न [illegible]साधनता-[illegible]र्थः, '[illegible]साध्ये' [illegible] [illegible]ति, '[illegible]' [illegible]साधनताज्ञाना-चिकीर्षाविरहः, कारणताव[illegible]च्छेदकाया [illegible] [illegible]भावः[1] । '[illegible]कारणत्वे गौरवादिति, इष्ट-[illegible] [illegible]साधनता[illegible] [illegible] यत्र कारणता-[illegible] च [illegible] तत्र [illegible]साधनता-ज्ञानात् चिकीर्षाहेतुत्व[illegible]पि बोध्यं । [illegible][2] [illegible], '[illegible]' ।

---

(१) व्यभिचारेण इष्टसाध्यताज्ञानस्याहेतुत्वे चिकीर्षायां न इष्टसाध्य-ताज्ञानापेक्षत्वमिति भावः ।

(२) उक्तनियमवत्त्वादेवेति ग० । या यत्प्रकारिका इच्छा सा तत्-प्रकारकज्ञानसाध्येति नियमादित्यर्थः ।

लोके[illegible]पेक्षया गुरुत्वात्, [illegible] [illegible]रेवेति [illegible]विशिष्ट-प्रामाण्यगौरवात्, युगपदुपस्थित्यभावेन तत्र तथा [illegible] युगपदुपस्थितौ

प्रमाभाव उभयसिद्धः कृतिसाध्यताधीरसिद्धेत्यतो न लाघवावतार इति चेत्, न, यत्र [illegible] दैवात् सा तत्र लाघवावतारादिच्छायाः समकारक-ज्ञानसाध्यत्वनियमेन कृतिसाध्यताज्ञानस्यावश्यकत्वाच्च

'प्रमाभावः' इष्टसाधनतानिश्चयाभावः, 'उभयसिद्धः' चिकीर्षापूर्वमुभयसिद्धः, 'असिद्धा' चिकीर्षापूर्वमुभयासिद्धा,(१) 'न लाघवावतार-' इति कृतिसाध्यताज्ञानस्य यद्यपि लाघवं न कारणतावच्छेदकतायां विनिगमकमित्यर्थः, लघु-गुरुधर्मावच्छिन्नं यदि यत्पूर्वमुभयसिद्धं तदैव लाघवं कारणतावच्छेदकतायां विनिगमकमिति भावः। 'दैवात्' [illegible], 'सा' चिकीर्षापूर्वं कृतिसाध्यताधीः, 'लाघवावतारादिति कृतिसाध्यताज्ञानत्वरूपलघुधर्मावच्छिन्नस्य चिकीर्षापूर्वमुभयवत्त्वे [illegible]दित्यर्थः। ननु तथापि कृतिसाध्यताज्ञानस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वं [illegible] लाघवं [illegible],(२) 'इच्छाया इति [illegible]', 'समकारकज्ञानसाध्यत्वनियमेन' [illegible]र्थः, 'आवश्यकत्वाच्च' चिकीर्षाहेतुत्वावश्यकत्वाच्च। [illegible]

---

(१) इष्टसाधनतानिश्चयाभावस्य हेतुत्वं [illegible] चिकीर्षापूर्वं कृतिसाध्यताधीरसिद्धेत्यर्थः।

(२) नन्वित्यादिः भावेत्यन्तः पाठः ग-पुस्तके नास्ति।

लाघवावतार इति भावः। 'साध्यत्वनियमेन' [illegible]र्थ इति प्रकाशः।

[illegible]ज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्। व्याप्तिज्ञानविघटनद्वारा अनुमितिप्रतिबन्धकत्वादित्या-[illegible]।

[illegible]नुपपत्त्यैव [illegible]ज्ञानस्य चिकीर्षा[illegible]सिद्धिरित्याह, '[illegible]मिति, [illegible]विघटकत्वेव [illegible] तच्च प्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः। अत्र व्याप्तौ [illegible]माह, 'व्याप्तिज्ञानविघटनद्वारेति अनुमितिप्रतिबन्धकव्याप्तिज्ञानविघटकेत्यर्थः, तथाच यत् यत्प्रतिबन्धकज्ञानं भवति तत् तत्कारणज्ञानविघटकं भवति यथा व्यभिचारज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानं भवति अनुमितिजनक[illegible]मपि भवतीति [illegible] चिकीर्षाप्रतिबन्धकज्ञानत्वेन हेतुना चिकीर्षाजनकज्ञानविघटकत्वसाधने पर्यवसानावधात्[1] [illegible] चिकीर्षा[illegible]सिद्धिरिति भावः। न च [illegible] तदभाववत्त्वेन हेतुत्वात् [illegible]सिद्धिरपि इति वाच्यं। प्रतिबन्धकत्वं हि न कारणी-[illegible]विरोधित्वं, किन्तु [illegible]विरोधित्वं, प्रत्यो-[illegible] कारणकारण[illegible]सिद्धिरनुपपत्तिरिति यदि चि-[illegible] कारण[illegible]कारणं, हेतौ [illegible]देव च [illegible]दौ न व्यभिचारः, साध्ये [illegible]पदं [illegible]त्वं, [illegible] प्रतिबन्धकत्वमेव च [illegible]देव तदधिकरण[illegible] विरोधित्वं, गुरुत्वेऽप्य[illegible]पपत्तया

(1) [illegible]ताविषयः चिकीर्षाजनक[illegible]विघटकत्वाभाववानित्याकारकबाधनिश्चयबलादित्यर्थः।

[illegible]ज्ञानस्यापि तद्[illegible] [illegible][1] विरोधित्वा सिद्धसाधनापत्तेः। न बाधानुमाने बाधकज्ञाना-[illegible]धीप्रतिबन्धके व्यभिचार इति वाच्यं। [illegible]-बाधकज्ञाने [illegible] बाधकस्यापि सत्त्वात् [illegible]-बाधकज्ञानस्य च प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात्। न च तथापि सिद्धौ व्यभिचार इति वाच्यं। गुरुमते सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात् तद्व्यावृत्त-प्रतिबन्धकताया एव वा हेतौ निवेशात्। [illegible]सिद्धत्वज्ञाना-[illegible]प्रतिबन्धके सिद्धत्वज्ञानेऽपि न व्यभिचारः। तद्व्यावृत्तप्रति-बन्धकताया एव हेतौ निवेशादसिद्धत्वविषयतापि [illegible]हेतुत्वा-भ्युपगमाद्वा। अथ तथापि बाध-सत्प्रतिपक्षादौ व्यभिचारः। न च तद्व्यावृत्तापि प्रतिबन्धकता हेतौ निवेशनीयेति वाच्यं। [illegible]-[illegible]-व्यभिचार[illegible]ऽपि [illegible]तयैव [illegible]-[illegible]: प्रयोजकतया [illegible]सिद्धि-दृष्टान्तादि[illegible]पत्तेः। न च बाधादविरोधित्वे सतीत्यनेन हेतुर्विशेषणीय इति वाच्यं। बाधा-दविरोधित्वं हि न [illegible]-[illegible]त्वादिकं प्रकृतेऽपि तद्-सिद्धेः [illegible] [illegible]-[illegible]त्वात्, अत एव न [illegible] प्रकृतेऽपि तद्सिद्धेः पूर्वपक्षिणा [illegible] बाधादेव प्रतिबन्धकता-भ्युपगमात्। न च हेतौ प्रतिबन्धक[illegible] [illegible]-प्रतिबन्धक[illegible]त्वं विवक्षितं बाध-सत्प्रतिपक्षादेः [illegible]त्वेन

(१) व्यधिकरणज्ञानात्मकस्येति ख०।

[illegible]पेक्षत्व-

प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यं । प्रकृतेऽपि तद्विद्धेः [illegible][1] [illegible]-[illegible] पूर्वपक्षिणोऽपि प्रतिबन्धकत्वात् इति चेत्, न, हेतौ [illegible] [illegible]पदार्थविशेषणात् स्वपदं प्रतिबन्धकत्वपरं, [illegible] ज्ञानभिन्नत्वादेव पक्षद्वयः, [illegible]विरोध्यवच्छिन्नन्तु यं पच यद्भाव-तद्व्याप्य-तदवच्छेदका-[illegible] हेतौ [illegible]र्थी-[illegible]: तेनेष्टभेदघटे [illegible]प्रतिबन्धके तद्धेतौ न व्यभिचारः[2] [illegible] विशिष्टज्ञानत्वेन हेतुरिति साध्यत्वादेव न तत्रादावेव व्यभिचारः । न च तथापि कूटलिङ्गस्थले लिङ्गा-[illegible]-भेदस्थले [illegible]विशिष्टज्ञानाविघटकत्वाभावाद्व्यभिचार इति वाच्यं । [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible] [illegible]विषयान्तर[illegible] [illegible] तैः [illegible]-[illegible] दिक् । 'अन्यथा' [illegible], '[illegible]' [illegible] यथा तथा [illegible] प्रतिबन्धकत्वं [illegible] [illegible] [illegible], '[illegible]' [illegible],

---

(१) [illegible] [illegible] [illegible]नैव प्रतिबन्धकत्वमिति भावः ।

(२) [illegible] तत्र [illegible] [illegible]-[illegible]स्यैव कारणत्वान्न तत्र [illegible]ज्ञानाविघटकत्वमिति भावः ।

निष्फलत्वानां प्रतिबन्धकं मिथ्याज्ञानमेव प्रवर्त्तकं कल्पेत ।

ननु [illegible]गोचरेच्छाया विधित्वात् लाघवाच्च तथाविधेच्छा चिकीर्षा सा च इष्टाविघटकसाधनता-ज्ञानादिति चेत्, न, यष्टिना साधयामीतिवत् हत्वा

'उपेक्षणीयत्वं' इष्टसाधनतावच्छेदकरूपशून्यत्वं, 'निष्फलत्वं' इष्ट-[illegible]शून्यत्वं, 'प्रतिबन्धकं' चिकीर्षाप्रतिबन्धकं, 'मिथ्याज्ञान-मेवेत्येवकारेण इष्टसाधनतादिज्ञानव्यवच्छेदः ।

सोऽव्हङ्कः प्रकृते[1] 'ननु'ति, 'सा इति, 'विधित्वात्' बोधक-त्वात्, एतच्च चिकीर्षापदस्य यौगिकत्वपक्षे, चिकीर्षापदस्याखण्डश-क्तिपक्षे त्वाह, 'साधनतादिति [illegible] प्रती-[illegible] चिकीर्षा' चिकीर्षापद-वाच्या, '[illegible]' इति [illegible]र्थः, 'इष्टसाधनताज्ञानात्' [illegible]त् [illegible]ज्ञानं विनापीष्टसाधनताज्ञाना-दिति यावत्, नच [illegible]साध्यतानिश्चय-[illegible] [illegible]दिति भावः । [illegible]चिकीर्षेति [illegible]:[2] गुरुत्वे [illegible] चिकीर्षति [illegible] [illegible]-

(१) सोऽव्हङ्कमतमाशङ्क्य निराकरोतीति ख० ।

(२) उभयवाद्यसिद्ध इत्यर्थः ।

[illegible]मिति [illegible] कृतेः पूर्वं [illegible]नाधाः सन-[illegible]त्वेन गौरवेण च प्रवृत्त्याद्यनुपपन्नत्वात् । किं च पाकं चिकीर्षामीत्यत्र प्राधान्येन पाकस्येच्छा-विषयत्वमनुभूयते न तु कृतेः, आतोय सम्भवत्यथाभि-

---

प्रकारे[illegible] प्रति [illegible]-दुःखाभावकमकारकज्ञानयोर्हेतुत्वेन कृति-[illegible]कारकीभूतेच्छाया [illegible]त्वात् [illegible] सुखं अव-तिष्ठतामन्तु उभे इष्टसाधनताज्ञानमेव हेतुरिति मन्तव्यं । 'कृतिं साधयामीतिवदिति साध्यत्वप्रकारिकाया इति शेषः, '[illegible]' [illegible]ऽनुभूयमानायाः, '[illegible]त्वेन' [illegible]प्रतिपादकत्वेन, 'गौरवेण' प्रवृत्तिविषयतागौरवेण, 'प्रवृत्त्या-द्यनुपपत्ते'रिति [illegible] इत्यर्थः, तथाच चिकीर्षाविषयप्रतिपादकापि वा प्रवृत्तिहेतुरिति भावः । ननु कृति-[illegible] चिकीर्षाविषयप्रतिपादकत्वमिति [illegible] तदपि दूषयति, 'किं चे'ति, 'प्राधान्येने'ति विशेष्यत्वेनेत्यर्थः, प्राधान्येन [illegible] तच चिकीर्षायां पाकत्वं चिकीर्षामीत्यपि प्रयोगाप-त्तिरिति भावः । 'न तु कृते'रिति, कृतौ च कृतीच्छा चिकीर्षा-पदेनोक्ते भावः । ननु पाकं चिकीर्षामीत्यत्र पाकस्य विशेष्यतया [illegible]-[illegible] धात्वर्थेन [illegible] आह, 'धात्वे'ति, '[illegible]'मिति, न तु विशेष्यता[illegible]मिति शेषः, प्रकारत्व [illegible] उचितं [illegible] तु [illegible]ज्ञानुभवन-

षेणेच्छाप्रकारकाभिलाषं, भोक्तुं बुभुक्षते इत्यत्र भोजन-विशेष्यतयौदनस्येच्छाविषयत्वानुभवात्। इष्टसाधनत्वेन घटमिव ज्ञानमिच्छासत्त्वेऽपि ज्ञानेच्छा न प्रवर्त्तिका किन्तु स्वकृतिसाध्येच्छैव, घटं जानाति चिकीर्षतीति करोतीति ज्ञान-चिकीर्षा-कृतीनामेकविषयता-

---

मित्यन्यदेतत्[1]। 'भोजनविशेष्यकत्वेति' भोजनप्रकारकेच्छाविशेष्यत्वेत्यर्थः, ओदनविशेष्यकभोजनप्रकारकेच्छायाम् इत्यन्वयबोधादिति भावः। ननु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाया नियमतः कृतिपूर्वमनुभवसिद्धत्वेऽपि न सा प्रवृत्तिहेतुः अवच्छेदकगौरवात् किन्तु कृतीच्छैव इष्टसाधनताज्ञानेन तस्या अपि प्रवृत्तिपूर्वं सत्त्वात्। न चैवं क्रियाया इष्टसाधनत्वादिज्ञानेन विनापि कृतेरिष्टोपायत्वादिज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं। इष्टत्वात्, अन्यथा तवापि कृतेरिष्टजनकत्वादिज्ञानदशायामपि क्रियाया इष्टसाधनत्वादि-ज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तेस्तुल्यत्वादित्यत आह, 'इष्टसाधनत्वेनेति' इष्टसाधनताज्ञानेनेत्यर्थः, 'ज्ञानादिवेति, प्रवृत्तिपूर्वमिति शेषः। 'करोतीति' [illegible] प्रयत्नवानित्यर्थः, 'ज्ञान-चिकीर्षा-कृतीनामिति, प्रकृते घट प्रवृत्तिकारणज्ञान-चिकीर्षयोः [illegible]विशेष्यक[illegible]करणादि-त्यर्थः। इदन्तुपलक्षणं कृतिप्रत्यक्ष[illegible] तद्विशेष्यकत्वे तदनु-रूपकृतीच्छाया एव हेतुताया वक्तव्यत्वात् पाकाद्युद्देश्यककृतीच्छा-

---

[1] [illegible]मित्यन्यदेतदिति ख०, ग०।

[illegible]त् । यत्र यदि [illegible] पाचयितुमिच्छा वा तदा चिकीर्षितस्य पाकस्यान्यतः सिद्धौ वा नापगच्छेत्, न [illegible]पायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञा-नेन निवार्यते, भीत्या भक्षणेऽपि प्रतिबन्धेन तद्वि-षया [illegible]रिति चेत्, न, [illegible]त्वस्य*

[illegible]तिपाद्यप्रकारके [illegible] परस्परविरहेण लाघव-गौरव-[illegible] प्राप्नोतीति ध्येयं। '[illegible] पाचयितुमिति [illegible]प्रकारिके-[illegible], 'वा' [illegible], '[illegible] पाकस्येति चिकीर्षित[illegible]-[illegible]त्यर्थः, '[illegible]तः सिद्धौ' [illegible]तः सिद्धत्वपक्षे, 'वा' पाकत्वप्रकारिका, 'नापगच्छेत्' न यायेत न तदापि जाये-तेति यावत्, '[illegible]' [illegible]प्रकारिके-[illegible], 'उपायान्तराधीनेति, उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेनेत्यर्थः, 'भीत्या [illegible]पीति [illegible] भीत्या सिद्धत्वज्ञानेऽपीत्यर्थः, 'प्रतिबन्धेनेति [illegible]प्रकारकधर्मज्ञानेच्छाया इत्यर्थः, '[illegible]' [illegible]विरहे: [illegible]रिति यावत्, [illegible] [illegible]प्रकारकेच्छां प्रति [illegible]तः सिद्धत्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया [illegible]पायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेऽपि [illegible]प्रकारकेच्छोत्पत्तौ न बाधकमिति भावः। '[illegible]सिद्धत्वेति, [illegible]त्वावच्छेदका-

* '[illegible]नेति [illegible]त्वज्ञानस्येत्यर्थः, [illegible]च्छायां तत्-[illegible]। वस्तुतः [illegible] नेच्छाविरोधि किन्तु [illegible]रमेव, परन्तु तदा [illegible]भावेन [illegible]च्छा न जायते, एवञ्च [illegible]ऽपि [illegible]च्छाविच्छेद इति

फलेच्छाविच्छेदस्य चोपायेच्छाविरोधित्वात्। पाति

धर्मिग्राहकविशेष्यकतावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्येत्यर्थः, यथाश्रुते पाकं कृत्वा साध-यामीतीच्छाया अन्यतः सिद्धपाकविषयकत्वया तत्सिद्धौ तन्निवृत्ते-रनुपपादनात्(१)। न च तस्याः(२) अन्यतः सिद्धपाकोऽपि विषयः साधिकरणप्रकारकेच्छाया अनुपपन्नत्वादिति वाच्यं। तथापि पाक-कर्तृत्वेनान्यतः सिद्धपाके सिद्धत्वज्ञाने तेन रूपेणासिद्धपाकत्वाच्च तद्रूपेणेच्छाविरहात् क्रियाप्रकारकत्वेऽपि सिद्धत्वज्ञानस्य प्रति-बन्धकत्वाभावात्(३)। सिद्धस्य क्वचिदुत्पन्नत्वं क्वचित् वर्त्तमानत्वं(४) च तच्च तत्तदिच्छाविरोधित्वादयं पाकादौ भोजनादौ दुःख-प्रागभावादौ यथाक्रमेण बोध्यं। प्रतिबन्धकतायामनुगतस्य हेतुत्वाच्च दकानुगमो दोषाय। न चैवं सिद्धपाकादौ तदभिलाषेति वाच्यं। तत्र पाकादिप्रागभावासिद्धत्वेनैवाभिलषितत्वात् तु पाकादेरिति भावः। 'फलेच्छाविरोधित्वात्' फलविषयकेच्छानुत्पादकज्ञानत्वात्, फलेच्छा-

(१) उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञाने पाकं कृत्वा साधयामीतीच्छाया निवृ-त्तेरुपपादयितुमशक्यत्वादिति भावः।

(२) 'तस्याः' पाकं कृत्वा साधयामीतीच्छाया इत्यर्थः।

(३) क्रियाः सिद्धा इत्याकारकसिद्धत्वज्ञानस्य पाकं कृत्वा साधयामीती-च्छाप्रतिबन्धकतापाताच्चेत्यर्थः।

(४) क्वचित् विद्यमानत्वमिति ख०, ग०।

सिद्धत्वज्ञाने तत्रैव विच्छेदः न तथा ज्ञाने वस्तुसिद्धिज्ञाने तु ज्ञाते तदभावात् तत् तद्रूपवदेव तन्निवृत्तिप्रयोजकं, अतएव सिद्धत्वज्ञानत्वेऽपि तद्रूपवदे-वेति भावः। 'फलेति' इति, फले सिद्धतया अविषयीकृतं, योग्यसिद्धतया फलेच्छाविच्छेद इति भाव इति प्रकाशः।

[illegible] विरुद्धं, [illegible] पाक-

[illegible] प्रतिबन्धकत्वाभावेन यथाश्रुतासङ्गतेः, 'तत्र' चिकीर्षितस्य [illegible] इष्टसाधनताज्ञाने, 'विरुद्धं' विरुद्धज्ञानं, पाकस्य विरुद्ध-[illegible] इष्टसाधनताज्ञानात् चिकीर्षा-विरहे इति भावः । ननु [illegible] विशेष्य-[illegible] विरुद्धज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे [illegible]नुगमः । न च [illegible] प्रति [illegible] विरुद्धज्ञानं विरो-धीति वाच्यं । [illegible] त् । यत् [illegible] प्रकार-[illegible] प्रति [illegible] विशेष्यताकविरुद्धज्ञानं विरोधि । न हि [illegible] पाके विरुद्धज्ञाने [illegible] पाके चिकीर्षा न स्यादिति वाच्यं । तदानीं [illegible] रूपेणैव [illegible] पाके चिकी-र्षोत्पादात् पाकत्वरूपेण तदनुत्पादादिति चेत्, न, पाके स्वत्वं [illegible] विरुद्ध-ज्ञानेऽपि [illegible] त् [illegible] रूपेणैव विरुद्धज्ञानेऽपि [illegible] व्यभि-चारात्, विरुद्धज्ञानस्यापि [illegible] तदानीं [illegible] त् [illegible] सत्त्वात् । अतएव तद्धर्म-प्रकार[illegible] विशेष्यताक[illegible] प्रति [illegible] विशेष्य-ताक[illegible] ज्ञानं विरोधि [illegible] इत्यपि विरु-[illegible] व्यभिचार इति कश्चित् प्रलपितमपास्तं, [illegible] व्यभिचारात् पाकत्वादिरूपेण विरु-

न ज्ञानद्वयानां तत्र प्रतिबन्ध्यः घटो घटवानिति निश्चयोऽघटा-
द्यवच्छेदकत्वादिरूपेण विरुद्धज्ञानद्वयानामपि नीलो घटो घटवानि-
तीच्छाया अनुत्पत्तिप्रसङ्गाच्चेति । नैवं । यत्प्रतिबन्धकतावच्छे-
दकीभूतां प्रति तद्धर्मप्रकारकविरुद्धत्वादेः प्रतिबन्धकत्वात् उद्दे-
श्यत्वञ्च घटत्वादिपदाभिलप्यमानो विषयताविशेषः, घटे तत्वं
घटवानित्यादौ तु घटादिर्नोद्देश्यः किन्तु तत्र तत्त्वमेव, एवं कपाल-
घटितात्पादानत्वोपदेशज्ञानानामपि कपालादिर्नोद्देश्यः किन्तु घट-
त्वादिः, उद्देश्यतावच्छेदकत्वञ्च तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वं तेन घटत्वा-
दिरूपेण विरुद्धज्ञानद्वयानां न नीलो घटो घटवानितीच्छानुपपत्तिः,
अत एव च यत्र पाकादिविषयकचिकीर्षायां पाकत्वादिनैव
उद्देश्यता वा पाकत्वादिरूपेण विरुद्धज्ञानादिनापीति यत्नान्तु
रागादिनापि पाकत्वादिरूपेण(१) सा तु रागादित्यद्धपाकत्वादिरूपेण
विरुद्धज्ञानादिनापीतीति विभागः । तावद्विकल्पवदिच्छाप्रतीकारे
तु तत्प्रतिकूलेनैव प्रतिबध्यता प्रतिपन्नतता तु तत्प्रतिकूलेन धर्मा-
न्तरावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकविरुद्धत्वज्ञानत्वेन चेत्यन्यदेतत् ।

केचित्तु तद्धर्मावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानाधीना इच्छा तद्धर्म-
प्रकारकविरुद्धनिश्चयो विरोधी इष्टसाधनत्वञ्च तत्र पाकत्वादिरूपेण
प्रतीतं तत्र पाकत्वप्रकारकविरुद्धनिश्चयैव प्रतिबन्ध इति चत्र प्रति-
बन्धकत्वादिना तद्वत्तं तत्र तद्धर्मविशेषविरुद्धनिश्चयेनेति
विनाशः । तेन प्रतिबन्धकाप्रवृत्तावत्र इष्टसाधनतावच्छेदकतात्
प्रकारान्तरेण ज्ञानेऽपि न तदुत्पत्तिः । न च विरुद्धज्ञानद्वयानां

(१) उद्देश्यतेति पूर्वेणान्वयः ।

[illegible]नां [illegible]-[illegible]दि[illegible]-[illegible]राद्युपा-
दाने[illegible]नां व्यभिचार इति भावः। गुरुमते उपादानविषयचिकीर्षा-
विषयसाधनताज्ञानस्य साक्षादेव प्रवृत्तिहेतुत्वेन तादृशेच्छायां
[illegible]भावात् तत्राथे स्फुटीभविष्यति, एवं न्यायनयेऽपि। न च
तथापि तत्र [illegible]त्वाभावात् इष्टसाधनत्वप्रकारक-
ज्ञानजन्यत्वात् पाकः इष्टसाधनो भवत्विती[illegible] तथा [illegible]दि-
[illegible] [illegible]त्वाभावात् [illegible]प्रकारक[illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible]आदि[illegible]-
[illegible] बाधकाभावात् तत्र व्यभिचारः [illegible]दिरूपेण
[illegible]ऽपि तदुपपत्तेरिति भाव्यं। [illegible]
तत्प्रकारकपदार्थेच्छायां तत्प्रकारकपदार्थसाधनताग्रहस्य पक्षत्वेन
हेतुत्वात् [illegible]रूपेण [illegible]ने तादृशेच्छा एवाभि-
हितेत्याहुः। तदसत्। गुरुमते नित्यविषयकेच्छाया असङ्ग्रहात्[1]
[illegible]विषयकत्वे घटादिचिकीर्षावत् [illegible]पादान[illegible]
[illegible] [illegible] हेतुत्वेन [illegible]च्छायां व्यभिचा-
रस्य दुर्वारत्वाच्च। अन्यथा चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य लौकि-
[illegible] [illegible]ऽपि [illegible] [illegible]पादानतया प्रवृत्तिर्भव-
[illegible] तत्र नेति नियमानुपपत्तेः न्याय-मीमांसा[illegible] च
युक्तिविरुद्ध[illegible]नुपादेयत्वादिति सङ्क्षेपः।

---

(१) इष्टसाधनतातिरिक्त[illegible] तत्प्रकारक[illegible]साधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन तादृश[illegible]भावेन नित्यविषयकेच्छाया असंग्रह इति भावः।

चिकीर्षा भवत्येव, प्रत्युतादितत्वात् तत्पाकेच्छा न
विच्छिद्येत यदि प्रतिविषयसिद्धत्व-परोच्छाविच्छेदौ न
विरोधिनौ। प्रीत्या धनलाभे च तदधिकधनेच्छा न

ननु तथापि तत्र पाकात्तौदनलाभाभ्यां पाकान्तरतः चिकुपाक-
तज्जन्यौदनयोः चिकुलज्ञानात् पाकतौदनलाभाभ्यां पाकौदनयोरिच्छा
वास्तु ओदनान्तरत्वप्रकारकौदनेच्छायां पाकान्तरत्वप्रकारकपाका-
न्तरचिकीर्षा तु स्यादित्यत आह, 'पाकौदनेच्छायामिति ओद-
नान्तरत्वप्रकारकौदनेच्छायामित्यर्थः, 'पाकचिकीर्षा' पाकान्तरत्व-
प्रकारिका पाकान्तरचिकीर्षा, 'प्रत्युतेति, पाकाभावच्छिन्नकालतः
चिकुलज्ञानदशायामिति शेषः, 'अचिकुलादिति पाकस्य चिकु-
लज्ञानेऽपि पाकानुकूलतायां चिकुलज्ञानादित्यर्थः, 'प्रतिविषयचि-
कुलेति प्रतिविषयस्य पाकादेः चिकुलयोरित्यर्थः, 'न विरोधिनौ'
न प्रतिविषयकेच्छाविरोधिनौ। ननु धनलाभत्वरूपेण धनलाभे
प्रीत्या चिकुलज्ञाने तत्तज्ञानाभावरूपतोच्छादच्चा धनलाभत्वरूपेण
धनलाभे प्रतिबन्धकाभावप्रकारकेच्छापि वा जायतां तद्विषयताव-
च्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितचिकुलज्ञानाभावात् प्रीतधीकधनलाभत्व-
रूपे तत्त्वप्रकारकचिकुलज्ञानत्वेन तत्प्रकारकत्वरूपतोच्छाविच्छे-
दाच्च तत्रोपपत्तिसम्भवात्, 'प्रीत्या धनलाभे चेति धनलाभत्वरूपेण
धनलाभे प्रीत्या चिकुलज्ञाने चेत्यर्थः, 'तदधिकधनेच्छेति तदधि-
कत्वत्वप्रकारकधने तज्जन्या तदधिकधनलाभत्वेन तदधिकधनला-
भेच्छेत्यर्थः, 'न विच्छिद्यते' जायते, 'तत्र' तत्पूर्वावच्छिन्नक्षणे,

[illegible] इष्टसाधनत्वात् [illegible] भक्षणात् [illegible] र्थिनश्च श्रौत्या [illegible] ऽपि प्रतिबन्धेन त- [illegible] भक्षणस्य निषेधात्। किन्तु विधिविशेष-

---

'[illegible]त्' [illegible], '[illegible]' इति [illegible]- [illegible]र्थः, '[illegible]' इति, [illegible]- र्थिनश्च प्रतिबन्धेन तत्क्रिया श्रौत्या तत्रापि [illegible]ति बोधना, '[illegible]र्थिनः' [illegible]र्थिनः [illegible]- [illegible] इति चेत्,(१) 'प्रतिबन्धेन तत्क्रिया' [illegible]- [illegible]-प्रतिबन्धकाभावप्रकारकेच्छा, 'श्रौत्या तत्रापि' [illegible], 'भावित' च भव- [illegible], '[illegible] निषेधादिति, [illegible] विरु- [illegible]र्थः । ननु [illegible] गौणीविरुद्धज्ञान एव [illegible]ऽपि न तु [illegible]ऽपि [illegible]- [illegible]ः तथाच तत्र [illegible] प्रतिबन्धाभावे प्रतिबन्धकाभावप्रकारकेच्छायां किं बाधकमित्यत आह, 'किन्तु- विधिविशेषेति' [illegible]प्रकारकत्वा[illegible]विधिनिषेधविरुद्धधर्मा- वच्छेदकत्वार्थः, 'बलवदनिष्टाविच्छेद इति [illegible]पि बलवदनिष्ट- [illegible]दुःखाजनकत्वादित्यर्थः । ननु बलवदनिष्टं प्रति [illegible] [illegible] विरुद्ध- [illegible] विरोधि न तु [illegible]

---

(१) [illegible]ति यावदिति ग० ।

विशेषे ऽपि सामान्येनाप्रतिबन्धः। अथवा सामान्य-विषयनियतविशेषाभावेन प्रतिबन्धो न स्यादिति। वस्तुतस्तु*

विरुद्धज्ञानमित्यत आह, 'अन्यथेति' प्रातिस्विकरूपेण(१) यावत्सु वह्निषु विरुद्धज्ञानस्यैव विरोधित्वे इत्यर्थः, 'सकलतद्विषयविशेषै-रिति' तदीयतावच्छेदकपाकजत्वादिनानारूपावच्छिन्नासु याव-तीषु वह्निषु प्रातिस्विकरूपेण विरुद्धज्ञानस्येत्यर्थः, 'अथवेत्य' [illegible], 'प्रतिबन्धो न स्यादिति' विरुद्धज्ञानप्रयु-क्तपाकजत्वादिनानारूपावच्छेदकतयेच्छाप्रतिबन्धः क्वापि न स्यादित्यर्थः।

गुरुचरणास्तु(२) ननु सामान्येच्छां प्रति सामान्यधर्मप्रकारेण सामान्यधर्मावच्छिन्नासु यावतीषु वह्निषु विरुद्धज्ञानस्यैव विरो-धित्वम् अत आह, 'अन्यथेति' यावतीषु वह्निषु सामान्यधर्मप्रकारक-विरुद्धज्ञानस्यैव विरोधित्वे इत्यर्थः, 'सकलतद्विषयविशेषैरभावे-नेति' तद्विशेषतावच्छेदकपाकजत्वादिनानारूपावच्छिन्नासु यावतीषु वह्निषु विरुद्धस्य ज्ञानस्यासम्भवादित्यर्थः, 'प्रतिबन्ध इति, [illegible]-त्वापत्त्या सर्वत्र विरुद्धज्ञानसम्भवादिति भाव इत्याहुः।

(१) तत्तत्पाकजत्वादिनेत्यर्थः। (२) केचित्तु इति ग०।

* ननु उक्तिसाध्यत्वप्रकारकेच्छां विनापि यत्नेच्छातो प्रवृत्तेरनुभूय-मानत्वेन व्यभिचारादसम्भवात्वा भिन्नविषयकेच्छाया अपि हेतुत्वं वक्त-व्यमित्यत आह, 'वस्तुतस्त्विति', ननु [illegible] इत्यत आह, '[illegible]',

[illegible] [illegible]ष्टोपाय इति चेन्न [illegible]यायाः

ननु कार्य-कारणभावापन्नानां चिकीर्षा-कृतीनां एकविशेष्य-कत्वानुभवोऽपि [illegible] लाघवात् [illegible] कारणत्वं । न [illegible](१) तद्विशेष्यकत्वौ [illegible] हेतु-ताया कल्पनात् पाकानुकूल[illegible]-[illegible]प्रकार-[illegible] [illegible] [illegible]-गौरवमिति वाच्यं । तावतापि [illegible] तत्रैव हेतुताया दुर्वारत्वात् । न च पाकानुकूल[illegible] हेतुत्वे [illegible] प्रवृत्तिं प्रति पाकानुकूल[illegible] हेतुत्वकल्पने प्रवृत्तिं प्रती-[illegible] कार्य-कारणभावे कारणतावच्छेदकगौरवं पाके-[illegible] पाकानुकूल[illegible] गुरु-त्वादिति वाच्यं । प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि घटि-[illegible](२) [illegible](३) [illegible] प्रति च(४) [illegible]-

---

(१) [illegible] हेतु[illegible]यायेत्यर्थः ।

(२) ननु इति प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वे बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानकाले तव प्रवृत्त्यापत्तिरित्यत आह, इत्यत्रैवेति, बलवदनिष्टसाधनताज्ञान-[illegible] च [illegible] भूतस्य सत्त्वे बलवदनिष्टसाधनताज्ञानस्याभावादिति भावः ।

(३) इच्छाद्वारोपेक्षणीयत्वादिति ख० ।

(४) [illegible] प्रति [illegible] हेतुत्वे [illegible] तव मते स्यादित्यत आह, [illegible] प्रति चेति ।

[illegible] [illegible]प्रतीतिरिति चि-[illegible] तदुभयं भाति, तच्च [illegible]व

कृतिसाध्यत्वविशेषणवत्त्वेन ज्ञातं क्रियाकारैव हेतुरि-

धनताज्ञानस्य हेतुतापादकत्वापि चलितत्वात् तत्र चकीर्षासाधनता-ज्ञानत्वावच्छेदकस्य लघुत्वेऽपि प्रवृत्तिं प्रति कृतिसाध्यत्वप्रकार-कज्ञानस्यापि पृथक्कारणत्वकल्पने गौरवाच्च । न च तत्रापि कृ-तिविशेष्यकचिकीर्षानुकूलत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वात् तत्र तुल्यत्वमिति वाच्यं । तस्य पृथग्धेतुत्वविरहात् चिकीर्षाजनकप्रकारेण तादृश-कृतिविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वादिष्टसाधनताज्ञानस्य हेतु-तायामेव तस्य प्रवेशात्, यदि च तथापि कृतिसाध्यचिकीर्षाप्रका-रकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वं न तु कृतिसाध्यताज्ञानस्य पृथग्धे-तुत्वं तदा तु तावच्छेदककोटिप्रवेशेनापि कृतिसाध्यत्वप्रकारेष्टसा-धनताज्ञानत्व-चिकीर्षानुकूलकृतीष्टसाधनताज्ञानत्वयोः शरीरगौरवला-घवविचारणादाह, 'पश्चादिति, 'कृतीष्टसाधनत्वं ज्ञातमिति । न च तथापि कृतीष्टसाधनत्वानाभिधानमनुपयुक्तमिष्टसाधनताज्ञानस्य कृ-तिसाध्यत्वप्रकारकेष्टसाधनहेतुत्वादिति वाच्यं । व्याख्याने तुल्यत्वा-

---

जनकत्वादित्यर्थे, 'चिकीर्षानुकूला कृतिरिष्टसाधनसंविद्विषयतया कृतिसा-ध्यताज्ञानमित्यर्थः । 'तथापीति, एतेनाऽरुच्छित्तलाभवत् कृतिसाध्यत्वज्ञान-मिष्टसाधनताज्ञानोपक्षीणमिति भावः । 'तदेति, अन्यथासिद्धान्यथा-सिद्धत्वादिति भावः । 'चीकर्षयैवेति, ननु तदेकोदेवेति न्यायात् ... चीकर्षानुकूलस्य एव न तज्जन्य इति चेत्, ... वदन्ति, ... । न च ... भिचारः, तत्रापीश्वरज्ञानजन्यत्वादिति, तन्न, एवं ईश्वरज्ञा-नेन ...ऽप्यर्थान्तरं स्यात् यदि ... तदीयव्यभिचारोद्धार एव

[illegible] गरीयान् [illegible] प्रतिसन्धानेन
[illegible] चिकीर्षायां [illegible]-
[illegible] चिकीर्षा-
याः [illegible] न तु [illegible] लिङ्गविषयतया

[illegible] लाघवात् [illegible]-
[illegible]-
[illegible]-
धेति चेत् । [illegible] तत्राह, '[illegible]', इष्टं प्रति [illegible]
[illegible] तस्य
[illegible] भावः । '[illegible]' [illegible], 'चिकी-
र्षायां' [illegible], '[illegible]'
[illegible], 'चिकीर्षायाः' [illegible]-
त्वं, '[illegible]' [illegible], '[illegible]
[illegible] इत्यर्थः । न च [illegible]-

[illegible] । अन्ये तु यावतः प्रयत्नोत्पत्तौ [illegible]-
[illegible] प्रयत्नान्तराभावात्तज्जन्यत्वं । किञ्च
[illegible]
[illegible] तथाच जीवनयोनि[illegible]व्यतिरेकादेव तत्र [illegible]-
[illegible] इति वदन्ति । यद्यपि [illegible] प्रवृत्ति-
[illegible] न च [illegible] न [illegible], [illegible]
[illegible] तु [illegible]-

विशिष्यज्ञानविषयविशेष्यकत्व [illegible]-गौरवं न कारणतायां विनि-गमकं किन्त्वपेक्ष[illegible]-गौरवं [illegible]-गौरवञ्च तथेति वाच्यं । एकमात्रापेक्ष[illegible]रेकत्वोऽपि [illegible]रपि विनिगमकोऽप्यत्र-प्रकार इति व्याप्तेः[1] समानविशेष्यकत्व-भिन्नविशेष्यकत्वरूपलाघव-गौरवयोरपि कारणतायां विनिगमकत्वात् लाघव-गौरवयोः कारण-तायां विनिगमकत्वे [illegible] [illegible] [illegible], अन्यथा[2] अनुमितिं प्रति [illegible] धूमः पर्वते इत्यादि पक्ष-विशेषणकपरामर्शहेतुताया दुर्वार[illegible][3] घटादिविशिष्टज्ञानं

(१) [illegible]रपि [illegible] विशेषो वैलक्षण्यं [illegible]रः कारणतायां प्रतिबन्धकतायाञ्च विनिगमक इत्यर्थः ।

(२) भिन्नविशेष्यकत्व-समानविशेष्यकत्वरूपलाघव-गौरवस्य कारणताया-मविनिगमकत्वे ।

(३) एतन्मते पक्षविशेष्यकपरामर्श एवानुमितिहेतुरिति भावः ।

पक्षधर्मतायामतिप्रसङ्गो बोध्यः । न च मनोवह्न्यादिनाडीवत्सपेक्षापत्तिः, फलबलेन तत्रैव तथाभावात् [illegible] फलाभावेन [illegible]योग्यत्वादि-[illegible] । ननु [illegible] [illegible] कार्यताज्ञाने विशेषणमावश्यकं तथाच तत्र एवोक्तातिप्रसङ्गनिरासे चिकीर्षाधीनत्वं विशेषणं वाच्यमिति चेत्, न, यत्र व्याप्तिसाध्यप्राप्य[illegible] [illegible] [illegible] एव [illegible] कारणार्थं विशेषणोपादानमिति भावः । न च यत् व्याप्तिसाध्यताज्ञानं ततः सा व्याप्ति-रिति [illegible] नैव व्याप्तिरिति [illegible] इति वाच्यं । तादृशज्ञानं विनापि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तत्र एवातिप्रसङ्गवारणाय [illegible] विशेषणमावश्यकं । अत्र वदन्ति

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]विशेषण[illegible] अति[illegible]ता-
[illegible] [illegible]देवताप्य-गौरवविरहादिति भावः ।

[illegible] '[illegible]विशेषणतया गौरवादिति [illegible]विशेषणतया कार्य-
ता[illegible]च्छेदक-कारणता[illegible]च्छेदकगौरवादित्यर्थः, [illegible]कारके-
[illegible]हेतुत्वे [illegible] [illegible] [illegible]नैव हेतुत्वं [illegible]-
[illegible] कार्यत्वं तत्तदुत्तरविशि[illegible]विशिष्यावगमानुपत्तिः ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तत्पुत्रपी-
[illegible]विशिष्टत्वात् [illegible] [illegible] कार्य-कारणभा-
[illegible]नात् [illegible] [illegible] हेतुत्वे तु [illegible]विशिष्टतया
[illegible] [illegible] [illegible](१) [illegible] वि-
[illegible] [illegible] कार्यताव-च्छेदक-कारणताव-च्छेद-
कौ [illegible]गौरवमिति भाव [illegible]। [illegible], [illegible]
[illegible] [illegible] हेतुत्वं [illegible] कार्यत्वं, किन्तु [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]दिति दिक् ।

(१) तथाच [illegible] एव [illegible] एतच्च [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] हेतुत्वोपपत्तेः [illegible]च्छेदक-कार्यताव-च्छेदकयो-
र्गौरवमिति तदुदितार्थः ।

[illegible]वैव हेतुत्वं तु [illegible]विशेषणापेक्षा तथा हि [illegible]-
[illegible] हेतुत्वेऽपि [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]दिव [illegible], तथाच [illegible]वैव [illegible]

गौरवात्। तथापि येन रूपेण यस्येष्टसाधनत्वं तेन प्रकारेण तदिच्छा यथा स्वर्गाद्युपहितत्वेन इष्टसाधनत्वात् तद्विच्छा तथा कृतिसाध्यत्वेन पाकस्येष्टसाधनत्वातः कृतिसाध्यत्वेन तदिच्छा भवतीति, ततो कृतिविषये वा चिकीर्षायां च तदिच्छा, विलक्षण-

---

ननु भवतु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा चिकीर्षा तथापि तत्र कृतिसाध्यताज्ञानं न हेतुः किन्तु इष्टसाधनताज्ञानमेव। न चैवं कृतिसाध्यताज्ञानेऽपि चिकीर्षापत्तिरिति वाच्यं। तत्प्रकारकेच्छां प्रति तत्प्रकारकेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन कृतिसाध्यताज्ञानदशायां कृतिसाध्यतावच्छेदेन पाकादेरिष्टसाधनताज्ञानाभावादेव तत्र चिकीर्षानुत्पत्तेरित्याशयेन, 'तथापीति, 'येन रूपेणेति यद्धर्मावच्छिन्नेत्यर्थः, 'इष्टसाधनत्वं' इष्टसाधनत्वज्ञानं, 'तेन प्रकारेण' तत्प्रकारेणैव, 'स्वर्गाद्युपहितत्वेन' स्वर्गाद्युपहितत्वावच्छेदेन, 'इष्टसाधनत्वात्' तज्ज्ञानात्, 'इष्टसाधनत्वं' इष्टसाधनत्वज्ञानं, 'अतः' अस्मात्, 'कृतिसाध्यताप्रकारं च कृतिसाध्यताज्ञाने चिकीर्षेति शेषः। 'कृतिविषये इति, '[illegible] इत्यर्थे [illegible] बोधः, तथा च कृतिविषय इत्यर्थः, 'तदिच्छेति चिकीर्षेत्यर्थः [illegible] बोधानुद्देश्यक-

---

प्रकारकं तथाच यथा भावेऽपुत्रत्वे चिकीर्षा विलक्षणेच्छोत्पत्तेरेव नोत्पद्यते। न चान्यथाभिचारः, ताद्रूप्यविषयविलक्षणादेव विलक्षणाद्यथा यथैव चिकीर्षाविषयविषयताज्ञानेऽपि चिकीर्षानुत्पत्ति [illegible] प्रवृत्तार्थेऽपि [illegible] नवकाशात्। ननु चिकीर्षाविषयत्वं न ज्ञातं तर्हि येन किमी-

[illegible]मात्रस्य ज्ञानमिति चेत्, भवेदेवं, यदि कृति-साध्यत्वेन भातस्य चेष्टसाधनता स्यात्, न चैवं, गौरवात्, किन्तु लाघवेन, स तु कृतिं विना नेत्य-[illegible]त्। यद्विना यन्न भवतीतिवत् तथा साधना-[illegible] इष्टसाधनताभावादेवेति चेत्, तर्हि तद-[illegible]साध्यताज्ञानपक्षेऽपि कृतिसाध्यत्वज्ञानं कारण-[illegible] कृतौ [illegible] चिकीर्षायामेव विशेषः

[illegible]रिति शेषः, तत्र [illegible] परेणापि [illegible]त्वादिति भावः। 'गौरवात्' कृतिसाध्य[illegible] कारण-ता[illegible]कल्पने गौरवात्, 'सः' पाकः, 'कृतिं विनेति' परम्परया-[illegible] [illegible]र्थः। 'यद्विना [illegible]ति, [illegible]विशेष-साध्यत्वप्रकारकेणेति शेषः, 'इष्टसाधनताभावादेवेति न तु तदव-[illegible]भावादित्यर्थः, 'कारण[illegible]मिति, अन्यथा [illegible]ऽपि चिकीर्षापत्तिरित्युक्तत्वादिति भावः। ननु [illegible]रादौ [illegible]ऽपि चिकीर्षा-[illegible]पत्तिरित्यत आह, 'कृतौ चेति, 'विशेषः' विशेषणं, तथाच

[illegible]मपि [illegible]साध्यत्वेन [illegible] [illegible]त्वं [illegible]ऽतिप्रसङ्ग इति चेत्, न, चिकीर्षायां [illegible] प्रा-[illegible] अन्यथा [illegible]-[illegible], न [illegible], किन्तु इष्टाभाव इव विषय-[illegible]देव [illegible]। न च [illegible]विलम्बादिलम्भः, तद-

तेन प्राण[illegible]सञ्चारे [illegible]जीवनयोनि[illegible]साध्ये न

चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यता[illegible]नं [illegible]नु: जीवनयोनि[illegible]निश्च न तथेति भावः। 'जीवनयोनीति जीवनयोनियत्नत्वेन कृतित्वेन वा जीवनयोनि[illegible]तिसाध्यताभावे इत्यर्थः। इदमुप[illegible]णं निवृत्तित्वेन कृतित्वेन वा निवृत्तिसाध्यताभावे चेत्यपि बोध्यं। न च प्राणसञ्चारे या प्रवृत्तिरापद्यते तस्याः प्राण एवोपादानं भविष्यतीत्युपादान[illegible]प्र[illegible]भावादेव न प्रवृत्तिरिति वाच्यं। प्राण[illegible]त्मा अपि तदुपादान[illegible] [illegible]त्मा [illegible]नि[illegible]तदारा [illegible]त्वात् तत्वते प्रा[illegible]पि [illegible]नाभ्युपगमाच्च। न च नित्यातिरिक्तस्थले इष्ट-साधन[illegible]कृतिसाध्यताज्ञानस्य विधे[illegible]धीनत्वे वाध्यतया तदभावादेव न तत्र चिकीर्षा-प्रवृत्ती इति वाच्यं। तत्रापीष्ट-

---

[illegible]रापि तादृशकृतिविषययोग्यताज्ञानहेतुत्वाभिधानात् एवञ्च अनेऽतिप्रसङ्ग[illegible] [illegible] [illegible]तत्र तादृश[illegible] [illegible]वादिति, अत्र कृत, स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमित्यत्रे स्फुटं, स्वेच्छाधीनत्वञ्च न ज्ञातं तत्र किन्तु [illegible]त् एवञ्च [illegible] [illegible]ना या कृति[illegible]साध्यता-[illegible] प्रवर्त्तकत्वे प्रा[illegible]स्थले तादृ[illegible]रप्रसिद्धतया तदज्ञाना[illegible]देव [illegible]तिप्रस[illegible]भावात् एवञ्च [illegible]तेनैवोपपत्तौ कृतिसाध्यताज्ञाने [illegible] [illegible]मिच्छते न तु तादृशकृतिविषय[illegible]ज्ञान[illegible]स्वनं गौरवात् इति मन्तव्यं। न च सुखेऽतिप्रसङ्गवारणाय [illegible] [illegible]मिति वाच्यं। उपायेच्छाधीनकृतित एव सुखसत्त्वे तथापि [illegible]च्छाधीनकृतेरप्रसिद्धतया तादृशज्ञानाभावादेवातिप्रसङ्गाभावात् यदा च फलज्ञानं फलेच्छा वा न प्रवर्त्तिका [illegible] प्रत्यक्षप्रकाशे इति प्रकाशः।

[illegible] तद्[illegible] वा [illegible] [illegible]ज्ञानस्यापि सम्भवात् । न [illegible]पत्तिः [illegible]यो[illegible]बाध्यता[illegible]यां चिकीर्षा-कृत्योः [illegible]हेतुत्वविरुद्धत्वादिति भावः ।

[illegible] मिश्राः प्राणप[illegible] [illegible]धीनप्रवृत्तिविषयत्व-[illegible]त्वात् प्रा[illegible] [illegible]दकान्तर्भावेन [illegible]र्षा-प्रवृत्ति[illegible]नां कार्य्य-कारणभावस्य क्वचि-द[illegible]त्वात् कृतिबाध्यताज्ञानस्य [illegible]तया हेतुत्वपक्षेऽपि [illegible]विशिष्टताया एव [illegible]दकत्या-[illegible]यो[illegible]बाध्यता[illegible]वेऽपि न प्राणपक्षकसञ्चारे [illegible] इति [illegible]र्षाधीन[illegible]दि[illegible]व, अन्यथा चिकी-र्षा[illegible]पि तदधी[illegible] [illegible]व सत्त्वात् प्रवृ-[illegible]त्वादित्याहुः । तदसत्, [illegible] [illegible]र्षाधीनत्वाविशेषणे [illegible] प्राणप[illegible]रे [illegible]पि पटादौ कृतित्वेन [illegible] [illegible]दिः [illegible] [illegible]त् घटाद्यन्त-[illegible] कार्य्य-कारणभाव[illegible]ताया: [illegible]पा-[illegible]। न चेष्टापत्तिः, [illegible]विरोधात्, [illegible] प्राण-[illegible]रेऽपीष्टापत्तेः [illegible]त्. न [illegible] [illegible]योग्यत्वे ग्रनु-[illegible] [illegible], [illegible]दशायां प्राण-[illegible]रेऽपि [illegible]र्षा-प्रवृत्त्यो[illegible] [illegible] प्राणपक्षकसञ्चारस्य [illegible]विरहाच्च । न चैवं [illegible]र्षा[illegible]विशेषणेऽपि तदधी-[illegible]व सत्त्वात् प्राण[illegible]रे [illegible]रेति वाच्यं । [illegible] [illegible]पत्तेरेव [illegible]योनिकृतिबाध्यताज्ञान-

प्रवृत्तिः, अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षेऽपि तत्र प्रवर्त्तेत । ननु* चिकीर्षाधीनत्वस्योपलक्षणत्वे उपलक्ष्य-

---

दशायामिष्टापत्तेः सर्व्वानुभवविरुद्धत्वेनाशक्यत्वात्, अन्यथा एतादृशानुभवविवादे कार्य्य-कारणभावव्यवस्थैव न स्यात् । न च कृतित्वेन कृतिसामान्यसाध्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं जीवनयोनियत्नादिसाध्यताव्यावृत्तप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः कारणतावच्छेदकप्रत्यासत्तित्वाच्च नोक्तातिप्रसङ्ग[१] इति वाच्यं । तथा सति लाघवात् ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वौचित्येन कृतिसाध्यत्वविषयकत्वान्तर्भावस्यापि व्यर्थत्वापत्तेः जीवनयोनियत्नादिसाध्यताव्यावृत्तकृतिसाध्यतानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वाभ्युपगमेनैवातिप्रसङ्गभङ्गसम्भवात् प्रवृत्तिसाध्यताभ्रमात् प्राणसञ्चारे प्रवृत्तेरुत्पादस्य तथापि दुर्व्वारत्वात्, कृतिसाध्यतानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वलाभायैव कृतिसाध्यताविषयकत्वान्तर्भाव इति चेत्, तर्हि प्रवृत्तित्वावच्छिन्नप्रवृत्तिसाध्यतानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वलाभाय चिकीर्षाधीनत्वोपादानस्यापि सार्थकत्वादिति कृतं पल्लवितेन ।

'कृतिसाध्येति कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वपक्षेऽपीत्यर्थः । ननु अननुगत्या या चिकीर्षाधीना कृतिस्तत्साध्यताज्ञानं हेतुः चिकीर्षाधीनकृतित्वेन तत्साध्यताज्ञानं वेति विकल्प्य दूषयति, 'नन्विति, 'उपलक्षणत्वे' परिचायकमात्रत्वे ज्ञान-

---

(१) न प्राणसञ्चारे प्रवृत्तिरित्यर्थः ।

---

* यत्तु वा स्वचिकीर्षाधीनत्वं विशेषणं सुखचिकीर्षाजन्या न कृतिरित्यस्यार्थे स्फुटत्वादिति तटस्थः शङ्कते, 'नन्विति, ननु स्वप्रमाणकत्वान्नाप्यमित्यत आह,

ज्ञानगतानतिप्रसक्तधर्माभावात् जातिमात्रस्य चाति-प्रसङ्गात् तत्तज्जातिविशेषा उपलक्ष्याः, तथापि तदन-नुगमात् प्रवृत्त्यननुगमः, विशेषणत्वे चिकीर्षायां प्रवृत्तौ च चिकीर्षाज्ञानकारणत्वे गौरवं प्रमा[illegible]वश्च।

च्छिन्नतया कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्व इति यावत्, 'उपलक्ष्य-ज्ञानगेति चिकीर्षाधीनपदप्रतिपाद्यज्ञानगेत्यर्थः, 'मात्रशब्दो-यावदर्थकः, अतः प्रमेयत्वादिवारणाय 'ज्ञानगेति, 'जातिमात्रस्य' जातिमात्र[illegible], 'चातिप्रसङ्गात्' [illegible]साधारणत्वात्, 'तत्तत्-जातिविशेषाः' तत्तज्जातित्वेन जातिविशेषाः, 'उपलक्ष्याः' कारणता-वच्छेदकघटकतया चिकीर्षाधीनपदप्रतिपाद्याः, अन्यथा[1] प्रमेय-त्वादिप्रकारकज्ञानसाधारण्यातिप्रसङ्गादिति[2] भावः। 'तदननुगमात्' तत्तज्जातीनां नानात्वात्, 'प्रवृत्त्यननुगमः' प्रवृत्तिसामान्ये व्यभि-चारः,[3] 'विशेषणत्वे' ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदक[illegible] वि-शेषे, प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह, 'प्रमाणाभावश्चेति। ननु यथोक्तातिप्रसङ्गवारणान्यथानुपपत्तिरेव[4] ज्ञानमित्यत्र दोषा-

(1) तत्तज्जातित्वेन कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्व इत्यर्थः।

(2) अतिप्रसङ्गात् पाकः प्रमेयसाध्य इत्यादिज्ञानात् चिकीर्षा-प्रवृत्ती स्यातामित्यर्थः।

(3) तत्तज्जातिसाध्यताज्ञानं विनापि प्रवृत्त्युत्पत्तेरिति भावः।

(4) [illegible] प्रवृत्त्या[illegible]तिप्रसङ्गवारणान्यथानुपपत्तिरेवे-त्यर्थः।

'प्रमाणेति, 'विरोधेनेति, तत्साध्यत्वभाने समानसंवित्संवेद्यतया साधन-

किञ्च चिकीर्षासाध्यावच्छेदिकायाः जातेः सिद्धावश्यसाधनत्वविरोधेन कृतिसाध्यता पाकादौ न स्यादेवेति चेत्, न, अस्ति हि कृतिविशेषो मानसप्रत्यक्षसिद्धो जीवनयोनियत्नव्यावृत्तश्चिकीर्षोपनायकः यत्र चिकीर्षाकारणत्व-

---

मनुसारि, 'किञ्चेति, 'साध्यावच्छेदिकायाः' साध्यत्वविशिष्टायाः, 'सिद्धावश्यसाधनत्वेति सिद्धत्वावगाहिकृतिपाकादिनिष्ठसाध्यतानिरूपकत्वेत्यर्थः, साधनत्ववत् साध्यतानिरूपकत्वेनापि साध्यताश्रयत्वस्य विरोधादिति भावः। 'कृतिसाध्यता' चिकीर्षासाध्यकृतिसाध्यता, उपलक्षणात् अनतिप्रसक्तधर्मो नास्तीति यदुक्तं तद्दूषयति, 'अस्ति हीति, 'कृतिविशेषः' कृतिनिष्ठो विशेषः, 'चिकीर्षोपनायकः' चिकीर्षाधीनपदप्रतिपाद्यतावन्निष्ठः, 'यत्रेति यदवच्छिन्ने इत्यर्थः, 'जातिरूप इति प्रवृत्तित्वाख्यजातिरूप इत्यर्थः। न चैकस्मिन् समूहालम्बनयत्नेऽनिष्टार्थे निवृत्तिरूपे इष्टार्थे प्रवृत्तिरूपे निवृत्तित्वमादाय साङ्कर्य्यं दुर्व्वारमिति वाच्यं। राग-द्वेषयोर्यौगपद्याभावादेकस्य प्रवृत्ति-निवृत्तिरूपत्वासम्भवात्[१]। न च यत्रापेक्षाबुद्ध्यात्मकमिष्टानिष्टसाधनत्वादिविषयकसमूहालम्बनमेकदा ततः क्रमेण फलेच्छा-फलद्वेषौ ततः क्रमेणोपायेच्छोपायद्वेषौ तत इष्टानिष्टोभयविषयकप्रवृत्ति-निवृत्त्यात्मकसमूहालम्बनयत्नसम्भव इति वाच्यं। अपेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयाव-

---

(१) तथाच इष्टसाधनत्वानिष्टसाधनत्वोभयविषयकसमूहालम्बनं ततः फलेच्छा ततः फलद्वेषः तत्समये च ज्ञानाभावात् न समूहालम्बनप्रयत्नसम्भव इति भावः।

शः स च तव जातिरूपो मम त्वनुगतकारणोपाधि-रूपः, एवञ्च चिकीर्षाधीनत्वेनानुगतेन कृतिविशेषा-

धायितया उपायेच्छाकाले तन्नाशात् उपायेच्छाकाले[१] उपाय-द्वेषोत्पत्तिसम्भवेन तत्राप्युभयात्मकत्वासम्भवात् उपादानप्रत्यक्षस्य[२] प्रवृत्तिं प्रति साक्षात्साधनस्य विलम्बेनापि उभयात्मकत्वासम्भवाच्च ज्ञानेच्छा-द्वेषाणां यौगपद्याभावेन तत्राव्यवहितपूर्व्वमुपादानप्रत्यक्षा-भावात्। न च तथापि ज्ञानेच्छयोः राग-द्वेषयोर्वा यौगपद्याभ्युपगमे साङ्कर्य्यं दुर्व्वारमिति वाच्यं। तथा सति तत्र युगपत्प्रयत्नद्वयाभ्युप-गमेन साङ्कर्य्यविरहात् प्रयत्नयौगपद्यस्यापि एकदोत्पन्नपरस्परवि-लक्षणविंशत्यङ्गुलिचेष्टास्थले दृष्टत्वात् प्रयत्नभेदं विना तदनुपपत्ते-रिति भावः। 'अनुगतकारणेति प्रवृत्तोऽस्मि प्रवृत्तोऽस्मीत्यनु-गतप्रत्ययकारणेत्यर्थः, 'उपाधिरूप इति अखण्डोपाधिरूप इत्यर्थः, युगपज्जात्यनभ्युपगमादिति भावः। 'चिकीर्षाधीनत्वेनेति, चिकी-

[१] ननु चतुर्थक्षणपर्य्यन्तस्थायित्वोपगमेनैव तत्र प्रयत्नोत्पत्तिसम्भव इत्यत आह, उपायेच्छेति।

[२] पञ्चमक्षणपर्य्यन्तस्थायित्वोपगमेऽपि न तादृशप्रत्यक्षोत्पादसम्भव इत्याह, उपादानप्रत्यक्षस्येति।

लक्षणमिति भावः। ननु को धर्म्मस्तत्र कार्य्यतावच्छेदक इत्यत आह, 'स चेति, 'ममेति युगपज्जात्यनङ्गीकर्त्तुरित्यर्थः, 'अनुगतेति, अनुगतकारणे चिकी-र्षाजन्यत्वे, 'उपाधिरूपः' तज्जन्यतावच्छेदकरूप इति यावत्, कार्य्यतावच्छेदकाननुग-मस्यादोषत्वात् न त्वनुगतकारणघटित उपाधिश्चिकीर्षाजन्यत्वलक्षण इत्यर्थः,

णानुपलक्ष्याणां चानुगतत्वमपि। यथा गोत्वेन तटस्थेनोपलक्षिता महिष्यादिव्यावृत्तधानकर्त्तृव्यक्तिविशेषाः धेनुपदेनोच्यन्ते न तु गोत्वमपि, तथा चिकीर्षापि,

---

र्षाजन्यतावच्छेदकेनेत्यर्थः, 'अनुगतेन' सर्व्वसाधारणेन, 'उपलक्ष्याणां' चिकीर्षाधीनपदप्रतिपाद्यानां, 'अनुगतत्वं' सर्व्वसाधारणानतिप्रसक्तधर्म्मावच्छिन्नत्वं, 'यथेति स्वमते दृष्टान्तः,[१] 'तटस्थेन' शक्यविषयेण, 'उपलक्षिताः' प्रमिताः, 'धेनुपदेनोच्यन्ते' धेनुपदजन्यबोधविषया इत्यर्थः, 'न तु गोत्वमपीति, तज्जन्यबोधविषय इति शेषः। शक्यतावच्छेदकन्तु धानकर्त्तृत्वमेव गोत्वस्य प्रयोगोपाधित्वात्[२] तस्य महिष्यादिसाधारण्येऽपि न महिष्यादिबोध इति भावः। 'तथा चिकी-

---

(१) गोत्वविशिष्टधानकर्म्मत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेन शक्तिविषयत्वात् न न्यायमतसाधारण्यं।

(२) तत्पदशक्यविषयत्वे सति स्वाश्रयभिन्नस्य तत्पदजन्यशाब्दबोधव्यावर्त्तकत्वादित्यर्थः।

तज्जन्यत्वे ग्राह्ये तज्जन्यत्वस्यानवच्छेदकत्वादिति। यत्तु अनुगतकारणप्रयोज्यानुगतोपाधिरूप इत्यर्थ इति तन्न, तस्यैवानुगतत्वे चिकीर्षाधीनत्वेनानुगतत्वमित्यग्रिमग्रन्थविरोधात्।

एवञ्च पूर्व्वोक्तानुगममुद्धरति, 'एवञ्चेति, यथा धूमत्वाद्यवच्छेदेन वह्निजन्यत्वग्रहेऽपि धूमालोकादीनां वह्निजन्यत्वमनुगतं तथा तत्तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छेदेन चिकीर्षाजन्यत्वग्रहेऽपि चिकीर्षाजन्यत्वं सर्व्वानुगतमित्यर्थः। नन्वेवं चिकीर्षापि लिङादिपदशक्या स्यादित्यत आह, 'यथेति,

एवं चिकीर्षयैव कृतिव्याप्तत्वात्कृतिविशेषाणां कृतित्वेन ज्ञानं कारणमिति नाननुगमः । ननु कृतिसाध्ये न कृतिर्विशेषणमसत्त्वात् सत्त्वे वा कृतौ सत्यां ज्ञानं ज्ञाने च कृतिरित्यन्योन्याश्रयः, नोपलक्षणमतिप्रसङ्गादिति चेत्, न, कृतिर्हि ज्ञाने विषयतया विशेषणमेव साध्ये

र्षापीति एवं चिकीर्षाजन्यत्वमपीत्यर्थः, न कारणीभूतज्ञानविषय- इति शेषः, किन्तु चिकीर्षाधीनत्वेन प्रसिद्धा कृतिविशेषा एव कारणीभूतज्ञानविषया इति भावः । क्वचित् 'एवं चिकीर्षापीति पाठः, 'कृतित्वेन' कृतिविशेषत्वेन, 'नाननुगम इति न व्यभिचार इत्यर्थः, तथाच प्रवृत्तित्वरूपेण प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानं प्रवृत्तौ हेतुरिति भावः । 'कृतिसाध्य इति कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमित्यत्र कृतिसाध्यताज्ञाने इत्यर्थः, 'न विशेषणमिति न तदन्वयिना प्रवृत्तिहेतुत्वेनान्वितेत्यर्थः, 'असत्त्वादिति कृतेः प्रवृत्तिपूर्वमसत्त्वादित्यर्थः, 'सत्त्वे वा' प्रवृत्तिपूर्वं सत्त्वाभ्युपगमे वा, 'कृतौ सत्यां' कृतावुत्पन्नायां, 'ज्ञानं' कृतिविशिष्टज्ञानं, पूर्व्ववर्त्तीति शेषः, 'ज्ञाने' कृतिविशिष्टज्ञाने, 'नोपलक्षणमिति न ज्ञानान्वयिना प्रवृत्तिहेतुत्वेनान्वितेत्यर्थः, 'अतिप्रसङ्गादिति, ज्ञानमात्रात् कृत्युपलक्षितत्वेन गिरिविलेऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । कृतौ यथोक्तोपलक्षणत्वसत्त्वेऽपि कृतिविशेषत्वेन कृतिविशेषविषयकसाध्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वात् ज्ञानमात्रान्न प्रवृत्तिरिति समाधत्ते, 'कृतिर्हीति, 'ज्ञाने' कारणीभूतज्ञाने, 'विषयतया' विषयतासम्बन्धेन, 'विशेषणमेव' तदविषयकज्ञानाद्व्यावर्त्तकमेव, 'साध्ये

7

च परिचायकतयोपलक्षणं अन्यथा इष्टसाधनेऽपीदं न विशेषणमसत्त्वात् नोपलक्षणमतिप्रसङ्गात्, लिङ्गज्ञानादौ वा का गतिः। नन्वेवं श्रमेऽपि चिकीर्षा स्यात्तस्यापि चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यत्वात् अत्र वदन्ति।

चेति किन्तु प्रवृत्तिरूपकार्य्ये इत्यर्थः, 'परिचायकतया' ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदकतया, कारणत्वाभावेनेति शेषः, 'उपलक्षणमिति ज्ञानान्वयिना प्रवृत्तिकारणत्वेनानन्वितेत्यर्थः, विशेषणत्वोपलक्षणत्वयोर्विरोधेऽपि व्यावर्त्तकत्वोपलक्षणत्वयोर्विरोधाभावादिति भावः। 'इष्टसाधने' इष्टसाधनताज्ञाने, 'लिङ्गज्ञानादाविति, तत्रापि लिङ्गं न विशेषणं अतीतानागतलिङ्गस्थलेऽनुमितिपूर्व्वं तदसत्त्वात् नोपलक्षणं ज्ञानमात्रादनुमितिप्रसङ्गादिति भावः। 'नन्वेवमिति, 'एवं' एवमपि प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपीति यावत्, 'श्रमेऽपीति, 'श्रमः' नान्तरीयकदुःखविशेषः,(१) 'चिकीर्षा स्यादिति श्रमत्वरूपेण चिकीर्षा स्यादित्यर्थः, अन्यथा सुखत्वादिरूपेण तत्र चिकीर्षाया अनिष्टापत्तेः, तेन रूपेण प्रवृत्तिः स्यादित्यपि बोध्यं, 'चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यत्वादिति स्वजनकक्रियाहेतुप्रवृत्तिसाध्यत्वादित्यर्थः। ननु श्रमे चैत्यवन्दनादिवदिष्टसाधनताज्ञानाभावादेव न चिकीर्षाप्रवृत्ती तैरपि नित्यातिरिक्तस्थले इष्टसाधनतालिङ्गकृतिसाध्यता-

---

(१) दुखःविशेष इति ख०।

'लिङ्गज्ञानादाविति अतीतलिङ्गज्ञानादावित्यर्थः। नन्वेवं श्रमेऽपि चिकीर्षा-

अस्तु भो[illegible]नादिरि[illegible]साध्यो न तत्[illegible]तिसाध्यः [illegible]चिकीर्षितत्वात् कृतेः स्वध्वंस[illegible]रातिरिक्ते

[illegible]नैव चिकीर्षा-प्रवृत्तिविशेष्यतासम्बन्धेन वल्लक्षणत्वात् । न च [illegible]दीनां सार्थकत्वे रोगनाशादिरूपेष्टसाधनताज्ञानमपि वर्त्तत-इति वाच्यं । तत्रापि अनर्थहेतु[illegible]या एव रो[illegible]नाशादिसाधनत्वेन [illegible]ष्टसाधनताभावादिति चेत्, न, इष्टसाधनतारूपेण तल्लिङ्गक-[illegible]साध्यताज्ञानसत्त्वात् अस्तु [illegible] वा [illegible]दितत्, यत्र [illegible]दुःखध्वंसे [illegible] तदिष्टसाधनताज्ञानाभावा अपि सम्भ-वात्र । न च तदानीं तत्र [illegible]रि[illegible]त्तिरिति वाच्यं । दुःखादिरूपेण दुःख[illegible]-प्रवृत्तिविरहे [illegible]भावेन अङ्कुर-[illegible] [illegible]मिव दुःखादिरूपेण दुःख[illegible]-प्रवृत्ति-[illegible]पायोग्यमिति सिद्धान्तात् । न चैवं [illegible]दीनां व्या-पारादिरूपे चिकीर्षा-प्र[illegible]नुपपत्तिरिति वाच्यं । तथापि तद्धेतु-[illegible]नैव चिकीर्षा-प्र[illegible]नुपपत्तेर्न तु [illegible] इति भावः । 'स्वध्वं-सेति [illegible]रातिरिक्तं यत् [illegible]चिकीर्षाया अविषय-[illegible]दित्यर्थः, अत्र '[illegible]ध्वंसः' [illegible]ध्वंसः न तु

[illegible]साध्यताज्ञानात् प्रवर्त्ततेत्यत्र [illegible]चित् समाधानमाह, 'अस-[illegible]ति, [illegible]चिकीर्षितमपि तथास्तु इत्यत आह, 'कृतेरिति, कृतित्वेन [illegible] निवेशोऽयं इत्यत्र स्वध्वंसेत्यादेस्तात्पर्य्यं तेन स्वपूर्ववर्त्तिगुणान्तर-ध्वंसे विरो[illegible]त्वेन कृतेर्[illegible]तोऽपि न दोषः, [illegible]दृष्टादिकं प्रति तत्त्वेन कृतेर्[illegible]व्यभिचार एव, तथापि तद्भि[illegible]नापि विशेषणीयमिति भावः । 'चिकीर्षितेति [illegible]चिकीर्षाविषयमात्र इत्यर्थः, अप्रयोजकत्व-

चिकीर्षाविषयमात्रे जनकत्वात्, न हि भोजनचिकीर्षाधीनकृत्या गमनं साध्यते इति केचित्, तन्न, गुरुतरभारोत्तोलने कृत्यसाध्ये श्रमात् प्रवृत्तस्य निगडनिश्चलदेहस्य वा कृतौ सत्यामुत्तोलन-चलनक्रियानुत्पादेऽपि श्रमानुभवात् कृतेरेव कारणत्वात्। न तु तज्जन्यक्रियायाः सुखे व्यभिचाराच्च। न हि सुखं

दप्रतियोगिकः, तेन विरोधिगुणतया गुणान्तरनाशकत्वेऽपि न क्षतिः, ध्वंससाक्षात्कारातिरिक्त इति तु प्रायः, ध्वंसव्यवच्छेदस्तु न्यायनयमाश्रित्य तन्मतेऽतिरिक्तस्य तस्यानभ्युपगमात् चिकीर्षित-जनकव्यापारान्येत्यपि विशेषणान्न चेष्टायां व्यभिचारः, अपूर्व-करणापाटवजन्यशब्दयोश्चाख्यातमते कृत्यजन्यत्वात्(१) याग-दोषयोरेव तज्जनकत्वादिति भावः। 'निगडनिश्चलदेहस्येति, चलने श्रमात्(२) प्रवृत्तस्येति शेषः। ननु तत्रापि नाडीक्रियापात एव श्रम इत्यरुचे-राह, 'सुख इति निमित्तसप्तमी सुखमादायेत्यर्थः, 'व्यभिचारात्' स्वध्वंसेत्यादिनियमस्य व्यभिचारात्, व्यभिचारमेव विवृणोति, 'न हीति। केषाञ्चित् समाधानमाशङ्क्य निराकरोति, 'चिकीर्षाजन्य-

---

(१) न तत्र व्यभिचार इति शेषः। (२) कृतिसाध्यताभ्रमादित्यर्थः।

निरासायाह, 'न हीति, ननु तत्राप्यङ्गचालनक्रियाजन्यः श्रम इत्यरुचे-राह, 'निगडेति' श्वासवातनाडीचलनकलेवरस्योत्थानुकूलस्येत्यपि बोध्यं, उक्त-व्याप्तौ व्यभिचारमाह, 'सुख इति' तस्य स्वजनकचिकीर्षाविषयत्वाभावादिति

कृतिकारणचिकीर्षाविषयः, उपायचिकीर्षाजन्या हि कृतिः न तु सुखचिकीर्षाजन्या। चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वं न श्रमे द्वेषयोनिप्रयत्नादपि तदुत्पत्तेरित्यपरे। तन्न। शत्रुवधस्येष्टसाधनत्वेन चिकीर्षा-

---

कृतिसाध्यत्वमिति, चिकीर्षाजन्यकृतित्वेन चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वमित्यर्थः, प्रकृते तथैव विवक्षितत्वादिति भावः(१)। 'द्वेषयोनिप्रयत्नादिति, द्वेषस्य योनिः कारणं यो यत्न इत्यर्थः, शत्रुगोचरद्वेषजन्यशत्रुवधगोचरप्रवृत्तितोऽपीत्यर्थः, 'इष्टसाधनत्वेनेति, चिकीर्षाविषयतयेति शेषः, 'प्रवर्त्तकत्वादिति प्रवृत्तिजनकत्वादित्यर्थः,

---

(१) तथाच प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति चिकीर्षाधीनकृतित्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वज्ञानं हेतुरिति भावः।

भावः। तदेवाह, 'न हीति, तथैवान्येषां समाधानमाह, 'चिकीर्षेति, 'शत्रुवधस्येति, प्रतियोगिविषयकद्वेषस्य भिन्नविषयतया गौरवेणाप्रवर्त्तकत्वात् किन्तु लाघवेन समानविषयकेच्छाया एव, नन्वेवं तन्निवृत्तौ द्वेष एव हेतुस्तत्प्रयुक्तेरिति चेत्, न, इष्टत्वात् तदुक्तं कुसुमाञ्जलौ "राग-द्वेषाविनाभावोऽपीत्यादि। न च निवृत्तिप्रयत्नतोऽपि श्रमे पूर्व्वपक्षतादवस्थ्यमिति वाच्यं। निवृत्तिप्रयत्नस्य क्रियां प्रत्यजनकत्वेन तज्जनकत्वस्य शङ्कानास्पदतया प्रवृत्तिहेतुतयैव द्वेषे शङ्कितत्वादित्याहुः। वस्तुतस्तु प्रवृत्तिविरह एव निवृत्तिस्तथाच प्राचीनमतेऽनुशयप्रकाश एवायं ग्रन्थकृत इति विपश्चितमस्माभिरनुमानप्रकाशे। उभयमपि दूषयति, 'तन्नेति, 'कृत्यन्तरात्' जीवनयोनिप्रयत्नात्,

कृतिसाध्यत्वात् द्वेषस्य यागाजनकत्वात्, द्वेषसिद्धिस्तु शत्रुं द्वेक्ष्मीत्यनुभवबलात्।

यत्तु श्रमः कृतित्वेन कृतिसाध्यो न चिकीर्षाधीन-

भिन्नविषयत्वात्[1] प्रवृत्तिं प्रति चिकीर्षाया व्यभिचारप्रसङ्गादिति भावः। नन्वेवं शत्रुवधप्रवृत्तिपूर्व्वं शत्रौ द्वेषे किं मानमित्यत आह, 'द्वेषसिद्धिस्त्विति, तदानीमिति शेषः। न च द्वेषस्य प्रवृत्त्यजनकत्वे निवृत्तिजनकत्वमस्त्वेवेति तज्जन्यश्रमे व्यभिचारात् श्रमस्य न तेन रूपेण कृतिसाध्यत्वमिति वाच्यं। निवृत्तेर्भिन्नविषयतया श्रमं प्रत्यजनकत्वेन श्रमाजनकत्वात्, पलायनादिक्रियायास्तु तद्देशवर्जन-रूपेष्टसाधनताज्ञानाधीनप्रवृत्तिजन्यत्वादिति भावः[2]।

'यदिति, तथाच चिकीर्षाविषयत्वमेव तादृशकृतिजन्यतावच्छेदकमिति भावः। नन्वेवं भोजनादावपि चिकीर्षा न

---

(१) अजनकत्वे हेतुमाह, भिन्नविषयत्वादिति, तथाच शत्रुविशेष्यकद्वेषाच्छत्रुध्वंसगोचरप्रवृत्तिरिति भावः, यदि चिकीर्षां विना प्रवृत्त्युत्पाद-स्तदा प्रवृत्तौ चिकीर्षाया व्यभिचारप्रसङ्गाच्चिकीर्षां विना तत्र प्रवृत्त्युत्पाद इति समुदिततात्पर्य्यं।

(२) तथाच चिकीर्षाविषयतद्धर्म्मावच्छिन्नं प्रति चिकीर्षाधीनकृतित्वेन हेतुत्वं श्रमत्वस्य चिकीर्षाविषयतावच्छेदकत्वाभावात् तदवच्छिन्नं प्रति कृतित्वेनैव हेतुत्वमिति भावः।

उभयत्र हेतुमाह, 'जीवनयोनीति, यद्यपि चिकीर्षाधीनकृतिमात्रादपि न श्रम इति कृतिविशेषस्तादृशोवाच्यस्तथाच जीवनयोनिकृतिविशेष एव तथास्त्विति नायं परिहारस्तथापि चिकीर्षाधीनकृतौ क्रियाविशेषरूप-

कृतित्वेन, यद्यचिकीर्षितेऽपि श्रमे चिकीर्षाधीन कृति-
त्वेन कारणता स्यात् तदा चिकीर्षितमेव भोजनं
कृत्या साध्यते नाचिकीर्षितं गमनादीति न स्यात्,
अचिकीर्षितगमनेऽपि तज्जन्यत्वप्रसङ्गात्, भोजनादिश्च चि-
कीर्षाधीनकृतिविशेषात्, स हि कृतिमात्रं व्यभिच-
रति जीवनयोनिकृतेस्तदनुत्पादात्। यदा श्रमो न
भोजनकृतिसाध्यः किन्तु तन्निरन्तरोत्पन्नाज्जीवनयो-
निप्रयत्नादेवेति। तन्न। न हि कृतित्वेन तच्छ्रमजन-
कत्वं, नापि कृत्यन्तरादेव श्रमोत्पत्तिः, जीवनयोनिप्र-
यत्ने सत्यपि भारोद्वहनादिकमकुर्वतस्तादृशश्रमानु-

त्पात् तथापि कृतिवत् कृतिसाध्यत्वादित्यत आह, 'भोजना-
दिश्चेति, जीवनयोनियत्नसाधारणकृतित्वेन श्रमं प्रति जनकत्वमुक्त्वा
जीवनयोनियत्नत्वेन तदाह, 'यदेति, तदुभयं दूषयति, 'तन्नेति,
'तच्छ्रमजनकत्वं' तस्याः श्रमजनकत्वं, 'कृत्यन्तरात्' जीवनयोनियत्नात्,

---

विषयवैलक्षण्यात्ततः श्रमः, न च जीवनयोनियत्ने तथेति वैषम्यमित्याशयः,
'तद्वृत्तीति समयातायातं, श्रमानुकूलत्वेनैव विवक्षितं, 'तस्येति जीवनयोनि-
यत्नस्येत्यर्थः, श्रमहेतुत्वे किं बाधकमत आह, 'अन्यथेति, 'तदनुवृत्तौ'
भारानुवृत्तौ, 'श्रमानुवृत्तिप्रसङ्गात्' तत्कारणीभूतश्रमानुवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः,
जीवनयोनिप्रयत्नानुवृत्तौ तज्जन्यश्रमानुवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः, इत्यन्ये। एक-
देशिनां समाधानं निरस्य स्वयं समाधत्ते 'नैवमिति। श्रमस्येति इष्टसाधने
प्रति इत्यर्थः।

श्रमेण तस्य श्रमाजनकत्वात् तस्मात् भोजनादिवत् श्रमविशेषाणामपि भोजनादिकृतिसाध्यत्वमनन्यगतिकत्वात्। सुप्तस्य स्वेदाद्यनुमितः श्रमः तज्जन्य इति चेत्, न, स्वेदादेः श्रमान्यहेतुकत्वात् अन्यथा जागरेऽपि तदनुवृत्तौ श्रमानुवृत्तिप्रसङ्गात् इति मैवं, स्वेच्छाधीनत्वस्य कृतिविशेषणत्वात्, श्रमश्च नियमतो-

'तस्य' जीवनयोनियत्नस्य, 'श्रमविशेषाणां' भोजनादिनान्तरीयकश्रमाणां, 'भोजनादिकृतिसाध्यत्वमिति, न तु जीवनयोनिकृतिसाध्यत्वमिति शेषः। 'तज्जन्य इति जीवनयोनियत्नजन्य इत्यर्थः, तथाच श्रमसामान्यएव तस्य जनकतानिकच कृप्तत्वादित्यभिमानः, 'श्रमान्येति, शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वान्निद्रायामव्याहतगतिना वायुना आनीतवहिश्चरतेजोभागेन शरीरस्थो वह्निः प्रज्वाल्यते तेन च फेनायितं जलं रोमादिरन्ध्रेण निर्गच्छतीति सिद्धान्तादिति भावः। 'तदनुवृत्ताविति जीवनयोनियत्नानुवृ[illegible]त्यर्थः, एतच्चैवं समाधिसौकर्य्यादुक्तं। वस्तुतस्तु श्रमस्य चिकीर्षाधीनकृतित्वेन तादृशकृतिसाध्यत्वाभावेऽपि तद्दृश्रमाचिकीर्षा-प्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्व्वारत्वात्। न चेष्टापत्तिः, स्वरूपायोग्यत्वभङ्गप्रसङ्गादित्यपि बोध्यं। 'स्वेच्छाधीनत्वस्येति स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्येत्यर्थः, 'स्वपदं चिकीर्षा-प्रवृत्तिप्रकारीभूतधर्म्मपरं, 'कृतिविशेषणत्वादिति, चिकीर्षाधीनपदोपपादिते प्रवृत्तित्वावच्छिन्ने

इष्टसाधनीभूतमल्लादेः श्रमः स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यप्रवृत्तिविषयस्येति भावः। न च फलेच्छाया हेतुत्वात् तां विना कथं श्रमे प्रवृत्तिरापाद्यत इति वाच्यं।

स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यः स्वे दुःखत्वेनेच्छाविरहादत-

विशेषणत्वादित्यर्थः. तथाच प्रवृत्तिप्रकारक स्वप्रकारकेच्छाधीन-प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति भावः । 'अन्येच्छा' अन्यप्रकारकेच्छा, एतत्त्वेऽपि, 'दुःखत्वेन' दुःखत्वप्रकारेण, 'अधीनत्वं' प्रयोज्यत्वं, न तु जन्यत्वं, तेन सुखत्वप्रकारकेच्छायाः फलेच्छात्वेन प्रवृत्तावहेतुत्वेऽपि न सुखे सुखत्वप्रकारेण चिकीर्षानुपपत्तिः । न च स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्य कृतिविशेषणत्वेऽपि तादृशकृतिसाध्यत्वस्यैव सत्त्वात् सुखत्वरूपेण सुखे चिकीर्षा-प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारा इष्टापत्तौ च [illegible] प्रयोज्यताव्याघातात् विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च यथोक्तस्थलेऽपीष्टापत्तेः सम्भवादिति वाच्यं । स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वं हि न ज्ञातं प्रयोजकं किन्तु वस्तुगत्या या स्वप्रकारकेच्छाधीना प्रवृत्तिः प्रवृत्तित्वेन तत्साध्यताज्ञानं हेतुरिति सुखत्वप्रकारकेच्छाधीनकृतेरप्रसिद्धतया तादृशप्रसङ्गाभावात् । अतएव स्वविषयकत्वमपहाय स्वप्रकारकत्वपर्यन्तानुधावनं अन्येऽपि सुखत्वाद्यारोपे स्वेच्छाधीनकृतेः सौलभ्येनारोपसम्भवात् । न च स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्य [illegible] विशेषणत्वे प्रवृत्तिपर्यन्तानुधावनमफलं तावतैव यौवन-[illegible]ादिव्यावृत्तेः किन्तु लाघवेन स्वप्रकारकेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमस्तु लाघवाभावेऽपि विनिगमनाविरहेण

[illegible]पस्थितीच्छत्वेनाहेतुत्वात् अन्यथा तन्मते नित्ये प्रवृत्तिर्न स्यात् फलेच्छायास्तत्राभावादिति भावः। 'स्वचिकीर्षेति, यद्यपि प्रवर्त्तकज्ञानं न स्वेच्छाधीनत्वं चिकीर्षाधीनत्वं वावगाहते किन्तु तदुपलक्ष्यकृतिविशेषः

एवान्येच्छाजन्यकृतिसाध्यत्वेन असौ नान्तरीयक इत्युच्यते। स्वचिकीर्षाधीनत्वन्तु न कृतौ विशेषणं गौरवात्।

तादृशधियो हेतुत्वस्य दुर्व्वारत्वात् इति वाच्यं। तेन रूपेण हेतुत्वे प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिसाध्यताव्यतिरेकनिश्चयदशायामपि कृतित्वेन कृतिसाध्यताज्ञानस्य सम्भवात् तस्मात् प्रवृत्त्यापत्तेः। न च तत्रापि कृतित्वेन कृतिसाध्यताव्यतिरेकनिश्चये प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं। सामान्याभावज्ञाने विशेषाभावज्ञानस्य औत्सर्गिकतया तदानीं प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्यैवानुत्पत्तेः, यस्य तु कदाचित्तत्सत्त्वेऽपि तज्ज्ञानं तस्य प्रवृत्ताविष्टापत्तेः प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानसत्त्वे प्रवृत्त्युत्पादस्य सर्व्वानुभवसिद्धत्वादिति भावः। 'अतएवेति अमत्वप्रकारकेच्छाविरहादेवेत्यर्थः, नियमत इति शेषः। 'अन्येच्छा' अन्यप्रकारकेच्छा, 'स्वचिकीर्षाधीनत्वन्त्विति स्वप्रकारकचिकीर्षाधीनत्वन्त्वित्यर्थः, 'गौरवादिति चिकीर्षात्वस्य कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छात्वरूपस्य कारणतावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवादित्यर्थः।

अत्र गुरुचरणाः। स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्य प्रवृत्तिविशेषणत्वेऽपि सुखत्व-दुःखाभावत्वरूपेण सुख-दुःखाभावयोस्तत्प्रकारकेच्छाधीनकृतिसाध्ययोः साध्यतया प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्व्वारा तत्रापि भोगादिरूपेष्ट-

---

वस्तुत एव तदुभयमस्तीति किं लाघवेन तथापि कारणताग्राहकेनावच्छेदकतया तत्र धर्म्मान्तरमवश्यं ग्रहीतव्यमिति तत्र लाघवावतार इति भावः। 'गौरवादिति, कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वाभावप्रवेशादिति भावः। 'धर्म्मान्तरं'

साधनताज्ञानसम्भवात्। न चेष्टापत्तिः, तयोश्चिकीर्षाविषयत्वेऽपि श्रमत्वेन श्रमवत् साध्यतया[1] प्रवृत्तिविषयत्वस्वरूपायोग्यत्वमिति सिद्धान्तात् तत्सिद्धान्तानादरे श्रमस्य स्वरूपायोग्यत्वमिति सिद्धान्तस्यानादरणीयतापातात्। अथ विशेष्यतावच्छेदकभेदेन कृतिसाध्यताज्ञानचिकीर्षयोः प्रवृत्तिं प्रति कार्य्य-कारणभावभेदात् सुखत्वादिरूपविशेष्यतावच्छेदकान्तर्भावेण कार्य्य-कारणभावस्य क्वचिदप्यकल्पनादेव तत्र न प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गः कृतिसाध्यताज्ञान-चिकीर्षयोर्विषयनिष्ठतया हेतुत्वपक्षेऽपि सुखत्वावच्छिन्नविशेष्यताव्यावृत्तविशेष्यताघटितप्रत्यासत्त्यैव कृतिसाध्यताज्ञान-चिकीर्षयोः प्रवृत्तिहेतुत्वान्न तत्र प्रवृत्तिप्रसङ्गः चिकीर्षा च तत्र भवत्येवेति चेत्, तर्हि स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वमपि स्वरूपसद्विशेषणं व्यर्थं श्रमेऽप्यनयैव दिशा श्रमत्वरूपेण चिकीर्षा-प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गवारणसम्भवात्। न च स्वप्रकारकेच्छाधीनकृतिसाध्यताव्यतिरेकनिश्चये न प्रवृत्तिरिति तद्विशेषणमावश्यकमिति वाच्यं। स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्य स्वरूपसत एव विशेषणतया तादृशज्ञानसत्त्वेऽपि वस्तुगत्या या तादृशी कृतिः कृतित्वेन तत्साध्यताधीसम्भवात्[2] तत्रापि तदानीं प्रवृत्तेर्दुर्व्वारत्वात्। अथेच्छोद्देश्यत्वं द्विधा फलत्वेनोद्देश्यत्वं उपायत्वेनोद्देश्यत्वञ्च अन्यथेष्टसाधनताज्ञानेच्छयोः कार्य्य-कारणभावस्यैव दुर्व्वचत्वादित्यग्रे स्फुटीभविष्यति तथाच स्वप्रकारकेच्छाधीनेत्यत्र स्वप्रकारकपदमुपायत्वेन यदुद्देश्यत्वं

---

(१) अभेदे तृतीया तथाच साध्यत्वाभिन्नप्रवृत्तिविषयत्वेत्यर्थः।

(२) विशेषाभावनिश्चयस्य सामान्यवत्ताज्ञानविरोधित्वादिति भावः।

अन्ये तु कृतिगतं धर्म्मान्तरमेव उद्देश्यत्वं तद्विशिष्ट-कृतिसाध्यस्य न श्रमः अचिकीर्षितत्वात् किन्तु कृति-

---

तदवच्छेदकताख्यप्रकारतापरं तेन श्रमत्व-सुखत्व-दुःखाभावत्वानां त्रयाणामेव निरासः सुख-दुःखाभावयोः साध्यतया प्रवृत्तिविषयत्व-रूपायोग्यत्ववत् सुखत्व-दुःखाभावत्वाभ्यां उपायतयोद्देश्यत्वेनापी-च्छाविषयत्वरूपायोग्यत्वादिति चेत्, तथापि रूपस्यानुगतस्या-भावात् प्रातिस्विकयागत्व-पाकत्वाद्यन्तर्भावेणैव कार्य्य-कारणभावो निर्वक्तव्यः तथाच श्रमादिस्थले प्रवृत्तेरलीकतया याग-पाकादिस्थले कृत्यावच्छिन्नसामग्रीबाधादेव श्रमादौ प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गवारणसम्भवा-दिति प्राहुः। ।

मीमांसकैकदेशिमतमाह, 'अन्ये त्विति, 'धर्म्मान्तरमेवेति, तद्विशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकतया गुरोरभिमतमिति भवः। 'तद्विशिष्टेति उद्देश्यत्वविशिष्टकृतित्वेन उद्देश्यत्वविशिष्टकृतिसाध्यस्ये-त्यर्थः, यथाश्रुते भोजनादिकृतेरेव श्रमजनकतया भोजनादिवत् श्रमस्याप्युद्देश्यत्वाश्रयकृतिजन्यत्वादसङ्गतिः, 'अचिकीर्षितत्वादिति, चिकीर्षितं प्रत्येव तेन रूपेण कृतेः कारणत्वेन कार्य्यतावच्छेदका-नाक्रान्तत्वादिति भावः। 'कृतिमात्रसाध्य इति प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्ति-

---

मनित्यं, 'अचिकीर्षितत्वादिति चिकीर्षितस्यैव तादृशकृतिसाध्यत्वाभ्युपगमा-दिति भावः। 'अतएवेति यत एव कृतिमात्रसाध्यः श्रमोऽतएव, कर्म्म कष्टाज्जातं कष्टं श्रमसम्वलितमिति सार्व्वलौकिकानुभव इति भावः। धर्म्मा-

ज्ञानसाध्यः । अतएव कष्टं कर्म्मेत्यनुभवो लोकानां । एवं चिकीर्षायां मन्मते कृतिसाध्यत्वं प्रयोजकं तव तु कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं सुखत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति च-

---

ज्ञानसाध्य इत्यर्थः, यथाश्रुते जीवनयोनियत्नादपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात् । ननु यदि श्रमस्य नोद्देश्यत्वविशिष्टकृतित्वेन कृतिसाध्यता तदा तादृशप्रयत्नात् श्रमानुत्पत्त्या प्रवृत्तिमात्रस्य श्रमजनकत्वानुभवो न स्यादित्यत आह, 'अतएवेति यत एव प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिमात्रसाध्यता अतएव, 'कर्म्म' प्रवृत्तिमात्रं, 'कष्टं' श्रमजनकं इत्यनुभवो लोकानामित्यर्थः, कारणतावच्छेदकस्य प्रवृत्तित्वस्य उद्देश्यत्वविशिष्टप्रयत्नसाधारणतया ततोऽपि श्रमोत्पत्तेरिति भावः । अवेद्यमपरमवीजं तथा सति भोजनादावपि चिकीर्षा प्रवृत्तिश्च न स्यात् तथापि तथा जनकत्वे मानाभावात् उक्तरूपेणैव उपपत्तेस्तादृशधर्म्मे ज्ञानाभावाभावत्वेन कारणतावच्छेदकतया तत्कल्पने लाघवादुपपादकतया ज्ञान एव तत्कल्पनौचित्यात् एककारणपरिशेषापत्तेः । किञ्च श्रमे तादृशकृतिसाध्यत्वाभावेऽपि तद्भ्रमात् चिकीर्षा-प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्व्वारा इष्टापत्तौ सदुपायोग्यत्वव्याघातादित्यनुसन्धेयं । इदानीं मीमांसकः स्वमते नैयायिकनयापेक्षया लाघवमुपसंहारव्याजेन दर्शयति, 'एवमिति, 'प्रयोजकं' ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदकं, 'तव तु' नैयायिकस्य तु, 'कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वमिति कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वञ्चेत्यर्थः, तेन न

तरकल्पने गौरवमिति विपरीतं तदाह, 'एवमिति, 'चतुष्टयमिति, सत्यन्तं

तुष्टयं, इच्छाप्रयोजकन्तु मम गुरुत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति द्वयं, वृष्टिसाध्ये सुखे हीच्छा वृष्टिमपि विषयीकरोति, न त्विष्टसाधनत्वेन तदिच्छा साधनत्वस्येच्छाविरोधि-

---

चतुष्टयत्वानुपपत्तिः, सति सुखे भोगस्यावश्यकत्वान्न तस्य काम्यत्वमिति न भोगत्वमादायाधिक्यं, यदि च सोऽपीच्छाविषयस्तदा तदादाय पञ्चत्वं बोध्यं, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुत्वे विवादात्तन्नोक्तं, 'इच्छाप्रयोजकञ्चेति कृतिसाध्यत्वाप्रकारकेच्छाप्रयोजकञ्चेत्यर्थः, 'द्वयमिति, भोगस्येच्छाविषयत्वे भोगत्वमादाय त्रयं बोध्यं। नन्वेवं वृष्टिर्भवत्विति कृतिसाध्यत्वाप्रकारिका वृष्टाविच्छा न स्यादत आह, 'वृष्टीति वृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वित्याकारिका वृष्टिसाध्यत्वप्रकारिका सुखेच्छेत्यर्थः, 'वृष्टिमपीति, विशेषणतयेति शेषः, 'इष्टसाधनत्वेन' इष्टसाधनताज्ञानेन, 'तदिच्छेति वृष्टिर्भवत्विति स्वातन्त्र्येण तदिच्छेत्यर्थः, 'साधनत्वस्येति साधनत्वस्य सिद्धसाधनधर्म्मतया तज्ज्ञानस्येच्छाविरोधित्वादित्यर्थः, तथाच वृष्टिर्भवत्वित्याकारिकेच्छायाः सर्व्वथैवापलापः। न च तथापि कपाल-हविराद्युपादानेच्छा कथं स्यात्तस्या अपि कृतिसाध्यत्वाप्रकारकत्वादिति वाच्यं। गुरुनये उपादानेच्छायाः प्रवर्त्तकत्वानभ्युपगमेन तादृशेच्छाया अप्यसिद्धेः, तन्नये

सर्व्वत्रान्वितं, कृतिसाध्यत्वमादायैव चतुष्टं बोध्यं, भोगेऽपि चिकीर्षासम्भवात्तमादाय चतुष्टयमित्यन्ये, 'द्वयमिति, भोगेच्छाभ्युपगमे भोगत्वमपि बोध्यं। नन्वेवं वृष्टाविच्छा न स्यादित्यत आह, 'वृष्टीति, सुखेच्छायां सुखत्वमिवावच्छेदकतया वृष्टिरपि विषय इति भावः।

त्वात्। तव तु मयं, विषभक्षणे तु कृतिसाध्यत्वेऽपि बलवदनिष्टसाधनत्वेन चिकीर्षा नास्तीति कृतौ चिकीर्षाजन्यत्वं विशेषणमिति कश्चित्, तत्तुच्छं, एवं हि

चिकीर्षाविषयसाधनत्वेनोपादानप्रत्यक्षस्य साक्षादेव प्रवर्त्तकत्वादिति भावः। 'तव' नैयायिकस्य, 'चयमिति, इष्टसाधनत्वमादाय भोगस्य कार्य्यत्वे भोगत्वमादाय चतुष्टयं बोध्यं, तदयं निष्कर्षः मीमांसकनये चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः कृतिसाध्यताप्रकारकेच्छां प्रति च सुखत्व-दुःखाभावत्वज्ञानं सुखत्व-दुःखाभावत्वातिरिक्तरूपेण कृतिसाध्यत्वाप्रकारिकेच्छायाः तन्मते अलीकत्वादिति कार्य्य-कारणभावत्रयं, नैयायिकनये सामान्यतस्तदर्थीच्छात्वावच्छिन्नं प्रति तत्साधनत्वज्ञानत्वेन सुखत्वप्रकारकेच्छां प्रति सुखत्वप्रकारकज्ञानत्वेन दुःखाभावत्वप्रकारकेच्छां प्रति दुःखाभावत्वप्रकारकज्ञानत्वेन चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति कार्य्य-कारणभावचतुष्टयमिति भावः। चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं तत्र चिकीर्षाधीनत्वविशेषणप्रयोजनं यत् केचिद्वदन्ति तदुपन्यस्य दूषयति, 'विषेति, 'कृतौति, तत्र चिकीर्षाप्रसङ्गवारणायेति शेषः, 'विशेषणमिति, विषभक्षणञ्च न चिकीर्षा-

प्रवर्त्तकज्ञाने चिकीर्षाधीनत्वविशेषणप्रयोजनं यत् कैश्चिदुक्तं तदुपन्यस्य निराकरोति, 'विषेति। 'एवं हीति, द्वेषवशाया निग्रहस्तु नास्त्येव तत्सत्त्वे वा ततोऽपि तदनुत्पत्तेस्तस्य निवृत्तिरूपत्वादिति भावः। तथापि विषभक्षणव्यावृत्त्यर्थं नैतद्विशेषणं ततस्तद्व्यावृत्त्यभावादिति भाव इति प्रकाशः।

विषभक्षणं कृतिसाध्यमेव न स्यात् जीवनयोनिकृतेस्तस्यानुत्पत्तेरिति व्यर्थं विशेषणं।

स्यादेतत् इष्टसाधनताभ्रमाद्*विषभक्षणे चैत्यवन्दने च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वमस्ति ज्ञानप्रयुक्तत्वात् कार्य्यत्वस्य, तथाच सञ्जातबाधोऽपि तत्र कार्य्यत्वज्ञानात् प्रवर्त्तेत तथा तृप्तोऽपि भोजने।

धीनकृतिसाध्यमित्यभिमानः। अभिमानं निराकरोति, 'एवं हीति, चिकीर्षाजन्यकृत्यसाध्यत्वे हीत्यर्थः, 'जीवनयोनिकृतेरिति, निवृत्तेश्चेति शेषः, 'व्यर्थं विशेषणमिति, कृतिसाध्यत्वाभावेनैव तत्रातिप्रसङ्गवारणसम्भवात् अजनादावतिप्रसङ्गस्य विशेषणदानेऽप्यविशेषादिति भावः।

नैयायिकः शङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'इष्टसाधनताभ्रमादिति बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताभ्रमादित्यर्थः, उत्तरमिति शेषः, तेनोभयमतसाधारण्यं, भ्रमश्च न्यायनये विशिष्टज्ञानं तन्मते चागृहीतासंसर्गकज्ञानद्वयमित्यन्यदेतत्। 'विषभक्षण इति, विषभक्षणे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वभ्रमात् कृतिसाध्यत्वं, चैत्यवन्दने च इष्टसाधनताभ्रमादिति बोध्यं। 'कृतिसाध्यत्वमस्ति स्वकृतिसाध्यत्व-

---

*भ्रमादिति, नैयायिकस्य मते भोजन इति। न च फलेच्छाविच्छेदप्रतिबन्धक इति वाच्यं। तस्याः प्रवर्त्तकज्ञानोपक्षीणत्वादन्यथा तन्मते नित्यप्रवृत्तिर्न स्यादित्याशयादिति प्रकाशः।

ननु कृतिसाध्यतानुभवस्तथा, अन्यथेष्टसाधनतास्मरणे विषभक्षणेऽपि प्रवर्त्तेत, न चेष्टसाधनताज्ञानं

मस्ति, 'ज्ञानप्रयुक्तत्वात्' इष्टसाधनताज्ञानप्रयुक्तत्वात्, 'कार्य्यत्वस्य' कृतेः, प्रयुक्तत्वञ्च तन्मते कारणतावच्छेदकविधया[१] अस्मन्मते च कारणविधयेत्यपदेतत्। 'कार्य्यस्येति पाठे कृतिरूपकार्य्यस्येत्यर्थः, 'अज्ञातबाधोऽपीति इष्टसाधनत्व-बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानवानपीत्यर्थः, 'तत्र' विषभक्षण-चैत्यवन्दनयोः, 'कार्य्यत्वज्ञानादिति कृतिसाध्यत्वज्ञानादित्यर्थः, इदमुपलक्षणं पाकादावपि अज्ञातबाधदशायां तथा प्रसङ्गो बोध्यः, 'कृतोऽपीति। न च फलेच्छाविरहादेव न तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यं। फलेच्छाया नित्यस्थले व्यभिचारेण भिन्नविषयकत्वेन[२] चाजनकत्वादिति भावः।

अत्र कश्चित् समाधानं शङ्कते, 'स्मरतीति, 'तथा' गुरुमते प्रवृत्तिहेतुः, 'अन्यथा' कृतिसाध्यत्वज्ञानस्यैव गुरुमते प्रवर्त्तकत्वे, 'इष्टसाधनतास्मरण इति निर्धर्मितावच्छेदकप्रकृष्टत्वाकेष्टसाधनतास्मरण इत्यर्थः, अज्ञातबाध इति शेषः, 'प्रवर्त्तेतेति तन्मते चैत्यवन्दनादौ प्रवर्त्तेत, अनुभवस्य हेतुत्वे च पक्षतावच्छेदकप्रकारेणेष्टसाधनत्वरूपलिङ्गज्ञानाभावे कृतिसाध्यतानुभवाभावादेव न विषभक्षणादौ प्रवृत्तिरिति भावः। 'न चेति, प्रकृत इति शेषः,

(१) इष्टसाधनतालिङ्गकेष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानस्य कारणतायामिष्टसाधनताज्ञानस्य कारणतावच्छेदकत्वमिति तात्पर्य्यं।

(२) ननु कान्तगोचरप्रवृत्तित्वमेव कार्य्यतावच्छेदकं वाच्यमतो न व्यभिचार इत्यत आह, भिन्नविषयकत्वेन चेति।

वेदोवाऽनुभावकमस्तीति चेत्, न, वस्तुतस्तत्र* कृति-साध्यत्वे लिङ्गान्तरेणाप्तवाक्येन वा तदनुभवसम्भवात् लिङ्गाभासाच्छब्दाभासाद्वा अप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च, भेदाग्रहवादिनस्तत्र तव तदनुभवाभावात्, मैवं, स्वविशे-

'इष्टसाधनताज्ञानमिति पक्षतावच्छेदकचैत्यवन्दनत्वादिप्रकारेणेष्टसाधनतारूपलिङ्गज्ञानमित्यर्थः, 'अनुभावकं' कृतिसाध्यतानुभावकं, आद्यस्तनपानस्य प्रवृत्तौ व्यभिचारसत्त्वेऽपि प्रौढ्या दूषणान्तरमाह, 'वस्तुत इति वस्तुगत्येत्यर्थः, 'तत्र' विषभक्षणादौ, 'तदनुभवसम्भवादिति अज्ञातबाधतादशायामपि कृतिसाध्यतानुभवसम्भवादित्यर्थः, अनुभवस्य हेतुत्वे व्यभिचारमप्याह, 'लिङ्गाभासादिति, 'अप्रवृत्तिप्रसङ्गादिति कृत्यसाध्ये गुरुतरभारोत्तोलनादौ प्रवृत्त्यसम्भवादित्यर्थः, 'भेदाग्रहवादिन इति स्वकृतिसाध्यताभेदाग्रहमात्रवादिन इत्यर्थः, अन्यथाख्यातेरनङ्गीकारादिति भावः। 'तदनुभवाभावादिति, तथाच स्वकृतिसाध्यताज्ञानसामान्यमेव प्रवृत्तिहेतुर्न तु तदनुभवमात्रमिति तत्र स्वकृतिसाध्यतास्मरणात् प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारेति

* दूषणे सत्येव दूषणान्तरमाह, 'वस्तुत इति, 'भेदाग्रहेति, तथाच कृतिसाधारणं कृतिसाध्यताज्ञानमेव हेतुः तच्चात्रास्त्येवेति प्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः। न च भावियौवनराज्यातिप्रसङ्गवारणायेदानीन्तनकृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं स्मरणे चानुभवागोचरकालविशेषस्याभावात् कथं ततः प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं। एतस्यापि स्वकालस्यानुभवागोचरस्यैव ज्ञानसामान्यसामग्रीमहिम्ना विषयीकरणात् अतीतत्वाद्यगोचरज्ञानस्य वर्त्तमानसमयविष-

भावः। यद्यपि सञ्जातबाधस्य कृतिसाध्यतास्मरणात् कथं प्रवृ-त्त्यापादनं भावियौवराज्ये प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गवारणाय इदानीन्तन-कृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वेन तदभावात् इदानीमन्तर्भावेण कृतेः प्रागननुभूतत्वेन स्मरणायोगात्। न च तन्मते अतीतत्वाद्यगो-चरज्ञानस्य विषयनिष्ठवर्त्तमानत्वविषयतानियमादनुभवागोचरस्या-पीदानीन्तनत्वस्य स्मृतौ भानमिति[१] वाच्यं। प्रमुष्टतत्ताकज्ञाने मुख्यविशेष्यनिष्ठवर्त्तमानताभानस्यैव तैः स्वीकारादिदानीन्तनकृतेः पूर्वाननुभूतत्वेन पूर्वानुभूतकृतावेव इदानीन्तनत्वभानाभ्युपगमे अन्य-थाख्यात्यापत्तेश्च। किञ्च इदानीन्तनकृत्यनुत्पादेन इदानीन्तन-कृतिसाध्यत्वस्य[२] बाधात् तत्र तादृशकृतिसाध्यत्वस्मरणाभ्युपगमे अन्यथाख्यात्यापत्तिस्तथापि कृतिसाध्यतास्मरणादेव आद्यस्तनपान-प्रवृत्त्यनुरोधात् यत्र चिकीर्षायामपि न भोजनादौ कुतश्चित्प्रति-बन्धकात् प्रवृत्तिस्तत्र इदानीन्तनकृतेरप्रसिद्ध्या कृतिसाध्यताज्ञाना-भावात् चिकीर्षाया असत्त्वाच्च कृतावुपस्थितेदानीन्तनत्वासंसर्गाग्रह-सहकृतकृतिसाध्यताज्ञानमेव तन्मते प्रवर्त्तकं तथाच प्रकृतेऽपि ज्ञानमात्रस्यैव स्वोत्पत्तिक्षणविषयकत्वनियमेन स्मृतितः उपस्थितञ्च इदानीन्तनत्वस्य[३] कृतावसंसर्गाग्रहात्सामान्यतः कृतिसाध्यतावि-शिष्टस्मरणाच्च प्रवृत्त्यापत्तिरित्यभिप्रायः।

गुरुचरणास्तु इष्टसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वे सञ्जातबाधदशायामपि

---

(१) स्मृतौ स्मृतौभानमितीति क, ग०।

(२) इदानीन्तनवस्त्वन्तरसाध्यकृतिसाध्यत्वस्य।

(३) उत्पत्तिक्षणत्वमेव इदानीन्तनत्वं।

षणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यं हि कार्य्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं तथा हि काम्ये पुरुषविशेषणं कामना ततः काम्यसाधनताज्ञानेन याग-पाकादौ कार्य्यताज्ञानं, नित्ये

मन्त्राभाव-लिङ्गाभावादिना इदानीन्तनेष्टसाधनताभ्रमात् चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्त्यापत्तिः वस्त्वन्तरविषयकतादृशप्रवृत्त्यन्तरमादाय अनुष्ठानारोपसम्भवात्। न च तज्ज्ञाने तादृशेष्टसाधनताविशिष्टज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति न भ्रमात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं। तथा सति पिण्डनिक्षेपादेरस्य प्रत्यवाये गुरुतरगारोत्तोलनादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः अन्यथाख्यात्यनभ्युपगमेन विशिष्टज्ञानाभावात्। किञ्च इदानींपदेन भूतकालस्यैव प्रवर्त्तकज्ञाने निवेशादसञ्जातबाधकाले प्रतिसन्धेयेन तज्ज्ञानवर्त्तमानेष्टसाधनताप्रमापि सञ्जातबाधदशायां लिङ्गान्तरादिना सम्भवतीत्येव दूषणं द्रष्टव्यमिति प्राहुः।

'स्वविशेषणेति स्वं प्रवर्त्तमानः पुरुषः तस्य यद्विशेषणं तन्निष्ठोयोधर्म्मस्तद्वत्ताज्ञानजन्यमित्यर्थः, 'पुरुषविशेषणं' पुरुषवृत्तिधर्म्मः, 'ततः' तदनन्तरं, 'कार्य्यताज्ञानं' कार्य्यतानुमानं, स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धा-

---

यतानियमादित्याशयादित्याहुः। 'स्वविशेषणेति स्वस्य प्रवर्त्तमानपुरुषस्य यद्विशेषणं कामनादि तस्य या तद्वत्ता वर्त्तमानता तत्प्रतिसन्धानजन्यमित्यर्थः। नन्वाद्यप्रवृत्तौ कार्य्यतास्मरणस्य हेतुत्वात् तस्य च तत्प्रतिसन्धानजन्यत्वाभावाद्व्यभिचारः, एवं भेदाग्रहवादिनो विसंवादिप्रवृत्तावपि तथा। न च परम्परया पूर्व्वानुभवद्वारा तत्प्रतिसन्धानजन्यत्वान्न तथेति वाच्यं। एवं हि सञ्जातबाधस्यापि कार्य्यतास्मरणात् विषभक्षणे प्रवृत्त्यापत्तिरिति चेत्, न।

च काल-शौचादि स्वविशेषणं, तथाचैतत्सम्बन्धायामहं

नश्चमिति शेषः, अनुमानप्रकारश्च अग्रे वाच्यः। ननु[1] काम्यसाधनताज्ञानात् याग-पाकादौ कार्य्यताज्ञानं कथं कामनावत्ताज्ञानजन्यं स्वकाम्यसाधनताज्ञानेनैव तज्जननादिति चेत्, न,[2] तद्वत्ताज्ञानं हि पक्षे तत्सम्बन्धज्ञानं भवति च काम्यसाधनताज्ञानमपि कामनायाः स्वविषयसाधनतात्मकसम्बन्धज्ञानं, वस्तुतस्तु तद्वत्ताज्ञानं तत्सम्बन्धज्ञानं तज्ज्ञानमेव वा न तु पक्षोऽप्यन्तर्भूतः तथाच काम्यसाधनताज्ञानमपि कामनायाः तत्सम्बन्धस्य च ज्ञानं भवत्येव कामनायाः स्वविषयतात्मकतत्सम्बन्धस्य च विषयीकरणादिति भावः। एवं स्थिति यथा नातिप्रसङ्गस्तदनुपदमेव विवेचयिष्यामः। 'कालेति तत्तत्कर्मविहितकालेत्यर्थः, 'शौचादीत्यादिना द्विजातित्वादिपरिग्रहः, तेन शूद्रादौ न व्यभिचारः। 'स्वविशेषणं' प्रवर्त्तमानपुरुषनिष्ठधर्म्मः, तत्तत्कालस्यापि जीवित्वसम्बन्धेन पुरुषनिष्ठत्वादिति भावः। 'तथा-चेति तेन चेत्यर्थः, अत्रपदस्य कार्य्यताज्ञानमित्यनेन, 'एतत्सम्बन्ध्याया-

(१) न चेति ग०। (२) इति वाच्यमिति ग०।

तदतिरिक्तस्थले तस्य हेतुत्वादित्येके। अन्ये तु अनाद्यप्रवृत्तौ तद्धेतुः विसंवादिप्रवृत्तिस्थलेऽपि स्वतन्त्रकार्य्यत्वस्मृतिरूपभ्रमस्येष्टसाधनत्वभ्रमरूपतत्प्रतिसन्धानाधीनत्वादित्याहुः,। अपरे त्वाद्यप्रवृत्तावपि स्मरणरूपेष्टसाधनत्वप्रतिसन्धानाधीनं यत् कृतिविशेषसाध्यमिति ज्ञानं प्रवर्त्तकं तच्च न स्मृतिरूपं पूर्व्वं तादृशानुभवाभावात् किन्तु व्याप्त्यादिस्मृतौ सत्यामिष्टसाधनतालिङ्गकमेव तत्र कार्य्यताज्ञानं। न चैवमग्रिमग्रन्थविरोधः, तस्य मतान्तरेणाभिधानादित्याहुः। नन्वहं कृतिसाध्यविषभक्षणः पुरुषत्वादित्यादिना

कृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनः सन्ध्यासमये शौचादिमत्त्वात् पूर्वसन्ध्यायामहमिवेति कार्य्यताज्ञानं शौचादिस्वविशिष्टस्ववि-

मिति इदञ्च साध्यस्थकृतिविशेषणं न तु पक्षविशेषणं, प्रयोजनाभावात् प्रवर्त्तकज्ञानाप्राप्तेश्च[१] 'सन्ध्यासमय इति एतत्सन्ध्यासमय इत्यर्थः, 'शौचादीत्यादिना द्विजातित्वपरिग्रहः, तेन शूद्रादौ न व्यभिचारः, यो यत्सन्ध्याकालीनशौचादिमान्द्विजातिः स तत्कालीनकृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनक इति सामान्यतो व्याप्तिरिति भावः। न चात्र कृतिसाध्यत्वं कृतिफलोपहितत्वमेव साध्यघटकं स्वरूपयोग्यत्वरूपत्वे हेतुविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः तथाच कृतिसाध्यत्व-राजभयरूपवत्त्वदनिष्टसाधनत्वज्ञानादिना आलस्यादिना वा अकृतसन्ध्यावन्दनके द्विजातौ व्यभिचार इति वाच्यं। तच्छून्यत्वेनापि हेतोर्विशेषणीयत्वात्। न च कृतसन्ध्यावन्दनकस्यापि तत्र प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यं। स्वविषयसिद्धा चिकीर्षाविरहेण तत्राप्रवृत्तेरिति। यद्यप्येतज्ज्ञानं न प्रवर्त्तकं

(१) इदानीन्तनकृतिसाध्यताज्ञानाप्राप्तेश्चेत्यर्थः।

तादृशकार्य्यताज्ञानं सञ्जातबाधस्याप्यस्तीति अतिप्रसङ्ग इति चेत्, अत्र वदन्ति मदीयेदानीन्तनेच्छाविषयसाधनत्व-शुचित्वसमानाधिकरणविहितकालजीवित्वप्रतिसन्धानात्मकविशेषद्वयसामग्रीसहितस्य तस्य जनकत्वं। न चेदमुभयं विषभक्षणादावस्तीति, एवं स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यत्वात् सर्व्वस्यैव कार्य्यताज्ञानस्य सामान्यसामग्रीत्वमित्यत्र किं मानमिति चिन्त्यं। केचित्तु यस्मिन् विशेषणे सत्यननुष्ठानेऽनिष्टाव्याप्तिरिष्टहानिर्वा तदिह विवक्षितं कामनायां हि सत्यां अननुष्ठाने इष्टस्यौदनादेर्हानिरेवं शौचे

शेषताज्ञानजन्यं, तदुक्तं, स च कार्य्यविशेषः पुरुषविशेषणावगतः प्रवृत्तिहेतुरिति। संजातबाधस्य च विषभक्षणे चैत्यवन्दने च भ्रमदशायामिव नेष्टसाध-

र्तो सदंशाप्रतारकत्वात् तथापि मम सन्ध्यावन्दनमिदानीं मत्कृतिसाध्यं मत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धकशून्यत्वे सति शौचादिमतो ममेदानीं कृतिसाध्यत्वेन वेदबोधितत्वादित्यनुमाने ग्रन्थतात्पर्य्यं(१)। अत्र मीमांसकसंवादमाह,(२) 'तदुक्त'मिति, 'स च कार्य्यविशेष' इति स च कार्य्यनिष्ठोविशेष इदानीमात्मकृतिसाध्यत्वरूप इत्यर्थः, 'पुरुषविशेषणावगत' इति पुरुषविशेषणेन कामनादिविशिष्टेनावगत इत्यर्थः, 'पुरुषविशेषणावगत' इति पाठे विशिष्यतेऽनेनेति विशेषो विशेषणं कामनादि तेनावगत इत्यर्थः, 'प्रवृत्तिहेतुः' प्रवृत्तिप्रयोजकः। एवञ्चोक्तातिप्रसङ्गमुद्धरति, 'संजातबाधस्ये'ति, 'भ्रमदशायामिवे'ति यावद्-

(१) इत्यनुमानोत्तरानुमानान्तरं प्रवर्त्तकं द्रष्टव्यमिति ग्रन्थतात्पर्य्यमिति ख०। इदानीं शौचादिमतो मम इदानीं प्रवृत्तिप्रतिबन्धकशून्यत्वे सति मम कृतिसाध्यत्वादित्युत्तरभाव्यं प्रमाणान्तरं प्रवर्त्तकं द्रष्टव्यमिति ग०।

(२) अत्र मीमांसकसम्मतिमाहेति ग०।

सति अननुष्ठाने पापाव्याप्तिः पुरुषत्वादिकन्तु तथैवेति नोक्तातिप्रसङ्गस्याक्रान्तदपि चिन्त्यं, इष्टहान्यादेरननुगमेन विशेषणस्याननुगमात् यदि चान्यतरत्वादिना तदनुगमस्तदा कामनाद्यन्यतरप्रतिसन्धानजन्यत्वमेवास्तु लाघवात्, यदि वान्यतरत्वं न कारणतावच्छेदकप्रविष्टं अन्यथा त्वणाद्यन्यतमत्वेनापि हेतुत्वं स्यादिति मन्यसे तदा तुल्यमिति। वस्तुतः स्वविशेषण

नताज्ञानमस्ति येन तज्जन्यकार्य्यताज्ञानात् प्रवर्त्तेत तृप्तस्य च कामनाविरहेण इष्टसाधनताज्ञानाभावात् न तथा बोधः ।

निष्टाननुबन्धीष्टसाधनताभ्रमदशायामित्यर्थः, 'इष्टसाधनत्वज्ञानमिति बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानमित्यर्थः । यद्यपि विष-भक्षणे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानाभावेऽपि तज्जन्यसुखे इच्छा-सत्त्वात्[१] इष्टसाधनत्वरूपस्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यं कार्य्यताज्ञानं सम्भवत्येव, तथापि स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धाने बलवदनिष्टाननुब-न्धित्वविषयकत्वमपि विशेषणं देयमित्यभिप्रायः । 'इष्टसाधनताज्ञा-नाभावादिति इदानीन्तनेच्छाविषयसाधनताज्ञानाभावादित्यर्थः, 'न तथा बोधः' न तज्जन्यबोधः । न चैवमतीतशौचादिलिङ्गाभावजन्य-कार्य्यताज्ञानादपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । इदानीन्तनत्वेनापि

---

(१) इच्छासत्त्वादित्यनेन इदानीन्तनेच्छाविषयसाधनत्वरूपेष्टसाधनत्वस्य सत्त्वं व्यञ्जितम् ।

वत्ताप्रतिसन्धानजन्यत्वेन हेतुत्वमिति न प्रकृतग्रन्थार्थः किन्तु तज्जन्यमित्येव तथाच प्रवृत्तिसामान्ये कार्य्यताज्ञानत्वेन हेतुता काम्य-नित्यविशेषयोश्च वि-शेषसामग्रीदयमिति एवञ्चाग्रे स्वेच्छाधीनत्वेन अग्ने समाधानमभ्युपगम-वादेनेति मन्तव्यं । नित्ये चेत्युपलक्षणं नैमित्तिकेऽपि शौचादिमत्त्वे सति निमित्तवत्त्वं तथेति ध्येयं, 'एतत्सन्ध्यायामिति । इदन्तु प्राथमिकमनुमानं न त्वेतदेव प्रवर्त्तकं प्रवृत्तिविषयविशेष्यकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् । किन्तु कानुमाने सति एतत्सन्ध्योपासनमिदानीं मत्कृतिसाध्यं मत्कृतिनिष्ठ-

स्वविशेषणविशेषणात्। न चैवं कालभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य्यकारणभावभेदादनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्ग इति वाच्यं। नैयायिकनयेऽपि प्रवृत्तिविषयविशेष्यकेदानीन्तनस्वेच्छाविषयसाधनत्वेदानीन्तनस्वकृतिसाध्यत्वादिज्ञानस्य चिकीर्षायां प्रवृत्तौ च हेतुत्वेन कालभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य्य-कारणभावस्याविशिष्टत्वात्। अतएव वक्ष्यमाणेन नित्य-काम्यभेदेन कार्य्य-कारणभेदेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यं। न च स्ववृत्तिधर्म्मप्रतिसन्धानजन्यकार्य्यताज्ञानमात्रस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे इष्टसाधनत्वाद्यज्ञानेऽपि इदं स्वेच्छाधीनेदानीन्तनकृतिसाध्यं स्वेच्छाधीनेदानीन्तनकृतिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वात् मन्त्वे सति तादृशमन्त्रघटितसामग्रीजन्यत्वादित्यादिना कार्य्यतानुमानात् प्रवृत्त्यापत्तिः तत्रापि तादृशप्रवृत्त्यघटितसामग्रीजन्यत्वादिरूपस्ववृत्तिधर्म्मप्रतिसन्धानजन्यत्वात्[1] इति वाच्यं। स्वविशेषणपदेन विशिष्य तदानीन्तनस्वेच्छाविषयसाधनत्व-तदानीन्तनशौचादिमत्त्वरूप[2] स्ववृत्तिधर्म्मस्य विवक्षितत्वात्।

[1] तस्यापि तादृशप्रवृत्तिजन्यत्वे सति तादृशसामग्रीजन्यत्वादिरूपस्ववृत्तिधर्म्मप्रतिसन्धानजन्यत्वादिति ख०।

[2] तदानीन्तनशुचित्व-जीवित्वरूपेति ग०। इदानीन्तनस्वेच्छाविषयसाधनत्वेदानीन्तनशौचादिमत्त्वरूपेति ख०।

हेतुताप्रतियोगिककार्य्यताधिकरणत्वादित्यनुमानं। न चासिद्धिः, एकवित्तिवेद्यतया प्रथमानुमानेन तद्ग्रहात्, अतएव प्राक् तदपेक्षा, उक्तानुमानानन्तरं तद्विशेष्यकं मानसमेव वा ज्ञानं प्रवर्त्तकमित्याहुः, तच्चिन्त्यं, तस्य स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानाजन्यत्वेनाप्रवर्त्तकत्वात् परम्परया तज्जन्यत्वस्यातिप्रसक्तत्वात्

नन्वेवमननुगमः इष्टसाधनत्वाज्ञानेऽपि शौचादिसत्त्वप्रतिसन्धानजन्यकार्य्यताज्ञानात्[1] काम्ये प्रवृत्त्यापत्तिश्चेति वाच्यं। काम्यगोचरप्रवृत्तौ इदानीन्तनस्वेच्छाविषयसाधनत्व–बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानजन्यकार्य्यताज्ञानं हेतुः नित्यगोचरप्रवृत्तौ च इदानीन्तनशौचादिसत्त्वप्रतिसन्धानजन्यं कार्य्यताज्ञानमिति विशिष्य हेतु-हेतुमद्भावात् प्रवृत्तिमात्रे च कार्य्यताज्ञानसामान्यं हेतुः नित्य-काम्यभेदेन कार्य्य-कारणभावभेदेऽपि यथा न दोषस्तथोक्तं प्राक्। नित्यपदञ्च इदानीं तत्पुरुषेण नित्यत्वेन ज्ञायमानपरं, तेन नित्यस्य काम्यत्वभ्रमेण शौचादिलिङ्गककार्य्यताज्ञानाभावात् प्रवृत्तिः, काम्यत्वञ्च तदानीं तत्पुरुषेण नित्यत्वेनाज्ञायमानत्वं तेन काम्यस्य नित्यत्वभ्रमे शौचादिसत्ताज्ञानजन्यकार्य्यताज्ञानादेव प्रवृत्तिः, नित्यत्वञ्च प्रत्यवायजनकीभूताभावप्रतियोगित्वं।

केचित्तु तादृशोभयविशेषणाधीनकार्य्यताज्ञानानामेकशक्तिमत्त्वेन प्रवृत्तिसामान्यं प्रति हेतुत्वं[2] इति वदन्ति, तदसत्, तथापि भोग-

(१) शौचादिसत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्य्यताज्ञानेष्टसाधनत्वप्रतिसन्धानजन्यकार्य्यताज्ञानादित्यर्थः।

(२) अतः प्रातिस्विकरूपेण तत्तद्विशेषणस्य कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेऽपि न परस्परं व्यभिचार इति शेषः।

तस्मादेतन्मते ज्ञानमात्रस्यैवात्मविशेष्यकतया भिन्नविशेष्यकस्यापि प्रवर्त्तकत्वमित्येव तत्त्वमिति, 'सन्ध्ये'ति, यथा हेतुर्न व्यभिचारी तथा कार्य्यः। न च नित्ये वेदाधीनज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतया नैतदनुमानापेक्षेति वक्तव्यं, तस्य स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानाजन्यत्वेनाप्रवर्त्तकत्वात् इदानीन्तनत्वादेस्तत्राभानाच्च। एवञ्च नित्ये वेदाधीनकार्य्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमिति मतान्तरेण बोध्यं। 'पुरुषे'ति पुरुष

नादौ शौचादिलिङ्गककार्य्यताज्ञानमात्रात्[1] प्रवृत्तिवारणाय विशेषणसामग्र्या आवश्यकत्वे तथोपगमस्य प्रयासमात्रत्वात् ।

केचित्तु फलार्थिचिकीर्षा-प्रवृत्तौ प्रति फलसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः, फलं स्वर्गादि, तदर्थित्वं तदुद्देश्यकत्वं । न चैवं स्वर्गादाविच्छाविरहेऽपि स्वर्गादिसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानात् चिकीर्षादिप्रसङ्ग इति वाच्यं । स्वर्गोद्देश्यकेच्छां प्रति[2] स्वर्गादीच्छाया अपि पृथक् हेतुत्वात् शौचादिसत्ताप्रतिसन्धानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानञ्च नित्यस्थलीयचिकीर्षा-प्रवृत्तौ प्रति हेतुः, नित्यस्थलीयत्वञ्च चिकीर्षाविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकनित्यत्वज्ञानविशिष्टत्वं, वैशिष्ट्यञ्च स्वध्वंसाधारक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं । न चैवं काम्यतादशायामपि शौचादिसत्ताप्रतिसन्धानविशिष्टकार्य्यताज्ञानान्नित्यस्थलीयचिकीर्षाद्यापत्तिरिति वाच्यं । नित्यस्थलीयचिकीर्षादिकं प्रति समानविशेष्यकनित्यत्वज्ञानस्यापि हेतुत्वादित्याहुः । तदसत्, प्राचीननैयायिकानां गुरूणाञ्च शौचादौ तत्कालीनत्व-तत्पुरुषीयत्वविशेषणस्यावश्यकतया कालभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य्य-कारणभावभेदस्यावश्यकत्वात् तत एवातिप्रसङ्गवारणसम्भवे नित्यस्थलीयत्वस्य कार्य्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे नित्यत्वज्ञानस्य

(1) सन्ध्यावन्दनादौ च नित्यतादशायामिष्टसाधनताप्रतिसन्धानजन्यकार्य्यताज्ञानमात्रादित्यर्थः ।

(2) स्वर्गार्थीच्छां प्रतीति ग० ।

विशेषणं कामनादि, क्वचित् 'पुरुषविशेषेति पाठस्तदा स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानवत्त्वं पुरुषे विशेषः इति प्रकाशः ।

पृथक्हेतुत्वे च गौरवाच्च, सर्व्वत्र तज्जन्यत्वं तद्विशिष्टत्वमेव वैशिष्ट्ये एककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं, जन्यत्वप्रवेशे गौरवात् बालस्य स्तन्यपानप्रवृत्तौ स्वकृतिसाध्यताज्ञानस्य तैरपि हेतुत्वेन वक्ष्यमाणतया व्यभिचाराच्च स्मरणस्येष्टसाधनत्वादिज्ञानाजन्यत्वात्। न च जन्यत्वपदेन प्रयोज्यत्वं विवक्षितं तथाच तत्र तत्स्मरणमपि जन्मान्तरीयतादृशकार्य्यत्वानुभवद्वारा तत्प्रयोज्यं भवत्येवेति न व्यभिचार इति वाच्यं। तथा सति अज्ञातबाधस्य जन्मान्तरानुभूतकार्य्यतास्मरणाद्विषभक्षणे प्रवृत्त्यापत्तेः तस्यापि कालान्तरानुभूतकृतिसाध्यतास्मरणाद्भोजनादौ प्रवृत्तेरापत्तेश्च इष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकार्य्यताज्ञानस्य तदानीमेव बालकस्य स्तनपानजन्यतृप्तिविशेषसाधनताज्ञानात् तत्पूर्व्वक्षणे तदानीमिच्छाभावाच्च स्वप्रवृत्तदानीन्तनेच्छाविषयसाधनताज्ञानस्यापि तदानीं सत्वेन स्मरणस्यापि तद्विशिष्टत्वात्। अत एवेष्टसाधनतादिज्ञानसत्त्वे लिङ्गान्तरात् कार्य्यताज्ञानेऽपि प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना, न वा लिङ्संशयस्यानुमितहेतुत्वेऽपि इष्टसाधनताकल्पनात् प्रवृत्तिरनुपपन्ना। न चैवं फलकामनाविशिष्टकार्य्यताज्ञानमेव कार्य्ये प्रवर्त्तकमस्तु इति वाच्यं। फलकामनायां सत्यां तद्विपर्य्यसाधनताज्ञानेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः। न चेष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकार्य्यताज्ञानं कार्य्यताज्ञानविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानं वा हेतुरित्यत्र विनिगमनाविरहादिष्टसाधनताज्ञानस्यापि हेतुत्वं दुर्व्वारमिति वाच्यं। इष्टसाधनताज्ञाननाशेऽपि चिकीर्षासत्त्वे प्रवृत्त्यनुभवेन व्यभिचारात्। न च चिकीर्षैव तस्य व्यापारः चिकीर्षां प्रत्यपि विनिगमनाविरहेण उभयोर्हेतुत्वादिति वाच्यं। इच्छायाः

अन्ये त्वात्मनो जीवित्वप्रतिसन्धानजन्यं श्वासे कृति-साध्यताज्ञानं सम्भवतीति जीवनव्यतिरिक्तत्वं स्व-

---

कृतावप्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमेन कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुतायाः आवश्यकत्वात्तत्र विनिगमनाविरहानवकाशात्। न च तथापीष्टसा-धनताज्ञानविशिष्टत्व-स्वकृतिसाध्यताविषयकत्व-ज्ञानत्वानां विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमनाविरहो दुर्व्वार इति वाच्यं। इष्टसाधनताज्ञा-नविशिष्टत्व-कृतिसाध्यताविषयकत्व-ज्ञानत्वानामेकत्र द्वयमिति रीत्या व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वाभ्युपगमात्तादृशविनिगमनाविरहानवकाशात्, इष्टसाधनताज्ञानञ्च उपस्थितप्रवृत्तिविषयागृहीतासंसर्गकेष्टसाधन-तादिज्ञानं बोध्यं, न तु प्रवृत्तिविषयविशेष्यकं, तथा सति भ्रमस्य विशिष्टज्ञानत्वानभ्युपगमेन इष्टसाधनतादिभ्रमाच्चैत्यवन्दनादौ कदा-चित् प्रवृत्तिर्न स्यात्, एवं कार्य्यताज्ञानमपि उपस्थितप्रवृत्तिविष-यागृहीतासंसर्गककार्य्यताज्ञानं बोध्यं, न तु प्रवृत्तिविषयविशेष्यकं, तथा सति कृत्यसाध्ये गुरुतरभारोत्तोलनादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, अन्यथाख्यात्यनभ्युपगमेन तत्र विशिष्टज्ञानासम्भवात्। न चैवमसंस-र्गाग्रहप्रवेशे गौरवमिति वाच्यं। तावता अन्यथाख्यातिसिद्धावपि इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वासिद्धेरित्यास्तां विस्तरः।

महार्णवकारीयमतमाह, 'अन्ये त्विति, 'जीवित्वप्रतिसन्धानेति जीवित्वादिप्रतिसन्धानेत्यर्थः, आदिना शरीरित्व-ज्ञानवत्त्वादिपरि-ग्रहः, 'श्वासे' जीवित्वमात्रसाध्यनान्तरीयकश्वासे, 'सम्भवतीति, अह-मिदानीं कृतिसाध्यतत्कर्म्मजन्यश्रमकः जीवित्वादित्यादिना रूपेणेति

विशेषणे विशेषणमिति, तन्न, श्रमे स्वेच्छाधीनकृति-साध्यत्वाभावात्। इष्टसाधनतालिङ्गकं कार्य्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं इत्यपरे, तन्न, नित्ये* तदभावात्।

भावः। 'इतीति, नित्यत्वेन ज्ञायमाने तादृशश्रमे जीवित्वप्रति-सन्धानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानमादाय प्रवृत्तिप्रसङ्गवारणायेति शेषः। 'जीवनव्यतिरिक्तत्वमिति स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्येत्यत्र स्व-विशेषणपदं जीवनभिन्नस्वविशेषणपरमित्यर्थः। 'स्वेच्छाधीनेति, स्वविशेषणपदस्य जीवित्वरूपविशेषणभिन्नपरत्वेऽपि इष्टसाधनत्व-शुचित्वादिभ्रमेण तल्लिङ्गककार्य्यताज्ञानेऽपि तत्राप्रवृत्त्युपपादनाय स्वेच्छाधीनत्वस्यावश्यं निवेशनीयत्वादिति भावः[1]। 'प्रवर्त्तकमिति प्रवृत्तिसामान्यकारणमित्यर्थः, 'नित्य इति, नित्ये फलानभ्युपगमात् पण्डापूर्व्वस्य च[2] स्वतः पुरुषार्थत्वाभावादिति भावः। 'विष-भक्षणव्यावृत्तमिति विषभक्षणादिव्यावृत्तमित्यर्थः, आदिपदात् चै-

(1) स्वेच्छाधीनत्वस्यावश्यं निवेशनीयत्वेन तावतैवातिप्रसङ्गवारणसम्भवे एतादृशविवक्षायां मानाभावादिति भाव इति ग०।

(2) ननु पण्डापूर्व्वमेव तत्रेष्टं तत्साधनत्वं सन्ध्यावन्दनादावस्त्येव इत्यत-स्राह, 'पण्डापूर्व्वस्य चेति, तथाच पण्डापूर्व्वस्यान्येच्छानधीनेच्छाविषय-त्वरूपेष्टत्वाभावादश्रान्तस्य क्वचिदपि तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः।

* 'नित्य इति, पण्डापूर्व्वं नेष्टमिति भावः। 'लघुत्वादिति, नित्यमपि सफलमिति भावः। 'किञ्चेति, पक्षे हेतौ च जन्यपदं बोध्यं। उपायपदं भोगचिकीर्षायां व्यभिचारवारणाय। 'तुल्यमिति इष्टसाधनत्वधीरपि कृति-

ननु विपक्षप्रयोज्यव्यावृत्तमिष्टसाधनत्वमेव कृतिसाध्यताज्ञाने विषयतया विशेषणमस्तु स्वविशेषणवत्ताज्ञानजन्यत्वापेक्षया लघुत्वात्। किन्त्वोपायविषया

त्वन्दनादिपरिग्रहः, 'इष्टसाधनत्वमेवेति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वमित्यर्थः, 'विशेषणमस्तु' विशेषकार्य्य-कारणभावे विशेषणमस्तु, तथाच प्रवृत्तिविषयविशेष्यकबलवदनिष्टाननुबन्धित्वेष्ट-साधनता-कृतिसाध्यताप्रकारताशालिज्ञानत्वेन अन्यथाख्यात्यनङ्गीकारे च उपस्थितप्रवृत्तिविषयागृहीतसंसर्गकतादृगद्वितयावगाहिज्ञानत्वेन कार्य्यत्वे प्रवृत्तिहेतुत्वमिति भावः। इदमुपलक्षणं नित्यस्थलेऽपि शौचादिमत्त्वं विषयतया कृतिसाध्यताज्ञाने विशेषणमस्तु इत्यपि बोध्यं। 'स्वविशेषणवत्ताज्ञानजन्यत्वापेक्षयेति इष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्वापेक्षयेत्यर्थः, एककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वरूपवैशिष्ट्यस्य उभयत्र[1] प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्व-ज्ञानत्वयोश्च[2] प्रवेशेन तस्य गुरुत्वात्। न चेष्टसाधनताविषयकत्व-कृतिसाध्यताविषयकत्व-ज्ञानत्वानां विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमकाभावात् तवापि बहुतरकार्य्य-कारणभावकल्पनागौरवमिति वाच्यं। एकत्र द्वयमिति रीत्या तेषां व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वाभ्युपगमात्[3] अन्यथा तवापि

(१) इष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यताज्ञाने चेत्यर्थः।

(२) उभयत्र प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्य उभयत्र ज्ञानत्वयोश्चेति क०, ग०।

(३) इष्टसाधनत्वविषयकत्व-कृतिसाध्यत्वविषयकत्व-ज्ञानत्वानां परस्परासंसृष्टानामेव व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वाभ्युपगमादिति ख०।

चिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् वृष्टी-

इष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्व-कृतिसाध्यताविषयकत्व-ज्ञानत्वानां विशेषण-विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण तथात्वप्रसङ्गात्[१]। न चैवं पृथगिष्टसाधनतादिज्ञानसत्त्वे तद्विषयककार्य्यताज्ञानानन्तरं प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं। लाघवादेवंरूपेण हेतुत्वकल्पने तत्र तदुत्तरं समूहालम्बनज्ञानकल्पनात्। न च तथापि निश्चिताव्यभिचारकं रूपं परित्यज्य सन्दिग्धव्यभिचारकेण रूपेण हेतुत्वकल्पनमयुक्तमिति वाच्यं। निश्चिताव्यभिचारकलघुरूपसत्त्व एव तथात्वादिति भावः[२]। 'उपायविषयेति सुख-दुःखाभावेतरविषयेत्यर्थः, 'इष्टसाधनताज्ञानसाध्येति इष्टसाधनताज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यताश्रय इत्यर्थः, 'उपायेच्छात्वादिति सुख-दुःखाभावत्वाप्रकारकेच्छात्वादित्यर्थः, पक्ष-हेत्वोर्जन्यत्वं विशेषणं देयं तेन ईश्वरेच्छायां नांशतो बाध-व्यभिचारौ, 'वृष्टीच्छावदिति वृष्टिर्भवत्वितीच्छावदित्यर्थः। इदमुपलक्षणं कृतिसाध्यत्वाप्रकारकपाकादीच्छापि दृष्टान्तो बोध्यः। अयञ्च प्रसाध्याङ्को दृष्टान्तः, परेण तु कृतिसाध्यत्वाप्रकारकोपायोद्देश्यकेच्छानभ्युपगमेन वृष्टिर्भवत्वितीच्छायास्तन्मतेऽसिद्धेः वृष्टिसाध्यं सुखं भवतु इतीच्छायां सुखे वृष्टिसाध्यत्व-

(१) गुरुतरकार्य्य-कारणभावबाहुल्यस्य दुर्व्वारत्वादिति ख० ग०।

(२) तथाच निश्चिताव्यभिचारकलघुरूपावच्छेदेनैव कारणत्वं न तु सन्दिग्धव्यभिचारकलघुरूपावच्छेदेनेति नियमो यत्र तस्य सत्त्वं तत्रैव सम्भवति अत्र तन्नास्तीति भावः।

स्यात्। भोगचिकीर्षायां तदभावादप्रयोजकमिष्टसाधनत्वमिति चेत्, न, तवापि स्वविशेषणधीजन्यत्वाभावेन तत्र तस्याप्रयोजकत्वात्। कृतिहेतुचिकीर्षायां तत् प्रयोजकं, न च भोगचिकीर्षा तथा, उपायचिकीर्षात एव कृतिसम्भवात् इति चेत्, तुल्यमिति, मैवं, साध्यत्व-साधनत्वयोर्व्विरोधेनैकत्र ज्ञातुमशक्य-

ज्ञानस्यैव हेतुत्वात् न त्विष्टसाधनताज्ञानस्येति ध्येयम्। शङ्कते, 'भोगचिकीर्षायामिति सुख-दुःखाभावचिकीर्षायामित्यर्थः, 'तदभावात्' इष्टसाधनताविषयककृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वाभावात्, 'अप्रयोजकमिति उपायचिकीर्षायामपि विषयतया कारणतानवच्छेदकमित्यर्थः, 'तवापीति, भोगचिकीर्षाकारणीभूतकार्य्यताज्ञान इति शेषः, 'तत्र' तत्रापि, उपायचिकीर्षायामपीति यावत्, 'तस्य' स्वविशेषणज्ञानजन्यत्वस्य, 'अप्रयोजकत्वात्' कारणतानवच्छेदकत्वप्रसङ्गात्। शङ्कते, 'कृतीति चिकीर्षात्वेन कृतिहेतुचिकीर्षायामित्यर्थः, 'तत्' स्वविशेषणधीजन्यत्वं, 'तथा' चिकीर्षात्वेन कृतिहेतुः, तेन भोगचिकीर्षायाः फलेच्छात्वेन कृतिहेतुत्वपक्षेऽपि नातिप्रसङ्गः, 'तुल्यमिति[1] ममापि उपायचिकीर्षायां इष्टसाधनत्वं प्रयोजकमित्यर्थः। प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्याशयेन समाधत्ते, 'मैवमिति, 'साध्य-

(१) तव मते कृतिहेतुचिकीर्षायां स्वविशेषणधीजन्यत्वं ममापि उपायचिकीर्षायां इष्टसाधनत्वं प्रयोजकमिति तुल्यमित्यर्थः।

हेतुचिकीर्षायामेव हेतुरित्यर्थः। 'मैवमिति, तथाच प्रामाणिकं गौरवं न

त्वात्। असिद्धावस्थस्य हि साध्यत्वं सिद्धतादशायां तदभावात्, सिद्धतादशायाञ्च साधनत्वं असिद्धावस्थावतः कार्य्यानुत्पत्तेः तथाच पाकादेरसिद्धत्व-सि-

त्व-साधनत्वयोरिति कृतिसाध्यत्व-कालान्तरभाव्योदनादिसाधनत्वयोरित्यर्थः, कालान्तरभावित्वं स्वध्वंसाधिकरणक्षणभावित्वं,[१] 'विरोधेन' एकावच्छेदेनैकत्रावर्त्तमानत्वेनेत्यर्थः,[२] 'एकत्र' पाकादौ, 'ज्ञातुं' एकेन निश्चयेन विषयीकर्त्तुं। विरोधमुपपादयति, 'असिद्धावस्थस्येति आद्यक्षणविशिष्टपाकादेरित्यर्थः, 'साध्यत्वं' कृतिसाध्यत्वं, कृतिसाध्यत्वस्य तदधीनसमयसम्बन्धवत्त्वरूपत्वादिति भावः। 'सिद्धतादशायामिति आद्यक्षणसमयसम्बन्धविनाशदशायामित्यर्थः, 'तदभावात्' पाकादौ कृतिसाध्यत्वाभावात्, आद्यक्षणसम्बन्धस्यैव कारणाधीनत्वादिति भावः। 'सिद्धतादशायाञ्च साधनत्वमिति आद्यक्षणसम्बन्धविनाशदशायामेव कालान्तरभाव्योदनादिसाधनत्वमित्यर्थः, 'असिद्धावस्थावत इति आद्यक्षणावच्छायिनो यागादेरित्यर्थः,[३] 'कार्य्यानुत्पत्तेः' कालान्तरभाविकार्य्यानुत्पत्तेः। यद्यपि उत्पत्तिकालीनात् कालान्तरभाविकार्य्यानुत्पादेऽपि कारणतावच्छेदकधर्म्मवत्त्वरूपं कारणत्वमुत्पत्तिक्षणेऽप्यक्षतौ-

(१) स्वं कृतिसाध्यत्वाधिकरणकालः स चाद्यक्षण इति।

(२) एकस्मिन् एकदा विरहेणेति क०।

(३) उत्पत्तिकालीनात् कारणादित्यर्थ इति ग०।

दोषायेति भावः। विरोधमेव स्फुटयति, 'असिद्धेति, प्रकृते किमायातमत आह, 'तथा चेति, ननु साध्यत्वं साधनत्वञ्च पाकादेः स्वरूपमेवातो न विरोध-

इत्यस्मिन्ने साध्यत्व-साधनत्वग्रहः । न चैकमेवैनैकदा

ति कथं विरोधः तथापि स्वरूपयोग्यमिदं न फलं जनयिष्यतीति ज्ञाने प्रवृत्त्यनुत्पादात् फलोपधानात्मकेष्टसाधनत्वस्यैव संशयबाधाकरं ज्ञानं हेतुर्वाच्यः तच्च यागादावाद्यक्षणे न सम्भवति तस्य कालान्तर एव फलोपधायकत्वादिति भावः[१] ।

केचित्तु गुरुनये फलसमयवर्त्तिन एव[२] कारणतया फलसमयवर्त्तित्वेनापि कारणताघटकत्वात्ताद्यक्षणे न तत्सम्भव इत्यभिप्रायः । इत्यञ्च साधनत्वपदं सामान्यत ओदनादिसाधनतापरमेव, न तु कालान्तरभावित्वेन ओदनादिकं विशेषणीयं, 'सिद्धतादशायाञ्चेत्यत्र कार्य्यकालवर्त्तित्वविशिष्टदशायाञ्चेत्यर्थः, 'असिद्धावस्थावतः कार्य्यानुपपत्तेरित्यस्य उत्पत्तिकाले कार्य्यसमवर्त्तित्वघटितस्य कारणत्वस्याभावादित्यर्थ इत्यप्याहुः ।

विरोधं व्युत्पाद्य एकनिश्चयविषयत्वासम्भवं व्युत्पादयति, 'तथाचेति, 'असिद्धत्व-सिद्धत्वज्ञान इति असिद्धत्वसिद्धत्वोभयावगाहिज्ञाने इत्यर्थः, 'साध्यत्व-साधनत्वग्रहः' इतिसाध्यत्वौदनादिसाधनत्वप्रकारकग्रहः, विभिन्नावच्छेदकाद्वयविषयकज्ञानस्यैव एकस्मिन् धर्म्मिणि विरुद्धोभयप्रकारकत्वनियमादिति भावः । 'न चैकमिति भावा-

---

[१] तादृशस्य कालान्तरभाव्योदनसाधनत्वस्योत्पत्तिक्षणे न सम्भवतीति भाव इति ग० । (२) कार्य्यकालवर्त्तिन एवेत्यर्थः ।

इत्याह, 'न चेति, नन्वेकनिरूपितयोस्तयोर्विरोधेऽपि कृतिनिरूपितं सा-

सिद्धमसिद्धञ्च इति ज्ञायते। न च स्वरूपगतता साध्यत्व-साधनत्वयोरतो न विरोध इति वाच्यं। यदि हि स्वरूपनिबन्धनं तदुभयं तदा तत्स्वरूपं सदैव सिद्धमसिद्धञ्च स्यात्, भिन्ननिरूपितत्वेऽपि तयोः सिद्ध-

---

भाववत्त्वज्ञानद्वयवत् सिद्धत्वासिद्धत्वयोरपि परस्परं विरोधित्वादित्यभिमानः, 'असिद्धत्वमुत्पत्तिकालीनत्वं स्वनिष्ठसमयसम्बन्धध्वंसाभावाधिकरणक्षणवृत्तित्वमिति यावत्, 'सिद्धत्वं स्वनिष्ठसमयसम्बन्धध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तित्वं यागादेर्व्यापारसम्बन्धेन स्वर्गाव्यवहितपूर्व्वक्षणेऽपि वृत्तेः, 'न विरोध इति नैकावच्छेदेनैकत्रावर्त्तमानत्वमित्यर्थः। स्वरूपगतत्वं तादात्म्यसम्बन्धेनाधिकरणस्वरूपावच्छिन्नत्वं विभिन्नावच्छेदकावच्छेदेनैकस्मिन्नधिकरणवर्त्तमानत्वं वा नाद्य इत्याह, 'यदि हीति, 'स्वरूपनिबन्धनं' तादात्म्येनाधिकरणस्वरूपावच्छिन्नं, 'तत्स्वरूपं' पाकादिस्वरूपं, 'सिद्धमसिद्धञ्चेति, तयोः साध्यत्व-साधनत्वव्यापकत्वादिति भावः। अन्ये आह, 'भिन्ननिरूपितत्वेऽपीति विभिन्नावच्छेदेनैकत्राधिकरणे वर्त्तमानत्वे चेत्यर्थः,

---

ध्यत्वं दृष्टनिरूपितञ्च साधनत्वं न विरुद्धमित्यत आह, 'भिन्नेति। केचित्तु स्वगतत्वं यदि स्वरूपावच्छिन्नत्वं तदाह, 'यदीति, अथ स्वरूपेऽन्यावच्छेदेन सत्त्वं तदा तदवच्छेदकमुक्तमेवेत्युक्तदोषानिवृत्तिरित्याह, 'भिन्नेतीत्याहुः। 'सिद्धत्वेति, तदवगमे च विरोध एवेति भावः। 'तस्मादिति, तथाच समयभेदेनोभयज्ञानं सम्भवति न त्वेकदेति भावः। 'इदानीमिति शाखाद्यवच्छेदेन वृक्षे संयोग-तदत्यन्ताभावग्रहवत् समयभेदावच्छेदेन तदुभय-

त्वासिद्धत्वे अनवगम्याभानात्, तस्मात् समयभेदोपा-

विरुद्धतयेति शेषः, 'सिद्धत्वासिद्धत्वे इति, 'अनवगम्य' अविषयीकृत्य, 'अभानादिति, पाकादौ कृतिसाध्यत्वौदनादिसाधनत्वयोः समूहालम्बनज्ञान एव तथा नियमादिति भावः(१)। उपसंहरति, 'तस्मादिति,(२) 'समयभेदोपाधिकः' विभिन्नसमयनिरूपितः, 'तदुभयसम्बन्ध इति कृतिसाध्यत्वौदनसाधनत्वात्मकसम्बन्धः पाकवृत्तिरित्यर्थः, न विषयतया कृतिकारणतावच्छेदक इति शेषः ।

केचित्तु 'समयभेदोपाधिकः' सिद्धत्वासिद्धत्वरूपसमयभेदावच्छिन्नः, 'तदुभयसम्बन्धः' कृतिसाध्यत्वौदनसाधनत्वयोः सम्बन्ध इति व्याचक्षुः। तन्न 'भिन्नाभिन्नरूपितत्व इति पूर्व्वमेवाभिधानात् सन्दर्भविरुद्धमिति ध्येयं ।

ननु धर्म्मिणि विभिन्नावच्छेदकद्वयवत्त्वावगाहित्वमेकधर्म्मिणि विरुद्धोभयप्रकारतायां न तन्त्रमपि तु प्रकारीभूतविरुद्धोभयधर्म्मविभिन्नावच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहित्वमेव तन्त्रं वृक्षे मूलाग्रवत्त्वमनवगच्छतापि वृक्षोऽग्रे कपिसंयोगी न मूल इति विरुद्धोभयप्रकारकप्रत्ययोदयात् तथाच प्रकृतेऽपि पाकादौ सिद्धत्वासिद्धत्वमनवगम्यैव सिद्धासिद्धत्वदवच्छेदेन कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वग्रहः स्यादित्यभि-

(१) विभिन्नावच्छेदकान्वयविषयकसमूहालम्बन एव एकस्मिन् धर्म्मिणि विरुद्धोभयप्रकारकत्वनियमादित्यर्थः ।

(२) ननु विरुद्धयोस्तयोरेकत्र समावेश एव कथमित्यत आह, 'तस्मादितीति ख॰, ग॰ ।

धिकरण तदुभयसम्बन्धः पाके। इदानीं साध्यत्वं अग्रे साधनत्वं ज्ञायत इति चेत्, न, इदानीमग्रिमपदार्थयोर्नानात्वादननुगमेन व्याप्त्यग्रहात् शब्देन तथा प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् गौरवाच्च। न च कृतितः सिद्धमिष्टसाधनमितिज्ञानात् चिकीर्षा, न हि सिद्धं

प्रायेणाशङ्कते, 'इदानीमिति, अनुमानात्तादृशं ज्ञानं विधितो वा नाद्य इत्याह, 'इदानीमग्रिमेति प्रकृत्याश्रिकतयोत्पत्तिक्षणव्यक्तेरेवेदानींपदार्थत्वात् तद्ध्वंसाधिकरणक्षणस्य चाग्रिमपदार्थत्वादिति भावः। 'अननुगमेनेति इदानीं तदानींसाधारणस्य तदग्रिमक्षणसाधारणस्य चानुगतानतिप्रसक्तव्यापकतावच्छेदकस्याभावेनेत्यर्थः, 'व्याप्त्यग्रहादिति व्यक्त्यन्तरे इदानीन्तनकृतिसाध्यत्वाद्यनिश्चयदशायां व्याप्तिग्रहासम्भवादित्यर्थः, नान्त्य इत्याह, 'शब्देनेति, अननुगततया च तेन रूपेण शक्त्यभावादिति भावः। ननु अननुगतरूपेणैव विधिशक्तिरित्यत आह, 'गौरवाच्चेति। 'कृतितः सिद्धमिति कृत्यधीनतत्क्षणसम्बन्धध्वंसविशिष्टमित्यर्थः, सिद्धत्वेष्टसाधनत्वयोर्विरोधाभावादिति भावः। 'सिद्धं' सिद्धत्वेन ज्ञातं, दूषणान्तरमाह,

---

ग्रहोऽपीति भावः। ननु व्याप्त्यग्रहेऽनुमानाभावेऽपि शब्दात्तद्ग्रहः स्यादत आह, 'शब्देनेति, शक्यतावच्छेदकैकरूपाभावादिति भावः। अस्तु वा कथञ्चित्तद्ग्रहस्तथापि साधनत्वादिविषयत्वेन कार्य्यताज्ञानस्य हेतुत्वे गौरवमित्याह, 'गौरवाच्चेति, यद्यप्येकत्र साधनत्वमपरत्र स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यत्वमिदानीमन्तर्भावस्तूभयत्र तथाप्यग्रे पदार्थान्तर्भावादेर्गौरवं

कश्चित् चिकीर्षेति, कृतेः पूर्व्वं कृतितः सिद्धमिति ज्ञानाभावाच्च। न च कृतिसाध्यत्वेन पाकादेरिष्टसाधनत्वात् साधनत्वमपि साध्यं। न हि कृतिसाध्यत्वेन पाकस्यौदनसाधनता, इत्युक्तं तस्मात् कृत-क्रियमाण-विलक्षणं कृत्यनन्तरभविष्यतारूपं कृतिसाध्यत्वं चि-

'कृतेरिति, 'ज्ञानाभावादिति, सर्व्वत्र तादृशलिङ्गाभावादिति भावः। ननु कारणतावच्छेदकविशिष्टतादशायामेव कारणत्वमिति कृतिसाध्यत्वेनौदनादिसाधनत्वादोदनादिसाधनत्वदशायामपि कृति-साध्यत्वमित्याशङ्कते, 'न चेति, 'साधनत्वमपि साध्यमिति साधनता-दशायामपि कृतिसाध्यत्वमित्यर्थः। 'उक्तमिति, लाघवात् पाक-त्वेनैव हेतुत्वादिति भावः। इदमुपलक्षणं कृत्यधीनसमयसम्बन्ध-रूपस्य कृतिसाध्यत्वस्य पाकादावोदनाद्युपधायकत्वदशायामसम्भ-वाच्चेत्यपि बोध्यं। 'कृत-क्रियमाणविलक्षणमिति अतीतत्वानाग-तवर्त्तित्वदशाव्यावृत्तमित्यर्थः, 'कृत्यनन्तरेति कृत्यधीनसमयस-म्बन्धमित्यर्थः, 'साधनत्वविरोध्येवेति ओदनादिसाधनत्वदशायां पाकादावृत्त्येवेत्यर्थः। ननु यथोक्तसिद्धत्वासिद्धत्वज्ञानयोः परस्परं विरोधित्वे ज्ञानाभावात् पाकादौ युगपत् सिद्धत्वासिद्धत्वज्ञाने

बोध्यं। ननु कारणतावच्छेदकावच्छिन्ने कारणत्वमिति कृतिसाध्यत्व-विशिष्टसाधनत्वमतः साध्यधर्म्म एव साधनत्वमिति न विरोध इत्याशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, 'साध्यमिति साध्यधर्म्म इत्यर्थः। वैलक्षण्यमेवाह, 'कृत्यनन्तरेति, अन्येकावच्छेदेनोभयग्रहाभावेऽप्येकत्र धर्म्मिणि तदुभयग्रहे न

कीर्षाप्रयोजकं तादृशञ्च साधनत्वविरोध्येव। किञ्च साधनत्वस्य सिद्धमात्रधर्म्मत्वात् साधनत्वज्ञानमिच्छाविरोधि, न हि कश्चित् सिद्धमिच्छतीत्युक्तं। एतेन

बाधकाभावः, किञ्चास्तु तयोः परस्परविरोधित्वं तथाप्यवच्छेदकमवगाह्यैव विरुद्धयोरेकत्र प्रतीतिरिति नियमे मानाभावः अवच्छेदकविनिर्मोकेणापि वृक्षः संयोगवान् तदभाववांश्चेति प्रत्ययदर्शनादित्यस्वरसादाह, 'किञ्चेति, 'साधनत्वस्य' स्वर्गादिसाधनत्वस्य, 'सिद्धमात्रधर्म्मत्वात्' सिद्धत्वव्याप्यत्वात्, सिद्धत्वं स्वनिष्ठसमयसम्बन्धध्वंसवत्त्वं क्षणिकपदार्थे स्वर्गादिसाधनत्वविरहात् कृतिसाध्यत्वञ्च[1] न तादृशसिद्धत्वव्याप्यं उत्पत्त्यात्मकक्षणिकपदार्थेऽपि तत्सत्त्वादिति भावः।

केचित्तु 'साधनत्वस्य' तन्निष्ठसाधनत्वस्य, 'सिद्धमात्रधर्म्मत्वात्' तन्निष्ठसिद्धत्वदशामात्रवृत्तित्वात् कालिकसम्बन्धेन तन्निष्ठसिद्धत्वव्याप्यत्वादिति यावत्, तन्निष्ठसिद्धत्वञ्च तदीयसमयसम्बन्धध्वंसवत्त्वं साधनत्वस्य फलसमयवर्त्तित्वघटितत्वेन उत्पत्तिकाले साधनत्वविरहादिति भाव इत्याहुः।

'इच्छाविरोधीति उद्देश्यतया इच्छोत्पत्तौ विरोधीत्यर्थः। ननु सिद्धत्वज्ञानस्येच्छां प्रत्यविरोधित्वात्तद्व्याप्यवत्त्वज्ञानस्येच्छाविरो-

---

(१) नन्वेवं कृतिसाध्यत्वमपि साधनत्वव्याप्यं तज्ज्ञानञ्च इच्छाविरोध्येव कथमिच्छाकारणमित्याशङ्कां निराचिकीर्षुराह, 'कृतिसाध्यत्वञ्चेति।

विरोधः वृक्षः संयोगी तदभाववांश्चेतिवदित्यस्वरसादाह, 'किञ्चेति, 'एतेनेति साधनत्वस्य इच्छाविरोधित्वेनेत्यर्थः, एवञ्च पूर्वोक्तानुमाने दृष्टान्तासिद्धिरिति

सिद्धे नानाभावः सिद्धत्वस्यापि सिद्धत्वव्याप्यत्वादित्यत आह, 'न हीति, 'सिद्धं' सिद्धत्वेन ज्ञातं। न चैवं मतन्मते कथमिष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानात् चिकीर्षा साधनत्वज्ञानस्येच्छाविरोधिनः सत्त्वादिति वाच्यं। अस्मन्मते अनायत्या इष्टसाधनताज्ञाननाशे सति विनश्यदवस्थादिष्टसाधनताज्ञानविशिष्टात्कृतिसाध्यताज्ञानादेव चिकीर्षा कारणतावच्छेदकपूर्ववर्त्तित्वस्यानपेक्षितत्वात् एककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वस्य वैशिष्ट्यतया चिरकालीनेष्टसाधनताज्ञानमादाय नातिप्रसङ्गः। यदि च फलसमयवर्त्तिन एव कारणत्वं तदा स्वाव्यवहितोत्तरकालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वस्य वैशिष्ट्यतया इष्टसाधनताज्ञाननाशकालोत्पन्नात् कृतिसाध्यताज्ञानादेव सर्वत्र चिकीर्षा, स्वाव्यवहितोत्तरत्वञ्च स्वध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वध्वंसाधिकरणत्वं। न चैवमेककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वस्य वैशिष्ट्यत्वपक्षे यत्र प्रथममिष्टसाधनताज्ञानं ततोऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकं कृतिसाध्यताज्ञानं तत इष्टसाधनताज्ञाननाशस्तत इष्टासाधनत्वज्ञानं तत्रापि तदनन्तरमपि चिकीर्षापत्तिः कारणतावच्छेदकपूर्ववर्त्तित्वस्यानपेक्षितत्वात्, फलसमयवर्त्तिन एव कारणत्वमते यत्रेष्टसाधनताज्ञाननाशकालेऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकं कृतिसाध्यताज्ञानं तत इष्टासाधनताज्ञानं तत्र तदनन्तरमपि चिकीर्षापत्तिः स्वाव्यवहितोत्तरकालावच्छेदेन एकात्मवृत्तित्वस्य वैशिष्ट्यस्य सत्त्वात् फलसमये कृतिसाध्यताज्ञानसत्त्वाच्चेति वाच्यं। मम मते द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिनाशनाश्यत्वानभ्युपगमेनापेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थायित्वासिद्धेरिति भावः। इदन्त्वत्रधेयं साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधात्

इच्छादाविष्टसाधनताज्ञानमुपायेच्छाकारणत्वेन क्लृप्तमिति निरस्तं। कथं तर्हि स्वतोऽसुन्दरे तृप्त्यादाविच्छा, तत्साध्येष्टज्ञानादिति गृहाण।

अन्ये तु सुख-दुःखाभाव-तत्साधनेष्विच्छाप्रयोज-

काम्यसाधनतालिङ्गकं कार्य्यताज्ञानं[१] काम्ये हेतुरस्तु नित्ये शौचादिसत्ताविषयककार्य्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमस्तु लाघवान्न तु तद्धीजन्यमिति प्राभाकराणां दुःसमाधेयमिति। 'एतेनेति, साधनत्वज्ञानस्य इच्छाविरोधित्वेनेत्यर्थः, 'तृप्त्यादाविति कृतिसाध्यत्वाप्रकारकष्टादीच्छायामित्यर्थः, 'उपायेच्छाकारणत्वेनेति उपायेच्छासामान्यकारणत्वेनेत्यर्थः, लाघवादिति भावः। 'निरस्तमिति, तत्रापीष्टसाधनताज्ञानस्योक्तयुक्त्या हेतुत्वाभावादिति भावः। 'तत्साध्येति सुखादौ तृप्तिसाध्यताज्ञानादित्यर्थः, तृप्तिसाध्यं सुखं भवत्वितीच्छायामेव सुखत्वस्येव तृप्तेरपि विषयत्वादिति भावः।

'सुख-दुःखाभावेति सुख-दुःखाभावत्वेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वेन ज्ञातेष्वित्यर्थः, सुखत्वादिप्रकारकज्ञानजन्यमिति

---

(१) कृतिसाध्यताज्ञानमिति ग०।

भावः। 'तदिति, तत्साध्यत्वप्रकारिकेच्छा भवन्ती सुखत्वमिवावच्छेदकतया तृप्तिमपि विषयीकरोतीति भावः। एतदज्ञाने सिद्धत्वादिकं न भासत इत्यभिमानः। 'तदेवेति, कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञाने सतीति शेषः। न च बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञाने प्रवृत्त्यापत्तिः, उद्देश्यत्वज्ञाने तादृशज्ञानाभावादिति भावः। बलवदनिष्टाननुबन्धिकृतिसाध्यत्वज्ञानं तथेत्यन्ये। ननु सुख-

ह्यननुगतमुद्देश्यत्वं पुरुषार्थपदवेदनीयं धर्म्मान्तरमस्ति अननुगतकार्य्यस्यानुगतकारणनियम्यत्वात्। तदेव दुःख-तत्साधनव्यावृत्तं सुख-तत्साधनादौ चिकीर्षाप्रयोजकमिति। न च दुःखविरोधित्वमेव तथास्तीति वाच्यं। सहानवस्थाननियमविरोधस्यासम्भवात्, वध्य-घातक-

शेषः, तेन इष्टसाधनताद्यज्ञाने न प्रवृत्तिरिति ध्येयं। 'इच्छाप्रयोजकमिति ज्ञायमानं सदिच्छाप्रयोजकमित्यर्थः, 'उद्देश्यत्वमिति तत्पुरुषीयोद्देश्यत्वमित्यर्थः, 'पुरुषार्थपदवेदनीयमिति पुरुषार्थपदप्रतिपाद्यमित्यर्थः, 'धर्म्मान्तरं' पदार्थान्तरं, 'अनुगतकार्य्यस्येति तत्पुरुषीयेच्छासामान्यलक्षणानुगतकार्य्यस्येत्यर्थः। 'तदेवेति, ज्ञायमानं सत् कृतिसाध्यताज्ञानसहितमिति शेषः, 'दुःख-तत्साधनव्यावृत्तं' दुःखत्वेन दुःखसाधनत्वेन च ज्ञाताद्व्यावृत्तं, 'चिकीर्षाप्रयोजकमिति, अतएव वैधचन्दन-विषभक्षणादौ सञ्जातबाधदशायां न प्रवृत्तिस्तदानीमिष्टसाधनत्वादिज्ञानाभावेनोद्देश्यत्वाभावात् तज्ज्ञानस्यासम्भवादिति भावः। उद्देश्यत्वञ्च कारणीभूतेष्टसाधनत्वादिज्ञाननाशनाश्यं तेन इष्टसाधनत्वादिज्ञाननाशे तज्ज्ञानमात्रान्नेच्छेति मन्तव्यं[१]। 'तथास्तीति इच्छाप्रयोजकमस्तीत्यर्थः। 'असम्भवादिति, सुखादेरपि

(१) इति द्रष्टव्यमिति ग०।

दुःखयोः साक्षात्कारमात्रनिवर्त्त्यत्वात्तयोर्वध्य-घातकभावो न शङ्कास्पद-

भावस्यैकसमये समानाधिकरणाभावस्य च यत्नादिसाधारण्यादिति। तन्न। तदज्ञानेऽपि सुखत्वज्ञानादिच्छोत्पत्तेः, न हि सुखत्वे ज्ञाते धर्म्मान्तरज्ञानं विना नेच्छेति, तथात्वे स्वतः प्रयोजनहान्यापत्तेः, तदेव हि स्वतः प्रयोजनं यदवगतं सत् स्ववृत्तितयेष्यते। किञ्चा-

दुःखसमानाधिकरणत्वादिति भावः। 'एकसमय इति एकदेशकालावच्छेदेनेत्यर्थः, तेन शिरः-पादावच्छेदेन एकक्षणे एकत्रात्मनि सुख-दुःखोत्पादेऽपि न क्षतिः, 'समानाधिकरणाभावस्येति एकस्मिन्नधिकरणे अनुत्पद्यमानस्येत्यर्थः, अन्यथा सुख-दुःखयोरपि एकस्मिन्नधिकरणे एकक्षणावस्थानादसङ्गतेः, 'यत्नादीति, इदमुपलक्षणं सुखसाधनाव्याप्तिरपि द्रष्टव्या। 'यदवगतमिति येन रूपेण ज्ञाने सत्यसति प्रतिबन्धकेऽवश्यं तेन रूपेण इच्छा भवति तत् तेन रूपेण ज्ञातं स्वतः प्रयोजनमित्यर्थः,[१] 'स्ववृत्तितयेति स्वरूपकथनं

(१) येन रूपेण ज्ञाने सत्यसति प्रतिबन्धकेऽप्यवश्यं तेन रूपेण इच्छा भवति तद्वत्ता स्वतः प्रयोजनत्वमित्यर्थ इति ग०।

मपीति विरोधपदार्थमाह, 'एकेति, 'यत्नेति, यत्नविशेषो बोध्यः, स्वरूपसतस्तथात्वेऽतिप्रसङ्ग इति ज्ञातस्यैव तथात्वं वाच्यमेवं सत्याह, 'तदज्ञानेऽपीति, 'यदवगतमिति येन रूपेण ज्ञानं यदिच्छाप्रयोजकमित्यर्थः, पाकादिकन्तु पाकत्वादिना ज्ञातं न तथा किन्त्विष्टसाधनत्वेनेति भावः। नन्वेवं भोगोऽपि स्वतः पुरुषार्थः स्यादिति चेत्, इष्टापत्तिरित्येके। भोगे

नुगतधर्म्मकल्पनापि कारणे। न च सुखादि इच्छाकारणं अनागतत्वात्, किन्तु तदवगमः, तर्हि सुखादिज्ञाने तत् स्वरूपसदेवेच्छाप्रयोजकमस्त्विति चेत्,

---

बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वेन ज्ञानेऽसति प्रतिबन्धकेऽवश्यमिच्छोदयेऽपि इष्टसाधनत्वस्य तत्राप्रकारत्वात्[1] न तेन रूपेण यागादीनां स्वतः प्रयोजनत्वं भोगस्याप्येवंरूपत्वे तत्रापि लक्ष्यत्वमिति भावः। ननु इच्छानधीनेच्छाविषयतावच्छेदकधर्म्मवत्त्वं स्वतः पुरुषार्थत्वमस्त्वित्यत आह, 'किन्त्विति'। 'न च सुखादीति सुखपदं प्रथमान्तं। प्रकृते, 'तर्हीति, 'सुखादिज्ञान इति, 'आदिना इच्छाविषयान्तरपरिग्रहः, सुखत्व-दुःखाभावत्व-बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वज्ञानसमानकालीने इति शेषः, तेन सज्ञातसाधन विषयलक्षणादिव्युदासः। तद्रूपस्य नित्यत्वे समवेतत्वे च जातित्वापत्त्या साक्षात्कारत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् जन्यमेव तत् वाच्यं तज्जनने च तादृशसुखादिज्ञानानां प्रत्येककारणत्वे व्यभिचारादन्यतमत्वेन तृणारणिमण्यादेरिव एकशक्तिमत्त्वेन वा तादृशसुखादिज्ञानानां हेतुत्वं वाच्यं तथाच इच्छां प्रत्येव तादृशसुखादिज्ञानानां तेन रूपेण हेतुत्वमस्तु किं धर्म्मान्तरकल्पनयेति

---

(१) तत्र प्रकारत्वानभ्युपगमादिति ग०।

इच्छा नास्त्येव इत्यन्ये। तद्भिन्नत्वेन विशेषणादित्यपरे। 'तर्हीति अनुगत-

न, यथा ह्युद्देश्यत्वं सुखज्ञानादिप्रत्यग्रते अन्यतरत्वात् तृणारणि-मणिन्यायाद्वा तथैवेच्छैव जायतां, कृति-

परिहरति, 'यथा हीति, 'अन्यतमत्वादिति पाठः, 'अन्यतरत्वादिति पाठस्तु प्रामादिकः, तद्धर्म्मस्य बहुतरनिष्ठत्वेनान्यतरत्वेन हेतुत्वे व्यभिचारात्, 'तथैवेच्छेति धर्म्मान्तर-तत्कार्य्य-कारणभावादिकल्पने गौरवादिति भावः। न च तज्ज्ञात्यतिरिक्तनित्यमखण्डं धर्म्मान्तरमस्त्विति वाच्यं। तथापि तदिच्छां प्रति कार्य्य-कारणभावकल्पनमपेक्ष्य विषयज्ञानविधया क्लृप्तकारणभावेषु सुखादिज्ञानेष्वेव इष्टसाधनत्वादिज्ञानविरहकालीनसुखादिज्ञानव्यावृत्तधर्म्मान्तरस्य कारणतावच्छेदकत्वेन कल्पयितुमुचितत्वादिति हृदयं[१]। ननु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छायाश्चिकीर्षात्वे तव नये कलञ्जभक्षणप्रागभावे निषेधापूर्व्वरूपफलजनके संवादिचिकीर्षाधीना कथं प्रवृत्तिः प्रागभावस्य कृतिपूर्व्वमपि सत्त्वेन कृतिसाध्यत्वस्य तत्र बाधादित्यत-

(१) इति ध्येयमिति ग०।

त्वेनावच्छेदकतया तत्प्रयोजकमित्यर्थः, 'अन्यतरत्वादिति। यद्यपि बहूनां प्रक्रान्तत्वादन्यतमत्वादित्यर्हति तथापि द्वौ द्वावभिप्रेत्य तदुक्तं "तेषां मोहः पापीयानितिवदिति भावः। 'तृणेति .एकशक्तिमत्त्वादित्यर्थः, एतच्चोपलक्षणं सुखादेर्जन्यधर्म्मानाश्रयत्वात् असम्भव इत्यपि बोध्यं। यद्यपि नित्यधर्म्मपक्षे न दोषस्तथापि तादृशपदार्थे प्रमाणमेव नास्तीति तात्पर्य्यं। नन्वेवं दुःखानुत्पादार्थितया प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिर्न स्यात् अनुत्पादस्य प्रागभाव-

साध्यत्वञ्च कृतौ सत्यां यदग्रिमक्षणे स्वरूपं न कृतिं विना, क्षेमसाधारणञ्चैतत्। कृतिसाध्यत्वञ्च न कृतेः पूर्वं। ननु कृतौ नष्टायां सन्नपि धर्म्मो न कार्य्यः तथाच

आह, 'कृतिसाध्यत्वञ्चेति, 'कृतौ सत्यां' यस्मिन् क्षणे कृतौ सत्यां, 'यदग्रिमक्षणे' एतदग्रिमक्षणे, 'स्वरूपं' साध्यतयाभिमतस्य स्वरूपं, 'न कृतिं विना' नास्मिन्क्षणे कृतिं विना, तदग्रिमक्षणे तस्य स्वरूपमित्यनुपपद्यते, कृत्यधीनसमयसम्बन्धवत्त्वमिति तु समुदायार्थः। कृत्यधीनत्वञ्च एतत्क्षणसम्बन्धोऽस्याधीन इति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेष इति भावः। एतच्च प्रागभावेऽप्यस्तीति दर्शयति, 'क्षेमेति. एतच्च क्षेमसाधारणमिति योजनीयं, कृतिपूर्व्वं वर्त्तमानो यः कलञ्जभक्षणादिप्रागभावस्तत्साधारणमित्यर्थः। नन्वेवं कृतेः पूर्व्वमपि तत्र कृतिसाध्यत्वव्यवहारः स्यादित्यत आह, 'कृतिसाध्यत्वञ्चेति, तथाच धर्म्मिणः पूर्व्वं सत्त्वेऽपि धर्म्मस्य तदानीमभावान्न तत्कालावच्छेदेन तद्व्यवहार इति भावः। 'नन्विति, एतादृशस्य कृतिसाध्यत्वरूपत्वे इति शेषः, 'सन्नपि धर्म्मौति स्वर्गादिरव्यवहितपूर्व्वं

स्वरूपेण कृत्यसाध्यत्वादित्यत आह, 'कृतिसाध्यत्वञ्चेति। 'क्षेमं' दुःखप्रागभावादिकं, एतच्च प्रत्यक्षप्रकाशे विपञ्चितं। ननु यदि कृत्यग्रिमक्षणघटितं कृतिसाध्यत्वं तदा कृतिपूर्व्वं कृतिकाले च तदभावात् पाकादौ कृतिसाध्यत्वव्यवहारो न स्यादित्यत आह, 'न कृतेः पूर्व्वमिति एतच्चोपलक्षणं कृतिकालेऽपि द्रष्टव्यं, तथाचोक्तकृतिसाध्यत्वं तदा नास्त्येवेति तत्तदा न व्यवह्रियत एव किन्तु कृत्यर्हत्वं कृतिजननस्वरूपयोग्यत्वं व्यवह्रियत इति भावः। कृतेर्विशेषणत्वमादाय प्रकृते, 'नन्विति, यद्यपि नैयायिकमतसाधा-

कथं कार्य्येऽपूर्व्वे कामिनोऽन्वयः स्थिरत्वेन क्रियातुल्यत्वादिति चेत्, न, यद्वृत्तिकाम्यसाधनत्वं तत्र कार्य्यता-

विद्यमानोऽप्यपूर्व्वरूपो धर्म्मीत्यर्थः, 'न कार्य्यः' न यथोक्तकृतिसाध्यताविशिष्टः, कृत्यधीनसमयसम्बन्धस्याद्यक्षण एव सत्त्वादिति भावः। 'कामिनोऽन्वय इति स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागविषयकं स्वर्गकामकार्य्यमिति कामिकार्य्यत्वान्वयबोध इत्यर्थः, 'क्षणिकत्वेन' विशिष्टस्य फलाव्यवहितपूर्व्वमसत्त्वेन, 'क्रियातुल्यत्वादिति यथा यागादावस्थिरत्वेन साक्षात्साधनत्वस्य बाधितत्वात्परम्पराघटकस्य चानुपस्थितेः स्वर्गरूपेष्टसाधनत्वज्ञानं न सम्भवति तथा कृतिसाध्यत्वविशिष्टापूर्व्वेऽपि साक्षात्साधनत्वबाधात् स्वर्गसाधनत्वज्ञानासम्भवादित्यर्थः,[१] कामिकार्य्यतान्वयबोधे च भवन्मते कृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वादिति भावः। तस्मात् कृतिजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव कृतिसाध्यत्वं वाच्यं तच्च न प्रागभाव इति हृदयं। काम्यसाधनत्वमात्रं कामिकार्य्यतान्वयबुद्धिप्रयोजकं, न तु कार्य्यताविशिष्टीभूय काम्यसाधनत्वमिति समाधत्ते, 'यद्वृत्तीति, 'तत्र कार्य्यताबुद्धेरिति कर्म्मणि षष्ठी

(१) विशिष्टस्वर्गसाधनताज्ञानासम्भवादित्यर्थ इति क०।

रणमिदं तथापि शङ्कामात्रमेतदित्येके। तटस्थशङ्केयमित्यपरे। उपलक्षणत्वमालम्ब्य परिहरति, 'यद्वृत्तीति, 'न त्विति, गौरवादिति भावः। न प्रत्यक्षेण बोध्येति शेषः। 'पाको मत्कृतिसाध्य इति इदानीं पाकः स्वेच्छाधीनमत्कृतिसाध्य इति बोध्यं, तेन प्रवर्त्तकं ज्ञानमुत्पाद्यते। नन्विदानीं मत्-

वृद्धेः प्रयोजकत्वात् न तु कार्य्यताविशिष्टस्य काम्यसाधनतेति व्याप्तिः। ननु पाकादौ कृतिसाध्यताज्ञानं न प्रत्यक्षेण तदनन्तरं पाके सति कृतिसाध्यताज्ञानं तस्मिन् सति कृतिरित्यन्योन्याश्रयात् कृतिसाध्यतोत्तीर्णे चिकीर्षा-कृत्योरसम्भवाच्चेति चेत्, न, पाको

तत्र कामिकार्य्यतान्वयबुद्धिं प्रति विधेर्हेतुत्वादित्यर्थः, 'काम्यसाधनतेति कामिकार्य्यतान्वयबुद्धिप्रयोजिकेति विभक्तिविपरिणामेनानुषज्यते, 'इति व्याप्तिः' इत्यनुषङ्गः । 'पाके सतीति तदैव विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षसम्भवादिति भावः । 'कृतिसाध्यताज्ञानं' तत्कृतिसाध्यताज्ञानं । नन्वन्यगोचरकृत्या नान्तरीयकतया उत्पन्ने पाके कृतिसाध्यताज्ञानं भविष्यतीति अन्यगोचरकृतौ तन्निष्ठकृतिसाध्यताप्रत्यक्षस्याहेतुत्वेन तत्रान्योन्याश्रयाभावादित्यत आह, 'कृतिसाध्यतोत्तीर्णे' इति कृतित उत्पन्नपाकादावित्यर्थः, तत्र कृतिसाध्यताज्ञानसम्भवेऽपि

कृतिसाध्यत्वं न प्रसिद्धं एतदनुमानावतारकाले अनुमानकर्त्ता इदानींपदार्थतया अभिमतेन कालेन विशिष्टस्य साध्यस्य क्वचिदप्यग्रहादिति चेत्, भ्रान्तोऽसि, न हीदानींपदार्थस्य व्यापकतावच्छेदकप्रविष्टत्वेनानुमितिविषयत्वमनुमन्यामहे, किन्तु यथा यत्र हेतुस्तत्र साध्यमिति दैशिकव्याप्त्या यत्र देशे हेतुग्रहः तद्देशीयत्वं साध्यस्य पक्षधर्म्मतावलात् सिध्यति तथा यदा हेतुस्तदा साध्यमिति कालिकव्याप्त्या यत्र काले हेतुग्रहस्तत्कालीनत्वं साध्यस्य सिध्यति पक्षधर्म्मतावलादेव न त्वन्यतरस्यापि साध्यकोटिप्रवेशः, प्रकृतेऽपि व्याप्तिप्रदर्शकेऽग्रिमग्रन्थे 'यदा तदेति यदोपादानात् कालिकव्याप्तिरभिमता, तथाच तत्कालावच्छिन्नपाकस्य पक्षत्वपर्य्यवसानात् पक्ष-

मत्कृतिसाध्यः मत्कृतिं विना असत्त्वे सति मदिष्ट-

चिकीर्षा-कृत्योरसम्भवात् सिद्धत्वधियः प्रतिबन्धिकायाः सत्त्वादित्यर्थः,[१] तथाच यत्र चिकीर्षाधीनकृतिस्तत्र कृतिसाध्यताप्रत्यक्षमन्योन्याश्रयग्रस्तमेवेति भावः । 'मत्कृतीति इदानीन्तनस्वेच्छाधीनमत्प्रवृत्तिसाध्य इत्यर्थः, पुरुषान्तरीयप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानेऽप्यप्रवृत्तेः स्वप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमतस्तत्लब्धये 'मदिति, बाल्यदशायां भावियौवराज्ये प्रवृत्तिवारणाय एतत्कालीनप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमतस्तल्लब्धये इदानीन्तनेति प्रवृत्तिविशेषणं, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वान्न परकृतपाके

(१) सत्त्वादिति भाव इति घ० ।

धर्मितावत्त्वादेव तल्लाभ इति नोक्तदोषः । नन्वेवं एतत्काले पाकः कृतिसाध्य इति ज्ञानेऽपि इदानीन्तनी या मत्कृतिः तत्साध्यताज्ञानं यत् प्रवर्त्तकं तन्न स्यादिति चेत्, न, आद्यस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् अन्त्यस्य तथात्वे इदानीन्तनत्वस्य कृतिविशेषणत्वेन साध्यप्रवेशे 'यस्येत्याद्यग्रिमोदाहरणस्यान्यथाकारत्वापत्तेः । नन्वेवमिदानीन्तनकृत्या चिरकालसाध्ये भाविनि राज्यादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् एतत्काले कृतिसाध्यमिति ज्ञानाभावादिति चेत्, न, तत्र हि तदुपायदेवताराधनादौ प्रवर्त्तते तत्र च तज्ज्ञानमक्षतमेव, अतएव यत्र तदुपायेन तादृशं ज्ञानं तत्र तदा न प्रवर्त्तते एव । केचित्तु व्याप्तावपि न कालप्रवेशस्तदानीं कृतिसाध्यताधीस्तु वर्तमानकालस्य पक्षतावच्छेदकत्वादग्रानुमितावित्याहुः । अन्ये तु इदानींकालस्य साध्यप्रवेश एव तथाच तत्प्रवेशो हेतावपि । न चैवं साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यं । पूर्व्वमिदानीं मत्कृतिसाध्य इति क्वचिदनुमितौ जातायां तत्र व्याप्तिग्रहे जाते प्रकृतानुमानकाले पूर्व्वप्रसिद्धस्य कालविशेषस्य विशेषणतयैव पूर्व्वसिद्धसाध्यसाधारण्येन व्यापकता-

साधनत्वात् दैवाद्यनधीनत्वे सति मदिष्टसाधनत्वाद्वा

[illegible]कालान्तरजातपाके वा अंशतोबाधः, जीवनयोनिकृत्यादिसाध्य-
ताज्ञाने प्रवृत्त्यसाध्यताज्ञाने च प्रवृत्तेरनुदयात् प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्ति-
साध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वमतस्तत्सम्पत्तये कृतित्वं विहाय प्रवृत्ति-
त्वेन प्रवेशः, अज्ञातबाधदशायां चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिवारणाय
इष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतया तल्लौलभ्याय

[illegible] सिद्धिसम्भवात् विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणतावच्छेदक-
[illegible]ज्ञानस्यैव तन्मते हेतुत्वात् न्यायमते सामान्यलक्षणया पर्व्वतीय-
[illegible] कालविशेषस्यापि भानाच्च। न च पूर्व्वमिदानीम्पदार्थस्यापि
[illegible]वैशिष्ट्याभावात् कथं पूर्व्वसाध्यसाधारणमेकं
व्यापकतावच्छेदकं स्यादिति वाच्यं। इदानीम्पदस्य हि प्रवृत्तिनिमित्तमनुगत-
[illegible] अन्यथा तस्य नानार्थतापत्तेः तथाच तदेव [illegible]मनुगतं व्यापक-
[illegible]दकं स्यात्, अन्यथा पर्व्वतोऽयमिदानीन्तनधूमवत्त्वात् इत्यनुमितिरपि
[illegible]। अतएवेदानीं मत्कृतिसाध्य इति शाब्दबोधोऽपि अन्यथानु-
[illegible]ग्रहात् तदनुपपत्तेरित्याहुः। तच्चिन्त्यं, 'इदानीमग्निमपदार्थयो-
[illegible]नुगमेन व्याप्तिग्रहादिति पूर्व्वग्रन्थविरोधात्। पाके कृति-
साध्यत्वं [illegible] सिद्धे बाधादित्यग्रिमग्रन्थविरोधाच्च, इदानीन्त्वस्य पूर्व्व-
[illegible]साधारण्येन तत्रापीदानीं कृतिसाध्यत्वस्याबाधात् अन्यथाननुगमस्यैव
[illegible]वात्। साध्ये हेतौ च कालप्रवेशे 'यदा तदेति कालिकव्या-
[illegible]विरोधात् कालस्याधेयकोटिप्रविष्टत्वेन कालेऽधिकरणे हेतु-साध्य-
समानाधिकरण्यग्रहात् अन्यथा दैशिकव्याप्तावपि तत्तद्देशीयत्वस्य साध्या-
[illegible]वापत्तेः, यच्चोक्तं पूर्व्वमिदानीं मत्कृतिसाध्य इति क्वचिदनुमितौ
व्याप्तिग्रह इत्यादि, तन्न, तत्रापि साध्याप्रसिद्ध्या तादृशानुमित्यसम्भवात्।

हेताविष्टसाधनताप्रवेशस्यावश्यकत्वेन तत्सार्थक्याय स्वेच्छाधीनेति स्वविषयकेच्छाधीनेत्यर्थः। यत्तु श्रमे प्रवृत्तिवारणाय स्वेच्छाधीना या प्रवृत्तिस्तत्साध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकं अतः स्वेच्छाधीनेति स्वविषयकेच्छाधीनेत्यर्थकं इति, तत्तुच्छं, श्रमे प्रवृत्तिवारणाय स्वेच्छाधीनत्वस्य स्वरूपसत एव[१] कारणतावच्छेदकतया तज्ज्ञानस्यानुपयुक्तत्वात्तदर्थं स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्यैव[२] प्रवृत्तिविशेषणत्वाच्च, स्वपदं

[१] अन्यथा स्वेच्छाधीनत्वस्य ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदकत्वे भोजनेच्छायां स्वविषयकत्वभ्रममादाय श्रमे प्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वमिति भावः

[२] श्रमे प्रवृत्तिवारणार्थं स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वं कारणतावच्छेदककोटौ निवेशितं प्रागेवेति भावः।

यदि चोक्तरीत्या कालिकव्याप्त्या तत्रानुमितिस्तदा प्रकृतेऽपि तदस्तु इदानीम्पदे च कालशक्तौ शक्तिग्रहसहकारितया स्वरूपसदेवोच्चारणकालत्वमन्वयधीनियामकं यथाहमादिपदे उच्चारयितृत्वादिकं नियमतस्तस्यैव बोधनादतो न शाब्दबोधानुपपत्तिः। न च तस्य नानार्थता तद्वदेव, अतएवानुमाने शब्दस्वभावोपन्यासस्याप्रयोजकत्वादिति प्रत्युक्तता प्रागुक्तं। इदानीं वह्निमान् इत्यनुमितिरपि कालिकव्याप्तिग्रहे सत्युक्तरीत्यैव यत्र एतत्कालीनधूमस्तत्र एतत्कालीनवह्निरिति विशेषकालघटितहेतु-साध्ययोर्दैशिकव्याप्तिग्रहे क्वचिदन्यथापि। न च प्रकृतेऽपि तथा व्याप्तिरस्त्विति वाच्यं। सर्व्वत्र तथा व्याप्त्यग्रहात् तथा सत्यतीतपाकादौ व्यभिचारप्रसङ्गाभावेनाग्रे तन्निरासस्यासङ्गतत्वापाताच्चेति दिक्। 'मत्कृतिं विनेति इच्छाधीनमत्कृतिं विनेत्यर्थः, तेन प्राणपञ्चकसञ्चारे न व्यभिचारः, सत्यन्तं वृष्टौ व्यभिचारवारणाय। 'मत्कृतिं विनेत्यत्र मत्पदं परकृते मदिष्टसाधने व्यभिचारवारणाय। सत्यन्तमात्रोपादाने श्रमे व्यभिचारादुत्तरप्रतीकं। 'मदिष्टेत्यत्र मत्पदं तत्रैव

प्रवृत्तिविषयतावच्छेदकधर्म्मपरं । 'मत्कृतिं विनेति, वृष्ट्यादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं इदानीन्तनमत्प्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वे सतीत्यर्थकं, प्रयुक्तत्वञ्च कारणाभावात् कार्य्याभाव इति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः, साध्ये इदानीन्तनत्वस्य प्रवृत्तिविशेषणतया[1] आवियौवराज्ये व्यभिचारवारणाय इदानीन्तनेति प्रवृत्तिविशेषणं, इदानीन्तनत्वप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वञ्च इदानीन्तनमत्कृतिव्यक्तिर्यस्य[2] फलोपधायिका तत्रैव वर्त्तते, न तु तत्स्वरूपयोग्यतामात्रे तेन न तद्दोषतादवस्थ्यं, प्रवृत्ति-

(1) इदानीन्तनप्रवृत्तिघटितसाध्यस्यैव तत्रासत्त्वं न तु तदघटितस्येति [भावः ।

(2) यस्य पाकादिरूपफलस्य ।

व्यभिचारवारणाय, तस्यापि मदीयश्रमार्थि-मदीयशत्रोरिष्टसाधनत्वात् । ननु स्वतन्त्रेच्छाधीनमत्कृतिसाध्ये मदिष्टसाधने जलसंयोगादौ व्यभिचारः । न च स्वेच्छाधीनमत्कृतिं विनेति विवक्षितं, तथा सति तत एव श्रमे व्यभिचारवारणे मदिष्टेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति चेत्, न, अन्येच्छाधीनमत्कृतिसाध्य-मदिष्टसाधनान्यत्वे सतीत्यस्यापि विशेषणत्वात् । यद्यप्यन्येच्छाधीनमत्कृतिसाध्यान्यत्वे सति इत्येव कृते श्रमेऽपि व्यभिचारवारणादुत्तरप्रतीकं व्यर्थमेव तथापि तस्य हेत्वन्तरतया प्रकृते न दोष इति ध्येयं । ननु वस्तुतो बलवदनिष्टाननुबन्ध्येव तदनुबन्धित्वेन, मत्कृतिं विना सदैव तां विना असत्त्वेन, मदिष्टसाधनमेव मदिष्टासाधनत्वेन भ्रमविषयस्तदा तत्र वस्तुतो विधिहेतुरस्ति कृतिसाध्यत्वं नास्तीति कालिकव्याप्तौ व्यभिचारात् । न च तत्त्वेन ज्ञायमानत्वं प्रकृतहेत्वर्थः, तच्च तत्र दोषान्नास्तीति वाच्यं । तत्त्वेन ज्ञायमानेऽपि निगड़निखातादिहस्त्यामवातजड़ीकृतकलेवरस्य वा क्रियानुत्पादेन व्यभिचारतादवस्थ्यादिति चेत्, न, उक्तभ्रमादेव प्रवृत्तिप्रतिबन्धे तद्व्यापार-

साध्यत्वस्य साध्यतया जीवनयोनिकृतिसाध्ये प्राणपञ्चकसञ्चारे व्यभिचारवारणाय कृतित्वं विहाय प्रवृत्तित्वेन प्रवेशः। न चेदं प्राग्दुर्ग्रहं तादृशप्रवृत्तेरसन्निकृष्टत्वात् यत्तद्भ्यां सामान्यतोव्याप्तिस्थले पक्षधर्म्मतावललभ्यसाध्यप्रसिद्धेरनङ्गत्वेऽपि हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतुप्रसिद्धेरावश्यकत्वादिति[१] वाच्यं। अनायत्या शब्दादिना कथञ्चित् प्रसिद्धिकल्पनात् साध्ये स्वेच्छाधीनत्वस्य प्रवेशात् हेतौ च तदप्रवेशादन्यविषयकप्रवृत्त्या नान्तरीयकतयोत्पन्ने तृप्त भोजनादौ व्यभिचार इत्यतो विशेष्यदलं, तदानीन्तनमदिच्छाविषयसाधनत्वं तदर्थः, यथोक्तभोजनादिषु न तथा तत्फले कालान्तरे इच्छा-

(१) सामान्यव्याप्तिस्थले प्रकृतसाधनान्यसाधनसजातीये प्रकृतसाध्यान्यसाध्यसजातीयव्याप्तिग्रहसहकृतस्य पक्षे प्रकृतसाधनवत्ताज्ञानस्यैव हेतुत्वेन हेतुज्ञानस्यापेक्षितत्वादिति भावः।

स्यानिर्व्यूढ़तया तेनेष्टाजननादिष्टसाधनत्वस्यैव तत्राभावेन हेत्वसत्त्वात् 'असिद्धस्येत्याद्यग्रिमग्रन्थपर्य्यालोचनया साधनपदस्य फलोपहितपरत्वलाभात्, अतएव सम्प्रति मदिष्टसाधनतायोग्ये चिरभाविपाकादौ न व्यभिचारः। न चेष्टसाधनत्वस्य कृतिं विनाऽसत्त्वस्य सिद्धासिद्धधर्म्मतया विरोधादेकदा एकधर्म्मिगतत्वेन भानं न स्यादिति वाच्यं। एकत्र स्थूलकाले द्वयोरवच्छेदभेदमादाय तद्ग्रहात्। नन्वेवमिष्टसाधनत्वेनैव सामञ्जस्ये किं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वोपादानेन। न च तदनुपादेयमेवेति वाच्यं। 'बलवदनिष्टाननुबन्धित्वश्चेत्' यग्रिमग्रन्थविरोधादिति चेत्, न, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य साध्येऽपि विवक्षिततया भ्रमकृते मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने व्यभिचारवारकत्वेन तदुपयोगात्। न च साध्ये तदुपादानं विफलमिति वाच्यं। स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वेन ज्ञायमाने मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने बलवदनिष्टजनकत्वग्रहदशायां न

सत्वेऽपि तदा तत्पुरुषस्वेच्छाविरहात् पचतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन हेतुसत्ताज्ञानादनुमितिरतो न भागासिद्धिर्दोषाय । नन्वेवमपि आनुषङ्गिकेच्छाविषयसुखसाधने पिष्टकादिमध्यस्थितमीनभोजनादौ नान्तरीयके व्यभिचारो दुर्वारस्तत्र विशेष्याभावात्स्यापि स्वात् स्वेच्छाधीनत्वघटितसाध्यस्य चासत्त्वात् । न च फलेच्छासत्त्वे तद्विषयकेच्छाधीनकृतेरावश्यकत्वात् तत्र तादृशसाध्यमप्यस्तीति वाच्यं । फलेच्छासत्त्वेऽपि तत्साधनताज्ञानाभावादुपादानप्रत्यक्षस्य कृतिहेतुतया तदभावाच्च मीनभोजनादौ कृत्युत्पादासम्भवात् । न च हेतावपि स्वविषयकेच्छाधीनत्वेन प्रवृत्तिर्विशेषणीया अन्येच्छाधीन-कृतिसाध्यान्यत्वे सतीत्यनेन वा हेतुर्विशेषणीय इति वाच्यं । विशेष्यदलवैयर्थ्यापत्तेः । न च धूमप्रागभाव-धूमविशिष्टप्रमेयत्वयोरिव धर्म्मिभेदान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यं । तथापि साधनताघटकपूर्व्ववर्त्तित्वादेरेव सार्थकत्वेनान्यस्य वैयर्थ्यात् आनुषङ्गिकेच्छाविषयसाधने नान्तरीयकमधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने व्यभिचारवारणाय बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेश्च । न च तन्नये बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताभिन्नकृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवृत्ति-

---

प्रवृत्तिरिति तद्विषयत्वेनापि तस्य प्रवर्त्तकत्वात् । न च तावता तज्ज्ञानाभावहेतुत्वमिति वाच्यं । तदभावकारणत्वे गौरवाज्जनकज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादत एव न्यायनयेऽपि तद्विषयतया ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वं । अन्ये तु तज्ज्ञातसाधनस्य मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने कृतेरनुत्पादात् यथाश्रुतसाध्ये व्यभिचारात्तद्वारणायैव तद्विशेषणमिति वदन्ति, तच्चिन्त्यं, तदा तस्यानिष्टजनकत्वेनेष्टाजनकतया इष्टसाधनत्वस्याभावेन तत एव तद्वारणात्

हेतुतया तत्सम्पत्तये हेतौ तदुभयोपादानमिति वाच्यं। तथापि व्याप्तिग्रहानुपयुक्तत्वेन व्यर्थविशेषणतातादवस्थ्यादिति, मैवं, अन्येच्छाधीनकृतिसाध्यं सद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीदानीन्तनमदिच्छाविषयसाधनं यत् तदन्यत्वे सतीत्यनेन हेतुविशेषणात् अतो न यथोक्तनान्तरीयकमीनभोजनादौ व्यभिचारः, यथोक्तनान्तरीयकदृष्टभोजनादेर्यथोक्तनान्तरीयकमधु-विषसम्पृक्तान्नभोजनादेरपि तादृशविशिष्टान्यत्वेन तद्वारकतयैव विशेष्यदल-बलवदनिष्टाननुबन्धित्वदलयोर्न वैयर्थ्यं। न च प्रतियोगिकोटौ बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेष्टसाधनत्वयोः कथमुपादानमिति वाच्यं। बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनतालिङ्गकृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वेन हेतौ तदुभयोपादानस्यावश्यकतया तत्सार्थक्याय तदुपादानात् अखण्डाभावघटकतया च वैयर्थ्याभावादिति गुरुचरणाः।

निष्पन्नत्वे स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वस्यापि तत्र सत्त्वाज्जीवनयोनिकृतेस्तदनुत्पत्तेः, अन्यथा बलवदनिष्टाननुबन्धिनि भोजनादौ तदनुबन्धित्वभ्रमदशायां कृतेरनुत्पादेन तद्विशेषणादाने व्यभिचारस्य वज्रलेपत्वादिति रुद्रपः। यत्तु पिष्टकादिमध्यस्थितविषभक्षणे दृष्टमिष्टपेष्टसाधने स्वेच्छाधीनकृत्यसाध्ये यथाश्रुते व्यभिचार इति तद्विशेषणमिति, तत्तुच्छं तन्मध्यस्थितमीनादिभोजने तथापि व्यभिचारात्। 'दैवादीति, आदिपदेन परकृत्यादिपरिग्रहः, तदनधीनत्वञ्च तदनधीनोत्पत्तिकत्वं, तेन न नित्येष्टसाधने व्यभिचारः, यद्यपि पाकस्याप्यदृष्टजन्यतया दैवाधीनत्वमसिद्धं तथापि इच्छाधीनकृत्यसमवहितसामग्र्यनधीनोत्पत्तिकत्वे सतीत्यत्र तात्पर्य्यं, एतच्च वृष्टौ व्यभिचारवारणाय, अन्यच्च सर्व्वं पूर्व्वोक्तं बोध्यं इति प्रकाशः।

अन्ये तु यस्मिन् काले नान्तरीयकदुःखसाध्यस्य फलेनेच्छा तादृशकाल एव इष्टसाधनताघटकीभूतेच्छाविशेषणत्वेनोपादेयः, यद्वा यस्य पुरुषस्य नान्तरीयकदुःखसाध्यस्य फलेनेच्छा स एव तत्पदेनाभिधेयः, तथाच हेत्वभावादेव नान्तरीयकमीनभोजनादौ न व्यभिचारः। न च तथापि तादृशपुरुषस्य तादृशकाले च प्रवर्त्तकज्ञानानुपपत्तिर्यथोक्तव्यभिचारादिति वाच्यं। तत्र स्वविषयकेच्छाधीनतदातनमत्प्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वमात्रस्यैव लिङ्गत्वात्[१] इच्छायां स्वविषयकत्वान्तर्भावादेव नान्तरीयके व्यभिचाराभावात्, साध्ये स्वविषयकेच्छाधीनत्वमप्रवेश्य तदातनमत्प्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वमात्रस्यैव वा तत्र लिङ्गत्वात्। अथेष्टसाधनताज्ञानजन्यकार्य्यताज्ञानस्यैव काम्ये प्रवर्त्तकत्वात् तत्र उक्तहेतुना कार्य्यताज्ञानात् प्रवृत्तिरनुपपन्ना। न च तन्मये इष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वपर्य्यन्तं नापेक्षितं किन्तु कामनाज्ञानजन्यत्वं तदिच्छाया लिङ्गे प्रवेशादेव सम्भवतीति वाच्यं। तथा सति इष्टासाधनत्वज्ञानेऽपि उक्तहेतुना कार्य्यताज्ञाने प्रवृत्त्यापत्तेरिति चेत्, न, उक्तयुक्त्या स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यपदेन तादृशप्रतिसन्धानविशिष्टस्यैवाभिहितत्वात् हेत्वन्तरजन्यकार्य्यताज्ञानस्यापि कथञ्चित्तादृशत्वसम्भवेन प्रवर्त्तकत्वात् वक्ष्यमाणसामान्यमुखव्याप्तौ च तत्तत्कालातिरिक्तत्वेन कालः तत्तत्पुरुषातिरिक्तत्वेन पुरुषो वा विशेषणीयः तेन न तदसङ्गतिरपीति प्राहुः।

[१] तत्र स्वविषयकेच्छाधीनत्वं प्रवेश्य तदानीन्तनमत्प्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वमात्रस्यैव लिङ्गत्वादिति क०।

मद्भोजनवदित्यनुमानात् स्वकृतिसाध्यताज्ञानं यस्य* य-

केचित्तु हेतावपि स्वविषयकेच्छाधीनत्वेन प्रवृत्तिर्विशेषणीया साध्य एव वा स्वविषयकेच्छाधीनत्वेन प्रवृत्तिर्न विशेषणीया तेन नान्तरीयकमीनभोजनादौ न व्यभिचारः। न चैवं विशेष्यदलादिवैयर्थ्यमिति वाच्यं। तस्य हेत्वप्रविष्टत्वात् किन्तूक्तक्रमेण बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानविशिष्टस्यैव कार्य्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतया तज्ज्ञानावश्यकत्वप्रदर्शनाय तदभिधानात्। अस्तु वा हेतुप्रवेशस्तथापि न क्षतिः परार्थं हि नेदमनुमानं किन्तु प्रवृत्तिप्रयोजकीभूतं स्वार्थमेवेति व्यर्थविशेषणत्वादेरदोषत्वात्[1] प्रयोजनन्तु बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानविशिष्टव्याप्तिरेवेत्याहुः। तदसत्, बलवदनिष्टाजनकत्वस्य लिङ्गविशेषणत्वे तेन 'मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने न व्यभिचार इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतेः यथाश्रुतेऽपि व्यभिचाराभावादिति सङ्क्षेपः।

'दैवेति, वृष्ट्यादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं, इदानीन्तनप्रवृत्त्यघटितसामग्र्यजन्यत्वे सति जन्यत्वं तदर्थः, तेन पाकादेरदृष्टाधीनत्वान्नासिद्धिर्न वा नित्ये इष्टसाधने आत्मादौ व्यभिचारः, अन्यत् सर्व्वं पूर्व्ववत्। तत्तत्काल-तत्तत्पुरुषस्य साध्य-हेतुघटकतया साध्यस्य स्वत्वघटिततया च विशेषतो व्याप्तिग्रहसम्भवाभावात् यत्तद्भ्यां सामान्यतो व्याप्तिमाह, 'यस्येति, 'यदा तदेति इत्यन्वयि यदा-

---

(१) व्यर्थविशेष्यत्वादेरदोषत्वादिति क०, ग०।

---

* 'यस्येति एतच्चोपलक्षणं अग्रिमहेतावपि एवमेव योज्यमिति भावः।

दिष्टसाधनं यत्कृतिं विना यदा न सम्भवति तत् तदा तत्कृतिसाध्यं इति व्याप्तेः। असिद्धस्येष्टसाधनत्वाभावात्, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च लिङ्गविशेषणं तेन न मधु-विषसंपृक्तान्नभोजने व्यभिचारः। अतीतपाके च

तत-तदातनेत्यर्थः, तथाच यस्य यत् तत्कालीनेच्छाविषयसाधनं यदातनेच्छाधीनयत्प्रवृत्तिं विना न सिध्यति तत् तदातनस्वेच्छाधीनतत्प्रवृत्तिसाध्यमिति व्याप्त्यर्थः,[1]। नन्वलीकस्य व्याप्यभावाधिकरणत्वाभ्युपगन्तृनये अलीके व्यभिचारस्तत्र प्रवृत्तिसाध्यत्वाभावादित्यत आह, 'असिद्धस्येति अलीकस्येत्यर्थः, 'इष्टसाधनत्वाभावादिति, इष्टसाधनत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यं। तथाचालीकस्य व्याप्यभावाधिकरणत्वाभ्युपगन्तृनये तत्र साध्याभावाधिकरणत्वसत्त्वेऽपि हेतोरसत्त्वादेव न व्यभिचार इति भावः। 'बलवदिति इदानीन्तनमदीयबलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वस्येत्यर्थः, 'मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजन इति इदानीं मरणजन्यदुःखे बलवद्द्वेषवतः पुरुषस्यान्यविषयेच्छाधीनप्रवृत्तिसाध्ये तात्कालिकमधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने तदातनेच्छाविषयमधुभोजन-

---

[1] यत् यत्कालीनयत्प्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वविशिष्टयदातनयदिच्छाविषयसाधनं भवति तत् स्वेच्छाधीनतत्कालीनतत्प्रवृत्तिसाध्यं भवतीति पर्य्यवसितोऽर्थः।

अप्रयोजकत्वमाशङ्क्याह, असिद्धस्येति तथाचेष्टसाधनत्वदर्शनादेव सिद्धत्वसिद्धे विशेषनिषेधात् परिशिष्टकृतिसाध्यत्वं पर्य्यवस्यति इत्यर्थः, 'सामा-

कृतिसाध्यतोत्तीर्णे न व्यभिचारः सामान्यतस्तस्यापि कृतिसाध्यत्वात्, अतीततादृशायाश्चातीतौदनेच्छाविरहेणेष्टसाधनत्वाभावात्। अतएव निदाघदूनदेहोऽवर्षति वारिदे तोयदात्तोयलाभसम्भावनायां वा सरोऽवगाहने न प्रवर्त्तते इष्टसन्तापशान्तिसाधनतोयसम्बन्धस्य

अन्यसुखसाधने इत्यर्थः, तस्य स्वविषयकेच्छाधीनप्रवृत्तिसाध्यत्वाभावादिति भावः। 'भोजनं' गलाधःसंयोगजनकक्रिया, फलावच्छिन्नव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वात्। 'कृतिसाध्यतोत्तीर्णे' इति वर्त्तमानपाक इत्यर्थः, यत्तद्धर्मसामान्यव्याप्तौ व्यभिचारः विशिष्य इदानीन्तनत्वघटितविशेषव्याप्तौ वा, आद्ये 'सामान्यत इति तस्यापि सामान्यतः स्वकृतिसाध्यत्वात् यदातनप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वं यत्र वर्त्तते तदातनप्रवृत्तिसाध्यत्वस्यापि तत्र सत्त्वादिति यावत्। द्वितीये 'अतीतेति, 'इष्टसाधनत्वाभावादिति इदानीन्तनेच्छाविषयसाधनत्वाभावादित्यर्थः, इदमुपलक्षणं एतत्कालीनप्रवृत्तिघटितसत्त्वाभावादित्यपि द्रष्टव्यं। 'अतएवेति यत एव इदानीन्तननप्रवृत्तिं विना असत्त्वे सतीति विशेषणमत एवेत्यर्थः, 'सरोऽवगाहने' दूरस्थसरोवृत्तितोयसम्बन्धे, 'निदाघदूनदेह इति इष्टसाधनत्व-

---

न्यत इति यदा हेतुरस्ति तदा साध्यमपीति कालगर्भव्याप्तौ न व्यभिचार इत्यर्थः, यदा चातीतदशायां साध्यासत्त्वं तदा हेत्वभावादेव न व्यभिचार इति। 'अतीतेति, मत्कृतिं विनाऽसत्त्वमपि नास्तीत्यपि बोध्यं। मत्कृतिं विना

स्वकृतिं विनापि सिद्धिप्रतिसन्धानेन लिङ्गाभावेन स्वकृतिसाध्यत्वज्ञानाभावात्। यदा च मत्कृतिं विना न सम्भवतीति प्रतिसन्धत्ते तदा प्रवर्त्तते।

यस्य सन्तापशान्तिमात्रमिष्टं स सरोऽवगाहनस्येष्ट-साधनत्वमेव न प्रतिसन्धत्ते उपस्थितवृष्टितोऽपि तत्-सम्भवादिति कश्चित्, तन्न, तोयसम्बन्धत्वेन सन्ताप-

हनकृतये, 'लिङ्गाभावेन' लिङ्गविशेषणकृत्यन्तनिश्चयाभावेन, इदमुप-लक्षणं बलवदित्यादिविशेषणनिश्चयाभावेनेत्यपि बोध्यं[१]। 'मत्कृतिं विना' इदानीन्तनमत्प्रवृत्तिं विना।

विशेष्यभागज्ञानाभावादेव न तत्र कृतिसाध्यत्वज्ञानमित्येकदे-शिमतमुपन्यस्य दूषयति, 'यस्येति, 'उपस्थितेति, तथाच व्यभिचारान्न कारणत्वप्रतिसन्धानमिति भावः। 'तोयसम्बन्धत्वेनेति न तु तत्तत्तो-यसम्बन्धत्वेन येन व्यभिचारः स्यादिति भावः।

केचित्तु इदानीन्तनमत्प्रवृत्तिं विना असत्त्वे सतीदानीन्तनमत्-प्रवृत्तिसाध्यसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वानुमाने लिङ्गं तावतापि नान्तरी-यकदुःखजनके व्यभिचारवारणात् तत्काले तदानीमिच्छाविरहेण

(१) सरसो दूरस्थत्वात् तद्वृत्तितोयसम्बन्धजन्यसुखे बलवद्द्वेषो भव-तीति भावः।

असत्त्वे सतीत्यस्य प्रयोजकत्वमाहुः, 'अतएवेति, विशेष्यभागाप्रतिसन्धाना-देव। तत्र लिङ्गाप्रतिसन्धानमित्येकदेशिमतमुपन्यस्य दूषयति, 'यस्येति, 'तो-येति तोयविशेषसम्बन्धेनेत्यर्थः, स्वैकदेशिमतं दूषयति, 'कार्य्येति कृति-

शान्तिसाधनत्वं तस्य च सरोऽवगाहनेऽपि सत्त्वात् अन्यथा वृष्टिरपि तत्साधनं न स्यात् सरोऽवगाहनादपि तत्सिद्धेः ।

कार्य्यसाधनत्वञ्च कृतिसाध्यत्वे न लिङ्गं पाकादिवदोदनादेरपि[1] प्रवृत्तेः पूर्व्वं कृतिसाध्यत्वज्ञाने हेत्वभावात्।

तदानीन्तनप्रवृत्तिसाध्यत्वस्यापि विरहादिति प्रलपन्ति, तन्मतमुपन्यस्य दूषयति, 'कार्य्येति, 'कार्य्यसाधनत्वं' सत्यन्तगर्भितमिदानीन्तनमत्प्रवृत्तिसाध्यसाधनत्वं, 'हेत्वभावादिति, इदमुपलक्षणं नान्तरीयकत्वप्रयोजनजन्यफले तदानीमिच्छाविरहेऽपि नान्तरीयकविधया अन्यगोचरप्रवृत्तिसाध्यत्वस्यैव तत्त्वेन तद्भोजने व्यभिचारस्य दुर्व्वारत्वात् "प्रक्षालनाद्धीतिन्यायेन साध्ये स्वविषयकेच्छाधीनत्वं प्रवेश्य हेतौ तत्प्रवेशस्यान्याय्यत्वात्[2] इष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वस्य[3] तावतापि निर्व्वाहाच्चेत्यपि बोध्यं।

---

[1] पाकादाविव भोजनादावपीति ग० ।

[2] कृतिसाध्यसाधनत्वप्रवेशस्यान्याय्यत्वादित्यर्थः ।

[3] ननु तवापि साध्ये स्वविषयकेच्छाधीनत्वं प्रवेश्य इष्टसाधनत्वं साध्ये प्रवेशितमिति तुल्यमित्यत आह, इष्टसाधनत्वेति ।

साध्येत्यर्थः, ननु सामग्र्येव मानमत आह, 'प्रवृत्तीति, तथाच सामग्र्येव नेति भावः । 'तत्प्रकारकेति, यद्यपि गुरुमते शुक्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकेच्छाया अतथाभूतज्ञानसाध्यतया व्यभिचारस्तथापि या यत्प्रकारिकेच्छा सा तत्प्रकारकज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगिनीति नियमोऽस्ति च भेदाग्रहहेतुतावच्छेदकतया रजतत्वप्रकारकज्ञानं

नन्वेवं[1] लिङ्गज्ञानमेव प्रवर्त्तकं अस्तु प्राथमिकत्वात् आवश्यकत्वाच्च। न च लाघवात् कृतिसाध्यत्वज्ञानं तथा, कृतिसाध्यतानुमितौ तदा ज्ञानाभावेन युगपदुपस्थित्यभावात् प्रवृत्तिसामग्र्यानुमितिप्रतिब-

'लिङ्गज्ञानं' कृतिसाध्यत्वानुमापकलिङ्गज्ञानं, तथाच इष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकमायातमिति भावः। 'प्राथमिकत्वादिति, यद्यपि प्राथमिकत्वं[2] न तर्कः किन्तु प्रथमोपस्थितत्वमेव, तथापि तन्मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशतया प्राथमिकत्वे प्रथमोपस्थितत्वमपीति भावः। एतन्मते हेतुमाह, 'आवश्यकत्वादिति अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिताकत्वादित्यर्थः, तथाच क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिताकज्ञानान्यथासिद्धत्वमात्रं कल्पनीयमिति लाघवमिति भावः। 'लाघवादिति अवच्छेदकलाघवादित्यर्थः, 'तथा' प्रवर्त्तकं, यद्यपि इष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे ह्यवच्छेदकलाघवं, तथापि प्रवृत्तित्वावच्छिन्ने कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति मताभिप्रायेणेदं, 'तदा' प्रवृत्तिपूर्वं, 'युगपदुपस्थित्यभावादिति प्रवृत्तिपूर्वमुभयवादिसिद्धत्वाभावादित्यर्थः। ननु अनुमितिसामग्र्येव ज्ञानमित्यत आह, 'प्रवृत्तिसामग्र्येति तथाचानुमितिसामग्र्येव नास्तीति भावः[3]। यद्यपि यत्र परामर्शकाले नोपादानप्रत्यक्षं तत्रैव न प्रवृत्तिसामग्री, तथाप्यत्र

[1] एतच्च नैयायिकेनाशङ्कितं।

[2] प्राथमिकत्वं प्रथमोत्पत्तिकत्वं, न तर्क इत्यत्र न तत्त्वमिति पाठान्तरं।

[3] प्रतिबन्धकाभावस्यापि सामग्रीघटकत्वादिति भावः।

न्याश्चेति चेत्, न, लिङ्गज्ञाने कृतिसाध्यत्वाप्रकारे तत्प्रकारकचिकीर्षायां तस्याहेतुत्वात्। अतएव लिङ्गान्तरज्ञानमपि न प्रवर्त्तकं। ननु पाकादिः कृतः क्रियमाणोवा न पक्षः तस्य कृतिसाध्यत्वे बाधात्, नाप्यनागतः, भाविपाके मानाभावेनाश्रयासिद्धेः, पाकत्वं

प्रवृत्तिपदं चिकीर्षापरं, चिकीर्षां प्रति च नोपादानप्रत्यक्षं कारणं मानाभावादिति भावः। 'कृतिसाध्यत्वाप्रकारे इति कृतिसाध्यत्वाविषयक इत्यर्थः, 'तस्याहेतुत्वादिति तस्य हेतुत्वासम्भवादित्यर्थः. तत्प्रकारकसंवादीच्छायास्तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमेन कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वावश्यकत्वादिति भावः। 'अतएव' चिकीर्षायां तस्य हेतुत्वासम्भवादेव, 'लिङ्गान्तरज्ञानं' नित्यत्वले शौचादिमत्त्वज्ञानं, 'तस्य कृतिसाध्यत्व इति तस्येदानीन्तनकृतिसाध्यत्व इत्यर्थः, 'मानाभावेन' तदा मानाभावेन,[1] परैः सामान्यप्रत्यासत्तेरनभ्युपगमादिति भावः। 'आश्रयासिद्धेरिति आश्रयस्य पक्षत्वेनाभिमतस्य भविष्यत्पाकस्यानिश्चयादित्यर्थः, तथाच तत्पक्षकानुमितिं प्रति तज्ज्ञानस्य

---

[1] भविष्यत्पाकेऽपि कालान्तरे चक्षुःसंयोगादिसत्त्वान्मानाभावेनेत्यसङ्गतमतः पूरणसम्वलितार्थमाह, तदा मानाभावेनेति।

तत्रापि प्रयोजकमिति भावः। 'अतएवेति, तत्रापि कृतिसाध्यत्वाप्रकारादन्यथा सिद्धसाधनापत्तेरिति भावः। 'बाधादिति कालिकव्याप्त्या पक्षधर्मताबलात् तत्काले कृतिसाध्यत्वं सिध्यति एतच्च तत्र बाधितमित्यर्थः.

भविष्यद्वृत्ति सामान्यत्वात् गोत्ववत् इति मानमिति चेत्, न, मानाभावेन गोत्वेऽपि तस्याप्रसिद्धेः। पाकमात्रं पक्ष इति चेत्, न, आचार्यो यदि पाकत्वं तदा बाधोऽसिद्धिश्च। सर्व्वपाकपरत्वे च तस्य सिद्धभागे बाधोऽनागतभागे चाश्रयासिद्धिः। वर्त्तमानाद्युदासीनः

हेतुतया तज्ज्ञानं विना कथं तत्पक्षकानुमितिरिति भावः। 'भविष्यदिति एतत्कालीनप्रागभावप्रतियोगिवृत्तीत्यर्थः, न तु प्रागभावप्रतियोगिवृत्तित्वमात्रं[१] यदा कदाचिद्वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिवृत्तितया सिद्धसाधनापत्तेः, 'सामान्यत्वादिति, यद्यपि सामान्यत्वं जातित्वं तच्चात्मत्व-मनस्त्वादौ अतीतचैत्रादिमात्रवृत्तिचैत्रत्वादिजातौ च व्यभिचारि एतत्कालीनानेकानित्यसमवेतत्वे सतीत्यनेन विशेषितेऽपि कुलालविशेषादिजन्यतावच्छेदकातीतघटादिमात्रवृत्तिजातौ व्यभिचारि, तथापि स्वाश्रयध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रतियोगिवृत्तिधर्मत्वादित्यर्थः, 'यदि पाकत्वमिति, पाको गीयते इतरभिन्नेन प्रतीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्येति भावः। 'तस्य' पाकस्य, निर्द्धारणे षष्ठी[२]। 'वर्त्तमानाद्युदासीन इति वर्त्तमानत्वादिकं पक्षता-

---

[१] न तु वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमात्रमिति ख०।

[२] तन्मध्ये यः सिद्धभागस्तत्रेत्यर्थः।

'अप्रसिद्धेरिति, एतच्चोपलक्षणं आत्मत्व-चैत्रत्वादौ व्यभिचारोऽपि बोध्यः। 'वर्त्तमानेति विशिष्य यदि पक्षः क्रियते तदैव दूषणावकाशो नान्यथेत्यभि-

पाकः पक्षः पाकसामान्ये च कृतिसाध्यत्वं न बाधितमित्यपि न, सिद्धस्य पक्षत्वं नासिद्धस्येत्यनुमितेः सिद्धविषयत्वे बाधात् भिन्नविषयत्वे वा सिद्धविषयेच्छा-प्रवृत्त्याद्यनुत्पादकत्वाच्च। कृत-क्रियमाणसाधारणकृतिसाध्यत्वज्ञानादेवासिद्धविषया चिकीर्षा कृतिश्चोत्पद्यते, अनन्यगतिकत्वेन तथाकारणस्वभावकल्पनादिति चेत्,

---

वच्छेदकोऽनिवेश इत्यर्थः, 'पाकः' पाकत्वेनैव पाकः, 'पाकसामान्ये' पाकत्वावच्छिन्ने, तत्तत्पाकत्वरूपेणैव सिद्धपाके बाधज्ञानात् तथाच पाकत्वरूपेण पाके बाधज्ञानाभावात् पाकत्वावच्छिन्नपाकपक्षिकैवानुमितिरिति भावः। 'सिद्धस्य' ज्ञातस्य, 'अनुमितेः' उक्तानुमितेः, 'सिद्धविषयत्वे' पाकत्वरूपेण सिद्धपाकविशेष्यकत्वे, 'बाधात्' बाधितविषयकत्वप्रसङ्गात् अन्यथाख्यातित्वप्रसङ्गादिति यावत्, अन्यथाख्यात्यभ्युपगमे दूषणमाह, 'भिन्नविषयत्व इति सिद्धमात्रविशेष्यकत्वे इत्यर्थः, 'अनुत्पादकत्वादिति समानविशेष्यत्वेनैव तेषां कार्य्य-कारणभावादिति भावः। प्रकृते, 'कृत-क्रियमाणसाधारणेति इदानीन्तनत्वाद्यविषयककृतिसाध्यताज्ञानादेवेत्यर्थः, तथाच प्रवृत्तिसाध्यत्वमात्रं साध्यमतो नान्यथाख्यातिरिति भावः। ननु तथापि अन्यविषयकज्ञाने कथमन्यत्र चिकीर्षा स्यादित्यत आह, 'अनन्येति,

---

मानः, सामान्यस्य यावद्विशेषनियतत्वादसिद्धस्याज्ञानात् सामान्येन रूपेण सिद्धस्यैव पक्षत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यमित्याह, 'सिद्धस्येति, 'कृतेति, यद्यपि ज्ञानादेः समानविषयत्वं प्रागुक्तं तथापि भिन्नवादिमतेनेदं। 'यादृशमिति

तर्हि यादृशं कृतिसाध्यत्वं चिकीर्षायां प्रकारः तादृशं ज्ञाने नास्तीत्यन्यप्रकारकज्ञानादेव चिकीर्षा स्यात्। तथाच लिङ्गज्ञानमेव प्रवृत्तिहेतुरस्तु लाघविकत्वात्। यत्तु कृतपाके कृतिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहात्प्रवृत्तिः स

'तथाकारणत्वभावे'ति समानप्रकारकत्वेन कार्य्य-कारणभावकल्पनादित्यर्थः, 'तादृशमि'ति इदानीन्तनप्रवृत्त्युत्तरभविष्यत्त्वरूपमित्यर्थः, 'नास्ति' विषयो न भवति।

'कृतपाके' पाकत्वरूपेण कृते सिद्धपाके, 'कृतिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहादिति इदानीन्तनप्रवृत्तिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहादित्यर्थः, स्मरणादिदानीन्तनप्रवृत्तिसाध्यत्वस्य सम्भवादिति शेषः, तथाचानुमानाभावेऽपि न क्षतिरिति भावः। न चैवं तत्प्रकारकसंवादीच्छायास्तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमभङ्ग इति(१) वाच्यं। यत्त्व-[illegible] कृतिसाध्यत्वातिरिक्तस्थल एव तथा नियमात्। न चैवं लिङ्गज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वमस्त्विति(२) वाच्यं। सर्व्वत्र प्रवृत्तिपूर्व्वमनुमानानभ्युपगमेन लिङ्गज्ञानस्य पूर्व्ववर्त्तिताया एवासिद्धेरिति भावः। ननु कृतिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहस्य प्रवर्त्तकत्वे सञ्जातबाधदशायां

(१) या यत्प्रकारिकेच्छा सा तत्प्रकारकज्ञानजन्येति नियमभङ्ग इत्यर्थः।

(२) प्रवृत्तिसाध्यतास्थले तादृशनियमसत्त्वाभिप्रायेणैव लिङ्गज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वं निराकृतमिति भावः।

इत्यनन्तरं भविष्यत्तारूपमित्येके, इदानीं कृतिसाध्यत्वरूपमित्यन्ये, 'सिद्धत्वेन' सिद्धत्वज्ञानेनेत्यर्थः।

चासंसर्गाग्रहः इष्टसाधनताग्रहादिति। तन्न, सृत-पाकस्य सिद्धत्वेन तत्र कार्य्यत्वासंसर्गग्रहेऽनुमान-

चैत्यवन्दनादौ कथं प्रवृत्तिवारणमित्यत आह, 'स चेति, 'इष्टसाधनताग्रहादिति इष्टसाधनताज्ञानाधीनः स न प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः, अधीनत्वञ्च एककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं चणद्वयसाधारणाग्रहोत्तरकालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं वा। न चैवं असंसर्गाग्रहस्याभावरूपतया अनादित्वेन चिरकालीनेष्टसाधनताज्ञानमादायातिप्रसङ्गः[1] समानप्रकारकसाधनत्वज्ञानस्य इच्छाविरोधितया इष्टसाधनताज्ञानविशिष्टस्य पूर्व्वसत्तायास्तन्मतेऽनपेक्षितत्वादिति वाच्यं। गुरुनयेऽभावस्याधिकरणज्ञानरूपतया असंसर्गाग्रहस्याप्युत्पादाशुविनाशशालित्वादिति भावः।

केचित्तु ननु सञ्जातबाधदशायां चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिवारणाय इष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतया कथं स्मरणात्मकेदानीन्तनकृतिसाध्यत्वादिज्ञानसहकृततदसंसर्गाग्रहात्प्रवृत्तिरित्यत आह, 'स चेति, 'असंसर्गाग्रहः' अगृहीतासंसर्गक इदानीन्तनकृतिसाध्यत्वग्रहः, 'इष्टसाधनताग्रहादिति तद्रूपोद्बोधकादित्यर्थः, तथाच स्मरणात्मकतज्ज्ञानमप्युद्बोधकविषयेष्टसाधनताज्ञानजन्यमिति भाव इति व्याचक्रुः।

'सिद्धत्वेन' सिद्धत्वरूपविशेषदर्शनेन, 'कार्य्यत्वासंसर्गग्रहे' इदानीन्तनकृतिसाध्यत्वासंसर्गग्रहे, 'अनुमानबाधादिति इदानीन्त-

(१) सञ्जातबाधदशायां चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः।

बाधात्। कृतपाकस्य सिद्धत्वं तदा न गृह्यते इति चेत्, तर्हि कृतपाकस्य सिद्धत्वग्रहे ओदनार्थी पाके न प्रवर्त्तेत सिद्धौदनोऽपि पाके तृप्तोऽपि भोजने प्रवर्त्तेत, तत्र पाकादौ सिद्धत्वग्रहात्तदसंसर्गग्रह इति चेत्तुल्यं। अपि च कृतपाके कार्य्यत्वासंसर्गाद्विद्यमाना-

---

नप्रवृत्तिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहविरहादित्यर्थः। 'सिद्धत्वग्रहे' सिद्धत्वग्रहदशायां, 'पाके' पाकान्तरे, 'सिद्धौदनोऽपि' सिद्धौदनमात्रकोऽपि, सिद्धपाकातिरिक्तपाकरहितोऽपीति यावत्, ओदनकाम इति शेषः, 'तृप्तोऽपि' सिद्धभोजनातिरिक्तभोजनरहितोऽपि, तृप्तिकाम इति शेषः, 'प्रवर्त्तेत' इयन्त एव पाका इयन्त्येव भोजनानि इत्यवधारणदशायां प्रवर्त्तेत, 'पाकादौ' सिद्धपाकादौ, 'सिद्धत्वग्रहात्' सिद्धत्वरूपविशेषदर्शनात्, 'तुल्यमिति' असिद्धपाकादिमत्त्वस्थलेऽपि सिद्धत्वरूपविशेषदर्शनात् सिद्धपाकादौ तदसंसर्गज्ञानं तुल्यमित्यर्थः। ननु किञ्चित्पाकादेरसिद्धत्वस्थले सिद्धपाके तज्जात्यावच्छिन्नरूपेण तादृ-

---

'तर्हीति, तत्र कार्य्यत्वासंसर्गग्रहादिति भावः। तथापि यदि न तद्ग्रहस्तत्राह, 'सिद्धौदनोऽपीति, ननु विशेषरूपेणासंसर्गग्रहेऽपि सामान्येन रूपेणासंसर्गाग्रहः स्यादित्यरुचेराह, 'अपि चेति, विद्यमानासंसर्गाग्रहे हेतुमाह, 'कार्य्यत्वेति। 'किञ्चेति, यद्यप्यन्येष्टापत्तिः समानप्रकारकतया च नातिप्रसङ्गस्तथापि समानविषयके हेतौ सम्भवति भिन्नविषयको न कल्प्यते इति भावः। 'अत्रेति प्राभाकराभिप्रायं ब्रूम इत्यर्थः, 'पक्षतेति, पक्षतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नधर्म्मिज्ञानस्यैव पक्षज्ञानत्वान्नाश्रयासिद्धिरिति भावः। नन्वेवं पक्षधर्म्मिताज्ञानस्यानुमितिहेतोरनुपपत्तिः अप्रसिद्धस्यैव पक्षस्यानुमितिविषयताभ्युप-

ग्प्रवृत्तिसाध्यत्वासंसर्गग्रहसत्त्वेऽपि पाकत्वरूपेण तदसंसर्गाग्रहत्वात् तेन रूपेण प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना पाकत्वरूपेणैव सिद्धत्वज्ञाने तु प्रवृत्तिरेवासिद्धा इयन्त एव पाकाइत्यवधारणदशायाञ्च पाकत्वरूपेणैव तदसंसर्गग्रहान्न प्रवृत्तिः फलबलेन तथैव कल्पनात्। न चैवं सिद्धपाके सामान्यतः[१] तदसंसर्गाग्रहादसिद्धपाक इव नियमतः सिद्धपाकेऽपि सामान्यत इच्छा-प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं। असिद्धविषयत्वस्य कार्य्यतावच्छेदकतया सिद्धे तयोरनुत्पत्तेरित्यस्वरसादाह, 'अपि चेति, 'कार्य्यत्वासंसर्गात्' इदानीन्तनमत्प्रवृत्तिसाध्यत्वासंसर्गस्य विद्यमानत्वात्, 'विद्यमानासंसर्गाग्रहादिति कारणीभूतज्ञानविषये धर्म्मिणि विद्यमानो यः कृतिसाध्यत्वासंसर्गस्तस्याग्रहा-

(१) सामान्यधर्म्मप्रकारेणेत्यर्थः।

गमेन पूर्वं तद्व्याप्तितया हेतोरग्रहात्। न च पक्षधर्म्मताज्ञानमहेतुरेव परस्य अतएव तदुपदर्शक उपनयोऽपि न तेनेष्यत इति वाच्यं। तस्य हेतुवचनेनैव लाभादत एव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानं तत्प्रकारकव्याप्तिस्मरणे तस्य परामर्श इति चेत्, अत्र वदन्ति, पक्षसाकाङ्क्षीभूयोपस्थितस्य हेतोरसंसर्गाग्रह एव तस्यानुमितिहेतुत्वाभिमतः, अस्ति च पाकत्वावच्छेदेन प्रकृतहेतोरसंसर्गाग्रहः सिद्धपाके तदसंसर्गग्रहेऽपि पाकत्वावच्छेदेन तदभावात् अन्यथा पाको न मदिष्टसाधनमित्याद्यभिलापोऽपि स्यात् एवञ्च यदवच्छेदेन हेतोरसंसर्गाग्रहस्तद्धर्म्मावच्छिन्नविषयानुमितिर्भवतीत्येव सकलसाधारणं भवति प्रकृते पाकत्वं, 'तथेति तदवच्छिन्नानागतपाकविषयानुमितिः, इयांस्तु विशेषो यत्राविद्यमानस्य लिङ्गासंसर्गस्याग्रहस्तत्रानुमितिः प्रमा यत्र विद्यमानस्य लिङ्गासंसर्गस्याग्रहस्तत्रासंसर्गाग्रहजन्यलैङ्गिकासंसर्गाग्रहमात्रं। न च भिन्नप्रकारकविरोधिज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् सिद्धपाकत्वेन कृति-

संसर्गाग्रहादिसंवादिनी प्रवृत्तिः स्यात् । किञ्चैवं सिद्ध-पाकज्ञानादज्ञातेऽसिद्धे पाके इच्छा-प्रवृत्ती स्यातामि-

---

त्यर्थः, 'विसंवादिनी' इत्यसाध्यविषयिणी, कारणीभूतज्ञानविषये धर्मिण्यविद्यमान-विद्यमानयोः कृतिसाध्यत्वासंसर्गयोरग्रहस्यैव प्रवृत्तेः कृतिसाध्यत्व-तदभाववद्विषयकत्वे[1] प्रयोजकत्वादिति भावः । ननु प्रवृत्तिविषये कृतिसाध्यत्वासंसर्गस्याविद्यमानत्व-विद्यमानत्वमेव प्रवृत्तेः कृतिसाध्यत्व-तदभाववद्विषयकत्वे प्रयोजकं, न तु कारणीभूतज्ञानविषये तदविद्यमानत्वादिकमित्यत्र चेराह, 'किञ्चे'ति, 'सिद्ध-पाकज्ञानात्' सिद्धपाकज्ञानादेव, 'इच्छा-प्रवृत्ती' संवादीच्छा-प्रवृत्ती,

---

[1] द्वन्द्वात् पर इति न्यायात् कृतिसाध्यत्ववद्विषयकत्वे तदभाववद्विषयकत्वे चेत्यर्थः ।

साध्यतासंसर्गे गृहीतेऽपि पाकत्वेन सिद्धपाकस्यानुमितौ भानमस्तीति वाच्यं । तदसंसर्गाग्रहस्य प्रमानुमितौ कारणत्वेन तादृशबीजस्य यवाङ्कुर इव भ्रमानुमितावसामर्थ्यात् सिद्धपाकविषयत्वेऽनुमितेर्भ्रमत्वौचित्यात् । नन्वेवं यत्र वह्निव्याप्ये पर्वते धूमासंसर्गेऽगृहीतेऽपि व्यवहिते धूमवति तदग्रहात् पर्वतत्वावच्छेदेन स न गृहीत इति यथोक्तसामग्रीसत्त्वादसन्निकृष्टपर्वतविषयानुमितिः स्यादिति चेत्, न, तत्र साकाङ्क्षीभूय हेतोरभावात् घट-घटत्वे इत्यादि समूहालम्बनवैलक्षण्येनायं घट इत्यत्र यथा साकाङ्क्षीभूय घटत्वभानं तथेहापि लिङ्गभानं विवक्षितमिति । तच्चिन्त्यं, पक्षसाकाङ्क्षीभूयोपस्थितत्वं किं पक्षवृत्तितयोपस्थितत्वमुत पक्षेण समसमगृहीतासंसर्गीभूयोपस्थितत्वमन्यद्वा, नाद्यः प्रकृतेऽनागतस्य पक्षत्वेन तदभावात् अन्यथा असंसर्गाग्रहहेतुत्वोपवर्णनानुपपत्तेः, न द्वितीयः असन्निकृष्टपर्वतविषयानुमि-

'स्यातामिति पराभ्युपगते स्यातामित्यर्थः, तथाच पाकत्वादिप्रकारकसंवादीच्छा-प्रवृत्तौ प्रति पाकत्वादिप्रकारकज्ञानस्य समानविशेष्यकत्वेन कार्य्य-कारणभाव इति भावः। यद्यपि उक्तनियमबलात्(१) पाकत्वादिप्रकारकसंवादीच्छां प्रति पाकत्वादिप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि तन्मये तस्य समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वे मानाभावः लाघवात् समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या पाकत्वादिप्रकारकेच्छां प्रति पाकत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वसम्भवात्। न चैवं पाकत्वादिप्रकारकपाकज्ञाने तद्रूपेण पाकेच्छोत्पत्तिदशायां नियमतः पाकत्वादिप्रकारकघटादीच्छाप्रसङ्गः विनिगमकाभावात् गुरुमये दण्डादिप्रकारकज्ञानं विनापि जायमानायां दण्डादिप्रकारकविसंवादीच्छायां व्यभिचारस्य दण्डादिप्रकारकेच्छायामपि

(१) या यत्प्रकारिकेच्छेत्यादिनियमबलादित्यर्थः।

व्यापत्तेः, नान्त्यः तदनिरुक्तेः। किञ्चासंसर्गाग्रहस्यानुमितिसामग्रीत्वे हेत्वभावेन अन्यथाख्यातिनिराकरणं तस्य न स्यात् असंसर्गाग्रहद्वैविध्येनानुमितिद्वैविध्यसम्भवात् अतएव प्राभाकरैः प्रागुक्तं, न च शब्दानुमानाभासात् सा योग्यतादिसत्तया शब्दस्य लिङ्गवत्तया पक्षस्य ज्ञानाच्छाब्दानुमितौ, न चाभासे तज्ज्ञानं सम्भवति हेत्वभावादेवेति। अपि च लाघवात् पक्षे लिङ्गसंसर्गग्रहस्यैवानुमितिहेतुत्वं, एतेन पाकत्वं मदिष्टसाधनत्वसमानाधिकरणमिति प्रकारेण वस्तुगत्यानागतं पाकं वैशिष्ट्यकोटावन्तर्भाव्य प्रत्यक्षेण गृह्यते इति तद्ग्रह एव पक्षधर्मताग्रहो विवक्षितः। न चैवं पक्षधर्मताग्रह एवानागतस्य पाकस्य विषयत्वादप्रसिद्ध एव पाकः पक्षधर्मताबलात् सिध्यति इत्यग्रिमग्रन्थविरोध इति वाच्यं। विशेष्यतया स्वातन्त्र्येण ततस्तत्सिद्धिरित्यभिप्रायात्। न च समानाधिकरणमित्यत्राधिकरणं विशेषणमतस्तदुपस्थितिं विना कथं विशिष्ट-

उक्तनियमबलेन दण्डादिप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वावश्यकत्वादिति वाच्यं। तत्प्रकारकसंवादीच्छाया एव तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमेन पाकत्ववद्विशेष्यकत्व-दण्डवद्विशेष्यकत्वादिरूपस्य संवादित्वस्यापि कार्य्यतावच्छेदके निवेशात्। न च तथापि पाकत्वप्रकारकघटादिभ्रमात् पाकत्वप्रकारकपाकेच्छापत्तिरिति वाच्यं। परैः भ्रमानभ्युपगमात् तदभ्युपगमे च पाकत्वादिमद्विशेष्यकत्वादिरूपसंवादित्वं कारणतावच्छेदकेऽपि प्रवेशनीयं घटत्वादिप्रकारक-यत्किञ्चिद्घटादिज्ञानात् घटत्वादिरूपेण घटान्तरे इच्छोत्पत्तेश्च प्रकृतवदिष्टत्वात्, तथाप्युक्तनियमबलात् पाकत्वादिप्रकारकेच्छां प्रति पाकत्वादिप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे ध्रुवे उक्तातिप्रसङ्ग-व्यभिचारयोर्वारणाय पाकत्वप्रकारक-तत्तत्पाकविशेष्यकज्ञानत्वेन पाकत्वप्रकारक-तत्तत्पा-

---

धीरिति वाच्यं। गुरुनये विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणान्तरबोधादेव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपूर्वविशेषणविषयत्वसौकर्यादित्यपास्तं। असन्निकृष्टपर्वतविषयानुमित्यापत्तेः तथापि पर्वतत्वं धूमसमानाधिकरणमिति प्रकारेणासन्निकृष्टं पर्वतं वैशिष्ट्यकोटावन्तर्भाव्य पक्षधर्मताग्रहसम्भवात्। अन्ये तु सिद्ध एव पाके पाकत्वावच्छेदेन पक्षधर्मताज्ञानं समानप्रकारकज्ञानस्यैव विरोधितया विशेषतो व्यतिरेकग्रहेऽपि सामान्यतोऽन्वयधीसम्भवात् असंसर्गाग्रहवत्। न चैवं पक्षधर्मताभ्रमादनुमितिभ्रमापत्त्या विसंवादिप्रवृत्त्यापत्तिः पाकत्वाधिकरणाधिकरणत्वलक्षणपरम्परासम्बन्धस्य विद्यमानस्यैव विषयीकरणेन प्रतीतेरभ्रान्तत्वात्। अतएव चैकाकारमपि लोहितः स्फटिक इत्यादिज्ञानं संसर्गभेदेन प्रमा अप्रमा चेति सर्वदर्शनसिद्धान्तविषयाबाधेन पक्षधर्मताभ्रमेऽप्यनुमितिप्रमात्वाच्च। न चैवं साध्यभानमपि परम्परासम्बन्धेन सिद्धपाकविषयकमेवास्तु तत् कुतोऽनागतलाभ इति वाच्यं। यत्सम्बन्धपुर-

कविशेष्यकेच्छात्वेन कार्य्य-कारणभावः समवायघटितसामानाधिक-
रण्यं प्रत्यासत्तिः । यद्वा तत्पुरुषीयपाकत्वप्रकारकज्ञानत्वेन तत्-
पुरुषीयपाकत्वप्रकारकेच्छात्वेन पाकत्ववद्वृत्तिविशेष्यत्वं प्रत्यासत्तिः
इत्यादिकरूपेणैव कार्य्य-कारणभावः कल्प्यते, न तु समवायघटित-
सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या पाकत्वप्रकारकज्ञानत्व-पाकत्वप्रकारक-
पाकत्वाश्रयविशेष्यकेच्छात्वादिना, भिन्नविशेष्यकज्ञानव्यावृत्तकारणत्वे
सम्भवति तत्साधारणकारणत्वकल्पनागुरुत्वेन लाघवस्याप्यकिञ्चित्कर-
त्वात्, अन्यथा जितं जतीष्टसाधनताज्ञानहेतुत्ववादिनेत्यभिप्रायः ।
यदप्ययं पाकः पाकपूर्ववर्त्ती पाकत्वात्, अयं कालः पाकप्रागभा-
ववान् सृष्टिकालत्वात्, अयं प्रागभावः पाकप्रतियोगिकः पाकेतरा-
प्रतियोगिकत्वे सत्यभावत्वात्[१] इत्यनुमानात् पाकः प्रमेय इत्यादौ

[१] तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकप्रवृत्तिं प्रति तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकज्ञानस्य
हेतुत्वादिति भावः ।

कारेण हि व्याप्तिज्ञाने सामानाधिकरण्यप्रतियोगितया साध्यं विषयस्त-
द्व्याप्तिधीजन्यायामनुमितौ तेनैव सम्बन्धेन पक्षे साध्यं भासतेऽन्यथानुमितौ
सम्बन्धभाने नियमो न स्यात् प्रकृते च कृतिसाध्यत्वेन साक्षात्सम्बन्धेन
व्याप्तिर्गृहीतेति कथं तत्परम्परासम्बन्धोऽनुमितिविषयस्तथा च सिद्धे बाध-
एवेत्यनागतसिद्धिः । न च परम्परासम्बन्धघटकानागतत्वस्याभाने दोषतादव-
स्थ्यमिति वाच्यं । वैशिष्ट्यस्याज्ञातस्यैव विशिष्टज्ञानविषयत्वाभ्युपगमादिति
वदन्ति । तदपि चिन्त्यं, तन्मते हेतोरपि कालघटिततयाऽप्रसिद्धत्वेन परम्परा-
सम्बन्धेनापि तद्विशिष्टबुद्ध्यसम्भवात् विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं विना
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधासम्भवात् । किञ्चैवमसन्निकृष्टपर्वतानुमित्यापत्तिदुर्वारा
तत्रापि सन्निकृष्टे पर्वते धूमाभावग्रहेऽपि पर्वतत्वाधिकरणाधिकरणत्वपर-

ति। अत्र ब्रूमः। पाके कृतिसाध्यत्वं सिध्यत् सिद्धे बाधात् अनागतपाकमादाय सिध्यति। पक्षतावच्छे-

---

पाकादिपदाच्च अनागतपाकस्यापि ज्ञानं सम्भवति परनये पक्षधर्म्मतावच्छेदकसाध्यव्याप्तिप्रसिद्धेः योग्यतावशादन्यसाध्यस्याप्युपस्थितेश्चानुमिति-शाब्दबोधयोरनङ्गत्वात्, तथापि यस्य न तादृशानुमानाद्यवतारस्तस्य प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारमाह, 'अत्र ब्रूम इति, 'पाके' पाकत्वविशिष्टे, 'सिद्धे बाधात्' सिद्ध एव बाधज्ञानात्, अनागतपाके बाधज्ञानविरहादिति यावत्, 'अनागतपाकमिति अज्ञातमप्यनागतपाकमित्यर्थः, 'सिद्धे बाधादिति यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते पाकत्वरूपेण अनागतपाकज्ञाने सिद्धे बाधज्ञानस्यानुपयोगात्। न चानागतपाकमात्रविशेष्यकज्ञानार्थं तदुपयोग इति वाच्यं। तन्मात्रविशेष्यकज्ञानाभावेऽपि क्षतिविरहात्। किञ्च सिद्धे बाधज्ञानं सिद्धपाकत्वेन पाकत्वेन वा, नाद्यः, तत्सत्त्वेऽपि पाकत्वेन सिद्धपाकज्ञानसम्भवात्, न द्वितीयः तन्मते भिन्नधर्म्मिकस्यापि समानधर्म्मि-

---

सम्बन्धेन धूमविशिष्टप्रत्ययसम्भवात्। नचेष्टापत्तिः, तदा तत्र वह्न्यर्थिप्रवृत्त्यापत्तेः। अथ यत्सम्बन्धपुरस्कारेण व्याप्तिग्रहे सामानाधिकरण्यप्रतियोगितया हेतुभानं तेन सम्बन्धेन पक्षधर्म्मताज्ञानमनुमितिप्रयोजकमन्यथातिप्रसङ्गात् धूमे च संयोगरूपसाक्षात्सम्बन्धस्तथा तथाच परम्परासम्बन्धेन तज्ज्ञानमकिञ्चित्करमिति चेत्, हन्तैवं प्रकृतेऽपि हेतुसाक्षात्सम्बन्धपुरस्कारेण व्याप्तिग्रह इति परम्परासम्बन्धेन तज्ज्ञानमकिञ्चित्करमिति तुल्यं। अपि च सिद्धपाके परम्परासम्बन्धेन यदि हेतुभानं तदा समानप्रकारकज्ञानस्यैव विरोधित्वमित्यभिधानं व्यर्थं सिद्धपाकत्वावच्छेदेनापि परम्परासम्बन्धेन

दकधर्मसामानाधिकरण्यं साध्यमानस्य लिङ्गेन सिद्ध्यतीत्यनुमाने क्लृप्तत्वात् यथा प्रसिद्धवह्निबाधेऽपि वह्निमात्रं न बाधितं इत्यप्रसिद्धोऽपि वह्निः सिध्यति तथा प्रसिद्धपाके कृतिसाध्यत्वबाधेऽपि पाकमात्रे न बाधित-

तावच्छेदककबाधज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तत्सत्त्वे पाकत्वेनानागतपाकज्ञानस्याप्यसम्भवादिति ध्येयं। ननु पक्षतावच्छेदकरूपेण तदुपस्थितिं विना कथं तत्रानुमितिरित्यत आह, 'पक्षेति पक्षतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यमित्यर्थः, 'साध्यमानस्य' साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य, 'इत्यनुमाने क्लृप्तत्वादिति इत्यस्यैव अनुमानक्लृप्तत्वादित्यर्थः, न तु पक्षतावच्छेदकरूपेणोपस्थिते साध्यतावच्छेदकरूपेणोपस्थितस्य वैशिष्ट्यं सिध्यतीति क्लृप्तमिति भावः। इदञ्च 'यथेत्यादौ हेतुः, 'पाकमात्रे' पाकत्वावच्छिन्ने, तथाच पक्षतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेवानुमितिहेतुः न तु तत्पक्षकानुमितौ तज्ज्ञानमिति भावः। ननु तथापि कुत्र हेतुसत्तापरामर्शः सिद्धे इदानीन्तनत्वघटितहेतोर्बाधात् अनागते

हेतुग्रहसम्भवात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावग्रहस्यैव तत्सम्बन्धविषयकतज्ज्ञानविरोधित्वात्। अतएव साक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नलौहित्याभावनिश्चयेऽपि परम्परासम्बन्धविषयकं लोहितः स्फटिक इत्यादि ज्ञानं सर्व्वसिद्धं तस्मादप्रसिद्धपाकसिद्धिरिति चिन्ता। यत्तु सुखवत्त्वप्रकारकसिद्धसुखज्ञानादिच्छास्वाभाव्यादनागते सुखे इच्छासमानप्रकारकत्वस्यैव तन्मते नियामकत्वात् ततस्तदिच्छाग्राहिणा मनसा तद्विशेषणतया अनागतसुखज्ञानं ततस्तत्पक्षकभोजनसाध्यत्वानुमित्या पक्षधर्म्मताबलादनागतभोजनसिद्धौ तत्पक्षकौदनसाध्यत्वानुमानानन्तरं तत्पक्षकपाकसाध्यत्वानुमानेनोक्तरीत्यानागत-

च ज्ञातुमशक्यत्वात् तदिन्द्रियसन्निकर्षविरहात्। न चायं पाकः पाकप्रागभावकालीनः पाकत्वात् अयं कालः पाकप्रागभाववान् कालत्वात् इत्याद्यनुमित्या पक्षधर्म्मताबलादनागतपाकसिद्धौ तत्रैव हेतुसत्ताग्रहसम्भव इति वाच्यं। तस्य ज्ञानेऽपि तत्र लिङ्गवैशिष्ट्य-ग्रहाभावात् परैर्ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वानभ्युपगमात् 'अज्ञातमप्यनागतं पाकमादाय सिध्यतीति' सूक्तोक्तासङ्गतेश्च पक्षधर्म्मताज्ञानानुरोधे-नानागतपाकज्ञानस्यावश्यकत्वात्। अथ सिद्धपाके तत्तत्पाकत्वेन हेतोर्बाधग्रहेऽपि पाकत्वप्रकारेण तत्रैव हेतुसत्त्वज्ञानं स्यात् समान-प्रकारकज्ञानस्यैव विरोधित्वात्। न चैवमनुमितिरपि सिद्ध एव स्यात् न त्वनागतपाके तथाच तज्ज्ञानाभावेन तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति[1] वाच्यं। समानप्रकारकहेतुसत्ताज्ञानस्यैव अनुमिति-

[1] तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकप्रवृत्तिं प्रति तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः।

पक्षसिद्धौ कृतिसाध्यत्वानुमानं। यद्वा इष्टसाधनत्वहेतुत्वानुरोधेन तादृश-सुखोपस्थित्यावश्यकत्वे तत्सुखं पाकसाध्यौदनसाध्यभोजनसाध्यमित्यनुमित्या तत्तद्वैवावच्छेदकतया अनागतपाकादिभानमिति तच्चिन्त्यं, ज्ञानस्याप्रत्यास-त्तित्वादिनां गुरूणामिच्छाप्रत्यासत्तित्वानभ्युपगमात् न्यायनयेऽपि तदनङ्गी-कारात् कथं तर्हि सुखमिच्छामीति धीः। न च गुरूणां विशिष्टवैशिष्ट्य-निर्व्वाहाय विशेषणतावच्छेदकधीध्रौव्ये तत एव तदुत्पत्तिरिति वाच्यं। विशेषणतावच्छेदकज्ञानेन हि नेच्छाविषयो विषयीकृत इति सिद्धसुखविषयं सुखमिच्छामीति ज्ञानं स्यान्न त्विच्छाविषयसुखविषयं तथात्वे वा अन्यथा-ख्यात्यापत्तेरिति चेत्, पाककृतौ मानसप्रत्यक्षायां पाकस्यैवेति तदभिधाना-

हेतुतया सिद्धवदसिद्धेऽप्यनुमित्युत्पत्तौ बाधकाभावात् सामग्र्या-अविशिष्टत्वात्। न च समानप्रकारकहेतुमत्तापरामर्शस्यैवानुमिति-हेतुत्वे द्रव्यत्वरूपेण पर्व्वते वह्निव्याप्यधूमवत्तापरामर्शात् द्रव्यत्वरूपेण ह्रदादौ वह्नेरनुमित्यापत्तिः इष्टापत्तावन्यथाख्यातिस्वीकारापत्ति-रिति वाच्यं। द्रव्यत्वादिप्रकारकपरामर्शस्य हि द्रव्यत्वादिप्रकार-कतत्तद्व्यक्तिपक्षकानुमितित्वं कार्य्यतावच्छेदकं तत्तद्व्यक्तिभेदेनानन्त-कार्य्य-कारणभावस्य समानविषयकत्वेन हेतुत्ववादिनामपि समान-त्वात् कारणतावच्छेदकेऽपि तन्मते तत्तद्व्यक्तिप्रवेशस्य पुनरधिकत्वात् प्रामाणिकतया अनन्तकार्य्य-कारणभावस्याप्यदोषत्वाच्च तथाच ह्रदा-दिव्यक्त्यन्तर्भावेन तन्मते कार्य्य-कारणभावस्याकल्पनादेव द्रव्यत्वादि-रूपेण ह्रदादौ न वह्न्यनुमितिरिति चेत्, न, पाकत्वरूपेणापि सिद्धपाके हेतोर्बाधग्रहे प्रवृत्तिविरहापत्तेः तत्र सामान्यरूपेणापि

दिच्छायां न विषयविशिष्टानुभव इच्छा-कृत्योस्तुल्यत्वात्, किन्तु तटस्थ-विशेषणतावच्छेदकज्ञानोपस्थितसिद्धसुखासंसर्गाग्रहमात्रमिति नेच्छाप्रत्या-सत्तिरतो नोक्तप्रकारः। न्यायनये तटस्थविशेषणज्ञानोपस्थितासिद्धसुखा-संसर्गाग्रहात्तथा धीः। अस्तु वा ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिरित्यत्र ज्ञानपदस्य सविषयपरतया इच्छादिकमपि प्रत्यासत्तिः, गुरूणान्तु न तथा अपसिद्धा-न्तादिति। वयन्तु ब्रूमः, मीमांसकानां नैयायिकानां वा अनागतगोचरं ज्ञानमस्तीत्यविवादं, भविष्यति पाको भविष्यति वृष्टिरित्यनुभवात् तदुपायः सामान्यलक्षणा वानुमानं वा तदप्यतीतानागतविषयकव्याप्तिज्ञानजन्यं प्रसिद्धमात्रविषयकव्याप्तिग्रहजन्यं वेति विवादः, एवञ्च वर्त्तमानः पाकः पाकपूर्व्ववर्त्ती पाकत्वादथ वा वर्त्तमानदिनं पाकप्रागभाववदित्यादिना पक्ष-धर्म्मताबलादनागतपाकसिद्धौ कृतिसाध्यत्वानुमानं। न च चरमपाकादौ

नित्यप्रसिद्धं पाकमादाय तत्सिध्यति, अप्रसिद्धयोः पक्ष-साध्ययोः सिद्धावविशेषात्, तस्मात् असिद्धस्य क्वचित्

परामर्शासम्भवात्[१] सिद्धपाके इदानीन्तनत्वघटितहेतुसत्त्वाज्ञाना-नुमानेऽन्यथाख्यात्यापत्तेश्च । किञ्च यत्र सिद्धपाकोऽपि न सन्नि-कृष्टस्तत्र सिद्धपाकेऽपि परामर्शासम्भवात् प्रवृत्तिविलयापत्तेरिति । नैवं, तन्मते हि पक्षतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं पक्षतावच्छेदकाव-च्छिन्नाकाङ्क्षीभूय हेतुतावच्छेदकरूपेण साध्यव्याप्यतयोपस्थितस्य हेतोः पक्षतावच्छेदकरूपेणासंसर्गाग्रहस्य[२] पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्ष-

---

(१) समानप्रकारकबाधनिश्चयस्य सत्त्वादिति भावः ।

(२) पक्षतावच्छेदकरूपेण यो बाधनिश्चयस्तदभावस्येत्यर्थः ।

धर्मिताग्रहः, परेषां सदाप्रलयानङ्गीकारेण चरमत्वासिद्धेः तद्विशेषस्य वा हेतुत्वं अन्यदा न्यायनयेऽपि तदनुमानं न स्यात् सामान्यलक्षणा च यद्यस्ति तदोभयत्र मते नास्ति चेत्तदाप्युभयत्र, न त्वभ्युपगमसाधीनं तस्यावबोधकत्वं, एवञ्च धर्मविशिष्टानागतसुखानुमितौ तत्र भोजनसाध्यत्वाद्यनुमित्याप्यनागतभोजना-नुमितौ न कोऽपि दोषः अन्यथैतत्सन्ध्यायामहं कृतिसाध्यसन्ध्यावन्दन-वानित्यनुमितावप्यनागतसन्ध्यावन्दनभानं न स्यात्, यदि च विशेषणतावच्छेद-कग्रहणादपूर्व्वसिद्धिः समानप्रकारकत्वेनेति मन्यसे तदा तुल्यं, एवञ्चानागत-पाकत्वे पक्षधर्म्मताग्रहसम्भवादसंसर्गाग्रहाद्यनुमितिसामग्र्यन्तरकल्पन-प्रयासादि तन्नित्यप्रसिद्धमित्यसङ्गतमेवेति संक्षेपः । 'प्रसिद्धपाक' इति, यद्यपि तदानीं साध्यं न तत्र बाधितं, तथापि कालिकव्याप्त्या तदा कृतिसाध्यत्वा-नुमितौ बाधः, अतएव तदा तत्र पक्षधर्म्मताग्रहानुपपत्तिरपीति भावः । 'तस्मादिति, 'असिद्धस्य' पर्व्वतीयवह्नेः, 'सिद्धस्य' गोत्वादेः, तृतीयमुदाहरणं प्रकृतमेव बोध्यं इति प्रकाशः ।

तावच्छेदकाश्रयेऽनुमितौ हेतुर्न तु विशिष्टपरामर्शः प्रकृतान्य-थानुपपत्त्या गौरवस्यापि स्वीकारात्, समूहालम्बनवारणाय पक्ष-तावच्छेदकावच्छिन्नसाकाङ्क्षीभूयेत्युपस्थितिविशेषणं, आकाङ्क्षा च तन्मते समूहालम्बनव्यावृत्तमुपस्थितिनिष्ठं पदार्थान्तरं, तच्चासंसर्ग-ग्रहकालीनोपस्थितावपि नैवोपेयते नातोऽसंसर्गाग्रहोपादानवैयर्थ्यं। न चैवं पर्व्वतत्वरूपेण एकस्मिन् पर्व्वते वह्निव्याप्यधूमासंसर्गग्रहे पर्व्वतत्वरूपेण व्यक्त्यन्तरेऽप्यनुमितिर्न स्यादिति वाच्यं। भिन्नधर्म्मि-कस्यापि समानधर्म्मितावच्छेदककासंसर्गग्रहस्य प्रतिबन्धकतया विशिष्टपरामर्शाभावेन नैयायिकैरपि तत्रानुमित्यनभ्युपगमात्। अस्तु वा पक्षतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं तद्व्यक्तिसाकाङ्क्षीभूय हेतुताव-च्छेदकरूपेण साध्यव्याप्यतया उपस्थितस्य हेतोः पक्षतावच्छेदकरूपेण तद्व्यक्तावसंसर्गाग्रहस्य पक्षतावच्छेदकरूपेण तद्व्यक्तावनुमितौ हेतुः, तेन भिन्नधर्म्मिकासंसर्गग्रहस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः। न चैवं सामग्र्य-भावेनान्यथाख्यातिनिराकरणमसङ्गतं स्यात् ह्रदेऽप्येतादृशवह्न्याद्यनु-मितिसामग्रीसम्भवादिति वाच्यं। पक्षतावच्छेदकभेदेन साध्यताव-च्छेदकसम्बन्धादिभेदेन च कार्य्य-कारणभावभेदात् ह्रदत्वाद्यवच्छिन्न-पक्षकसंयोगसंसर्गकवह्न्यनुमितेः परनयेऽस्वीकृततया तदन्तर्भावेन कार्य्य-कारणभावकल्पनाविरहादेव तन्मये ह्रदादौ वह्न्याद्यनुमि-त्यनुत्पत्तेः। न च तथापि ह्रदादौ द्रव्यत्वादिपक्षतावच्छेदकक-वह्न्याद्यनुमितिप्रसङ्गो दुर्व्वारः द्रव्यत्वादिपक्षतावच्छेदककपर्व्वतादि-पक्षकवह्न्यनुमित्यनुरोधेन तदन्तर्भावेन कार्य्य-कारणभावस्यावश्यक-दिति वाच्यं। उक्तक्रमेण पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नतत्तद्व्यक्तिपक्षका-

नुमितित्वस्यैव कार्य्यतावच्छेदकतया तदतिप्रसङ्गस्यापि निरासात् । यद्वा वह्निविशिष्टबुद्धिं प्रति वह्निमत्त्वेनैव कारणत्वाभ्युपगमादिति[१] न काप्यनुपपत्तिः ।

मिश्रास्तु सिद्धपाके साक्षात्सम्बन्धेन हेतोर्बाधेऽप्येककालीनत्वादिसम्बन्धयाकथञ्चित्सम्बन्धेन पाकत्वप्रकारेण सिद्धपाके हेतुमत्ताज्ञानादेवासिद्धपाकेऽनुमितिर्हेतुमत्तापरामर्शस्यानायत्या समानप्रकारतानन्तैवानुमितौ हेतुत्वात्, न तु समानविषयत्वेनापि प्रकृतानुपपत्तेः द्रव्यत्वरूपेण पर्व्वते वह्निव्याप्यधूमवत्तापरामर्शात् द्रव्यत्वरूपेण ह्रदे वह्न्यनुमित्यापत्तेश्चोक्तनयेनैव निरासात् । न च येन सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृह्यते तेन सम्बन्धेन पक्षधर्म्मताज्ञानस्यानुमितिहेतुतया कथमेककालीनत्वादिसम्बन्धेन पक्षधर्म्मताज्ञानादनुमितिः तत्सम्बन्धस्य सिद्धपाके सत्त्वात्तेन सम्बन्धेन हेतोर्व्यभिचारितया साक्षात्सम्बन्धेनैव हेतोर्व्याप्यत्वग्रहादिति वाच्यं । गुरुनये येन केनापि सम्बन्धेन पक्षधर्म्मताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वात् व्याप्यताघटकसंयोगसम्बन्धेन धूमस्य पर्व्वते बाधग्रहेऽपि कालिकादिसम्बन्धेन पर्व्वते वह्निव्याप्यधूमवत्तापरामर्शादनुमितेरिष्टत्वात् । न चैवं संयोगेन धूमे वह्निव्याप्यत्वज्ञाने समवायेन तस्य धूमावयवे परामर्शसमानन्तरदशायां धूमावयवेऽपि संयोगेन वह्न्यनुमित्यापत्तेर्बाधदशायामपक्षधर्म्मा हेतुरनैकान्तिको वेतिन्यायेन भ्रमानुमितेर्व्याप्तिपक्षधर्म्मतान्यतरांशे भ्रमजन्यत्वनियमादन्यथाख्यात्यापत्तेश्च तत्रेष्टापत्तेरसम्भवादिति वाच्यं । पक्षतावच्छेदकभेदेन साध्यतावच्छेदकसम्ब-

(१) यद्वेत्यादिः पाठः क०-ग०-घ० पुस्तकेषु नास्ति ।

सिद्धे सिद्धे सिद्धस्य च क्वचित्। अप्रसिद्धस्य चासिद्धे

न्यभेदेन चानुमिति-परामर्शयोः कार्य्य-कारणभावभेदादेवोक्तक्रमेण[1] तन्निरासात्। न च भिन्नधर्म्मिकस्यापि परामर्शस्य हेतुत्वे गौरवात् लाघवात् समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वस्यैवोचितत्वेन पक्षतावच्छेदकभेदेन न कार्य्य कारणभावभेद इति वाच्यं। अन्यथाख्यात्यापत्तिभयेन गौरवस्यापि स्वीकारात् समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वेऽप्रामाण्यज्ञानाभाववैशिष्ट्यस्यापि निर्वक्तुमशक्यत्वाच्चेत्याहुः। तदसत्, व्याप्यताघटकसम्बन्धेन पक्षे बाधग्रहदशायां सम्बन्धान्तरेण हेतुसत्ताज्ञानादनुमितिस्वीकारेऽनुभवविरोधापत्तेः यत्र सिद्धपाकोऽपि न सन्निकृष्टस्तत्र यत्किञ्चित्सम्बन्धेनापि पक्षधर्म्मताज्ञानासम्भवाच्च। किञ्च हेतोरयोग्यघटितत्वेन आविप्रवृत्तिघटितत्वेन च परम्परासम्बन्धेनापि[2] सिद्धपाके कथं तद्विशिष्टप्रत्ययं स्यात् उपनीतभानस्य परैरनभ्युपगमात् पाकत्वेन हेतुना सिद्धपाके परम्परासम्बन्धेन तद्वत्तानुमानस्य सर्व्वत्रावश्यकत्वे मानाभावादिति समासः।

'असिद्धस्य क्वचित्सिद्ध इति, यथा पर्व्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ सिद्धे पर्व्वतेऽसिद्धस्य पर्व्वतीयवह्नेः सिद्धिरिति भावः। 'सिद्धे

---

(१) धूमावयवत्वावच्छिन्नपक्षक-संयोगसंसर्गक-वह्न्यनुमितेस्तन्मतेऽलीकतया तदन्तर्भावेन कार्य्य-कारणभावाकल्पनादेव तन्नये न तादृशानुमित्यापत्तिरित्युक्तक्रम इत्यर्थः।

(२) तदधिकरणकालवृत्तित्वादिरूपसमानकालीनत्वादिसम्बन्धेनापीत्यर्थः।

सिद्धिस्तेनानुमा त्रिधा ॥ अन्यथा* कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षेऽपि पाकादौ कृतिसाध्यत्वं कथमवगम्येत। किञ्च तदादाविष्टसाधनताज्ञानात् कथं दुग्धादाविच्छा सिद्ध-

---

सिद्धस्य च क्वचिदिति, यथायं गौः सास्नावत्त्वादित्यादौ सिद्धे पुरोवर्त्तिनि सिद्धस्य गोत्वस्य सिद्धिरिति भावः। 'अप्रसिद्धस्य चासिद्ध' इति, यथा प्रकृतेऽसिद्धेऽनागतपाकेऽप्रसिद्धस्य उक्तसाध्यस्य सिद्धिरिति भावः। इदमुपलक्षणं अप्रसिद्धे सिद्धस्य च क्वचित् सिद्धिः यथा इदानीं देवदत्तगृहं देवदत्तवत् देवदत्तगृहत्वादित्यादौ ज्ञातेषु देवदत्तगृहेषु पक्षतावच्छेदकैतत्क्षणावच्छेदेन देवदत्तस्य बाधात्तत्रैव एतत्क्षणावच्छिन्नत्वविशिष्टदेवदत्तत्वप्रकारेण एतत्क्षणावच्छिन्नाधिकरणतासम्बन्धेन वा देवदत्तस्यानुमित्यभ्युपगमेऽन्यत्राव्याप्त्या तदितरेष्वेवाज्ञातदेवदत्तगृहादिषु तेन प्रकारेण तेन सम्बन्धेन वा सिद्धस्य देवदत्तस्यानुमितिरिति चतुर्थप्रकारोऽपि द्रष्टव्यः। न्यायनये तु प्रकारद्वयमेव तृतीयप्रकारस्तु नास्ति सामान्यलक्षणया सर्व्वत्र सिद्ध एव साध्यसिद्धेरिति द्रष्टव्यं। 'अन्यथा' उक्तप्रणाल्या अनागतपाके कृतिसाध्यत्वज्ञानानभ्युपगमे, 'कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षेऽपीति कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानयोर्हेतुतापक्षेऽपीत्यर्थः,

---

* 'अन्यथेति, सामान्यलक्षणा नास्तीत्यभिमानः। यदि कृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकं इष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति ब्रूयात् तत्राह, 'किञ्चेति। 'तदीति। यद्यपि सिद्धपाकविषयकं कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानं नेच्छाप्रकारीभूतज्ञानान्तरभविष्यत्ताद्रूपकृतिसाध्यत्वप्रकारकमिति तद्भिन्नप्रकारक-

त्वस्येच्छाविरोधित्वात् अनागतस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्। अतएव सिद्धासिद्धविषयत्वनिरासेन सुखादिज्ञानात् फलेऽपि नेच्छेति न दृष्ट्यादाविष्टसाधनतापि। न च दृष्ट्यादिसाध्येष्टज्ञानात् दृष्ट्यादाविच्छा, इच्छायाः सिद्धासिद्धदृष्ट्यादितत्फलविषयत्वविकल्पग्रासात्। अथ सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या दृष्ट्यादित्वेन सुखादित्वेन च सिद्धासिद्धदृष्ट्यादि-तत्फलविषयकं ज्ञानमुत्पन्नं तेन सिद्धं विरोधिनं त्यक्त्वा असिद्धविषयेच्छोत्पद्यते, यदि च सामान्यलक्षणा नास्ति तदा येन रूपेणेष्टसाधनत्वग्रहः तेन रूपेण ज्ञाते सिद्धे वेच्छोत्पद्यते, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तादृशज्ञानस्य तादृशेच्छाजनकत्वावधा-

'पाकादौ' अनागतपाकादौ। 'सिद्धासिद्धेति उत्क्रमेण इच्छायाः सिद्धासिद्धविषयत्वनिरासेन इत्यर्थः, अतएव साध्येष्टकत्वज्ञानमिच्छाहेतुरिति मतान्तरमपि न सम्भवतीत्याह, 'न चेति न वेत्यर्थः, 'सिद्धासिद्धेति तत्फलेऽप्यन्वितं, 'ग्रासादिति सिद्धे सिद्धत्वज्ञानस्य विरोधित्वेनासिद्धस्य च ज्ञानाभावेन इच्छाविषयत्वासम्भवादिति भावः। 'नास्ति' प्रत्यासत्तिर्न भवति, 'तादृशज्ञानस्य' भिन्नविशेष्यकस्यापि तत्प्रकारकज्ञानस्य, 'तादृशेच्छेति तत्प्रकारकेच्छेत्यर्थः, 'पाक-

तया तस्येच्छाजनकत्वानुपपत्तिरन्यथा अप्रसिद्धपाकविशेष्यककृतिसाध्यतानुसरणमनर्थकं। तथापि चिकीर्षा च कालासम्भिन्नविषया न तु भाविनं

रणात् सुखेच्छायामप्येवं इति चेत्, तर्हि ममापि पाकत्वावच्छेदेन कृतिसाध्यताज्ञानादनागते चिकीर्षा तच्च ज्ञानं सकलपाकविषयं सन्निकृष्टपाकविषयं वेत्यन्यदेतत्। बालस्य व्याप्त्याद्यग्रहेऽप्याद्या प्रवृत्तिर्जीवनादृष्टोद्बोधितजन्मान्तरसंस्कारजन्यात् स्तनपानं कार्य्यमिति स्मरणात् तत्रापीष्टसाधनतास्मरणात् तच्च

त्वावच्छेदेनेति पाकत्वप्रकारेणेत्यर्थः, 'कृतिसाध्यताज्ञानात्' इदानीन्तनकृतिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहात्, यथाश्रुते सामान्यतः कृतिसाध्यत्वज्ञानं न प्रवर्त्तकं किन्तु इदानीन्तनमत्कृतिसाध्यत्वज्ञानमेव तच्च पाकत्वप्रकारेण सिद्धपाके भविष्यति असिद्धपाके वा, नाद्यः अन्यथासिद्ध्यापत्तेः, नान्त्यः असम्भवादित्यसङ्गत्यापत्तेः, 'तच्च ज्ञानं' तदसंसर्गाग्रहसहितं ज्ञानं, 'सकलेति, सिद्धपाके तत्तत्पाकत्वरूपेण विशेषदर्शनात् तदसंसर्गग्रहसत्त्वेऽपि सामान्यतोऽसंसर्गाग्रहसत्त्वे बाधकाभावात् तद्धर्मावच्छेदेन विद्यमानासंसर्गस्याग्रह एव विसंवादिप्रवृत्तिहेतुरिति नात्र विसंवादिप्रवृत्तिरिति भावः। नन्वेवं बालस्य स्तनपाने कथं प्रथमा प्रवृत्तिस्तस्य व्याप्त्यादिज्ञानाभावेन स्तनपाने कृतिसाध्यत्वज्ञानासम्भवात् इत्यत आह, 'बालस्येति, 'स्मरणादिति। न च स्मरणे सिद्धस्तनपानमेव विषयः न त्वनागतस्तनपानं तस्य

इच्छासाधयामीत्याकारेति मतेनेदं बोध्यं। 'स्तनपानमिति, स्मरणस्य सर्वविशेषणवत्त्वप्रतिसन्धानजन्यत्वाभावात् ततः कथं प्रवृत्तिरित्यत्रोक्तमधस्तात् इति प्रकाशः।

पूर्वजन्मनि कृतिसाध्यत्वेनाननुभवात् तथाच तस्मात् कथमनागतस्तनपाने प्रवृत्तिरिति वाच्यं। पूर्वजन्मनि स्तनपानेऽनुमानात् कृतिसाध्यत्वं सिद्ध्यदुत्क्रमेणानागतस्तनपानेऽपि तत्सिद्धेः। ननु तथापि तादृशस्मरणं कथं प्रवर्त्तकं कृताविदानीन्तनत्वान्तर्भावेन ज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् स्मरणस्य च पूर्वाननुभूतेदानीन्तनत्वविषयत्वासम्भवात्, किञ्चेष्टसाधनताज्ञानजन्यं कार्य्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकं, न च स्मरणं तज्जन्यं। न च तज्जन्यत्वं तत्प्रयोज्यत्वं स्मरणमपि जन्मान्तरीयकार्य्यतानुभवद्वारा तत्प्रयोज्यमिति वाच्यं। तथा सति सज्ज्ञानबाधस्यापि कालान्तरानुभूतकार्य्यतास्मरणाच्चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्त्यापत्तेः, तृप्तस्यापि कालान्तरानुभूतकृतिसाध्यतास्मरणाद्भोजने प्रवृत्त्यापत्तेश्चेति, मैवं, कृतावुपस्थितेदानीन्तनत्वासंसर्गाग्रहसहकृतस्वप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्यैव परनये प्रवृत्तिहेतुत्वात् तच्च प्रकृतेऽप्यस्ति तन्मते ज्ञानमात्रस्यैव स्वोत्पत्तिकालविषयत्वनियमेन ज्ञानसामान्यसामग्रीमर्य्यादया उपस्थितस्य इदानीन्तनत्वस्य कृतावसंसर्गाग्रहात् केवलकृतिसाध्यतास्मरणाच्च, न वा द्वितीयोऽपि दोषः, इष्टसाधनताज्ञानजन्यपदेन प्रवृत्तिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नागृहीतासंसर्गकेष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्वस्य विवक्षितत्वात्, वैशिष्ट्यञ्च एकक्षणावच्छेदेन एकात्मवृत्तित्वं तच्च प्रकृतेऽप्यस्ति बालस्य जन्मान्तरानुभूतस्तनपाननिष्ठसुखविशेषसाधनतास्मरणसत्त्वेन तत्सुखविशेषे इदानीमिच्छासत्त्वेन च स्वरूपसदिदानीन्तनेच्छाविषयसाधनताज्ञानस्य सत्त्वादिति भावः।

केचित्तु तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिं प्रति तदानीन्तनतत्पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताधीः तादृशप्रवृत्तिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा च हेतु-

प्रवृत्तिः अनन्यगतिकत्वात्। न च जन्मान्तरेऽपि पर्य्य-

रिति कालभेदेन पुरुषभेदेन च प्रवृत्तिं प्रति चिकीर्षा-कृति-साध्यताज्ञानयोः कार्य्य-कारणभावभेदादाद्यप्रवृत्तिस्थले चिकीर्षायां कृतिसाध्यताज्ञाने च कृताविदानीन्तनत्वविशेषणं नोपादेयं गौरवान् मानाभावाच्च किन्तु तत्कालीनस्तनपानगोचरप्रवृत्तौ स्वकृतिसाध्यता-ज्ञानं तत्प्रकारकेच्छा च हेतुर्लाघवात्, एवं तत्कालीन-तत्पुरुषीय-स्तनपानगोचरप्रवृत्तिं प्रति कृतिसाध्यताज्ञानस्य कारणतायामिष्ट-साधनताज्ञानजन्यत्वमिष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्वं वा विशेषणमपि कृतिसाध्यताज्ञाने नोपादेयं मानाभावाद्गौरवाच्च, तथाच बालकस्य इष्टसाधनताज्ञानाभावेऽपि न क्षतिः। न चैवं चिकीर्षास्थलेऽपि तत्कालीन-तत्पुरुषीयचिकीर्षां प्रति तत्कालीन-तत्पुरुषीयेच्छा-विषयसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताबुद्धेरेव[1] हेतुत्वात् इष्टसाधन-ताज्ञानं विना कथं तत्र चिकीर्षेति वाच्यं। चिकीर्षास्थलेऽपि तत्कालीन-तत्पुरुषीयचिकीर्षां प्रति तत्कालीन-तत्पुरुषीयकृति-साध्यताज्ञानं हेतुरिति कालभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य्य-कारण-भावभेदादाद्यचिकीर्षास्थले इदानीन्त्वस्य जन्यान्तस्याप्यनुपादेय-त्वात्[2]। न चैवं ज्ञानमात्रमेव तत्र हेतुरस्तु किं कृतिसाध्यतास्मरण-कल्पनेन इति वाच्यं। प्रवृत्तिसामान्यं प्रति सामान्यतः प्रवृत्ति-

(1) न च तथापि चिकीर्षां प्रति तादृशज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानस्यैवेति ख०, ग०।

(2) तादृशविशेषणस्यानुपादेयत्वादिति ख०।

नुयोगः। जन्मधाराया अनादित्वात् प्रत्यक्षानुमान-मूलकत्वाच्च नान्धपरम्परा। वस्तुतस्तु* शुष्ककण्ठतया बालो दुःखमनुभवन् विरोधितया सुखं स्मरति, ततः

साध्यताबुद्धेर्हेतुत्वात्। न च फलेच्छायाः चिकीर्षां प्रति पृथगेव हेतुत्वादिष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षां प्रति कालाद्यन्तर्भावेन न कार्य्य-कारणभाव इति वाच्यं। तत्कालीन-तत्पुरुषीयेच्छात्वेन फलेच्छा कारणतावच्छेदिकैव न तु पृथक्कारणमिति प्राचीननैयायिकस्येव मीमांसकस्यापि सिद्धान्तादिति प्राञ्चः।

'तत्रापीति, 'तत्र' नैयायिकस्य, 'इष्टसाधनत्वस्मरणात्' इति-साध्यताविशिष्टेष्टसाधनतास्मरणात्, न तु व्याप्तिस्मरणस्य कल्पनं गौरवग्रस्तत्वादिति भावः। ननु जन्मान्तरेऽपि स्तनपाने कथं प्रथमं कार्य्यताज्ञानमित्यत आह, 'जन्मान्तरेऽपीति, 'जन्मधाराया-इति, तथाच तत्रापि जन्मान्तरानुभूतकार्य्यत्वस्मृतिरेव मूलमिति भावः। नन्वाद्यप्रवृत्तेः सर्व्वत्रैव स्मरणमूलकत्वे प्रमाणामूलकत्वप्रसङ्गः स्मरणस्यानुभवान्यत्वेनाप्रमाणत्वादित्यत आह, 'प्रत्यक्षेति स्मरणस्य प्रत्यक्षानुमानमूलकत्वादित्यर्थः, प्रत्यक्षन्तु आद्यप्रवृत्त्यनन्तरं स्तनपाने सति बोध्यं। 'नान्धपरम्परा' न प्रमाणामूलकता। वस्तुतस्तु प्रवर्त्तकतया तवाभिमतमिष्टसाधनताज्ञानमेवाद्यप्रवृत्तौ व्यभिचारीत्याह, 'वस्तुतस्त्विति, 'विरोधितया' द्वेषविरोधिविषयतया इच्छाविषय-

---

* नन्विष्टसाधनतास्मरणमेव कथं तत्र न प्रवर्त्तकमिति विनिगमकमाह, 'वस्तुतस्त्विति। 'विरोधितयेति, विरोध एव सम्बन्धः

सुखत्वज्ञानात् सुखवृत्तिकार्य्यत्वं सुखवृत्तितया, अन्तर-ङ्गत्वात् न तु स्तनपानमिष्टसाधनमिति स्मरणं, सुखा-वृत्तित्वेन वहिरङ्गत्वात् सुखकार्य्यत्वञ्च स्तनपानद्वारा जन्मान्तरानुभूतमिति कार्य्यत्वस्मरणे स्तनपानमपि

तर्येति यावत्, 'सुखत्वज्ञानात्' सुखत्वप्रकारकसुखज्ञानात्, 'सुख-वृत्तिकार्य्यत्वं' सुखनिष्ठकृतिसाध्यत्वं, 'स्मरतीत्यनुषज्यते, 'अन्तरङ्गत्वात्' उपस्थिते साक्षात्सम्बद्धत्वात्, 'न त्विति न तु प्रवर्त्तकतया नैया-यिकाभिमतं स्तनपानत्वावच्छिन्नविशेष्यकं स्तनपानमिष्टसाधनमिति स्मरणमित्यर्थः, 'सुखावृत्तित्वेनेति, इष्टसाधनत्वविशिष्टस्तनपानस्येति शेषः, 'वहिरङ्गत्वात्' उपस्थिते साक्षादसम्बद्धत्वात्। नन्वेवं स्तनपाने कथं प्रवृत्तिः सुखे कृतिजन्यत्वस्मरणेऽपि वहिरङ्गतया स्तनपाने कृति-साध्यत्वास्मरणादित्यत आह, 'सुखकार्य्यत्वञ्चेति सुखनिष्ठकृतिजन्य-त्वञ्चेत्यर्थः, 'स्तनपानद्वारेति स्तनपाननिष्ठकृतिसाध्यत्वान्तर्भावेनेत्यर्थः, सुखस्य हि स्तनपानद्वारैव कृतिजन्यत्वं न तु साक्षात्, स्तनपानद्वारा कृतिजन्यत्वञ्च कृतिनिष्ठान्यथासिद्धनिरूपकत्वे सति कृतिसाध्यस्तन-पाननिष्ठकारणतानिरूपकत्वं लाघवादतः सुखनिष्ठकृतिजन्यत्वस्य स्तनपाननिष्ठत्वेनसाधारणकृतिसाध्यताघटितत्वादिति भावः। 'कार्य्य-त्वस्मरणे' सुखनिष्ठकृतिजन्यत्वस्मरणे, 'स्तनपानमपीति स्तनपाननिष्ठ-

---

संस्कारोद्बोधक इति भावः। 'अन्तरङ्गत्वात्' साक्षात् सम्बद्धत्वात्, 'वहि-रङ्गत्वात्' व्यवहितसम्बद्धत्वात्। नन्वेवमपि स्तनपानकार्य्यत्वं न स्मृतं प्रवृत्ति-प्रयोजकञ्च तदित्याह 'सुखेति, 'कार्य्यत्वस्मरणे' सुखकार्य्यत्वस्मरणे, 'स्तनपान-

विषयः तेन स्तनपाने कार्य्यत्वज्ञानादेव प्रवृत्तिः, इष्टसाधनताज्ञानस्य तदानीं सामग्र्यभावात् एवञ्चाद्यप्रवृत्तौ

कृतिसाध्यत्वमपीत्यर्थः, 'कार्य्यताज्ञानादेवेति प्रवृत्तिविषयतावच्छेदकस्तनपानत्वावच्छिन्नागृहीतासंसर्गकसुखविशेषात्मकेष्टसाधनतास्मरणविशिष्टात् कृतिसाध्यतास्मरणादेवेत्यर्थः, 'प्रवृत्तिः' आद्यप्रवृत्तिः। न च सुखीयकृतिजन्यत्वस्मरणे सिद्धस्तनपानमेव विषयः न त्वनागतस्तनपानं तस्य प्रागननुभवादिति कथमनागतस्तनपाने तस्मात् प्रवृत्तिरिति वाच्यं। परनये विशेषणतावच्छेदकतावच्छेदकरूपेण यत्किञ्चिद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव एकधर्म्मावच्छिन्ननानाविशेषणतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुतया व्यापकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपेण यत्किञ्चिद्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव एकधर्म्मावच्छिन्ननानाविधेयतावच्छेदककानुमितिहेतुतया च अज्ञातस्याप्यनागतस्तनपानस्य जन्मान्तरीयसुखनिष्ठनिरूपकतत्कृतिजन्यत्वानुमितौ विधेयतावच्छेदकतया भानसद्भावात् समानप्रकारतामात्रेण कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुतामते सिद्धगोचरज्ञानादेवासिद्धे इच्छा-प्रवृत्त्योरुपपत्तेश्चेति भावः। 'इष्टसाधनताज्ञानस्येति प्रवर्त्तकतया नैयायिकाभिमतस्य प्रवृत्तिविषयस्तनपानमुख्यविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्येत्यर्थः, सुखीयनिरूपककृतिजन्यतास्मरणे स्तनपानस्य सुखात्मकेष्टसाधनतांशे विशेषणतयैव भानादिति भावः। यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते सुखीयनिरूपककृतिजन्यतास्मरणे तद्घटकतया स्तनपाननिष्ठकृतिसा-

---

मपीति, कार्य्यत्वेनेति शेषः। 'तदानीमिति सुखकार्य्यत्वस्मरणसमय इत्यर्थः।

कार्य्यत्वज्ञानं प्रयोजकं क्लृप्तमित्यग्रेऽपि तदेव प्रवर्त्तकं क्लृप्तत्वात्।

नवीनास्तु ममेदं कृतिसाध्यमिति ज्ञानं न प्रवर्त्तकं अनागतविषये प्रत्यक्षानुमानयोरसम्भवात्, किन्तु

ध्यत्ववत् स्तनपाननिष्ठसुखसाधनत्वस्यापि भानात् अन्यथा प्रवृत्ति-विषयागृहीतासंसर्गकेष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानाभावा-न्नीमांसकनयेऽपि प्रवृत्त्यसम्भवादिति ध्येयं। 'कार्य्यत्वज्ञानं' कार्य्य-त्वज्ञानमेव, 'अग्रेऽपि' स्तनाद्यप्रवृत्तावपि, 'तदेवेति कृतिसाध्यता-ज्ञानमेव, नेष्टसाधनताज्ञानमक्लृप्तत्वादिति भावः। एतच्चापाततः दुग्धीयकृतिजन्यताघटकतया स्तनपाननिष्ठकृतिसाध्यत्वस्मृतेः स्तन-पाननिष्ठसुखसाधनताविषयकत्वेन चिकीर्षाजनकत्वासम्भवात्, परनये साधनताज्ञानस्येच्छाविरोधित्वात् पृथक्स्तननिष्ठकृतिसाध्यत्वस्मरणा-भ्युपगमे च किमपराद्धं पृथक्स्तनपानविशेष्यकेष्टसाधनतास्मृत्या। न चेच्छाविषयविशेष्यकसाधनताज्ञानमेवेच्छाविरोधीति वाच्यं। तथा सति साधनतास्मरणस्येच्छायामविरोधित्वापत्तेरिति ध्येयं।

'ज्ञानं न प्रवर्त्तकमिति अनागतविशेष्यकं मदंशान्तर्भावेन ज्ञानं न प्रवर्त्तकमित्यर्थः, 'प्रत्यक्षेति, सामान्यलक्षणानङ्गीकारात् न

'नवीनास्त्विति, इष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रयोजकत्वाभ्युपगमेन विषभक्षणवत् कृतिजनकस्यापि व्यवच्छेदे तद्व्यवच्छेदाय कामनाज्ञानस्याप्यधिकस्य प्रयो-जकत्वाभ्युपगमो नवीनत्वे वीजं। न चेष्टसाधनताज्ञानं तत्रास्त्येव तृप्तिसाध-नतायास्तत्राप्यक्षतत्वादिति वाच्यं। न हि यदा कदाचिदिच्छाविषयीभूत-

यादृशस्य पुरुषस्य कृतिसाध्यं यद्दृष्टं तादृशत्वमात्मनः प्रतिसन्धाय तत्र प्रवर्त्तते, तथाह्योदनकामस्य तत्साधनताज्ञानवतश्च तण्डुलाद्युपकरणवतः पाकः कृतिसाध्यः अहमपि च तादृश इति ज्ञानात् पाके प्रवर्त्तते। एवञ्चान्यकृतपाके[1] कृतिसाध्यताज्ञानं आत्मनः पाके कृतिसाध्यत्वप्रयोजकविशेषणवत्त्वज्ञानञ्च प्रवर्त्तकं। अन्यत्रापि प्रवृत्तिरेवमेवेत्यनादितैव। अतएव सञ्ज्ञातबाधश्चैत्यवन्दने विषभक्षणे च न प्रवर्त्तते इष्टसाधनताज्ञानवतो हि तत् कृतिसाध्यं। न च सञ्ज्ञातबाध-

---

प्रत्यक्षं नानुमानं पक्षापरिचयादिति भावः। 'अन्यकृतपाक इति, पाकत्वप्रकारेणेति शेषः। 'कृतिसाध्यताज्ञानमिति कृतित्वेन परकीयकृतिसाध्यताज्ञानमित्यर्थः। इदमुपलक्षणं परस्य ओदनकामनावत्त्वदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानयोः ज्ञानमित्यपि बोध्यं। 'पाके कृतिसाध्यत्वेति पाकनिष्ठकृतिसाध्यत्वेत्यर्थः, 'विशेषणवत्त्वज्ञानमिति, तच्च विशेषणं ओदनकामनावत्त्वमेव पाकत्वप्रकारकबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानञ्चेति भावः। 'अन्यत्रापीति अन्यकृतपाकेऽपीत्यर्थः, 'प्रवृत्तिः' अन्यस्य प्रवृत्तिः, 'सञ्ज्ञातबाध इति इष्टसाधनत्व-

---

(१) अन्यकृतिसाध्ये पाक इति क०।

फलसाधनत्वं तत् किन्तु विद्यमानेच्छाविषयीभूतसाधनत्वं तच्च तदानीं तृप्तिकामनाविरहेण नास्त्येवेत्याहुः। वस्तुतोऽग्रे वक्ष्यमाणं गौरवादिकमेव

त्त्व इष्टसाधनताज्ञानवान्। एवं तृप्तीच्छावतोऽपि भोजनं कृतिसाध्यं तृप्तश्च न तृप्तीच्छावत्त्वमात्मन्य- वैतीति न भोजने प्रवर्त्तते।

अतिनवीनास्तु यादृशस्येत्यादौ अविगीतत्वं तत्- कृतौ विशेषणमाहुः। सञ्जातबाधस्तु विषभक्षणं चैत्य-

वत्वादिनिष्टजनकत्वज्ञानवानित्यर्थः, 'इष्टसाधनताज्ञानवतः' बलवद- निष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानवतः, 'तत्' चैत्यवन्दन-विषभक्षणादि, 'इष्टसाधनताज्ञानवान्' बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानवान्, आत्मगतद्दत्त्वं प्रतिसन्दधातीति शेषः विषयबाधादिति भावः[1]। 'तृप्तीच्छावतः' वर्त्तमानतृप्तीच्छावतः, 'तृप्तीच्छावत्त्वं' वर्त्तमानतृप्ती- च्छावत्त्वं, अत्र स्फुटतरोऽस्वरसः सिद्धान्तग्रन्थे स्वयमेव प्रकटयिष्यते[2] इति मन्तव्यं।

'अविगीतत्वमिति बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वमित्यर्थः, तच्च इतरेष्टोत्पन्दनान्तरीयकदुःखाजनकत्वं तेन चैत्यवन्दनस्यापि निरासः

(१) विरोधादिति भाव इति क०।

(२) विवेचयिष्यत इति क०।

नवीनत्वे वीजं। 'अतिनवीनास्त्विति, अत्रापि यथा तृप्तस्य भोजने अविगीत- कृतिसाध्येऽपि तृप्तौ कामनाविरहेणेष्टसाधनत्वज्ञानाभावान्न प्रवृत्तिस्तथैव विषभक्षण-चैत्यवन्दनयोरप्यप्रवृत्तिसम्भवात् अविगीतविशेषणवैयर्थ्यमेवेत्यति- नवीनत्वे वीजं। इयानेव विशेषो यदेकत्र फलेच्छाविरहादिष्टसाधनताज्ञान-

बन्दनञ्च विगीतकृतिताध्यत्वेनैव जानातीति तत्र न प्रवर्त्तते।

प्रवृत्तिविषयश्च सामान्यतः कालासम्भिन्नः पाकादिर्ज्ञायते, प्रवृत्तिमहिम्ना चानागतपाकसिद्धिः, चि-

---

तज्जन्येष्टाभावादिति भावः। 'विगीतकृतीति यथोक्ताविगीतभिन्नपरकीयकृतीत्यर्थः, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य कृतिसाध्यत्वप्रयोजकतया यादृशेत्यनेनैव पृथक्कृतज्ञातबाधवारणात्[१] तद्विशेषणं व्यर्थमित्यस्वरसोऽतिनवीनत्वेन सूचितः।

ननु भवन्मते उक्तदिशा भाविपाकस्य ज्ञानेऽपि न भाविपाकत्वेन ज्ञानमिति कथं तत्र प्रवृत्तिरित्यत आह, 'प्रवृत्तीति कालासम्भिन्नः सन्[२] प्रवृत्तिविषयः, 'पाकादिः' भाविपाकत्वाद्यप्रकारेण प्रवृत्तिविषयीभूतः पाकादिः, 'सामान्यतः' पाकत्वादिप्रकारेण, 'ज्ञायते' इत्यन्वयः, 'प्रवृत्तिमहिम्ना च' प्रवृत्तिसामान्याच्च, 'अनागतपाकसिद्धिः' अनागतपाकज्ञानविषयकत्वसिद्धिः, तथाच भाविपाक-

---

(१) यादृशपदेनैव विगीतत्वस्यापि लाभादिति क०।

(२) भविष्यत्कालावच्छिन्नः सन्नित्यर्थः।

विरहोऽन्यत्र तु तत्साधनताविरहादिति। नन्वनागते प्रवृत्तिस्तथापि न स्यात् अनागताज्ञानादित्यत आह, 'प्रवृत्तीति पाकत्वेन रूपेण सिद्धपाकज्ञानादेव समानप्रकारकतया प्रवृत्तिसाभाव्यादनागतपाकसिद्धिरित्यर्थः,

कीर्षा च कालासम्भिन्नविषया न तु भाविनं कृत्या साधयामीत्याकारैवेति।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे विधिवादपूर्व्वपक्षः॥

त्वादिप्रकारकज्ञानं(१) नोपयुक्तमिति भावः। ननु प्रवृत्त्यर्थं तादृश-ज्ञानं मा स्वीक्रियतां चिकीर्षा तु तादृशज्ञानं विना कथं स्यादित्यत-आह, 'चिकीर्षा चेति चिकीर्षापीत्यर्थः, तथाच तत्रापि तादृश-ज्ञानं नापेक्षितमिति भावः।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये विधिवादपूर्व्वपक्षरहस्यं॥

---

(१) भाविपाकमात्रविषयकत्वादिप्रकारकज्ञानमिति क०।

'चिकीर्षा चेति, 'न तु भाविनमिति, तत्प्रकारकज्ञानासम्भवात् इति भावः इति प्रकाशः।

विधिवादसिद्धान्तः।

अत्रोच्यते। विषभक्षणादिव्यावृत्तं* इतिसाध्यत्वज्ञाने इष्टसाधनत्वं विषयतयावच्छेदकं लाघवात्, न तु स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यत्वं गौरवात्। न च

विधिवादसिद्धान्तरहस्यं।

'विषभक्षणादीति, 'आदिना चैत्यवन्दनादिपरिग्रहः, 'इष्टसाधनत्वमिति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वमित्यर्थः, 'अवच्छेदकं' उपायचिकीर्षाकारणतावच्छेदकं, 'न त्विति न तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्वमित्यर्थः, 'गौरवादिति एककालावच्छेदेन एकात्मवृत्तित्वरूपवैशिष्ट्यप्रवेशे ज्ञानत्वस्य वारद्वयप्रवेशे उभयत्र प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रवेशे च[1] गौर-

(१) एककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वरूपवैशिष्ट्यप्रवेशेन ज्ञानस्य ज्ञानत्वस्य च द्वयप्रवेशेन उभयत्र प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्य च प्रवेशेन चेति ख॰।

* 'विषेति, आदिपदग्राह्यं चैत्यवन्दनादि। न चोभयसिद्धतया तत्प्रतिसन्धानजन्यत्वमेवावच्छेदकं न त्विष्टसाधनत्वविषयकत्वं कल्पनीयत्वादेवञ्च युगपदुपस्थित्यभावेन लघवावतारोऽपीति वाच्यं। यत्र शब्दादनुमानाद्वा दैवादिष्टसाधनत्वोपस्थितिस्तत्र तदवतारसम्भवात्, 'गौरवादिति। न च साधनत्वस्य

सिद्धासिद्धावस्थयोः साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधः, निर्वि-
शेषितयोस्तयोरविरोधात् । पाकोऽसिद्धः साध्यः सिद्धः
साधनञ्चेत्यनुभवात् । तदा साध्यत्वं हि तदा साधन-

तादित्यर्थः । न चैवं पृथगिष्टसाधनताज्ञानसत्त्वे तदविषयककार्य्यता-
ज्ञानात् चिकीर्षा न स्यादिति वाच्यं । इच्छा-तद्विषयसाधनताज्ञान-
कृतिसाध्यताज्ञानानां त्रयाणामेकदावस्थानासम्भवेन सर्व्वत्र समूहाल-
म्बनस्यैव हेतुत्वात् लाघवात्तेन रूपेण कारणत्वकल्पने क्वचित् समूहा-
लम्बनकल्पनायाः फलमुखत्वेनादोषत्वाच्चेति भावः । ननु कृतिसाध्यत्व-
कालान्तरभाविस्वर्गादिसाधनत्वयोर्विरोधेन कथमेकत्र युगपत्तयो-
र्वृत्तिरित्यत आह, 'न चेति, 'सिद्धासिद्धावस्थयोः' वर्त्तमानकृतिसाध्यत्व-
कालान्तरभाविस्वर्गादिसाधनत्वयोः, 'विरोधः' एकाधिकरणावृत्तित्व-
मित्यर्थः, यथायोगमन्वयः, 'निर्विशेषितयोः' एककालाविशेषितयोः,
साध्यत्व-साधनत्वावच्छेदकयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरप्यविशेषितयोर्न
विरोध इति दर्शयितुं 'असिद्धः सिद्ध इत्युक्तं । ननु तर्हि कीदृ-
शयोस्तयोर्विरोध इत्यत आह, 'तदेति तत्कालावच्छिन्नं कृतिसाध्यत्वं,
तत्कालावच्छिन्नस्य कालान्तरभाविस्वर्गादिसाधनत्वस्य विरोधीत्यर्थः,
एतच्च कृत्यधीनसमयसम्बन्धवत्त्वं साध्यत्वं फलोपधानरूपं साधनत्व-
मभिप्रेत्य, कार्य्यतावच्छेदकधर्म्मवत्त्वरूपसाध्यत्वस्य कारणतावच्छेदक-

---

नियमादन्यथासिद्धिघटिततया गौरवं तुल्यमिति वाच्यं । तज्जन्यत्वस्यापि
तत्कारणत्वपर्य्यवसन्नतया तत्प्रवेशस्य तुल्यत्वे सविशेषणेत्यधिकभागप्रवेशेन
गौरवात् । यदि चाद्यप्रवृत्तौ सामग्र्यन्तरं तदा तदपि गौरवं बोध्यं, यद्यपि

त्वस्य विरोधि नियमतस्तेनैव तस्य प्रतिक्षेपेण सहानवस्थाननियमात्, न तु साधनत्वस्यान्यदा साधनत्वस्य वा, तयोरप्रतिक्षेपात्। अन्यदा साधनत्वेऽपि साधनत्वसत्त्वेव सामान्याभावे विशेषाभावप्रसङ्गात्। एवन्तदा

धर्मवत्त्वरूपसाधनत्वेन एककालावच्छेदेनाप्यविरोधादिति द्रष्टव्यं[१]। विरोधमुपपादयति, 'नियमत इति, 'तेनैव' तत्कालावच्छिन्नतत्तिसाध्यत्वेनैव, 'तस्य प्रतिक्षेपेणेति तत्कालावच्छिन्नस्वर्गादिसाधनत्वाभावस्य व्याप्यत्वानुभवेनेत्यर्थः, 'सहानवस्थाननियमात्' तत्रैव तत्सहानवस्थाननियमादित्यर्थः। 'साधनत्वस्य' साधनत्वसामान्यस्य, 'अन्यदा साधनत्वस्य वेति, 'तदा सिद्धत्वं विरोधीत्यनुषज्यते, 'अप्रतिक्षेपात्' परस्पराभावव्याप्यत्वात्। ननु तत्कालीनसाध्यत्वस्यान्यदा साधनत्वाविरोधित्वेऽपि साधनत्वसामान्यस्य विरोधित्वमस्त्येवेत्यत आह, 'अन्यदेति, 'सामान्याभावे' साधनत्वसामान्यस्याभावे, 'विशेषस्यान्यदा साधनत्वस्याभावप्रसङ्गादित्यर्थः। साध्यत्व-साधनत्वावच्छेदकयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरपि कीदृशयोर्विरोधस्तदाह, 'एवमिति,

---

(१) इत्यपि बोध्यमिति क॰।

तज्जन्यत्वं प्रवर्त्तकज्ञाने न विषय इति गौरवं न, तथापि कारणताग्राहकेणावच्छेदकतया तदवश्यं ग्रहीतव्यमिति गौरवावतारो बोध्यः। ननु विरोधादिप्रसाधनत्वविषयकत्वं न कुत्रापीति न युगपदुपस्थितिरित्याशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, 'सामान्याभावे' साधनत्वसामान्याभावे, 'विशेषस्यान्यदासाधन-

प्रसिद्धत्वस्य तदा सिद्धत्वं विरोधि नियमतस्तस्यैव प्रतिक्षेपात्, न तु सिद्धत्वमात्रं, अन्यदापि तत्र सिद्धत्वाभावप्रसङ्गात्, निर्विशेषितयोर्विरोधे च सिद्धत्वासिद्धत्वयोरन्यतरदेव पाकादौ स्यान्न तु समयभेदेऽप्युभयं। न च तदा कृतिसाध्यत्वे सति तदिष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्त्तकं, अतएव वाजपेयेन यजेतेत्यत्र यागस्य करणा-

---

'नियमत इति, तदधिकरण इति शेषः, 'प्रतिक्षेपात्' अभावात्। दूषणान्तरमाह, 'निर्विशेषितयोरिति। नन्वेवमपि तदा कृतिसाध्यत्वतदिष्टसाधनत्वयोर्विरोधस्य त्वयाप्यभ्युपगतत्वात् तदुभयविषयकैकज्ञानासम्भवात् कथं प्रवृत्तिरित्यत आह, 'न चेति, 'तदा' इदं साध्यत्वसाधनत्वान्वितं। ननु साध्यत्व-साधनत्वयोः सामान्यतश्चेन्न विरोधस्तदा 'वाजपेयेन यजेतेत्यत्र 'वाजं' अन्नं, 'पेयं' पानयोग्यं, तृतीयार्थोजन्यत्वं(१) इत्युक्तौ वाजपेयजन्यत्वेनोपस्थिते यागे विध्यर्थस्येष्टसाधनत्वस्य विरोधात् प्रतीत्यनुपपत्त्या वाजपेयेति कर्मनाम तृतीया चाभेदार्थिकेति कल्प्यते तन्न स्यादित्यत आह, 'अतएवेति एककालावच्छेदेन तयो-

(१) तृतीया च जन्यत्वार्थिकेति ख०।

र्लाभावप्रसङ्गादित्यर्थः, यादृशस्य ज्ञानं विरोधादसम्भवि तादृशं न प्रवर्त्तकत्वेनाभ्युपेयमेवेत्याह, 'न चेति, 'अतएवेति एककालीनसाध्य-साधनत्वविरोधादेव, तत्र वाजपेयपदस्य यागरूपकर्म्मनामधेयत्वं कल्प्यते, अन्यथा वाजपेयसाध्यत्वेनोपस्थिते यागे लिङादिना इष्टसाधनत्वान्वयबोधापत्तौ

वस्थायां सिद्धत्वेन न वाजपेयस्य साध्यता एकदा तयो-र्विरोधादिति कर्म्मनामधेयत्वं, न तु करणस्य सिद्धत्वेन साध्यत्वविरोधः यागस्वरूपे तयोः सत्त्वात्।

विरोधादेवेत्यर्थः, 'करणावस्थायां' इष्टोपधायकतादशायां, 'करणस्य' यागस्य, 'साध्यत्वविरोधः' सामान्यतः साध्यत्वविरोधः। न च एक-कालावच्छेदेन तयोर्विरोधादेककालावच्छेदेन तयोरेकत्र प्रतीति-र्मास्तु अवच्छेदकविनिर्म्मोके तयोरेकत्र प्रतीतौ च विरोधाभावात् कथं कर्म्मनामधेयत्वमिति वाच्यं। विशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्यबोधे विशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वस्य विधेयसंसर्गमर्य्यादया भान-नियमाद्वाजपेयजन्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वान्वयासम्भवात् एककालाव-च्छेदेन तयोर्विरोधात् वेदे च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे सम्भवति तत्परि-त्यागानौचित्यस्य सकलवैदिकसम्प्रदायसिद्धत्वात्। न चैवं 'सोमेन यजेतेत्यत्रापि उक्तयुक्त्या कर्म्मनामधेयता स्यादिति वाच्यं। तत्र द्रव्याकाङ्क्षानिवर्त्तकप्रमाणाभावेन औत्सर्गिकस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्य-बोधस्य त्यागात्, अत्र तु प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायेन सोमीय-

---

विरोधः स्यात् एकविशेषणावच्छिन्ने विशेष्ये विशेषणान्तरबोधस्यैव विशिष्ट-वैशिष्ट्यधीत्वेन तत्र विशेषणयोरेककालताभाननियमात्, अतएव गन्धप्राग-भावावच्छिन्ना पृथिवी गन्धवतीत्यत्र बाध इत्युक्तं, तथाच तृतीयया करणत्वा-भिधाने वाजपेयनामकयाग इष्टसाधनं करणञ्चेत्यन्वयः, प्रयोगसाधुरेव तृतीयेत्यन्ये। ननु वाजपेयनाम्ना यागस्य वाच्य-वाचकभाव एवान्वयो वाच्य-स्तद्बोधनञ्च न वाजपेयपदोपस्थितिं विना अन्वयप्रतियोग्यनुपस्थितावन्वय-

द्रव्यान्वयेनैव द्रव्याकाङ्क्षानिवृत्तेरिति भावः । इदमापाततः विधेये विशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वं विषयीकृत्यैव विशिष्टवैशिष्ट्य-बोधो जायते न तु तदविषयीकृत्येति नियमाभावात्, किन्तु यत्र विशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वं न विधेये बाधितं तत्र तदवश्यं भासते इति नियमः, तथाच प्रकृते बाधात् तदविषयीकृत्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे बाधकाभावात्[1] । न च वाजपेयपदस्य द्रव्यपरत्वे द्रव्याकाङ्क्षाविरहात् तस्य विध्यन्तरानुपपत्तिरिति वाच्यं । वाजपेययागे स्वतन्त्रद्रव्यविधेरभावात् किन्तु प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायात् सोमीयद्रव्यस्यैवान्वयः । न च वाजपेयपदस्य द्रव्यपरत्वे प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायात् सोमस्यापि द्रव्यत्वेन प्राप्तौ व्रीहि-यववद्विकल्पापत्तिः वाक्यभेदश्च आपद्येत इति वाच्यं । विकृतौ साक्षाद्द्रव्यविधौ प्रकृतिवदिति न्यायस्यानवतारात् द्रव्यस्य स्वरूपेण निराकाङ्क्षत्वात्,

[1] विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसम्भवादिति ख० ।

बोधाभावात् तदुपस्थितिर्न तत्पदेन शक्त्या तस्य यागरूपार्थशक्तत्वात् परत्वे लक्षणाभ्युपगमाच्च, न लक्षणया तदा तत्र शक्यग्रहे स्वशक्यसम्बन्धित्वेन तस्याग्रहादिति चेत्, न, वाजपेयपदस्य सामान्यतः क्वचिच्छक्तिग्रहे तद्ग्रहसम्भवात् शक्तिभ्रमेण स्वोपस्थितिसम्भवाच्च, अतएव स्मृति स्वार्थसम्बन्धाग्रहे स्वरूपोपस्थितिः शक्तिभ्रमादिति । ननु यदि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तुल्यकालताभानं तदा वह्निना पचेतेत्यत्रापि वह्निसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्युगपज्ज्ञानं न स्यादिति चेत्, न, तत्र वह्निसाध्यत्वस्योपलक्षणत्वेनैकस्य द्वयमित्यन्वयात् । न चात्रापि तथैवास्त्विति वाच्यं । विशेषणत्वे सम्भवति उपलक्षणत्वस्य अन्याय्यत्वादिति वदन्ति ।

अथ विरुद्धयोरवच्छेदभेदमादाय एकत्र प्रतीतिः स्यात्। न च कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः समयभेदमादायैकत्र प्रतीतिरस्ति, तथा लिङ्गाभावादिति चेत्, न, साध्यत्व-साधनत्वयोरविरोधस्योक्तत्वात्, एवं सिद्धत्वा-

---

परमार्थतस्तु वेदे कर्म्मनामधेयत्वे सम्भवति द्रव्यनामधेयत्वं न कल्प्यते इति नियमस्य सकलवैदिकसम्प्रदायसिद्धस्य भङ्गप्रसङ्गादेव कर्म्मनामधेयत्वं, तदनादरे च सकलशिष्टव्यवहारविलोपापत्तेरित्येव तत्त्वं।

केचित्तु वेदे विधेयनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वाव-गाहिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे सम्भवति तत्त्यागानौचित्यस्य सकलवैदिक-सम्प्रदायसिद्धत्वात् कर्म्मनामधेयत्वमित्यप्याहुः। तदसत्, विषयित्व-रूपस्य जन्यतावच्छेदकधर्म्मवत्त्वरूपस्य वा जन्यत्वस्य तृतीयार्थतया द्रव्यनामधेयत्वेऽपि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसम्भवात् तादृशजन्यत्वेन समं साधनत्वस्य विरोधाभावात्।

'अथेति, विरुद्धयोरवच्छेदकभेदमन्तर्भाव्यैव एकत्राधिकरणे युग-पदव्यवधानेन वा प्रतीतिरिति नियमादिति भावः। 'अस्ति' सम्भवति, 'तथा लिङ्गाभावादिति अवच्छेदकभेदमन्तर्भाव्यतदुभयसाध्यकानु-मितिजनकलिङ्गाभावादित्यर्थः। मम तु इदानीं मत्कृतिसाध्यत्वं साध्यं अग्रे मदिष्टसाधनत्वं हेतुरिति समयभेदमादायैव तयोरेकत्र क्रमेण प्रतीतिरिति भावः। 'अविरोधस्येति कालभेदेन एकधर्म्मि-

---

'साध्यत्वसाधनत्वयोरिति, यद्यपि साध्यत्व-साधनत्वयोर्द्रव्यत्व-पृथिवीत्ववदविरोधे एकसमयावच्छेदेनापि प्रतीत्यापत्तिरिति संयोग-तदभाववदवच्छेदभेदमादाय विरोधो वाच्यस्तथाच तद्वदेवावच्छेदभेदमादायैव प्रतीतिः स्यादिति

त्तिद्धत्वयोर्भावाभावरूपत्वेऽपि न विरोधः एकधर्म्मिग-
तत्वेन मानसिद्धत्वात्। तस्मात् संयोग-तदभावयोरिव
येन प्रकारेण ययोर्विरोधः तेन तयोरेकधर्म्मिगतत्वं
न प्रतीयते, न तु रूपान्तरेणापीति। अपि च यदि
साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधस्तदा तवापीष्टसाधनत्वेन

र्त्तित्वरूपविरोधाभावस्येत्यर्थः। 'भावाभावेति, आद्यक्षणसम्बन्धित्व-
रूपसिद्धत्वं, तदंशावच्छिन्नकालसम्बन्धित्वं सिद्धत्वमिति भावः। नन्वेक-
धर्म्मिवृत्तित्वरूपविरोधाभावेऽपि एकप्रकारावच्छेदेन एकधर्म्मिवृत्ति-
त्वरूपो विरोधोऽस्त्येवेत्युक्तं दूषणमुपसंहारव्याजेन प्रकारान्तरेण
परिहरति, 'तस्मादिति, 'येन प्रकारेण' यदवच्छेदेन, 'विरोधः'
एकधर्म्मिवृत्तित्वं, 'तेन' तदवच्छेदेन, 'न तु रूपान्तरेणापि' न
त्ववच्छेदकान्तरेणैव, अवच्छेदकभेदमादायैवेति यावत्, 'प्रतीयत'
इत्यनुषज्यते। न च घटादौ सिद्धत्वासिद्धत्वग्रहः अवच्छेदकग्रहं
विनानुपपन्नः अवच्छेद्यग्रहे अवच्छेदकग्रहस्य हेतुत्वात् तथाच
कालरूपावच्छेदकग्रहाभावेन स न स्यादिति वाच्यं। अपरेणौ
सौरालोकसंयोग-तदभावयोः प्रत्यक्षे व्यभिचारादिति, तथाच
यत्रावच्छेदकग्रहसामग्री नास्ति तत्रावच्छेदकग्रहं विनाप्यवच्छेद्य-
ग्रहः, अतएव प्रत्यक्षेणावच्छेद्यग्रहे प्रायशोऽवच्छेदकग्रहः तदानीं

यद्वा न यथाश्रुतेनोत्तरेण परिहर्त्तुं शक्यते, तथापि प्रत्यक्षप्रतीतौ सामग्री-
समागममहिम्नावच्छेदकग्रहनियमेऽपि शाब्दादिप्रतीतौ न भिन्नावच्छेदेना-

कार्य्यसाधनत्वेन वा कार्य्यत्वं नानुमीयेत हेतु-साध्ययोर्विरोधेन सामानाधिकरण्याभावेन व्याप्त्यसिद्धेः पक्षे साध्य-साधनयोरन्यतरसत्त्वे बाधासिद्ध्योरन्यतरप्रसङ्गाच्च। न च वाच्यमिदानीं मत्कृतिसाध्यत्वं साध्यमग्रे मदिष्टसाधनत्वं हेतुः दैवाद्यनधीनत्वे सति यदग्रे मदिष्टसाधनं तदिदानीं मत्कृतिसाध्यमिति व्याप्तिः, तथाच समयभेदमादाय साध्यत्व-साधनत्वयोरवगम इति, इदानीमग्रिमपदार्थयोर्नानात्वादनुगतरूपाभावेन व्याप्तेरग्रहात्, पाकन्यायेनान्यत्रापि तत्तत्समया-

---

तद्ग्रहसामग्र्याः समवधानादिति भावः। निर्विशेषितयोः साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधे पाकोऽसिद्ध इत्यादिना अनुभवं बाधकमुक्त्वा दूषणान्तरमप्याह, 'अपि चेति, 'कार्य्यसाधनत्वेनेति प्रागदूषितैकदेशिमतेन, 'बाधासिद्ध्योरिति साध्यसत्त्वे हेतोरभावात् स्वरूपासिद्धिः हेतुसत्त्वे साध्यासत्त्वाद्बाध इत्यर्थः। ननु विरुद्धयोरवच्छेदकभेदमन्तर्भाव्यैव एकत्राधिकरणे युगपद्व्यवधानेन वा प्रतीतिरिति नियमे दूषणान्तरमाह, 'न च वाच्यमिति न वा वाच्यमित्यर्थः, 'अग्रे मदिष्टसाधनत्वं हेतुरिति दैवाद्यनधीनत्वे सति अग्रे मदिष्टसाधनत्वं हेतुरित्यर्थः, 'अवगम इति एकत्र क्रमेणावगम इत्यर्थः, 'व्याप्तेरग्रहादिति तथाच विरुद्धयोरवच्छेदकभेदमादायैव एकत्र प्रतीतिरिति

वच्छेदग्रहनियमः, अतएव वृक्षः संयोगवान् तदभाववांश्चेति शब्दादुभयोरनुभवसिद्धेरित्यत्र तात्पर्य्यं। एकदेशिमतमाह, 'कार्य्यसाधनत्वेन वेति।

तर्भावेन साध्यत्व-साधनत्वयोरप्रतीतिः, प्रतीतौ वा ममापीदानीं कृतिसाध्यत्वे सत्यग्रे इष्टसाधनमिति ज्ञानं प्रवर्त्तकमस्तु। न च पाके साध्येष्टकत्वेन* कृतिसाध्यत्वमनुमेयं, असिद्धावस्थावतो हि पाकादिष्टानुत्पत्तेः

नियते तत्रापि कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः साध्य-हेतुभूतयोः क्रमेणैकत्र प्रतीतिर्न स्यादवच्छेदकान्तर्भावेन साध्य-हेतुकरणासम्भवादिति भावः। ननु पाककालीनस्तथाविधोऽन्योऽस्तु दृष्टान्तः तथाच पाकाधिकरणकाल एव विशिष्टव्याप्तौ प्रविष्ट इत्यत आह, 'पाकन्यायेनेति। नन्विदानीमन्तर्भावस्य उभयमतेऽप्यविशेषात् तुल्योऽयमनुयोग इत्यत आह, 'प्रतीतौ वेति, 'ज्ञानमिति, संशयसाधारणमिति शेषः, तेन 'तथा लिङ्गाभावादिति पूर्व्वोक्तपूर्व्वपक्षनिरासः। ननु निर्विशेषितयोरेव साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधादिष्टसाधनत्वं न हेतुः साध्यत्वज्ञाने किन्तु साध्येष्टकत्वं, तथाच न व्याप्यत्वासिद्धिर्न वा बाधासिद्ध्योरन्यतरावकाशः[१] इत्याशङ्कते, 'न चेति, साध्येष्टकत्वज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानमेव च काम्ये प्रवर्त्तकमिति भावः। 'इष्टानुत्पत्तेरिति, तत्साध्यकत्वस्य[२] तन्निष्ठसिद्धत्वघटितत्वादिति शेषः।

---

(१) बाधासिद्ध्योरन्यतरप्रसङ्ग इति ख०, ग०।

(२) तन्निष्ठसिद्धत्वव्याप्यसाधनताकेष्टकत्वस्येत्यर्थः।

---

* 'साध्ये-ष्टकत्वेनेति, तथाच नोक्तविरोध इत्यभिमानः, 'तर्हीति, इष्टाकारकसुखत्वज्ञानादेरिच्छाकारणत्वमात्रस्य लघुत्वादिति भावः। एवञ्च

पाकस्य सिद्धत्वमवगम्य तत्साध्यत्वमिष्टस्यावगन्तव्यमसिद्धत्वञ्चावगम्य कृतिसाध्यत्वमिति सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्व्विरोधोऽत्रापि दुर्व्वारः। अपि च स्वविशेषणधीजन्यकार्य्यताज्ञानाभावात् सुखे कथं चिकीर्षा, न हि कृतिसाध्यताज्ञानमात्रात् सा, सञ्जातबाधस्य विषभक्षणादौ चिकीर्षाप्रसङ्गात्। अथोपायचिकीर्षायां तत्कारणं इच्छाकारणसुखत्वज्ञाने कृतिसाध्यत्वं यदा विषयस्तदा सुखे चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्रमिति द्वयमेव चिकीर्षाहेतुरिति चेत्, तर्हीच्छाहेतुज्ञाने यदा कृतिसाध्यत्वं भासते तदा चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्र-

यथाश्रुते 'सिद्धत्वमवगम्ये'त्यसङ्गतेः व्याप्यबुद्धिं प्रति व्यापकबुद्धेरहेतुत्वात्। 'अथे'ति, तत्रापि उपायचिकीर्षां प्रत्येव कृतिसाध्यताविषयकेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः। 'द्वयमेवे'ति उपायचिकीर्षां प्रति तादृग्धीजन्यकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन स्वतःसुन्दरचिकीर्षां प्रति[1] कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाजनकज्ञानत्वेन हेतुत्वमित्यर्थः। 'तर्ही'ति लाघवाच्चिकीर्षामात्र एव कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाजनकज्ञानत्वेन हेतुता आस्तामित्यर्थः। नन्वेतावतापि कथमिष्टसाधनता-

(१) अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वं स्वतःसुन्दरत्वं।

फलेच्छायां फलज्ञानमुपायेच्छायामिष्टसाधनताज्ञानं कारणमिति सामग्रीभेद एव, परेणापि तत्र तद्भेदाङ्गीकारात् फलसाधारणचिकीर्षामात्रे

नित्येव सुख-तदुपायचिकीर्षाकारणमस्तु लाघवात्, तुत्वज्ञानवदिष्टसाधनताज्ञानस्यापीच्छाकारणत्वात्। अतएव पाके इष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वं विषय इति तत्र चिकीर्षा न तु हृद्यादिज्ञाने तद्विषयत्वमितीच्छा-मात्रं, सुखचिकीर्षायामिच्छाकारणज्ञाने कृतिसाध्यता-विषयके चिकीर्षाजनकत्वावधारणात्। अन्यथा तत्र

तुलमित्यत आह, 'सुखेति', इदञ्च स्वमतावष्टम्भेनोक्तं। 'सुख-चिकीर्षायामिति सुखचिकीर्षास्थले इत्यर्थः, 'चिकीर्षाजनकत्वेति सामान्यतश्चिकीर्षामात्रं प्रत्येव जनकत्वावधारणादित्यर्थः। 'अन्यथा' कृतिसाध्यत्वविषयकेच्छाकारणज्ञानाभावे, 'तत्र' सुखे, तन्मतेऽपीति र्थः, पूर्व्वमते उपायचिकीर्षात्वं कार्य्यतावच्छेदकं, इष्टसाधनता-प्रकारककृतिसाध्यताज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकं, 'अपि चेत्यादिमध्य-मते च सामान्यतश्चिकीर्षात्वं जन्यतावच्छेदकं कृतिसाध्यत्वप्रका-रकेच्छाजनकज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकमित्युक्तमिदानीन्तूपायचिकी-र्षायां कृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानत्वेन इष्टसाधनताज्ञानत्वेन च पृथक् पृथगेव हेतुत्वं परन्तु इष्टसाधनताज्ञानस्य कार्य्यतावच्छेदकमुपा-येच्छात्वं कृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानस्य कार्य्यतावच्छेदकमुपायचिकी-र्षात्व-सुखचिकीर्षात्वादिकं। कारणसमाजादुपायचिकीर्षात्मकवि-

---

च कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छाजनकज्ञानहेतुतेति सामग्र्यैक्यमिति लाघव-मित्यत्र तात्पर्य्यं। 'इच्छानचिकीर्षेति इष्टोपायत्वज्ञानविषयीभवद्योगजन्य-

चिकीर्षानुत्पत्तेः। वस्तुतस्तूपायचिकीर्षा इष्टसाधनता-

विशिष्टकार्य्योत्पत्तिरिति निष्कृष्टमतमाह, 'वस्तुतस्त्विति, 'इष्ट-साधनताज्ञानसाध्येति इष्टसाधनताज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यताश्रय इत्यर्थः। न चैवं कार्य्य-कारणभावद्वयापत्त्या प्रथममतमेव सम्यगिति वाच्यं। तस्मिन् मतेऽपि कृतिसाध्यत्वप्रकारकोपायेच्छानुरोधेन उपायेच्छात्वावच्छिन्नं प्रति इष्टसाधनताज्ञानस्य पृथक्हेतुताया आवश्यकत्वात् उपायचिकीर्षाकारणतावच्छेदककोटाविष्टसाधनताविषयकत्वप्रवेशे च गौरवं वैयर्थ्यञ्च पुनरधिकमिति। न च तस्मिन्मते इष्टसाधनताज्ञानत्वेन क्लृप्ताया उपायेच्छासामान्यकारणताया एव कृतिसाध्यत्वरूपावच्छेदकवृत्तिः[1] कल्प्यते इति लाघवं कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन पृथक्हेतुत्वे चातिरिक्तं कारणत्वं तदवच्छेदकञ्च कल्पनीयमतो गौरवमिति वाच्यं। अवच्छेदकभेदेन कारणताभेदस्यावश्यकत्वात्, अतएव 'अपि चेत्यादिनाध्यमतमपि प्रत्युक्तं, कृतिसाध्यत्वप्रकारकोपाय-सुखादीच्छानुरोधेन उपायेच्छात्वाद्यवच्छिन्नं प्रति इष्टसाधनताज्ञानत्वेन सुखेच्छात्वाद्यवच्छिन्नं प्रति सुखत्वादिज्ञानत्वेन पृथक्हेतुताया आवश्यकत्वात् चिकीर्षायाः कारणतावच्छेदककोटाविच्छाजनकत्वप्रवेशे गौरवाद्वैयर्थ्याच्च। नन्वेवं मीमांसकनये उपायोद्देश्यकेच्छां प्रतीष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वात् कार्य्य-कारणभावैक्यं तत्र च कार्य्य-कारणभावद्वयमिति गौरवं। न च तन्मतेऽपि कृति-

---

(१) कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वरूपावच्छेदकवृत्तिरिति क०।

ज्ञानसाध्या उपायेच्छाभावात् वृष्टीच्छावत्। न च भोग-चिकीर्षावत्तेन विनापि स्यादित्यप्रयोजकत्वं, उपा-

साध्यताप्रकारकोपायेच्छानुरोधेन उपायोद्देश्यकेच्छात्वावच्छिन्नं प्रति इष्टसाधनताज्ञानत्वेन पृथक्हेतुताया आवश्यकत्वात् कार्य्य-कारण-भावद्वयस्यावश्यकत्वमिति वाच्यं। तैः कृतिसाध्यत्वाप्रकारकोपायो-द्देश्यकेच्छानभ्युपगमात् वृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वितीच्छैव विशेषणतया सुखमिव वृष्टिमपि विषयीकरोतीत्येव तस्य सिद्धान्तादिति चेत्, न, पाको भवतु वृष्टिर्भवतु इत्यादिकृतिसाध्यत्वाप्रकारको-पायोद्देश्यकेच्छाया अनुभवसिद्धत्वेनापलापासम्भवात् इष्टसाधनता-ज्ञान-कृतिसाध्यताज्ञानयोर्विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमकाभावेन कार्य्य-कारणभावद्वयस्यावश्यकत्वाच्च अवच्छेदकगौरवं पुनरधिकं। न च तत्प्रकारकेच्छां प्रति तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वनियमात् कृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वावश्यकत्वमेव विशेष्य-विशेषण-भावे विनिगमकमिति वाच्यं। यत्त-तत्पयोरननुगतत्वात् चिकीर्षां प्रति कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि क्षतिविरहादिति भावः। 'वृष्टीच्छावदिति वृष्टिर्भवत्वितीच्छावदित्यर्थः, इदमुपलक्षणं कृति-साध्यत्वाप्रकारकपाकादीच्छापि दृष्टान्तो बोध्यः, अयञ्च प्रसाध्याङ्को-दृष्टान्तः[1] परेण वृष्टिर्भवतु पाको भवत्वितीच्छानभ्युपगमात्, वृष्टि-साध्यं सुखं भवत्वितीच्छायान्तु सुखत्वरूपेण वृष्टिसाध्यत्वज्ञानस्यैव

(१) उभयवाद्यसिद्धो दृष्टान्त इत्यर्थः।

चिकीर्षेत्यर्थः, एवं हेतावपि बोध्यं। 'वृष्टीच्छावदिति स्वमतावष्टम्भेन।

येच्छायास्तदन्वय-व्यतिरेकानुविधानात् दृष्टेश्च स्वतोऽसुन्दरत्वेनेच्छानुत्पत्तेः अनुगतोपायेच्छायां अनुगतस्य प्रयोजकत्वे सम्भवति बाधकं विना त्यागायोगाच्च। न च चिकीर्षान्यत्वे सति उपायेच्छात्वं इच्छात्वं वा तज्जन्यत्वे प्रयोजकं, गौरवात् सुखेच्छायां तदभावाच्च। एवञ्चोपायचिकीर्षायामिष्टसाधनत्वज्ञाने ध्रुवेऽतिप्रसङ्गवारणार्थं कृतिसाध्यत्वनिर्व्वाहार्थञ्च कृतिसाध्यत्व-

---

हेतुत्वं न त्विष्टसाधनताज्ञानस्येत्यवधेयं। 'तेन विना' इष्टसाधनताज्ञानेन विना, अन्वयाद्यनुविधानमेव विवृणोति, 'दृष्टेरिति, 'स्वतोऽसुन्दरत्वेन' सुखादिभिन्नत्वेन, इष्टसाधनताज्ञानं विनेति शेषः। 'इच्छात्वं वेति, अत्रापि चिकीर्षान्यत्वे सतीति सम्बध्यते, 'तज्जन्यत्वे' इष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वे, 'प्रयोजकं' अवच्छेदकं, क्रमेण दूषयति, 'गौरवादित्यादिना, 'उपायचिकीर्षायामिति, उपायेच्छात्वस्यैव-कार्य्यतावच्छेदकत्वादिति शेषः, 'ध्रुवे' सामान्यकारणे ध्रुवे, 'अतिप्रसङ्गवारणार्थमिति कृतिसाध्यताज्ञानाभावादपि दृष्ट्यादौ चिकीर्षाप्रसङ्गवारणार्थमित्यर्थः, 'निर्व्वाहार्थञ्चेति, तत्प्रकारकेच्छायास्तत्प्रका-

---

आद्ये दोषमाह, 'गौरवादिति, अन्त्ये तमाह, 'सुखेच्छायामिति, 'अतिप्रसङ्गो दृष्ट्यादौ, 'निर्व्वाहार्थमिति। ननु यदि जनकज्ञानप्रकारस्यैवेच्छायां प्रकारत्वं तदा फलेच्छायां कथं स्ववृत्तित्वं प्रकारः स्यात्, न हि स्ववृत्तित्वेन ज्ञातमेव सुखादि स्ववृत्तित्वेनेष्यते, सर्व्वत्र तथा सामग्रीविरहादत्रापि स्ववृत्तित्वबाधावतारस्तत्रापि दुर्लभवस्तुनि स्ववृत्तित्वप्रकारकेच्छानुभवाच्च। न च

मपि विषयतयावच्छेदकमस्तु न तु तद्विहाय तन्मात्रं, कृप्तकारणं विना कार्य्यानुपपत्तेः। अतएव स्तनपान-प्रवृत्तावप्युपायेच्छाकारणत्वेन गृहीतस्येष्टसाधनत्व-ज्ञानस्यापि कल्पनं दृष्टानुरोधित्वात् कल्पनायाः। ननु साधनत्वमिच्छाविरोधि तस्य सिद्धधर्म्मत्वात्

रकज्ञानत्वनियमादिति भावः। 'विषयतया' ज्ञानविषयतया, 'अवच्छेदकमस्त्विति स्वातन्त्र्येण चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति कारणता-वच्छेदकमस्त्वित्यर्थः, चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति कृतिसाध्यताज्ञान-त्वेनापि हेतुत्वमस्त्विति फलितार्थः, 'तद्विहाय' कृतिसाध्यता-ज्ञानं विहाय, 'तन्मात्रं' इष्टसाधनताज्ञानमात्रं, चिकीर्षोपधायक-मिति भेदः। 'स्तनपानप्रवृत्तावपि' तत्स्थलेऽपि, 'दृष्टानुरोधित्वा-दिति कृप्तकार्य्य-कारणभावानुरोधित्वात्, 'कल्पनाया इति कारण-कल्पनाया इत्यर्थः। 'साधनत्वं' साधनत्वज्ञानं, 'इच्छाविरोधि' उद्दे-

---

श्यतावच्छेदकत्वमिच्छायां प्रकार एव नेति वाच्यं। अनुभवविरोधात् 'स्वकृति-साध्यत्व इति पूर्व्वग्रन्थस्य तत्र साक्षित्वात्। न च क्वाचित्को धर्म्मोऽसा-धारणसामग्रीसापेक्षः स्वकृतित्वप्रकारकत्वन्तु सार्व्वत्रिकमिति सामान्य-सामग्रीनिर्व्वाह्यमेवेति वाच्यं। कारुणिकस्य परदुःखप्रहरणेच्छायां स्वकृति-त्वाप्रकारत्वेन तस्यापि क्वाचित्कत्वात्, अतएव निरुपधिपरदुःखप्रह-रणेच्छा करुणोच्यते, तस्मात् तत्र समाधानं चिन्त्यं। 'तद्विहाय' इष्टसाधन-त्वं विहाय, 'तन्मात्रं' कृतिसाध्यत्वमात्रं। बालस्येत्यादि दूषयति, 'अत-एवेति। 'दृष्टेति, तथाच सुखादृत्तित्वेन बहिरङ्गस्यापीष्टसाधनत्वस्य कारणं कल्प्यत इति भावः।

वृष्ट्यादौ तत्साध्येष्टज्ञानादिच्छेति चेत्, न, निर्व्विशेषितयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरविरोधेनेच्छासाधनत्वयोर-

---

श्यताख्यविषयतया इच्छोत्पत्तौ विरोधि, 'सिद्धधर्म्मत्वात्' असिद्धत्वविरोधिनः सिद्धत्वस्य व्याप्यत्वात्, तथाच विरोधिव्याप्यवत्त्वज्ञानविधया इच्छाजनकीभूतासिद्धत्वज्ञानविघटकत्वेन इच्छाविरोधित्वमिति भावः। 'सिद्धत्वं अस्तित्वं वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वमिति यावत्, असिद्धत्वं वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमिति मन्तव्यं। नन्वेवमिष्टसाधनताज्ञानाद्वृष्ट्यादौ कथमिच्छेत्यत आह, 'वृष्ट्यादाविति, 'तत्साध्येष्टज्ञानादिति सुखादौ वृष्टिसाध्यताज्ञानादित्यर्थः, वृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वितीच्छयामेव सुखत्ववद्वृष्टेरपि विषयीकरणात् स्वातन्त्र्येण वृष्टिर्भवत्वितीच्छायाश्चासिद्धत्वादिति भावः। असिद्धत्वज्ञानस्येच्छाहेतुत्वमभ्युपेत्य समाधत्ते, 'निर्विशेषितयोरिति, 'सिद्धत्वासिद्धत्वयोरिति वर्त्तमानत्वविशेषितप्रागुक्तसिद्धत्वासिद्धत्वयोरित्यर्थः, वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्व-वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वयोरेव परस्परं विरुद्धत्वादिति भावः। 'इच्छासाधनत्वयोः' इच्छासाधनत्व-

---

अत्र सम्प्रदायविदो नेष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकं विषयत्वात् किन्तु तज्जन्या इष्टसाधनतानुमितिः प्रवर्त्तिकेति वदन्ति। नवीनास्तु सर्व्वं सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यं सर्व्वस्य स्वकृतिसाध्यताज्ञाने सति तन्मात्रविषयिणी कृतिसाध्येष्टसाधनतानुमितिरेतत्स्तनपानविषयिणीति तज्जन्यस्मरणमपि एतत्स्तनपानगोचरमिति वदन्ति। 'दृष्टेति, तथाच सुखाद्युत्तित्वेन बहिरङ्गस्यापीष्टसाधनत्वस्य स्मरणं कल्पत इति भावः। तर्हि कथं वृष्ट्यादाविच्छेत्यत आह, 'वृष्ट्यादाविति।

विरोधात् । तदाऽसिद्धत्वं तदा सिद्धत्वञ्च नेच्छासाधनत्वयोः प्रयोजकमिति तथा न ज्ञायत एव ।

यत्तु तत्साध्येष्टज्ञानादृष्टघ्यादाविच्छेति, तत्तुच्छं, असिद्धावस्थादृष्ट्यादेरिष्टानुत्पत्तेस्तस्यावश्यं सिद्धत्वमवगन्तव्यमिच्छानुरोधित्वाच्चासिद्धत्वमिति, तत्रापि विरोध एव। दृष्टौ सत्यामिष्टं तया विना नेत्यन्वय-व्यति-

---

ज्ञानयोः, 'अविरोधादिति, साधनत्वस्यासिद्धत्वविरोधिव्याप्यत्वाभावेन तज्ज्ञानस्य कारणीभूतासिद्धत्वज्ञानाविघटकत्वादिति भावः। ननु तथापि वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपासिद्धत्वं वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वरूपं वर्त्तमानत्वविशेषितसिद्धत्वञ्च परस्परं विरुद्धमेव तदुभयोरेकत्र ग्रहः कथं स्यात् तयोरज्ञाने च इच्छासाधनत्वज्ञानयोरभावादित्यत आह, 'तदेति, 'तदाऽसिद्धत्वं' वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं, 'तदा सिद्धत्वं' वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वं, 'इच्छासाधनत्वयोः' इच्छासाधनत्वज्ञानयोः, 'प्रयोजकं' ज्ञानविषयतया प्रयोजकं, तदसिद्धत्वज्ञानं नेच्छाहेतुः किन्तु तत्कालीनसिद्धत्वज्ञानमेव प्रतिबन्धकमिति स्वमतानुसारेणोक्तं ।

'असिद्धावस्थात्' अविद्यमानात्, 'तस्येति, दृष्टे तत्साध्यताज्ञानदशायामिति शेषः । 'असिद्धत्वमिति, 'अवगन्तव्यमित्यनुषज्यते, ज्ञातीभूतमित्यादिनियमात् सिद्धत्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् असिद्धत्वज्ञानस्यापि तत्रेच्छाहेतुत्वादिति भावः। 'तत्रापि' सुखादिनिष्ठदृष्टिसाध्यताज्ञानेऽपि, 'विरोध एव' दृष्टीच्छाजनकत्वविरोध एव,

रेकग्रहस्य दृष्टिसिद्धत्वमादाय दृष्टिनिरूपितेष्टसाधकत्वग्राहकत्वात्। किञ्च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यं मण्डलीकरणमित्यर्थप्रतिपादकं 'मण्डलीं कुर्य्यादिति वाक्यं प्रमाणं स्यात्* विषयाबाधात्। एतेन नवीनमत-

तव नये इति शेषः। ननु सिद्धावस्थवृष्ट्यादेः सुखाद्यनुत्पत्तेः तदुत्पत्तिदशायां तस्य वास्तविकं सिद्धत्वमपेक्षितमस्तु सुखादौ तत्साध्यताज्ञाने तन्निष्ठसिद्धत्वज्ञानस्य कुतोऽपेक्षितमित्यत आह, 'वृष्टौ सत्यामिति, 'सिद्धत्वमादाय' सिद्धत्वं विषयीकृत्य, सत्तायाः क्षणसम्बन्धित्वघटितत्वादिति भावः। 'इष्टसाधकत्वेति सुखादिनिष्ठसाध्यतेत्यर्थः। नन्विदमयुक्तं सिद्धत्वज्ञानसत्त्वेऽपि वृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वितीच्छायां सुखत्ववद्विशेषणतया वृष्टेरपि विषयत्वसम्भवात् तदुद्देश्यकेच्छां प्रत्येव तन्निष्ठसिद्धत्वज्ञानस्य विरोधित्वात् वृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वित्यत्र वृष्टेरनुद्देश्यत्वादिति चेत्, न, वृष्टिर्भवत्वित्याकारकवृष्ट्युद्देश्यकेच्छाया अप्यनुभवसिद्धत्वादिति भावः। 'चिकीर्षाजन्यकृतीति प्रवृत्त्याख्यकृतीत्यर्थः। 'विषयाबाधादिति तन्मते कृतिसाध्यताज्ञानमात्रस्य प्रवर्त्तकतया कृतिसाध्यत्वमात्रस्यैव विध्यर्थत्वात् तस्य च प्रकृतेऽबाधितत्वादित्यर्थः। इदमापाततः प्रमाणत्वस्य तत्तद्विषयघटिततया कृतिसाध्यत्वघटितप्रामाण्यापादने इष्टापत्तेः इष्टसाधनत्वघटितप्रामाण्यापादने चापादकाभावात्। एतेन

* 'प्रमाणं स्यादिति, यद्यप्यत्र परस्येष्टापत्तिः स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहृतस्य स्वर्गकामनियोज्यान्वयबोधेनाप्रामाण्येऽपि तदसमभिव्याहृतस्य विध-

मप्यापत्तं, परस्य हि कृतिसाध्यत्वौदनकामनावत्त्वेष्ट-
साधनताज्ञानानां ज्ञानं तथा चात्मन ओदनकामना-
वत्त्वेष्टसाधनताज्ञानस्य ज्ञानं न प्रवृत्तिकारणं गौरवात्,
किन्तु मत्कृतिसाध्यत्वे सति मदिष्टसाधनताज्ञानमेव
लाघवात्, यथा च साध्यत्व-साधनत्वयोरविरोधः

प्रमाणत्वं भ्रमभिन्नज्ञानजनकत्वमित्यपि प्रत्युक्तं, भ्रमत्वस्यापि तत्तद्विषयघटितत्वेनाविकल्पग्रासात् । न च प्रमाणं स्यात् प्रमाणत्वव्यवहारविषयः स्यादित्यर्थ इति वाच्यं । सामान्यतः प्रमाणव्यवहारविषयत्वापादने इष्टापत्तेः कृतिसाध्यत्वांशे प्रमाणत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् आंशिकप्रमाणव्यवहारविषयत्वापादने च कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वविकल्पग्रासात् उक्तदोषद्वयापत्तेः । न च प्रमाणं स्यात् प्रवर्त्तकं स्यादित्यर्थ इति वाच्यं । इष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतया तदभावादेव प्रवर्त्तकत्वासम्भवादिति ध्येयं । 'परस्य कृतिसाध्यत्वेति पाकत्वप्रकारेण परकृतपाके कृतिसाध्यत्वप्रकारेण परकीयकृतिसाध्यत्वस्येत्यर्थः, 'ओदनकामनावत्त्वेति परनिष्ठौदनकामनावत्त्वस्येत्यर्थः, 'इष्टसाधनत्वज्ञानेति परकीयेष्टसाधनताज्ञानस्येत्यर्थः, 'ज्ञानमिति, 'न प्रवृत्तिकारणमित्यनेनान्वितं, 'ज्ञानस्य ज्ञानमिति ज्ञानस्य ज्ञानस्येत्यर्थः, चकारपूरणात् । 'किन्त्विति, अना-

---

वाबाधेन प्रामाण्यात् यथाग्नये मण्डलीं कुर्य्यादित्यस्याप्रामाण्येऽपि कुर्य्यादित्यस्य प्रामाण्यं, तथापि पूर्व्वोक्तदोष एव तात्पर्य्यं । व्यभिचारमप्याह,

अनागतस्य पाकादेः कृतिसाध्यताज्ञानञ्च तथोपपादितमेव किञ्च परकृतिसाध्यत्वमज्ञात्वापि स्वकृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानात् स्वकल्पितलिप्यादौ यौवने कामोद्रेकात् सम्भोगादौ प्रवृत्तेश्च तदेव प्रवर्त्तकम्। वस्तुतस्तु सिद्धविषयकृतिसाध्यताज्ञानात् कथं कृत्वा साधयामीतीच्छा सिद्धे इच्छाविरहात् असिद्धस्याज्ञानात्। अथ सिद्धविषयादेव कृतिसाध्यताज्ञानात् असिद्धविषया कृतिसाध्यत्वेनेच्छा जायते इच्छाया असिद्ध-

गतपाकविशेष्यकेति शेषः। 'कृतिसाध्यताज्ञानञ्चेति स्वकृतिसाध्यताज्ञानञ्चेत्यर्थः। 'तदेवेति स्वकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानमेवेत्यर्थः, इदमुपलक्षणं स्वकृत्यसाध्यताज्ञानदशायामपि कृतिसाध्यत्वेन परकीयकृतिसाध्यताज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तेश्चेत्यपि द्रष्टव्यं। 'सिद्धविषयकेति, परकृतसिद्धपाकविषयकेत्यर्थः, 'कृतिसाध्यताज्ञानात्' कृतित्वेन परकीयकृतिसाध्यताज्ञानात्, 'सिद्ध इति, परकृतपाक इति शेषः, 'असिद्धस्य च' कर्त्तव्यानागतपाकस्य च, 'अज्ञानात्' कृतिसाध्यत्वेनाज्ञानात्। इदमुपलक्षणं यदंशस्याज्ञानं तस्येच्छायां प्रकारत्वासम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं। 'सिद्धविषयात्' परकृतसिद्धपाकविषयात्, 'कृतिसाध्यताज्ञानात्' कृतित्वेन परकीयकृतिसाध्यताज्ञानात्, 'कृतिसाध्यत्वेन' स्वकृतिसाध्यत्वेन, 'असिद्धविषयत्वेति, बाधकाभावे सदंशविषयत्व-

'किञ्चेति, एवञ्चेत्यादिदूषयति, 'वस्तुतस्त्विति। नन्वेवमपि गौरवं विपरीतयन्नाह, 'अस्तु चैवमिति, बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानस्य त्वयापि प्रवर्त्तकत्वेनाभ्युपेयं

विषयत्वस्वभावत्वादेकप्रकारकत्वेन ज्ञान-चिकीर्षयोः कार्य्य-कारणभावो न त्वेकविषयत्वे सति गौरवात्, इच्छाया अनागतविषयत्वात् तस्य चाज्ञानात् तथात्व-दर्शनात् सुखादीच्छायामप्येवमिति चेत्, न, असिद्ध-विषयेच्छानुरोधेनानागतज्ञानोपायस्य दर्शितत्वात्। अस्तु चैवं, तथापि कृतिसाध्यताज्ञाने इष्टसाधनत्वमेव व्यावर्त्तकमस्तु स्व-परकीयेष्टसाधनताज्ञान-फलका-मनाज्ञानापेक्षया लघुत्वात् इष्टसाधनताज्ञानज्ञानस्य फलकामनाज्ञानस्य च हेतुत्वे मानाभावाच्च।

लभावाच्चेत्यपि बोध्यं। हेत्वन्तरमाह, 'इच्छाया इति, 'अज्ञानात्' ज्ञानासम्भवात्, 'तथात्वदर्शनात्' समानप्रकारकत्वेनैव कार्य्य-कारण-भावकल्पनात्। 'अनागतज्ञानेति अनागते कृतिसाध्यताज्ञानेत्यर्थः। 'कृतिसाध्यताज्ञान इति पाकत्वप्रकारेण परकृतपाकविशेष्यके कृति-रूपेण परकीयकृतिसाध्यताज्ञान एवेत्यर्थः, 'व्यावर्त्तकं' विशेषणं, 'अस्त्वित्यभ्युपगमवादः, 'स्व-परकीयेति स्व-परकीयेष्टसाधनताज्ञान-स्व-परकीयफलकामनयोर्ज्ञानापेक्षयेत्यर्थः, ।

'नव्याः' प्राभाकरनव्याः, स्वकृतिसाध्यताज्ञानमेवेत्येवकारेण बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताविषयकत्वस्य व्यवच्छेदः प्रवृत्तिसाध्य-

---

तदभ्युपगमे वा ततोऽप्यस्य गुरुत्वात्। यद्वा एतदस्वरसादाह, 'ज्ञानज्ञानस्येति, एतेनातिनवीनमतमप्यपास्तं, 'नव्याः' प्राभाकरनव्याः, 'इष्टत्वेति, इष्टसाधन-

नव्यास्तु स्वकृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकं तेन स्वकृत्यसाध्ये वृष्ट्यादौ कारीर्य्याञ्च कृषीवलस्य न प्रवृत्तिः। न च सञ्जातबाधस्य विषभक्षणे प्रवृत्तिप्रसङ्गः, स्वकृतिसाध्यताज्ञानविषये इष्टत्वस्य स्वरूपसतः प्रवृत्तौ सहकारित्वात्। न च सञ्जातबाधस्य विषभक्षणादाविच्छास्ति, इष्टसाधनत्वेनाज्ञानात् अतीतभोजनेऽप्यत एव न प्रवर्त्तते तृप्तेः सिद्धतया इच्छाविरहेण भोजने

ताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादेव वृष्ट्यादौ प्रवृत्तिवारणसम्भवात् तदंशप्रवेशस्य प्रयोजनं तत्र नास्तीत्यत उक्तं 'कारीर्य्याञ्चेति,[१]। 'सञ्जातबाधस्येति गृहीतबलवदनिष्टानुबन्धित्वकस्य पुरुषस्येत्यर्थः। इदमुपलक्षणं अगृहीतेष्टसाधनत्वकस्य चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यपि बोध्यं। 'इष्टत्वस्य' इच्छायाः, 'प्रवृत्ताविति, चिकीर्षाया इत्यपि बोध्यं। इष्टसाधनताज्ञानमपेक्ष्य लाघवादिति भावः। 'विषभक्षणादावित्यादिना चैत्यवन्दनादिपरिग्रहः, 'इष्टसाधनत्वेनेति, बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वेनेत्यर्थः, तथाच चिकीर्षादिकारणीभूतेच्छां प्रति इष्टसाधनत्वादिज्ञानं हेतुरिति भावः। 'अतएव' इष्टत्वाभावादेव, 'तदुपाधिकेति इष्टसाधनताज्ञानाधीनेत्यर्थः। इद-

---

(१) अवग्रहनिवर्त्तकयज्ञविशेषः कारीरीपदेनोच्यते।

त्वप्रकारकेच्छायाः सहकारित्वमिति भावः। तेन सुखत्वप्रकारककृति-

तदुपाधिकेष्टत्वाभावादतीतरुतावित्यत्र नास्तीति तत्-साधनेऽपीष्टत्वाभावादेव न प्रवृत्तिः। न चैवं पाके न प्रवर्त्तेत तस्य स्वरसतइष्टत्वाभावादिति वाच्यं। इष्टसा-धनत्वज्ञानेन तस्यापीष्टत्वात्। हन्तैवं प्राथमिकत्वा-दिष्टत्वापेक्षयापेक्षणीयत्वाच्च कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसा-धनताज्ञानमेव चिकीर्षाकारणमस्त्विति चेत्, न, इष्टसाधनत्वाभावेऽपि भोगे चिकीर्षासत्त्वात् तस्यां स्वकृतिसाध्यत्वज्ञाने सतीष्टत्वमेव कारणं न त्विष्टसा-धनत्वं व्यभिचारात्। पाकादौ तदन्वय-व्यतिरेकाव-

सुपक्वत्वं भोजनस्य सिद्धत्वादपि तदिच्छाविषयत्वासम्भवादिति मन्तव्यं। 'तत्साधनेऽपीति तत्स्वरूपायोग्ये भाविभोजनेऽपीत्यर्थः, अतो न पौनरुक्त्यं। 'स्वरसत इति इष्टसाधनताज्ञानं विना इष्ट-त्वासम्भवादित्यर्थः। 'इष्टसाधनताज्ञानेनेति ओदनादिरूपेष्टसाधन-ताज्ञानेनेत्यर्थः। 'चिकीर्षाकारणमिति चिकीर्षायां प्रवृत्तौ च कारणमित्यर्थः[1]। 'इष्टसाधनत्वाभावेऽपि' इष्टसाधनत्वज्ञानाभावे-ऽपि, 'तस्यां' चिकीर्षायां, 'न त्विष्टसाधनत्वं' न त्विष्टसाधनत्वज्ञानं, 'व्यभिचारात्' नियतपूर्ववर्त्तित्वाभावात्। न चोपायवृत्तिविशेष्य-

[1] समानविशेष्यतावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति प्रवृ-त्तित्वावच्छिन्नञ्च प्रति कारणमित्यर्थ इति ग०।

साध्यताज्ञानजन्येच्छाविषयवदनेन व्यभिचार इति बोध्यं। 'अतीतरुताविति,

पीष्टत्वोपक्षीणौ, एवं भोगेऽपि प्रवर्त्तेतेति चेत्, न, इष्टसाधनतापक्षेऽपि मुक्तिरूपेष्टसाधने सुखे प्रवर्त्तेतेति तुल्यं। सुखे चिकीर्षा भवत्येव कृतिस्तु न भवति कृतेः

तावच्छेदकत्वं प्रत्यासत्तिः उपायत्वञ्च सुख-दुःखाभाव-तदनुभवेतरत्वमिति वाच्यं। गौरवात् इच्छेष्टसाधनताज्ञानयोः कार्य्य-कारणभावे उपायत्वप्रवेशस्योभयसम्मतत्वात् कृतिसाध्यत्वाप्रकारकवृष्यादीच्छानुरोधेन इच्छां प्रति इष्टसाधनताज्ञानस्य पृथक्हेतुतायाश्च तव मतेऽप्यावश्यकत्वादिति[१] भावः। 'तदन्वय-व्यतिरेकौ' इष्टसाधनताज्ञानान्वय-व्यतिरेकौ, 'एवं' प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानस्यानपेक्षणीयत्वे, 'भोगेऽपीति, 'भोगः' सुख-दुःखाभावसाक्षात्कारः, तस्य स्वत एव इष्टत्वात् शरीरादेश्च तदुपादानत्वसम्भवादिति भावः। 'सुखे प्रवर्त्तेतेति सुखत्वरूपेण सुखे प्रवर्त्तेतेत्यर्थः। न चेष्टापत्तिः, तस्य तेन रूपेण साध्यत्वाख्यप्रवृत्तिविषयत्वे मानाभावादिति भावः। 'सुख इति, सुखत्वरूपेणेति शेषः। 'सिद्धवृत्तीति सिद्धकारणकासिद्धक्रियावृत्तिधर्म्मप्रकारकत्वनियमादित्यर्थः, सुखत्वनिष्ठप्रकारतान्तर्भावेन कृतिसाध्यताज्ञान-चिकीर्षयोः प्रवृत्तिकारणत्वाभावादिति

---

(१) न्यायमतेऽप्यावश्यकत्वादितीति ख०, ग०।

पूर्व्वं त्वमेवं वर्त्तमानत्वमभिमतमिदानीमतीतत्वमिति न पूर्व्वाभेदः, 'तुल्यमिति, वस्तुतः स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानाभावान्न तत्र कृतिरिति भावः। 'इष्टसाधनतेति, न हि चिकीर्षान्योपायेच्छात्वं तज्जन्यतावच्छेदकं, गौरवादिति

लिङ्र्थत्वमिति क्रियाविषयत्वनियमादिति पैशुल्यं। तस्मात् स्वकृतिसाध्यत्वं विधिरिष्टत्वं सहकारीति, नैवं, इष्टसाधनताज्ञानस्योपायेच्छायां हेतुत्वावधारणात्त-ज्जन्यत्वनियमादिच्छायाः स्वविषयेच्छानुत्पादक-

---

र्थः। सिद्धकारणेति च उपादानप्रत्यक्षसत्त्वसम्पत्तये, 'तुल्यमिति भोगस्यापि क्रियात्वाभावेन भोगत्वनिष्ठप्रकारत्वान्तर्भावेनापि कृति-साध्यताज्ञान-चिकीर्षयोः प्रवृत्तिकारणत्वाभावादेव न प्रवृत्तिरित्यर्थः, क्रियात्वञ्च दुःख-तदभाव-सुखभोग-परमापूर्व्वाद्यन्यत्वं, 'स्वकृति-साध्यत्वमिति स्वकृतिसाध्यत्वमेवेत्यर्थः, 'विधिः' प्रवर्त्तकज्ञानविषयः, तथाच्युपायस्येष्टत्वे इष्टसाधनताज्ञानं कारणमभ्युपगम्यते इति तस्य कारणत्वे कल्प्यमाने लाघवादुपायेच्छात्वावच्छिन्नं प्रत्येव कल्पनात् उपायचिकीर्षायामपि तज्जन्यत्वं दुर्व्वारं, न हि ममापि उपाय-चिकीर्षात्वेन तज्जन्यत्वं, चिकीर्षात्वस्यार्थत्वगसिद्धत्वादिति समाधत्ते, इष्टेति, 'उपायेच्छायां' उपायेच्छात्वावच्छिन्ने, 'तस्याः' उपाय-चिकीर्षायाः, 'तज्जन्यत्वनियमादिति, तथाच इष्टसाधनताज्ञान-कृति-साध्यताज्ञानादेव उपायचिकीर्षासम्भवे किमवान्तरेच्छाकल्पनेनेति भावः। ननु तथापि प्राथमिकन्यायलतापेक्षया नव्यमतं सम्यगेवेत्यत-आह, 'इच्छाया इति, फलेच्छाया उपायेच्छाहेतुत्वेन तत्र व्यभिचारवारणाय 'स्वविषयेति स्वविषयविषयकेत्यर्थः, स्वसमाना-

---

भावः। कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाजनकज्ञानत्वेन चिकीर्षाहेतुत्वमिति नोक्त-व्यभिचारः। 'इच्छाया इति, भाष्यादौ तथा व्यवस्थापितत्वेन तथैव सिद्धान्ता-

त्वनियमाच्च। ननु सिद्धौदनः कुतः पाके न प्रवर्त्तते, ओदनमात्रस्य सिद्धत्वेनेष्टत्वाभावात्। अतएवातीतभोजनादौ न प्रवर्त्तते अतीततृष्णादाविच्छाविरहात्। ननु सामुद्रिकविदाख्याते भाविनि यौवराज्ये भोगसाधने स्वकृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वज्ञानात् कुतो न प्रवर्त्तते,

---

धिकरणेत्यपि बोध्यं, तेन नेश्वरेच्छायां व्यभिचारः। यद्यपि मणिकृन्मते फलेच्छा नोपायेच्छाहेतुः किन्तु इष्टसाधनत्वज्ञानस्य हेतुतायां अवच्छेदिकैवेति व्यर्थं विशेषणं, तथापि यन्मये फलेच्छायाः कारणतावच्छेदकत्वे तत्कालीन-तत्पुरुषीयत्वविशेषणस्यावश्यकत्वेनाननुगमात् फलेच्छा न कारणतावच्छेदिका परन्तु कारणमेव तन्मयेनेदं। इदमापाततः तावता चिकीर्षां प्रति तद्धेतुतास्तु न तु प्रवृत्तावपि चिकीर्षयैवान्यथासिद्धत्वात्। न च व्यापारेण व्या-

---

दिति भावः। वस्तुतः पाकादाविष्टसाधनताज्ञानादिच्छोत्पत्तिसमये तद्धेतोरेवेतिन्यायाच्चिकीर्षैव जायते तज्ज्ञाने कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वसम्भवात् न त्वन्तरापीच्छान्तरकल्पनं गौरवान्मानाभावाच्च। अपिच कृतिसाध्यत्वज्ञाने प्रवृत्तिहेतुतया व्यवस्थितेऽतिप्रसङ्गवारणार्थमिष्टसाधनत्वं तत्र विषयतयावच्छेदकमात्रं कल्प्यते न तु कारणान्तरं गौरवात् यथा इष्टपुरोवर्त्तिज्ञाने वैशिष्ट्यमेवावच्छेदकं कल्प्यते न तु भेदाग्रहहेतुत्वादिकमिति भावः। स्वरूपसदिष्टत्ववादी पृच्छति, 'नन्विति, तथाच तत्रेष्टत्वाभावात् प्रवृत्त्यभाव इति तदेव हेतुरिति भावः। उत्तरं 'ओदनेति, तथाचेष्टसाधनत्वज्ञानाभावादेव तत्र तदभावादिति भावः। 'असिद्धत्वादिति, राज्ये न प्रवर्त्तत इति

भाविराज्यस्यासिद्धत्वात् प्रवृत्तेः सिद्धविषयत्वनियमात्

यत्रौ नान्यथासिद्ध इति वाच्यं। तद्व्यापारत्वस्यैवासिद्धेः। न चैवं कृतिसाध्यताज्ञानस्य उपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य च प्रवृत्तिहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यं। इष्टापत्तेः ज्ञानं कृतिकारण-मिति सिद्धान्तस्य उपादानप्रत्यक्षमादायैवोपपत्तेः। इदं पुनरवधेयं यदि भोगादिरूपेष्टसाधनताज्ञानदशायां सुखादौ साध्यतया प्रवृत्तिः प्रामाणिकी तदा पुनरिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वमावश्यकं अन्यथा इष्टसाधनताज्ञानदशायामपि(१) साध्यतया तत्र प्रवृत्तिप्रस-ङ्गात् तस्य स्वतएव चिकीर्षाविषयत्वात् कृतिसाध्यताज्ञानन्तु न हेतुरेव चिकीर्षयान्यथासिद्धत्वादिति। 'कुत इति, ओदनसाधनत्व-ज्ञानस्य कृतिसाध्यताज्ञानस्य च सत्त्वादिति भावः। परिहरति, 'ओदनमात्रेति, 'इष्टत्वाभावादिति, इष्टसाधनताज्ञानविरहादिति शेषः। 'इच्छाविरहादिति इच्छाविरहेण इष्टसाधनताज्ञानविरहा-दित्यर्थः, तथाच फलेच्छाभावेन चिकीर्षाविरहान्न प्रवृत्तिरिति भावः। 'भावियौवराज्य इति भाविराजसिंहासनारोहणविशेषे इत्यर्थः, 'न प्रवर्त्तते' न वाञ्छे प्रवर्त्तते। भ्रान्तः समाधत्ते, 'आ-विराज्यस्येति, 'राज्योपायेति राज्योपायत्वेन राज्योपायापरिचया-देत्यर्थः, न प्रवृत्तिरिति शेषः। ननु तथापि राज्योपाये देवता-राधनादौ प्रवृत्तिः स्यात् तदुपायस्य पुण्यादेर्ज्ञानजत्वात् कृतिसाध्यत्वे

---

(१) इष्टासाधनताज्ञानदशायामपीति क०।

राज्योपायापरिचयाच्च। तत्परिचये च प्रवर्त्तत एव देवताराधनादाविति चेत्, न, सिद्धे चिकीर्षाविरहेण यागादावप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् देवताराधनादेरप्यसिद्धत्वेन तत्राप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च। किञ्च राज्योपायापरिचये तत्र मा प्रवर्त्तिष्ट स्वकृतिसाध्येष्टसाधनत्वेन ज्ञाते राज्ये प्रवृत्तिप्रसङ्गे किमायातं। न हि कृतिसाध्येष्टसाधनत्वेन ज्ञानेऽपि तदुपायज्ञानं तत्र प्रवर्त्तकं, गौरवात् भिन्नविषयत्वाच्चेति चेत्, मैवं, यौवने हि तावत्

कृतीष्टसाधनताज्ञानसत्त्वाच्चेत्यत आह, 'तत्परिचये चेति कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वोपायानां परिचये चेत्यर्थः। अमुं निराकरोति, 'सिद्धे चिकीर्षाविरहेणेति, असिद्धस्य च प्रवृत्त्यविषयत्वनियमेनेति शेषः। तव प्रवृत्तेः सिद्धविषयत्वनियमेऽपि चिकीर्षाया असिद्धविषयत्वनियमस्य त्वयाप्यभ्युपगमादिति भावः। 'देवताराधनादेरिति. तस्मादुपादानताख्यप्रवृत्तिविषयत्वस्यैव सिद्धवृत्तित्वनियमो न तु साध्यताख्यप्रवृत्तिविषयतायाः तस्या अप्रसिद्धमात्रवृत्तित्वात् इत्यवश्यं स्वीकरणीयमिति भावियौवराज्ये साध्यतया प्रवृत्तिर्नानुपपन्नेति भावः। द्वितीयहेतुं(१) निराकरोति, 'किञ्चेति, 'तत्र मा प्रवर्त्तिष्टेति राज्योपायत्वेन राज्योपाये मा प्रवर्त्तिष्टेत्यर्थः, 'प्रवृत्तिप्रसङ्गे' साध्यतया प्रवृत्तिप्रसङ्गे, 'न हीति, इदमापाततः उपादाननिष्ठप्रवृत्तिविषयसाधनताज्ञानस्यापि प्रवृत्तिप्रयोजकतया राज्योपायत्वरूपेण

(१) द्वितीयभ्रमहेतुमिति क०।

प्रवर्त्तत एव राज्ये, बाल्ये तु राज्योपायमज्ञात्वा मत्-कृत्येदानीं राज्यं न सिध्यतीति स्वकृत्यसाध्यताज्ञाना-देव न प्रवर्त्तते यथा तण्डुलं विना पाके स्वकृत्य-साध्यताज्ञानात्, राज्योपाये तु स्वकृतिसाध्येष्टसाधन-त्वेन ज्ञाते देवताराधनादौ प्रवर्त्तत एव। अतएव

राज्योपायज्ञानं विना राज्ये प्रवृत्त्यसम्भवात् परन्तु राज्योपायत्वेन राज्योपायस्य सिंहासनादेः प्रत्यक्षदशायामेव आधिराज्ये प्रवृत्त्या-पत्तिर्द्रष्टव्या। 'मत्कृत्येदानीमिति इदानीन्तनमत्कृत्येत्यन्वयः, 'स्वकृत्य-साध्यताज्ञानादिति इदानीन्तनस्वकृत्यसाध्यताज्ञानादित्यर्थः, तथाच तत्कालीन तत्पुरुषीयप्रवृत्तिं प्रति तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्ति-साध्यताज्ञानं हेतुरिति भावः। 'तण्डुलं विना' तण्डुलविरहदशायां, 'स्वकृत्यसाध्यताज्ञानात्' इदानीन्तनस्वकृत्यसाध्यताज्ञानात्, 'पाक-इति, 'न प्रवर्त्तते' इत्यनुषज्यते। ननु तथापि राज्योपाये देवता-राधनादौ तदानीं प्रवृत्तिर्न स्यात् इत्यत आह, 'राज्योपाये त्विति, 'स्वकृतीति इदानीन्तनस्वकृतीत्यर्थः। ननु व्रीह्यवघात-पुरोडाश-याग-परमापूर्व्वेषु युगपत् कुतो न प्रवर्त्तते स्वकृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानस्याविशेषादित्यत आह, 'अतएवेति इदानीन्त-

---

शेषः। 'अपरिचयाच्च', राज्योपाये न प्रवर्त्तत इति शेषः। 'सिद्ध इति, तथाच कनन्यगत्या असिद्ध एव प्रवृत्तिरभ्युपेया एवञ्च राज्ये प्रवर्त्ततैवेत्यर्थः, 'इदानीमिति इदानीं मत्कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकस्याभावान्न तदा

व्रीह्यवघातमकृत्वा पुरोडाशस्तमकृत्वा यागस्तमकृत्वा-ऽपूर्व्वं साधयितुं न शक्यत इति क्रमशोऽवघातादौ प्रवर्त्तते न युगपत् सिद्धवस्त्वसिद्धक्रियाविषयस्वभावत्वात् प्रवृत्तेः यागानन्तरञ्च नापूर्व्वे प्रवर्त्तते। कृत्यन्तरं विनैव यागकृतितस्तत्सम्भवात्। इष्टसाधने चेष्टो-

नत्वस्य स्वकृतिविशेषणत्वादेवेत्यर्थः, 'व्रीह्यवघातमकृत्वा अकृत्वेति व्रीह्यवघातकृत्यनुत्तरकालीनमकृत्वेत्यर्थः, एवं 'अकृत्वेत्यनुषज्य सर्व्वत्र व्याख्येयं, 'न शक्यत इतीति, ज्ञानादिति(१) शेषः। तथाच सर्व्वत्र एकदा इदानीन्तनस्वकृतिसाध्यताज्ञानं नास्तीति भावः। 'क्रमशः' क्रमश एव, 'अवघातादौ' अवघात-पुरोडाश-यागेषु, 'न युगपदिति न युगपदवघात-पुरोडाश-याग-परमापूर्व्वेषु चतुर्षु प्रवर्त्तत इत्यर्थः। ननु यथा क्रमशस्त्रिषु प्रवर्त्तते तथा परमापूर्व्वे कथं न प्रवर्त्तते इत्यत आह, 'सिद्धवस्त्वीति, 'नापूर्व्वे प्रवर्त्तत इत्यन्तमेको ग्रन्थः, सिद्धकारणकासिद्धक्रियासाधकस्वभावत्वादित्यर्थः, साध्यत्वं विषयताविशेषः, तेन सिद्धस्य हविरादेरुपादानताख्यप्रवृत्तिविषयताशा-

(१) केवलसत्कृतिसाध्यताज्ञानादितीति ख०।

प्रवृत्तिरित्यर्थः, तर्हि राज्योपायमेव करोत्वित्यत आह, 'राज्येति, अन्यदा कृतिसाध्यत्वादिना न ज्ञानात्येवेति न प्रवर्त्तते अन्यथा तदाप्रतीकारादिति भावः। 'सिद्धेति तथाच यागाद्यर्थितया पुरोडाशादौ प्रवृत्तिस्तत्सिद्धनन्तरमेवेत्यर्थः। नन्वेवमपि सञ्ज्ञातबाधोऽपि सविषान्नभक्षणे प्रवर्त्तेत तस्यापि तृप्तिरूपेष्टसाधनत्वात् कृतिसाध्यत्वाच्चेत्यत आह, 'इष्टसाधने चेति।

लिङ्गेऽपि न दोषः, उपादानप्रत्यक्षसम्पत्तये सिद्धकारणकेति, 'नापूर्व्वं प्रवर्त्तते इति, तस्य क्रियात्वाभावादपूर्व्वादिभिन्नत्वस्य तत्त्वादिति भावः । ननु यागानन्तरमपूर्व्वं प्रवृत्त्यभावे कथमपूर्व्वोत्पत्तिरित्यत आह, 'कृत्यन्तरमिति । ननु तद्धर्म्मप्रकारक-तत्पुरुषीयप्रवृत्तौ तद्धर्म्मवत्तावच्छेदकक तत्पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानमेव हेतुरस्तु किं कार्य्य-कारणभावे उभयदिशि तत्कालीनत्वेन प्रवृत्तिविशेषणेन आविर्यौवराज्येऽपि बाल्यदशायां कस्यचित् प्रवृत्तेः । न च तदनुपादाने यस्य बालस्य आविर्यौवराज्यं मम कृतिसाध्यमपि नेदानीं मत्कृतिसाध्यमिति ज्ञानं तस्यापि बाल्यदशायां आविर्यौवराज्ये प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । तत्पुरुषीयराज्यत्वप्रकारकप्रवृत्तेः यौवनादिकालीनातिरिक्ताया अलीकतया तत्तत्कालीनप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति कारणीभूतस्य तत्तत्कालस्य विरहादेव बाल्यदशायां तत्पुरुषीयराज्यत्वप्रकारकप्रवृत्त्यापादनासम्भवात् तत्कालीनत्वेन प्रवृत्तिविशेषणेऽपि वक्ष्यमाणयुक्त्या तत्तत्कालीनप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति

न च केवलसुखजनके प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तदधिकदुःखाजनकत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यं । नञ्व्यत्यासेन इष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखाजनकत्वस्य विवक्षितत्वात् । वस्तुतस्तु इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखजनकं प्रसिद्धं तदन्यत्वं विवक्षितमिति नोक्तदोषः । नचाजनकत्वं जनकत्वात्यन्ताभाव-जनकान्योन्याभावरूपतयाऽभिन्नं तया च मिलितज्ञानहेतुतायां गौरवमननुभवस्य प्रत्येकज्ञानेऽपि फलसिद्धेश्च प्रत्येकहेतुतायामननुगम इति वाच्यं । प्रत्येकहेतुत्वेऽपि तादृशदुःखजनकत्वज्ञानविरोधिज्ञानत्वेनानुगमादित्याहुः । ननु नान्तरीयकत्वमिष्टहेतुक्रियाजन्यत्वं, व्याप्यत्वं वा, तदपि दैशिकं, कालिकं वा, इष्टनियत-

तत्तत्कालत्वेन हेतुत्वावश्यकत्वात्। न च कृतिसाध्यताज्ञान-प्रवृत्त्योः विशेष्यतावच्छेदकमन्तर्भाव्य समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतु-हेतुमद्भावः किन्तु तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताप्रकारक-तत्पुरुषीयज्ञानत्वेन कारणता तत्पुरुषीयप्रवृत्तित्वेन कार्य्यता यत्र साध्यत्वाख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रवृत्तिः तत्र विशेष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तादृशज्ञानमिति प्रकारता-विशेष्यतावच्छेदकत्वोभयघटितसामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिरेवमिष्टसाधनता-ज्ञान-प्रवृत्त्योरपि विशेष्यतावच्छेदकमन्तर्भाव्य समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या न हेतु-हेतुमद्भावः किन्तु तत्साधनत्व-प्रकारकतत्पुरुषीयज्ञानत्वेन कारणता तत्पुरुषीयतदर्थप्रवृत्तित्वेन कार्य्यता यत्र तदर्थिताप्रतियोगिकसाध्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन तदर्थिप्रवृत्तिः तत्र विशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन तत्साधनत्वप्रकारकतत्पुरुषीयज्ञानमिति तदर्थिताप्रतियोगिकसाध्यतानिरूपितप्रकारता विशेष्यतावच्छेदकतोभयघटितसामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः

पूर्व्वकालीनत्वं वा, नाद्यः अगम्यागमनादावपि प्रवृत्त्यापत्तेः नरकस्येष्टहेतुक्रिया-जन्यत्वेन तदधिकत्वाभावात्, न द्वितीयः तत एव तन्नरकस्य तदिष्टोत्पत्ति-नियतत्वात् तयोरेकात्मवृत्तित्वात्, न तृतीयः इष्टोत्पत्तिपूर्वकालीनश्रमजनके पाकादावप्रवृत्तिप्रसङ्गात्, नापि चतुर्थः उत्कटानिष्टपूर्वककिञ्चिदिष्टजनकत्वेन ज्ञायमानेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः। अत्र वदन्ति इदानीन्तनबलवद्द्वेषविषय-दुःखाजनकत्वे अस्य तात्पर्य्यं, द्वेषे च बलवत्त्वं उत्कटत्वं जातिविशेषः, अतएव रागान्धस्य यदा नरकादौ न तादृशो द्वेषः तदा तद्धेतावपि प्रवृत्तिरन्यदा-निवृत्तिः। न च द्वेषे बलवत्त्वमधिकं, दुःखमात्रस्यैव द्वेषविषयत्वेन पाकादाव-

तथाच तत्कालीनत्वेन कृत्यविशेषणे पाको मदीयेदानीन्तनकृति-साध्य इष्टसाधनञ्च राज्यं मदीयकृतिसाध्यमिष्टसाधनञ्च भवति न त्विदानीन्तनमत्कृतिसाध्यमिति समूहालम्बनज्ञानदशायां पाकत्व-इव राज्यत्वेऽपि प्रकारतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रवृत्त्यापत्तिः पाकत्व-प्रकारकप्रवृत्त्यनुरोधेनैव तत्कालसाध्येतत्पुरुषीयप्रवृत्तौ हेतुत्वा-दिति वाच्यं । प्रकारता-विशेष्यतावच्छेदकत्वोभयघटितसामाना-धिकरण्यप्रत्यासत्त्या कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनताज्ञानयोः प्रवृत्तिहेतुत्वे समानाभावात् उक्तापत्तेरेव वाधकत्वाच्च उक्तापत्तिवारणान्यथानु-पपत्त्या विशेष्यतावच्छेदकत्वमन्तर्भाव्य समवायघटितसामानाधिक-रण्यप्रत्यासत्त्यैव तयोः प्रवृत्तिहेतुताया युक्तत्वात् । न च समवा-यघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या स्वकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानयोः कार्य्य-कारणभावे प्रवृत्तिप्रकारीभूतधर्म्मभेदेनानन्तकार्य्य-कारणभा-वापत्त्या तदपेक्ष्य प्रकारता-विशेष्यतावच्छेदकत्वोभयघटितसामाना-धिकरण्यप्रत्यासत्त्या तयोः प्रवृत्तिकारणत्वकल्पनमेव लघ्विति वाच्यं। तादृशप्रत्यासत्त्या तयोः कारणत्वे उक्तापत्तिवारणाय तत्कालीन-त्वस्य कृतिविशेषणत्वावश्यकत्वे विभिन्नकालीनप्रवृत्तिव्यक्तिभेदेना-नन्तकार्य्य-कारणभावापत्त्या तदपेक्ष्य प्रवृत्तिप्रकारभेदेन समवा-

---

प्रवृत्तिप्रसङ्गात् योगिनामपि सुख-दुःखयोराग-द्वेषसम्भवात् अन्यथा प्रवृत्ति-निवृत्त्योरसम्भवापत्तेः । न चाशक्त इत्यादिविरोधः, अस्मदादिसाधारणोत्कट-राग-द्वेषविरहपरत्वादिति । अत्रेदं चिन्त्यं एवं हि न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र विधिघटितनिषेधस्य विशेषणनिषेधपर्य्यवसायितया कलञ्जभक्षणमुत्कटद्वेष-विषयदुःखसाधनमित्यन्वयबोधः स्यात् तथाच यस्य रागान्धस्य तद्दुःखे

यघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तयोः प्रवृत्तिहेतुत्वस्यैव लघुत्वादिति। नैवं। यथा हि स्मृतिस्थले गुरुणापि प्रकारान्तरेण योऽतिप्रसङ्गो वारयितुं शक्यः स न उद्बोधककारणतया वार्य्यते इति नियमः तथा गुरुणापि प्रकारान्तरेण यदतिप्रसङ्गो वारयितुं शक्यः स तत्तत्कालादिकारणत्वेनावश्यकेनापि न निवार्य्यते इति नियमः। अन्यथा स्वकृतिसाध्यतेष्टसाधनत्वज्ञानादेरपि हेतुत्वविलोपापत्तेः कृतिसाध्यतेष्टसाधनत्वादिबाधज्ञानदशायां प्रवृत्त्यापादनस्य उक्तरीत्या कालकारणतयैव वारणसम्भवात् कृतिसाध्यताज्ञानादेरहेतुत्वे प्रकारतासम्बन्धस्य कार्य्यतानवच्छेदकतया प्रकारतासम्बन्धेनाप्यापादानासम्भवात् प्रकारतासम्बन्धेनोत्पत्तिनियमस्यापि कालकारणतयैव निर्व्वाहसम्भवात् तस्मात् सामान्यतः स्वकृतिसाध्यताज्ञानसत्त्वेऽपि तत्कालीनस्वकृतिसाध्यताज्ञानासत्त्वेन[1] तत्काले प्रवृत्त्यभावात्[2] तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिं प्रति तत्कालीन-तत्पुरुषीयकृतिसाध्यत्वस्य ताद्रूप्येण ज्ञानं कारणमावश्यकं कार्य्यकारणभावस्तु तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तित्वेन तत्कालीनतत्-

(१) तत्कालीनस्वकृत्यसाध्यताज्ञानसत्त्वेनेति क०।

(२) प्रवृत्त्यसम्भवादिति ख०।

नोत्कटद्वेषस्तं प्रति तद्वेदस्याप्रामाण्यं स्यात् विषयबाधात् एवञ्च स एव वेदः कञ्चित् प्रति प्रमाणं कञ्चित्प्रति अप्रमाणमिति महद्वैशसं, एवञ्च यजेतेत्यादेरपि तथात्वं स्यात्। यदि च तदनन्तर्भावः तदापि यत्किञ्चिद्द्वेषविषयत्वं सकलद्वेषविषयत्वं वा, आद्ये यजेतेत्यादौ बाधापत्तिः बहुवित्तव्ययायाससाध्ययागजन्यदुःखेऽपि कस्यचित्पाषण्डादेरुत्कटद्वेषसम्भवात्। अन्त्ये न कलञ्ज

पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताप्रकारक-तत्पुरुषीयज्ञानत्वेन यत्र साध्यत्वा-वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन तादृशप्रवृत्तिस्तत्र विशेष्य-तावच्छेदकतासम्बन्धेन तादृशज्ञानमिति सामानाधिकरण्यं प्रत्या-सत्तिः, तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताप्रकारकपुरुषान्तरीय-ज्ञानादपि निरुक्तप्रकारतासम्बन्धेन तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्त्याप-त्तिवारणाय तत्पुरुषीयत्वं ज्ञानस्यापि विशेषणं, तत्तत्कालीनप्रवृ-त्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्कालत्वेनापि पृथक्कारणत्वं तेन वर्त्तमा-नकाले भावि-भूतकालीनकृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानात् न वर्त्तमा-नकाले भावि-भूतकालीनप्रवृत्त्यापत्तिः। न च तद्वारणाय तत्-पुरुषीयत्ववत् तत्कालीनत्वेनापि ज्ञानं विशेष्यतां किं तत्कालस्य पृथक्कारणत्वेनेति वाच्यं। प्रतिपुरुषं कृतिसाध्यताज्ञानानां कार्य्य-कारणभावेषु ज्ञानविशेषणतया तत्प्रवेशमपेक्ष्य सर्वपुरुषीयतत्का-लीनप्रवृत्तिसाधारणातिरिक्तैककार्य्य-कारणभावकल्पनाया एव लघु-त्वात्। न च तथापि तत्कालीनकृतिसाध्यताज्ञानाभावदशायां भाविराज्ये तत्कालीनप्रवृत्तिर्मास्तु दृष्टसाधनताज्ञानरूपसामान्य-कार्य्य-कारणभावमर्य्यादया प्रवृत्तिसामान्यापत्तिर्दुर्व्वारैवेति वाच्यं।

नत्वेदित्यादेरप्रामाण्यापत्तिः, यच्चोत्कटत्वं जातिविशेष इति तदपि चिन्त्यं, उत्कटानुत्कटनानादुःखविषयकसमूहालम्बनाद्यत्र तदुभयगोचरो-द्वेषः एकांशे उत्कटोऽपरांशेऽनुत्कटस्तत्र कथं तज्जातिरव्याप्यवृत्तित्वात्। न च तत्र द्वेषद्वयं, ज्ञानादेरपि समूहालम्बनत्वोच्छेदापत्तेः सामग्रीयौग-पद्यात् कर्म्मविनिगमकाभावाच्च। यदि तत्र तथा तदा तत्रापि तुल्यं, यदि च तत्र तस्योपाधित्वं तदाननुगमः तद्वदेवान्यत्रापि तस्योपाधितापत्तिश्च।

तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्त्यतिरिक्तस्य प्रवृत्तिसामान्यस्यालीकतया यावद्विशेषसामग्रीबाधेनैव सामान्यबाधात्[१]। न च एकस्मिन् काले एकस्य पुरुषस्य नानाप्रवृत्तिविरहात् तत्तद्व्यक्तिविश्रान्त एवायं कार्य्य-कारणभावः तथाचानेन कथं सामान्यकार्य्यापत्तिवारणं तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तकार्य्य-कारणभावेनापि सामान्यकार्य्यातिप्रसङ्गवारणाभ्युपगमे तत्तत्प्रवृत्तिव्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तज्ज्ञानव्यक्तित्वेनैव हेतुतास्तु लाघवात् किं तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तगुरुतरधर्म्मस्यावच्छेदकत्वानुसरणेनेति वाच्यं। एतदनुरोधेनैव सर्व्वत्र धारावाहिकप्रवृत्तिद्वयाभ्युपगमात् प्रवृत्तिविशेषणीभूततत्तत्कालपदञ्च क्षणद्वयसाधारणतत्तत्कालपरं तथाच प्रवृत्तिद्वयसाधारण एवायं कार्य्य-कारणभावः। नचोपादानप्रत्यक्षस्य साक्षात् प्रवृत्तिहेतुतया कथं सर्व्वत्र धारावाहिकप्रवृत्तिद्वयोत्पत्तिः प्राथमिकप्रवृत्त्युत्पत्तिकाल एव उपादानप्रत्यक्षेच्छयोरन्यतरस्य विनाशादिति वाच्यं। उपादानप्रत्यक्षस्याप्युपादानेच्छाद्वारैव हेतुत्वाभ्युपगमात् साक्षात्साधनत्वप्रवादस्तु लौकिकविषयत्वावच्छिन्नकारणत्वनिबन्धनः।

---

(१) प्रवृत्तिसामान्यबाधादिति क०, प्रवृत्तिसामान्यवारणादिति ग०।

अतएवोत्कटकोटिके संशयेऽपि तत्र जातिरित्युक्तं, अस्तु वा उत्कटत्वं जातिस्तथापि शब्दवद्देवदत्तादिकारणविशेषप्रयोज्यं द्वेषे वैजात्यमावश्यकमिति तत्सङ्करापत्त्या द्वेषनिष्ठमुत्कटत्वं जातिस्तथापि शब्दवद्देवदत्तादिकारणविशेषप्रयोज्यं द्वेषे वैजात्यमावश्यकमिति तत्सङ्करापत्त्या द्वेषनिष्ठमुत्कटत्वं चानेकं वाच्यं। तथाच तदननुगमेन ज्ञानाननुगमात् प्रवृत्त्यननुगमः लिङ्गादिपदशक्ति-

यत्तु तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयतत्तद्धर्म्मावच्छिन्नसाध्यकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यक-तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानत्वेन कार्य्य-कारणभावः समवायघटितसामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः वाल्यकालीनराज्यत्वावच्छिन्नसाध्यकतत्पुरुषीयप्रवृत्तेरलीकतया तत्कालान्तर्भावेन तदवच्छिन्नसाध्यकतत्पुरुषीयप्रवृत्तिं प्रति तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताज्ञानस्य कार्य्यकारणभावाकल्पनेन यावद्विशेषसामग्रीबाधेनैव तदानीमिष्टसाधनताज्ञानादिरूपसामान्यसामग्रीसत्त्वेऽपि न तदवच्छिन्नसाध्यकतत्पुरुषीयप्रवृत्त्यापत्तिः तत्तत्कालीनप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्कालत्वेन पृथक्हेतुत्वादेव बाल्यदशायां राज्यत्वधर्म्मितावच्छेदककयौवनकालीनस्वप्रवृत्तिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानसत्त्वेऽपि न राज्यत्वावच्छिन्नसाध्यकयौवनकालीनप्रवृत्त्यापत्तिः। न चैवं तत्तत्काल-तत्तत्पुरुष-तत्तत्प्रकारमन्तर्भाव्य कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनायां किं फलमिति वाच्यं। तत्तद्धर्म्मितावच्छेदकक-स्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानसामान्यविरहदशायां तादृशज्ञानसत्त्वेऽपि प्रकृतकालमन्तर्भाव्य(१) तद्धर्म्मितावच्छेदकक-स्वकृतिसाध्यत्वबाधनिश्चयदशायां वा इष्टसाध-

(१) राज्यत्वावच्छिन्नसाध्यकयौवनकालीनप्रवृत्तिकालमन्तर्भाव्येति ग०।

ग्रहानुपपत्तिश्च। किं वा जनकत्वस्यान्योन्यात्यन्ताभावगर्भतयाननुगमेन शक्तिग्रहानुपपत्तिः। न च जनकत्वे विरोधित्वमनुगतमिति वाच्यं। तत्प्रकारकज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वेन तत्र शक्तिग्रहकल्पनानर्हत्वात्, अपिच सविषान्नभोजनजन्यसुखेच्छाविरहेणेष्टसाधनत्वाभावादेवातिप्रसङ्गवारणे किमुक्तविशेषणेन।

नताज्ञानादिरूपसामान्यसामग्रीमर्य्यादया तत्प्रकारक-तत्पुरुषीय-प्रवृत्तिसामान्यापत्तिवारणस्यैव तत्फलत्वात् इष्टसाधनताज्ञानादेरपि समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैव हेतुत्वात् तदापत्तेरुक्त-रीत्या तत्तत्कालकारणतया वारणसम्भवेऽपि कालादिकारणतया कारणान्तरस्य नान्यथासिद्धिरिति नियमात्, एवं तत्तत्पुरुषीय-प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषत्वेनापि पृथक्कारणत्वमुपेयं तेन न तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानवति पुरुषान्तरे सम-वायसम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रवृत्त्यापत्तिः। न च तादृशकृतिसाध्यता-प्रकारकतत्तत्पुरुषीयज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमुपेयतां किं तत्तत्पुरुषाणां पृथक्कारणत्वेनेति वाच्यं। प्रतिकालं तत्तत्पुरुषीयकृतिसाध्यता-ज्ञानानां कार्य्य-कारणभावेषु ज्ञानविशेषणतया तत्तत्पुरुषप्रवेशम-पेक्ष्य सर्व्वकालीनतत्पुरुषीयप्रवृत्तिसाधारणातिरिक्तैकतत्पुरुषका-रणताकल्पनाया एव लघुत्वात्। वस्तुतस्तु तत्तत्पुरुषीयप्रवृत्तित्वाव-च्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषत्वेनापि न पृथग्धेतुत्वं कल्पनीयं संयोगो-त्तरदेशयोः कार्य्य-कारणभावस्थले सामान्यतस्तत्तद्व्यक्तिसमवेतत्वाव-च्छिन्नं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन समवायिकारणत्वस्य क्लृप्तत्वादेव पुरुषा-

---

ननु यदि विषभक्षणजन्यदुःखासम्भिन्नसुखत्वेन तत्रेच्छा तदा तस्य स्वतः पुरुषार्थत्वं भज्येत इच्छोत्पत्तौ दुःखासम्भेदापेक्षणादिति चेत्, अस्तु ताव-देवं, तथाप्युत्कटेच्छाविषयसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकमस्तु तदभावादेव तत्राति-प्रसङ्गनिरासे किमुक्तविशेषणेन तज्जन्यदुःखे द्वेषौत्कट्येन रागौत्कट्या-भावात्। यदि कलञ्जभक्षणसुखे कस्यचिद्रागौत्कट्यसम्भवेन निषेधानुपपत्त्या तन्न विध्यर्थस्तदा तवापि तुल्यं। एतेनासन्निहिताविषयदुःखाजनकत्वं तद्विव-

न्तरं तत्पुरुषीयप्रवृत्तेर्व्वारणसम्भवात्[१]। न चैवंरूपेण कृतिसाध्यता-ज्ञानस्य कार्य्य-कारणभावे विशिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वेन इष्टसाधनताज्ञानविरहकालमनाभाव्य तत्तत्प्रकारक-तत्तत्पुरुषीय-प्रवृत्तिं प्रति तद्धर्मितावच्छेदकक-तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वाकल्पनादेव इष्टसाधनताज्ञानविरहदशायां तत्प्रकारकतत्पुरुषीयप्रवृत्त्यापादनासम्भवादिति वाच्यं। इष्टसाधनताज्ञानविरहदशायां यागोऽसे भवतु इतीच्छावारणाय लाघवादुपायेच्छासामान्यं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वे आवश्यके प्रवृत्तिं प्रत्यपि तद्धेतुत्वावश्यकत्वात् व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिविरहादन्यथा प्रागुक्तमतेऽपीष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्त्यहेतुतापत्तेरिच्छाया अन्यथासिद्धत्वादिति। तन्न। एकस्यामेव समूहालम्बनप्रवृत्तिव्यक्तौ प्रकारभेदेन नानाकार्य्य-कारणभावापत्तेः तत्तद्धर्म्मप्रकारकत्वस्य कार्य्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवापत्तेश्चेति सिद्धान्तानुयायिनः। तच्चिन्त्यं, एकस्मिन्नेव काले समनियतानन्तकालोपाधिसत्त्वादिनिगमनाविर-

[१] वस्तुतस्तु तत्तत्पुरुषीयप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषीयकृतिसाध्यत्वप्रकारकतत्तत्पुरुषीयज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यं तेन पुरुषान्तरीयकृतिसाध्यताज्ञानवति पुरुषे प्रवृत्तिवारण[illegible]सम्भवादिति ग०।

हित्वमिति परास्तं। उक्तरीत्या निषेधाद्यनुपपत्तेः द्वेषातिरिक्ताया असहिष्णुताया निर्व्वक्तुमशक्यत्वाच्चेति। वयन्तु ब्रूमः। एकत्रापि विषये पुरुषभेदसमयभेदाभ्यां द्वेषेच्छयोरौत्कट्यवशादप्रवृत्ति-प्रवृत्ती इत्यनुभवसिद्धं। एवञ्चोत्कटद्वेषविषयदुःखजनकत्वज्ञानं प्रवृत्तिप्रतिबन्धकमिति नोक्तस्थले प्रवृत्त्यापत्तिः, न तु तदभावज्ञानं कारणं, तथाच तदननुगमत्वेऽप्यदोषः प्रतिबन्धकाननुगमस्यादोषत्वात्, निवृत्तिसामग्रीत्वेन सत्प्रतिपक्षवत् साक्षादेव प्रति-

हेण प्रतिपुरुषं प्रतिकालं कालोपाधिभेदाद्गुरुतरानन्तकार्य्य-कारणभावापत्तेः[१] सर्व्वत्र धारावाहिकप्रवृत्तिद्वयकल्पने उपादानप्रत्यक्षेच्छासम्बन्धेन कारणत्वकल्पने च गौरवापत्तेः तत्तत्कालीनतत्तत्प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्कालस्य कार्य्य-कारणभावेष्वप्युक्तरीत्या समनियतकालोपाधिभेदेनानन्तकार्य्य-कारणभावप्रसङ्गाच्च।

स्वतन्त्रास्तु सामान्यतः स्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञान-चिकीर्षयोरेव प्रवृत्तिहेतुत्वं न तु तत्तत्कालीनत्वेन प्रवृत्तिर्विशेषणीया। न चैवं तत्तत्कालीनप्रवृत्त्यसाध्यताज्ञानेऽपि सामान्यतः स्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानाद्भाविराज्यादौ प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं। प्रकारतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रवृत्तित्वावच्छिन्नोत्पत्तिं प्रति तत्पुरुषीयचिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति वा सामान्यतः स्वकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानकालीनानां भाविराज्यत्वादिधर्म्मितावच्छेदक-तत्तत्कालीनकृतिसाध्यत्वाभावप्रकारकज्ञानव्यक्तीनां तत्तज्ज्ञानव्यक्तित्वेन भाविराज्यत्वादिवृत्तिविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्वात् प्रतिबन्धकाभावकूटश्च कारणं राज्यमिदानीं मत्कृतिसाध्यं पाकस्त्विदानीं मत्कृतिसाध्य इति समूहालम्बनज्ञानाद्राज्यस्य इव पाकत्वेऽपि तत्तत्-

(१) प्रतिपुरुषमन्तर्भाव्यानन्तकार्य्य-कारणभावापत्तेरिति ग०।

वन्धकतया जनकज्ञानाविरोधिनः कथं प्रतिबन्धकत्वमिति शङ्कापि न, साक्षादविरोधिन एव ज्ञानस्य जनकज्ञानविघटकतया प्रतिबन्धकत्वात्। अत एवासत्प्रतिपक्षितत्वज्ञानमपि नानुमितौ हेतुः तथाच तस्य विध्यर्याप्रवेशान्नोक्तदोषः, उत्कटत्वं जातिरुपाधिर्व्वान्यदेतत्। अस्तु वा तदभावज्ञानमपि हेतुः तदीयोत्कटद्वेषविषयदुःखाजनकत्वज्ञानस्य तदीयप्रवृत्तौ विशेष-

पुरुषीयप्रवृत्त्यभावापत्तिवारणाय वृत्त्यन्तं विशेष्यतावच्छेदकताविशे-
षणं तद्वारणाय तत्तत्कालीन-स्वकृतिसाध्यत्वाभावनिष्ठप्रकारतानि-
रूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वं वा सम्बन्धोवाच्यः । न च तादृशाभाव-
प्रकारकतत्तज्ज्ञानव्यक्तीनां तत्तज्ज्ञानव्यक्तित्वेन आविराज्यत्वादि-
प्रकारकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति समवायघटितसामानाधिकरण्य-
प्रत्यासत्त्यैव प्रतिबन्धकत्वमुपेयतामिति वाच्यं। तथासति स्वकृति-
साध्यत्वगोचरेष्टसाधनताज्ञानयोर्विशेष्यतावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या हेतु-
तया तत्तज्ज्ञानव्यक्तिसत्त्वेऽपि तन्मर्य्यादया(१) प्रकारतासम्बन्धेन तत्-
पुरुषीयप्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । न चैवं सामान्यतः स्वकृतिसाध्यत्वे-
ष्टसाधनताज्ञानादिविरहदशायामपि तत्तत्कालीन-तत्तज्ज्ञानव्य-
क्तेरेव प्रतिबन्धिकास्तु(२) किं सामान्यतः स्वप्रवृत्तिसाध्यत्वेष्टसाधन-
ताज्ञानादेरपि हेतुत्वाभ्युपगमेनेति वाच्यं। सामान्यतः स्वकृतिसा-
ध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानविरहकालीनज्ञानव्यक्तीनामनन्तप्रतिबन्धकताक-
ल्पनापेक्षया तादृशज्ञानादेः सामान्यतः कारणत्वस्यैव युक्तत्वादिति
प्राहुः ।

१ सामान्यसामग्रीमर्य्यादयेति ग० ।

२ सामान्यतः स्वकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानविरहकालीनज्ञानव्यक्तीना-
मेव प्रवृत्तिप्रतिबन्धकतास्त्विति ग० ।

सामग्रीत्वान्नाननुगमः अन्यथा मदिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे तत्रापि व्य-
भिचारापत्तेः। न चैवं तस्यापि विध्यर्थप्रवेशे पूर्व्वदोषापत्तिरिति वाच्यं। न हि
यत्किञ्चिद्विषयत्वेन ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वं तावानवश्यं विध्यर्थः तादृशस्यापीदानींकालस्य
मदंशस्य वा तथात्वात् । यदि च बाधकात्तस्य तदनन्तर्भावः तदोक्तनिषेधा-

त्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वं विशेषणं,

ननु वर्त्तमानस्वकृतिसाध्यत्व-तृप्तिविशेषरूपेष्टसाधनत्वयोः सम्-
दायालम्बनज्ञानस्य केवलमधुभोजन-मधुविषसम्पृक्तान्नभोजनयोरुभयत्रा-
विशिष्टत्वेऽपि कस्यचित्पुरुषस्य मधुभोजनत्व एव प्रकारतया प्रवृ-
त्तिर्न तु मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजनत्वे इत्यत्र किं बीजमित्यत आह,
'इष्टसाधने चेति प्रवृत्त्युपधायकेष्टसाधनताज्ञाने चेत्यर्थः, 'इष्टोत्प-
त्तीति स्वजन्येष्टोत्पत्तीत्यर्थः, स्वं प्रवृत्तिविषयः, तथाच स्वजन्ये-
ष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वप्रकारकेष्टसाधनताज्ञानं
कारणमित्यर्थः, 'अधिकत्वं भिन्नत्वं, मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने च
तादृशदुःखाजनकत्वज्ञानविरहादेव न कस्यचित्प्रवृत्तिः यस्य तु
तादृशदुःखाजनकत्वज्ञानमस्ति स प्रवर्त्तत एवेति। नन्वेवं स्वर्गिणां
केवलसुखजनके कर्म्मणि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः स्वजन्येष्टोत्पत्तिनान्तरीय-
कदुःखाप्रसिद्ध्या तद्भिन्नदुःखाजनकत्वज्ञानासम्भवात्। न च तत्रापि
खण्डशः प्रसिद्ध्या भ्रमरूपतज्ज्ञानसम्भव इति वाच्यं। विशेषदर्शनेऽपि
तत्र प्रवृत्त्युत्पत्तेः। न च स्वजन्येष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुः-
खाजनकं यत्तदन्यत्वमित्यर्थः, स्वपदं भेदप्रतियोगिपरं, तथाच
केवलसुखजनकेऽपि कर्म्मणि नाप्रसिद्धिः[१] तादृशदुःखजनकत्वस्याग-

(१) स च केवलदुःखाजनकेऽपि नाप्रसिद्ध इति ग०।

तुपपत्त्यादिबाधकादस्यापि तथात्वं। अतएव श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्रापि
विधिप्रवृत्तिरप्रत्यूहा उत्कटेच्छाविषयसाधनताज्ञानमेव वा हेतुरतो नातिप्र-
सङ्गः। अतएव राग-द्वेषयोरुत्कटत्वेन प्रवृत्तिरित्यग्रे विभावयिष्यति। यद्यपि-

म्यागमनादावेव प्रसिद्धत्वात् स्वजन्येष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखाजनकत्वं
च तदर्थः, स्वपदं प्रकृतकर्मपरं, नातो भेदकूटप्रवेशे गौरवं चेत्यव-
न्दनादाविष्टसाधनताभ्रमेणैव प्रवृत्त्या विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वेऽपि इष्टे
ष्टसाधनताभ्रमादेव प्रवृत्तेः सम्भवादिति वाच्यं। तथापि नान्तरीय-
कत्वं व्याप्यत्वं व्यापकत्वं वा, व्याप्तिरपि कालिकी दैशिकी वा,
व्यापकत्वमपि कालिकं दैशिकं वा, आद्ये अगम्यागमनादौ नरकसा-
धनताज्ञानवतोरागिणः प्रवृत्तिर्न स्यात् तज्जन्यदुःखेन समं कालि-
कव्याप्त्यभावात्, द्वितीये प्रायश्चित्तकर्तुरगम्यागमने प्रवृत्तिप्रसङ्गः
तज्जन्यनरकस्य दैशिकतया तज्जन्येष्टोत्पत्तिव्याप्यत्वात्, तृतीये प्रथम-
पक्षोक्तदोषानिवृत्तिः, चतुर्थे द्वितीयपक्षोक्तदोषानिवृत्तिः अग-
म्यागमनजन्यनरकदुःखस्य दैशिकतया तज्जन्येष्टोत्पत्तिव्यापकत्वात्।
न च प्रायश्चित्तादेर्नरकानुत्पत्त्या न व्यापकत्वमिति वाच्यं।
तथापि प्रथमपक्षोक्तदोषानिवृत्तेः। नापि नियतपूर्ववर्त्तित्वं, इष्टो-
त्पत्तिनियतपूर्ववर्त्तिबहुतरदुःखजनकसुखलेशमात्रजनके(१) दूरगम-
नादावपि प्रवृत्त्यापत्तेः। किञ्च तादृशदुःखजनकत्वं न तत्स्वरूपयो-
ग्यता, भोगिनां(२) भोगार्थमगम्यागमनादावप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। न च

[1] प्रचुरतरोत्तरदुःखराशिबीजतया भायमाने सुखलवमात्रजनके इति ग०, घ०।

[2] योगिनामिति घ०।

तत्रापि न कलञ्जमित्यादौ निषेधान्वयानुपपत्तिरेव इष्टसाधनत्व कृतिसाध्यत्व-
योर्निषेधानन्वयात्। तथापि पुरुषभेद-समयभेदाभ्यामेकत्र प्रवृत्त्योरन्यथोप-
पादयितुमशक्यतयोक्तस्य प्रवर्त्तकत्वे तत्र च निषेधान्वयानुपपत्त्या नञोऽसुरा-

तत्फलोपधानं, प्राक् दुर्निरूप्यत्वादिति; मैवं, अधिकदुःखाजनकत्वं बलवद्द्वेषविषयस्य विवक्षणात् तथाच बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानं हेतुः, अत एवाग्रिमपक्षद्वयमन्योऽपि साधु सङ्गच्छते। जनकत्वञ्च स्वरूपयोग्यत्वं, बलवत्त्वञ्च द्वेषनिष्ठोऽनुभवसिद्धो जातिविशेषः। न चोत्कटानुत्कटदुःखद्वयगोचरसमूहालम्बनद्वेषे बलवत्त्वस्यांशिकतया जातित्वानुपपत्तिरिति वाच्यं। बलवत्त्वस्यान्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् तत्र युगपत्क्रमेण वा उत्कटानुत्कटद्वेषद्वयोपगमात् यत्र यौगपद्यं द्वेषयौगपद्येऽपि क्षतिविरहात्। न च क्षणत्रयावस्थायित्वनये पौर्व्वापर्य्ये विनिगमकाभाव इति वाच्यं। वध्यमानबलवद्द्वेषसामग्री विरहेणानुत्कटद्वेषोत्पत्तिसमये बलवद्द्वेषोत्पत्त्यसम्भवात्। न चैवं रागान्धस्यागम्यागमनादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तस्याम्बनरकस्य कालान्तरे तत्पुरुषस्य तत्काले च पुरुषान्तरस्य तादृशद्वेषविषयत्वादिति वाच्यं। वस्तुगत्या तत्कालीन-तत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयतावच्छेदकीभूतो यो धर्मस्तदवच्छिन्नजनकत्वाभावप्रकारविषयकज्ञानस्य तत्कालीन-तत्पुरुषीयचिकीर्षादौ हेतुत्वात्, कारणदिशि तत्कालपदं चिकीर्षादिपूर्वकालपरं, कार्य्यदिशि च तत्कालपदं चिकीर्षाद्युत्पत्तिकालपरं, कार्य्यकारणभावस्तु प्रागुक्तरीत्या तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताज्ञान-प्रवृत्त्योः कार्य्य-कारणभाववन्निर्वाच्यः। न चैकस्मिन्नेव विषये

विद्यावत् पर्य्युदासलक्षणया विरोध्यनिष्टसाधनत्वपरत्वमस्तु। न च व्युत्पत्तिविरोधः, स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्य यागविषयकं कार्य्यं याग इष्टसाधनञ्चेति षष्ठ्यर्थमन्तर्भाव्यान्वयबोधेन विधिवाक्ये व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनवन्निषेधवाक्येऽप्यनन्यगत्या तत्कल्पनात् सुविभक्तौ लक्षणाया असम्भवात्। वस्तु त

न तु तज्ज्ञानाभावः कारणं, किन्तु तदेव विषयतया

कस्यचित्पुरुषस्य बलवद्द्वेषः कस्यचिच्च न, एकस्यैव पुरुषस्य कदाचिद्बलवद्द्वेषः कदाचिच्च नेत्यत्र किं नियामकमिति वाच्यं । प्रवृत्तिं प्रति दोषविशेषस्यैव बलवद्द्वेषेतरद्वेषोपधानकालीनज्ञानादिघटितस्यैव तत्तत्पुरुषघटितज्ञानाधिकरणक्षणत्वापत्त्या तत्तद्विषयबलवद्द्वेषं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । न चैवं यत्र प्रवृत्तिपूर्व्वं तत्कालीनपुरुषस्य कुत्रापि विषये बलवद्द्वेषो नास्ति तत्र तत्कालीन-तत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानाप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानाभावेन प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं। कालभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य्य-कारणभावभेदाद्द्वेषाप्रसिद्धिकालीनतत्पुरुषीयप्रवृत्तौ तत्कालीन-तत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानस्याहेतुत्वादिति भावः । अत्र तादृशाजनकत्वज्ञानं न हेतुः किन्तु तद्धेतोरेवेति न्यायात्तादृशद्वेषविषयतावच्छेदको यो यो धर्म्मस्तदवच्छिन्नजनकत्वज्ञानाभावकूट एव हेतुरिति केचिदाहुस्तन्मतमुपन्यस्य दूषयति, 'न त्विति, 'तज्ज्ञानाभावः' तादृशद्वेषविषयजनकत्वज्ञानाभावकूटः, 'तदेव' तादृशद्वेषविषयाजनकत्वमेव, 'लाघवादिति कार्य्य-कारणभावैक्यलाघवादित्यर्थः । तादृशद्वेषविषयजनकत्व-तदभावयोरेवानुपस्थितिदशायामपि केवलेष्टसाधनतादिज्ञानात् प्रवृत्त्यनुत्पादस्यानुभवसिद्धतया तादृश-

---

निषेधानुपपत्त्या व्याप्ताभिप्राय एव विध्यर्थः । अतएव कुसुमाञ्जलौ तथैवोक्तं, प्रवर्त्तकत्वमेवेति सहृदयैराकलनीयं, एवञ्च प्रकृतग्रन्थसङ्गतिश्चिन्त्येति दिक् ।

कारणतावच्छेदकं लाघवात्* तेन मधु-विषसम्पृक्तान्न-

द्वेषविषयजनकत्वाभावज्ञानस्य[1] कारणतावच्छेदकतया तादृशद्वेष-विषयजनकत्वज्ञानाभावस्यापि कारणत्वे कार्य्य-कारणभावद्वयापत्ते-रिति भावः।

केचित्तु 'कारणतावच्छेदकमिति इष्टसाधनताज्ञाननिष्ठकारणतावच्छेदकमित्यर्थः, तथाच तादृशद्वेषविषयाजनकत्वविशिष्टेष्ट-साधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वं तादृशद्वेषविषयाजनकत्वनिरूपितविशेष-णतावच्छेदकत्वं इष्टसाधनतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वञ्च इत्येव एकत्र द्वयमिति न्यायेन कारणतावच्छेदकसम्बन्धः कार्य्यतावच्छेदक-सम्बन्धश्च प्रकारत्वमेवेति भावः। 'लाघवादिति कार्य्य-कारण-भावैक्यलाघवादित्यर्थः, तादृशद्वेषविषयजनकत्वज्ञानाभावस्य हेतुत्वे इष्टसाधनताज्ञानस्य पृथक्कारणतया कार्य्य-कारणभावद्वयापत्तेः न च तथापि तादृशद्वेषविषयाजनकत्वेष्टसाधनत्वयोर्विशिष्ट-विशेष-भावे विनिगमकाभावेन गुरुतरकार्य्य-कारणभावद्वयं दुर्वारमिति वाच्यं। एकत्र द्वयमिति न्यायेन परस्पराविशिष्टानामेव तादृश-द्वेषविषयाजनकत्वेष्टसाधनत्व-ज्ञानत्वानां त्रयाणां ज्ञाननिष्ठतया अव-च्छेदकत्वात्, अवच्छेदकता तु व्यासज्यवृत्तिः। वस्तुतस्तु ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं, न तु तादृशद्वेषविषयाजनकत्वेष्टसाधनत्वयोर्विषयतासम्बन्धेन

(1) तादृशद्वेषविषयाजनकत्वज्ञानस्येति क०।

* 'लाघवादिति इष्टसाधनताज्ञानेऽवच्छेदकमात्रं कल्प्यते न त्वभावरूप-कारणान्तरं गौरवादित्यर्थः। 'अन्यथा वेति प्रवर्त्तकज्ञाने तदपि वा विषतया अवच्छेदकमित्यर्थः।

कारणतावच्छेदके प्रवेशः यथोक्तविशेष्यतावच्छेदकताद्वयस्य कारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वादेवातिप्रसङ्गविरहात्, 'विषयतया कारणतावच्छेदकमित्यस्य मूलस्य विशेष्यतानिरूपकतया सम्बन्धघटकीभूय कारणतावच्छेदकमित्यर्थः। न चैवं समूहालम्बनज्ञानस्यैव हेतुत्वे पृथक् तादृशद्वेषविषयाजनकत्वज्ञानसत्त्वे तद्विषयकेष्टसाधनताज्ञानात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं। दृष्टत्वात् फलेच्छा-फलसाधनताज्ञान-तादृशद्वेषविषयाजनकत्वज्ञानानां युगपच्चिकीर्षापूर्व्वमवस्थानानियमेन सर्व्वत्र समूहालम्बनज्ञानस्यैव फलोपधायकत्वादिति भावमाहुः। तदसत्, कालभेदेन तादृशद्वेषविषयाजनकत्वज्ञानानां अनन्तकार्य्य-कारणभावेषु इष्टसाधनताप्रवेशमपेक्ष्य पृथगिष्टसाधनताज्ञानस्य सर्व्वकालसाधारणातिरिक्तकार्य्य-कारणभावकल्पनाया एव लघुत्वात्।

अन्ये तु 'लाघवात्' कारणतावच्छेदकशरीरलाघवात्, अप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दिततादृशद्वेषविषयजनकत्वज्ञानाभावत्वापेक्षया अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततादृशद्वेषविषयाजनकत्वनिश्चयत्वस्य लघुत्वात् अप्रामाण्यनिश्चयत्वस्य बहुपदार्थघटितत्वात्। न च तादृशद्वेषविषयाजनकत्वज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि तन्निष्ठाप्रामाण्यज्ञानाभावानां पृथगेव हेतुत्वमवश्यमुपेयं अनुमितौ परामर्शनिष्ठाप्रामाण्यग्रहवत् तथाच तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावानामनन्तकारणभावकल्पनामपेक्ष्याप्रामाण्यनिश्चयाभावविशिष्ट-तादृशद्वेषविषयजनकत्वज्ञानाभावरूपस्य विशिष्टाभावस्य हेतुत्वकल्पनाया एव युक्तत्वादिति वाच्यं। यदि तादृशद्वेषविषयाजनकत्वज्ञानेऽप्रामाण्यज्ञानसत्त्वदशायां प्रवृत्त्यनुत्पा-

दोऽनुभवसिद्धस्तदा तन्निष्ठाप्रामाण्यज्ञानाभावानां पृथक् हेतुताया-स्तत्राप्यावश्यकत्वात् अप्रामाण्यनिश्चयाभावविशिष्टतादृशद्वेषविषयजनकत्वज्ञानाभावत्वेन गुरुतरधर्मेण कारणत्वकल्पनस्य च पुनरधिकत्वात्। यदि च तदानीं प्रवृत्त्यनुत्पादो नानुभवसिद्धस्तदा समापि तन्निष्ठाप्रामाण्यग्रहाभावानां पृथक् हेतुताया अनावश्यकत्वादिति भाव इति प्राञ्चः[१]।

'मधु-विषेति वर्त्तमानत्वकृतिसाध्यत्व-द्विष्टविशेषरूपेष्टसाधनत्वयोः सत्त्वाजन्यज्ञानस्याविशिष्टत्वेऽपि केवलमधुभोजनत्वरूपेण प्रवृत्तिदशायां मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजनत्वरूपेण कस्यचित् पुरुषस्य न प्रवृत्तिरित्यर्थः। ननु तत्पुरुषीयमधु-विषसम्पृक्तान्नभोजननिष्ठकृतिसाध्यताज्ञानस्य तत्कालमन्तर्भाव्य तत्पुरुषीयमधु-विषसम्पृक्तान्नभोजनत्वप्रकारकप्रवृत्तिं प्रति कारणत्वाकल्पनादेव न प्रवृत्तिसम्भवः किं तादृशाजनकत्वज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वकल्पनेन तत्कालभेदेन बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वज्ञानस्यानन्तकारणत्वकल्पनापेक्ष समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या विशेष्यतावच्छेदकमन्तर्भाव्य वर्त्तमानत्वकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानयोः कारणत्वकल्पनस्यैव युक्तत्वादिति चेत्, न, तथापि तादृशदुःखजनकत्वज्ञानदशायां इष्टसाधनताज्ञानसत्त्वेऽपि मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजनं मम जायतामित्याकारकेच्छावारणाय इच्छां प्रति तद्धेतुत्वे आवश्यके प्रवृत्तिहेतुत्वस्याप्यर्थसिद्धत्वात् व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धभावादन्यथेष्टसाधनताज्ञानादेरप्युक्तरीत्या प्रवृत्त्यहेतुत्वप्रसङ्गादिति भावः। नन्वेवं

(१) अनावश्यकत्वादिति वदन्तीति ख०, ग०।

भोजनी न प्रवृत्तिः, परेणापि प्रवृत्तिपूर्वं लिङ्गविशेषण-त्वेन अन्यथा वा तज्ज्ञानविनियोगस्वीकारात्। एव-ञ्चाल्पायाससाध्यादिष्टोत्पत्तिसम्भवे[1] बह्वायाससाध्ये*

[illegible]तज्ज्ञानं विनापि केवलेष्टसाधनतालिङ्गकतत्कृतिसाध्यताज्ञानात् परेण प्रवृत्तिः स्वीक्रियते तत्र भवन्मते प्रवृत्त्यपलापापत्तिरित्यत आह, 'परेणापीति, 'अन्यथा वेति लिङ्गविशेष्यत्वेन वेत्यर्थः, विशेषण-विशेष्यभावस्य कामचारत्वादिति भावः। 'विनियोगः' उपयोगिता[2]। नन्वेवमल्पायाससाध्यसन्निहितसरोऽवगाहनादितः[3] निदाघनिवृत्तिसम्भवज्ञाने[4] बह्वायाससाध्ये दूरस्थसरोऽवगाहनादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तदानीं तज्जन्यनान्तरीयकदुःखे बलवद्द्वेषनियमादित्यनिष्टापत्तिमाह, 'एवञ्चेति, 'सम्भवे' सम्भवज्ञाने, 'बह्वायाससाध्ये' [illegible] बह्वायाससाध्ये, इदमापाततः तदानीं तज्जन्यनान्तरीयकदुःखे बलवद्द्वेषनियमे मानाभावेन कदाचित् कथञ्चित् अल्पायाससाध्यादिष्टोत्पत्तिसम्भवज्ञानेऽपि बह्वायाससाध्ये प्रवृत्तिसम्भवादेवमग्रेऽपीति ध्येयं। नन्वल्पायाससाध्यगङ्गास्नानादितः स्वर्गसम्भवज्ञानेऽपि

---

1) अल्पायाससाध्यादेव स्वर्गसिद्धिसम्भव इति क०।

2) विनियोगः उपयोगिता आवश्यकता वेति ग०।

3) अल्पायाससाध्यकूपावगाहनादित इति क०।

4) अल्पायाससाध्यसन्निहितसरोऽवगाहनादितो निदाघनिवृत्तिसम्भवज्ञान इति ग०।

---

* 'बह्वायासेति, तज्जन्यदुःखस्योत्कटद्वेषविषयत्वादिति भावः।

न प्रवृत्तिः। अतएव श्रुतस्वर्गफलकत्वेऽपि बहुवित्तव्ययायाससाध्ये ज्योतिष्टोमादौ फलभूमा कल्प्यते

बह्वायाससाध्ये अग्निष्टोमादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तदानीं तज्जन्यनान्तरीयकदुःखे बलवद्द्वेषसम्भवात् अत आह, 'अतएवेति। केचित्तु तादृशाजनकत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे युक्त्यन्तरमाह, 'अतएवेतीत्याहुः। बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादेवेत्यर्थः, 'श्रुतस्वर्गफलकत्वेऽपीति श्रुतस्वर्गफलकत्वस्याविशिष्टत्वेऽपीत्यर्थः, 'फलभूमेति अल्पायाससाध्यज्योतिष्टोमादिजन्यस्वर्गव्यावृत्तज्योतिष्टोमादिसामान्यजन्यतावच्छेदकवैजात्यव्याप्यसुत्कर्षरूपस्वर्गनिष्ठवैजात्यान्तरं कल्प्यते इत्यर्थः, न तु स्वल्पायाससाध्यज्योतिष्टोमादिजन्यफलापेक्षया फलनिष्ठं बहुतरकालव्यापित्वरूपं सङ्ख्याधिक्यरूपं वा बाहुल्यं कल्प्यते इत्यर्थः. ज्योतिष्टोमादिस्थले फलनिष्ठवैजात्यकल्पनयैव वक्ष्यमाणदोषनिराससम्भवे निरुक्तफलबाहुल्यकल्पने गौरवान्मानाभावाच्च किन्तु यत्र वैजात्यकल्पनं न सम्भवति तत्रैव बहुकालव्यापित्वादिरूपं बाहुल्यं कल्प्यते यथैकसुवर्णदानादौ तत्फलनिष्ठवैजात्यकल्पने शतसुवर्णदानजन्यफलेऽप्येकसुवर्णदानजन्यतावच्छेदकजातिप्रसक्तावेकत्रानन्तजातिमत्त्वस्यानन्तप्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावस्य वा कल्पनापत्तेः, अपूर्व्वे च शतसुवर्णदानादिजन्यत्वस्यैव तादृशफलजनकतावच्छेदकमतो नोक्तप्रणाल्या अपूर्व्वेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यमिति मन्तव्यं। तादृशाजनकत्वज्ञानस्य हेतुत्वे एव कथं तत्कल्पनं तदाह, 'अन्यथेति, यदि न

'फलेति, तथाच फलाधिक्यात्तज्जन्यदुःखे तादृशो न द्वेष इति भावः

अन्यथाल्पायाससाध्यादेव स्वर्गसिद्धिसम्भवे तत्राप्रवृत्तौ अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं तद्विधेः स्यात् ।

तत्कल्पनीयं किन्तु ज्योतिष्टोमत्वेन विजातीयस्वर्गत्वेन सामान्यकार्य्य-
कारणभाव एवाभ्युपगन्तव्यः इष्टज्योतिष्टोमे फलभूमाकल्पनेऽपि स्वल्प-
ज्योतिष्टोमानुरोधेन तादृशसामान्यकार्य्य-कारणभावस्यावश्यकत्वात्
इष्टज्योतिष्टोमजन्यतावच्छेदकरूपजात्यन्तरकल्पने गौरवात् तदे-
तदाह, 'अन्यथाल्पायाससाध्यादेवेति, ज्योतिष्टोमादिति शेषः, 'स्वर्गसिद्धिस-
म्भवे' इति सामान्यजात्यवच्छिन्नस्वर्गोत्पत्तिसम्भवज्ञानदशायामित्यर्थः,
'तत्र' बहुवित्तव्ययायाससाध्यज्योतिष्टोमे, 'अप्रवृत्तौ' प्रवृत्त्यसम्भवे, स्व-
ल्पव्ययायाससाध्यादेव इच्छाविषयतावच्छेदकबह्वायाससाध्यजन्यताव-
च्छेदकधर्मावच्छिन्नोत्पत्तिसम्भवज्ञाने बहुवित्तव्ययायाससाध्यजन्यता-
नीयकदुःखेऽवश्यं बलवद्द्वेषोत्पत्तेरित्यभिमानः । 'अननुष्ठानलक्षण-
मिति तत्कालीनप्रवृत्त्यजनकत्वरूपमित्यर्थः, 'तद्विधेः' इष्टज्योति-
ष्टोमबोधकविधेः, स्वर्गनिष्ठोत्कर्षाख्यवैजात्यस्य तज्जन्यतावच्छेदक-
त्वकल्पने च तादृशवैजात्यस्यैव तदानीमिच्छाविषयतावच्छेदकतया
तदाश्रयस्य स्वल्पायाससाध्यादुत्पत्तिसम्भवज्ञानाभावान्न तज्जन्यदुःखे
बलवद्द्वेष इति भावः ।

प्राञ्चस्तु 'अननुष्ठानलक्षणमिति कृतिसाध्यत्वाभाववति कृति-
साध्यत्वप्रकारकत्वरूपमित्यर्थः, कृतिसाध्यत्वस्य विध्यर्थत्वात् तस्य च
तत्र बाधादिति भाव इत्याहुः । तदसत्, स्वल्पायाससाध्याज्ज्यो-
तिष्टोमात् स्वर्गोत्पत्तिसम्भवज्ञानविरहदशायामेव तत्र प्रवृत्तिसम्भ-

बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च न विशेषणं बहुवित्तव्ययायाससाध्यबहुतरदुःखस्याप्यबलवत्त्वं क्वचिदल्पदुःखस्यापि बलवत्त्वं इत्यनुगतस्य तस्याभावात्। न चेष्टापेक्षयानिष्टस्याधिकत्वं बलवत्त्वं। तस्याप्युक्तातिरिक्त-

---

त्वेन तद्बोधकविधेस्तादृशाप्रामाण्यासम्भवात् सामान्यतः कृतिसाध्यत्वस्यैव विध्यर्थत्वादिति मन्तव्यं।

बलवद्दुःखाजनकत्वविषयकमिष्टसाधनताज्ञानं कारणम् अतस्तदभावादेव मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने कस्यचित् पुरुषस्य न प्रवृत्तिरिति केचिद्वदन्ति, तन्मतमुपन्यस्य दूषयति, 'बलवदिति, 'अनिष्टपदं दुःखपरं, 'अबलवत्त्वमिति कदाचिदबलवत्त्वमित्यर्थः, अन्यथा कदाचिदपि तत्र बहुतरदुःखजनकत्वज्ञानदशायां प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः। 'क्वचिदिति, काल इति शेषः, अन्यथा तज्जनकत्वेन ज्ञाते कर्मण्याकस्यदशायामप्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः। 'अनुगतस्य तस्येति अनुगतस्य तस्य दुःखनिष्ठबलवत्त्वस्येत्यर्थः, कादाचित्कत्वेन तस्य जातित्वासम्भवादिति भावः। 'अनिष्टस्य' दुःखस्य, 'तस्यापीति आधिक्यस्यापीत्यर्थः, 'उक्तातिरिक्तस्य' स्वजन्येष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकत्वातिरिक्तस्य बलवद्द्वेषविषयत्वातिरिक्तस्येति यावत्। न च दुःखे बलवत्त्वाख्या जातिविशेषा एव ते च नरकादिदुःखवृत्तयः न तु नान्तरीयकदुःखादिवृत्तयः[१] रागान्धानाञ्च ते जातिविशेषास्तत्र

---

[१] न तु नान्तरीयकश्रमादिवृत्तय इति क०, घ०।

स्यानुगमात्। आस्तिकस्य* निषिद्धत्वेन ज्ञातेऽपि प्रवृत्तिः राग-द्वेषयोरुत्कटत्वेन नरकसाधनत्वज्ञान-तिरोधानात्। ननु न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थे-

नोपस्थिता इति[1] तदवच्छिन्नदुःखाजनकत्वभ्रमात् अगम्यागमनादौ ते प्रवर्त्तन्ते अज्ञानादीनाञ्च यागादिनान्तरीयकदुःखे तज्ज्ञानादबलवत्त्वभ्रमादप्रवृत्तिरिति वाच्यं। विनिगमकाभावात् नान्तरीयकत्वज्ञानादेव तज्ज्ञातयोर्नरकादिदुःखे च तद्भ्रम इत्यस्यापि सुवचत्वात्। न च न कलञ्जं भक्षयेदगम्यां न गच्छेदित्यादिनिषेधविधिभिरेव बलवद्दुःखाजनकत्वाभावो बोध्यते तज्जन्यदुःख एव ते वर्त्तन्ते अन्यत्र च तद्भ्रम इति वाच्यं। निषेधविधेर्बलवत्त्वावच्छिन्नदुःखाजनकत्वाभावबोधकत्व एव मानाभावादिति भावः। ननु बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वज्ञानस्य हेतुत्वे व्यास-वशिष्ठादेर्नरकजनकत्वेन ज्ञातेऽप्यगम्यागमनादौ कथं प्रवृत्तिः बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वज्ञानविरहादित्यत आह, 'आस्तिकस्येति निषेधविधावप्रामाण्यज्ञानशून्यस्य व्यास-वशिष्ठादेरित्यर्थः, 'निषिद्धत्वेन' नरकजनकत्वेन, 'ज्ञातेऽप्यगम्यागमनादौ, 'राग-द्वेषयोरिति अगम्यागमनजन्यसुख-तदभावगोचरराग-द्वेषयोरुत्कटत्वेनेत्यर्थः, तज्जन्यनरकस्य तदानीं बलवद्द्वेषाविषयतयेति शेषः, 'तिरोधानादिति सतोऽपि तस्याकिञ्चित्करत्वादित्यर्थः।

(१) तद्वृत्तित्वेन नोपस्थिता इतीति ख०।

* 'अस्तिकस्येति, यद्यपि नरकसाधनत्वज्ञानेऽपि रागौत्कट्यात् प्रवृत्ति-

अत्र नव्याः तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयेच्छादौ तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानं न हेतुः कालभेदेन पुरुषभेदेन चानन्तकार्य्य-कारणभावप्रसङ्गात् मानाभावाच्च, न हीष्टसाधनताज्ञानवत्तद्विलम्बेन क्वचिदिच्छाविलम्बः। न च यदा नरकादौ बलवद्द्वेषो नरकसाधनत्वज्ञानञ्चाप्यगम्यागमनादौ तदा तत्रेच्छावारणार्थं तद्धेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं। यत्रादौ नरके बलवद्द्वेषस्ततः सुखेच्छा ततः सुखसाधनत्व-नरकसाधनत्वविषयकमेकं ज्ञानं तत्र तादृशसमूहालम्बनोत्पत्तिसमये[1] बलवद्द्वेषनाशात् इच्छादेः सम्भवेनापादनासम्भवात् यत्र चादौ सुखेच्छा ततो नरके बलवद्द्वेषस्ततः सुखसाधनत्व-नरकसाधनत्वविषयकमेकं ज्ञानं तत्र तज्ज्ञानोत्पत्तिसमये फलेच्छानाशादेवेच्छाद्यनुत्पत्तिसम्भवेन तद्धेतुत्वे मानाभावात् यत्र वा आदौ तादृशसमूहालम्बनमेकं ज्ञानं ततः क्रमेण फलेच्छा-नरकद्वेषौ तत्र फलसाधनताज्ञाननाशादेव इच्छाया अनुत्पत्तेः। किञ्च तत्कालीन-तत्पुरुषीयेच्छादिकं प्रति तत्कालीन-तत्पुरुषीय-बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानस्य हेतुत्वे याग-पाकादौ क्वापि चिकीर्षादिकं न स्यात् चिकीर्षादिपूर्वं द्वेष-फलेच्छा-तादृशाजनकत्व-फलसाधनत्वोभयविषयकज्ञानानान्त्रयाणां अन्यतमस्यावश्यं नाशात् तत्कालीन-तत्पुरुषीयबलवद्द्वेष तत्कालीन-तत्पुरुषीयफले-

[1] ज्ञानोत्पत्तिसमय इति ख०, ग०, घ०।

...नुभवसिद्धा तथापि तन्नरके नोत्कटद्वेष इति तात्पर्य्यं, अतएव वैराग्यदशायां तत्रोत्कटद्वेषात्तस्यैव निवृत्तिरिति।

द्वयोः कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेन तयोरप्यव्यवहितपूर्वसत्ताया-
अपेक्षितत्वात्। न च तत्कालीनबलवद्द्वेषविषयेत्यत्र तत्कालपदमि-
च्छापूर्वक्षणत्रयात्मकस्थूलकालपरं तथाच द्वेषस्याव्यवहितपूर्वमसत्त्वेऽपि
न क्षतिरिति वाच्यं। तस्य हेतुत्वे मानाभावात् बलवद्द्वेषनाशाव्यव-
हितक्षणे बाधकाभावेन इच्छोत्पत्तेः स्वीकारात् अन्यथा बलवद्द्वेष-
नाशे सति त्रि-चतुः-पञ्चादिक्षणानन्तरमपि नेच्छा जायते इत्यस्यापि
दुर्वचनात् विशिष्य क्षणनिर्णयस्य सर्वज्ञमात्रसाध्यत्वात्। न च तथापि
यत्रादावपेक्षाबुद्ध्यात्मकनरकसाधनत्व सुखसाधनत्वविषयकसमूहालम्ब-
नज्ञानं ततः क्रमेण नरके बलवद्द्वेषः सुखेच्छा तत्रापेक्षाबुद्धेः क्षण-
त्रयावस्थायितया चतुर्थक्षणे इच्छावारणाय तद्धेतुत्वमावश्यकमिति
वाच्यं। तत्र तृतीयक्षणे[१] द्वित्वादिसाक्षात्कारानुत्पत्त्या तदपेक्षा-
बुद्धेः क्षणत्रयावस्थायित्वासम्भवात्। न च तथापि यत्र युगपत्-
सुखेच्छा-नरकबलवद्द्वेषौ ततो नरकसाधनत्व-सुखसाधनत्वविषयक-
समूहालम्बनमेकं ज्ञानं तत्रेच्छावारणाय तद्धेतुत्वमावश्यकमिति
वाच्यं। द्वेषेच्छयोर्यौगपद्याभावात्। न च तथापि यदि तृतीयक्षणे
द्वित्वादेः साक्षात्कारानुत्पादेऽपि तदुपधायकापेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयाव-
स्थायित्वं द्वेषेच्छयोर्यौगपद्यं वा अभ्युपगम्यते तदा तद्धेतुत्वमावश्यक-
मिति वाच्यं। तदापि तस्य हेतुत्वे मानाभावात् किन्तु तादृश-
द्वेषविशेषीयतत्तत्समूहालम्बनज्ञानव्यक्तिरेव तादृशदुःखजनकत्वनिष्ठ-
प्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या प्रकारतासम्बन्धेन
तत्पुरुषीयेच्छात्वावच्छिन्नोत्पत्तिं प्रति प्रतिबन्धिका एकस्मिन्नेव

[१] द्वित्वोत्पत्तितृतीयक्षण इत्यर्थः।

काले समनियतानन्तकालोपाधिमत्त्वादिनिगमनाविरहेण प्रतिपुरुषं प्रतिकालं कालोपाधिभेदाद्गुरुतरानन्तकार्य्य-कारणभावकल्पनामपेक्ष्य कतिपयज्ञानव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकताकल्पनमेव लघुत्वादित्याहुः ।

अन्ये तु तादृगव्यक्तिविशेषे इच्छावारणाय लाघवात् समानप्रकारताप्रत्यासत्त्या बलवद्द्वेष एव कार्य्यकालवर्त्तित्वेन इच्छाप्रतिबन्धकः फलगोचरबलवद्द्वेष-तद्विषयसाधनताज्ञानयोः सत्त्वे उपायगोचरबलवद्द्वेषस्यावश्यकत्वात् । न चैवं सुखत्वादिप्रकारेण सुखादौ बलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वभ्रमदशायां सुखत्वादिप्रकारेण सुखादाविच्छापत्तिः सुख-दुःखाभावयोः द्वेषस्वरूपायोग्यतया कार्य्यसहवर्त्तित्वेन बलवद्द्वेषस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वासम्भवादिति वाच्यं । इष्टत्वात् प्राचीनैरपि बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वज्ञानस्य उपायेच्छां प्रत्येव हेतुत्वाभ्युपगमेन तदानीं सुखत्वादिप्रकारकेच्छाया इष्टत्वात् सामान्यतो विशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यैव बलवद्द्विष्टसाधनत्वज्ञानस्य बलवद्द्वेषं प्रति हेतुत्वेन सुख-दुःखाभावयोरपि बलवद्द्वेषसम्भवाच्चेति प्राहुः ।

केचित्तु बलवद्द्वेषोऽपि न प्रतिबन्धकः अतिरिक्तप्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावकल्पने गौरवात् किन्तु नान्तरीयकदुःख-बलवद्द्वेषकालीनसुखेच्छाव्यावृत्तं सुखेच्छानिष्ठमेव उपायेच्छाजनकतावच्छेदकं वैजात्यं कल्प्यते तदवच्छिन्नोत्पत्तिनियमश्च प्रागुक्तरीत्या बलवद्द्वेषोत्पत्तिनियमवदुपपादनीयः(१) । न चैवं यत्र फलद्वयगोचरसमूहा-

(१) विजातीयेच्छेतरेच्छोपधानकालीनज्ञानादिव्यक्तीनां विजातीयेच्छां प्रति प्रतिबन्धत्वकल्पनादित्यधिकः पाठः क-चिह्नितपुस्तके वर्त्तत इति ।

निषेधानुपपत्तिः* तद्भक्षणस्य तृप्तिरूपेष्टसाधनत्वात् ।

फलेच्छानन्तरमेकस्य फलस्य साधन एव चिकीर्षा तत्र नान्तरीयकदुःखे बलवद्द्वेषनिबन्धनोऽन्यस्य फलस्य साधने चिकीर्षानुत्पादो न स्यात् प्रतिबन्धकत्वाभावादिति वाच्यं । तत्र युगपदिच्छाद्वयानुपगमात् यत्नयौगपद्यवत् तद्यौगपद्येऽपि क्षतिविरहात् बलवद्द्वेषस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि बलवत्त्वस्य जातित्वान्यथानुपपत्त्या द्वेषद्वययौगपद्योक्तरीत्या अवश्याभ्युपेयत्वात् । न चोपायेच्छां प्रत्येव फलेच्छा हेतुर्न तु दुःखत्वादिप्रकारकेच्छायां तथाच बलवद्द्वेषस्य कार्य्यसहवर्त्तित्वाप्रतिबन्धकत्वे दुःखत्वादिप्रकारेण दुःखादौ बलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वभ्रमदशायां सुखत्वादिप्रकारेण तदिच्छापत्तिरिति वाच्यं । इष्टत्वात् सुखत्वादिव्याप्तत्वविशेष्यतावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या द्विष्टसाधनताज्ञानस्य द्वेषं प्रति हेतुतया च बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानस्यापि न तदानीं तेन रूपेण बलवद्द्वेषोत्पत्तिः । अतएव दुःखत्वादिर्द्वेषविषयतावच्छेदकत्वरूपायोग्यत्वप्रवाद इत्याहुः ।

'न कलञ्ज'मिति विधानत्वावच्छिन्नग-पदान्तरगांशस्य कलञ्जेत्यंशा, 'विध्यर्थनिषेधानुपपत्तिरिति इष्टसाधनत्वरूपविध्यर्थनिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः,[१] 'तद्भक्षणस्येति । अथ मीमांसकमतवत् नञर्थेऽभावे विध्यर्थेष्टसाधनत्वान्वयस्तथाच कलञ्जभक्षणाभाव इष्टसाधन-

[१] विध्यर्थनिषेधप्रमापकत्वानुपपत्तिरित्यर्थ इति ख०, ग०, घ० ।

* 'विध्यर्थेति, यद्यपि नायं विधिः कलञ्जभक्षणस्य रागप्राप्तत्वादेकत्रैव

न चासुराविद्यादिवत् पर्य्युदासलक्षणया विरोध्य-

मित्यन्वयः, विध्यर्थस्य इष्टसाधनत्वस्य क्षेमसाधारणतया[१] तस्य प्रत्यवायपरीहाररूपेष्टसाधनत्वात्। न चैवं प्रत्ययानां प्रकृत्यर्था-न्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिभङ्गः विध्यर्थस्येष्टसाधनत्वस्य नञर्थ एवा-न्वयादिति वाच्यं। साक्षात्परम्परासाधारणप्रकृत्यर्थान्वितत्वस्य तथा-प्यनपायात् विध्यर्थस्येष्टसाधनत्वस्य प्रकृत्यर्थानन्वितत्वेऽपि कृतिसा-ध्यत्वरूपतदर्थमादायैव तद्व्युत्पत्त्युपपत्तेः कलञ्जभक्षणं कृतिसाध्यं तदभावश्च इष्टसाधनमित्यन्वयबोधस्वीकारात्। न हि प्रत्ययानां यावत्स्वार्थे प्रकृत्यर्थान्वितत्वनियमः, अन्यथा वक्ष्यमाणसिद्धान्तेऽप्य-गतेः विध्यर्थस्य बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वस्य प्रतियोगितया नञर्थ एवान्वयादिति चेत्, न, तथा सति विध्यर्थस्येष्टसाधनत्वस्या-श्रयतासम्बन्धेनान्वयोभवन्स्वोपस्थापकपदसमभिव्याहृतप्रकृत्यर्थ एवा-न्वेतीति व्युत्पत्तिभङ्गापत्तेरिति भावः। 'असुराविद्यादिवदिति, 'असुराविद्येत्यत्र यथा नञः सुरविरोधिनि विद्याविरोधिनि च लक्षणा तथेत्यर्थः, 'पर्य्युदासलक्षणयेति दुःखाविरोधिनि लक्षणयेत्यर्थः, तस्य चाभेदेन लक्षणया विध्यर्थस्य नरकसाधनत्वस्य एकदेशे नरके-ऽन्विततयेति शेषः, 'विरोध्यनिष्टेति दुःखाविरोधिनरकेत्यर्थः, विरोधित्वं प्रतिबन्धकत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन दुःखस्येच्छाप्रतिबन्धकत्वा-

(१) योग-क्षेमसाधारणतयेति घ०।

विधि-निषेधानुपपत्तेश्च, तथापि निषेधकोऽप्युपस्थापको विधिप्रतिरूपकोऽयं

निष्टसाधनत्वबोधनं, नञोऽसमस्तत्वात् क्रियासङ्गतत्वेन प्रतिषेधवाचकत्वव्युत्पत्तेश्चेति चेत्, न, विशेष्यवति विशिष्टनिषेधस्य सविशेषणे हीति न्यायेन विशेषणनि-

दिति भावः। 'असमस्तत्वादिति, असमस्तस्य तु नञो विरोधिनि लक्षणायाः क्वाप्यदृष्टत्वादिति भावः। 'क्रियेति आख्यातरूपेत्यर्थः, तेन नेदं गगनमित्यादौ न व्यभिचारः। बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वविशिष्टसाधनत्वं विध्यर्थ इत्यभिप्रायेण समाधत्ते, 'विशेष्यवतीति, 'विशिष्टनिषेधस्य' विशिष्टनिषेधबोधकवाक्यस्य, 'सविशेषणे हीति सविशेषणे हि विधि-निषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे इति न्यायेनेत्यर्थः, 'सविशेषणे' विशिष्टे, 'विशेषणनिषेधपर्य्यवसायित्वं' विशेषणान्वितत्वेन निषेधबोधकतया, इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेन नान्वय इति व्युत्पत्तेरत्र सङ्कोचादिति भावः। 'इष्टोत्पत्तीति स्वजन्येष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखाजनकत्वाभाववदित्यर्थः, स्वजन्येष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकत्वञ्च बलवद्द्वेषविषयत्वं।

मिश्रानुयायिनस्तु 'विशिष्टनिषेधस्य' विशिष्टाभावस्य, 'सविशेषणे हीति, 'सविशेषणं' विशेष्यं, तत्सत्त्वे हि विशिष्टाभावो विशे-

स्येति प्रश्नः प्रवर्त्तकज्ञानजनकस्यैव विधित्वादिति बोध्यं। 'नञ् इति, यद्यपि व्यासेऽपि न घटः पट इत्यादौ लक्षणाभ्युपगमादसमस्तनञोऽपि पर्य्युदासलक्षणा तथापि विरोधिपरत्वं समस्तस्यैव व्यासे तु तद्भिन्नत्वमात्रबोधनात्। न चात्रापि तथैवास्त्विति वाच्यं। तथा सतीष्टसाधनभिन्नत्वज्ञानेऽपि नरकस्थानिष्टसाधनत्वज्ञानानुदयादिति भावः। केचित्तु पूर्व्वोत्तरसादाह, 'क्रियेति, 'विशेष्यवतीति, एतच्चातिरिक्तविशिष्टाभावा-

षेधपर्य्यवसायितया कलञ्जभक्षणमिष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखातिरिक्तदुःखसाधनमिति न कलञ्जं भक्षयेदित्यनेन बोधनात्। इष्टसाधनतावाचकस्य विधेः सामा-

---

षणाभाववत इति न्यायेनेत्यर्थः, 'विशेषणनिषेधपर्य्यवसायितया' विशेषणाभावव्याप्यतया, 'बोधनादिति विशिष्टाभावरूपलिङ्गोपस्थितिद्वारा बोधनादित्यर्थः, इत्याहुः।

अत्र नव्याः बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वस्येष्टसाधनत्वविशेषणत्वेन स्वातन्त्र्येण वा न विध्यर्थत्वसम्भवः यागादिनान्तरीयकदुःखस्यापि यदा कदाचित् यस्य कस्यचित् बलवद्द्वेषविषयतया सर्व्वेषामेव विधीनां अप्रामाण्यापत्तेः न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधविधिवच्छ्येनेन यजेतेत्यादिनिषेधविधेरपि प्रामाण्यापत्तेः। न चाश्वमेधादौ यदा यः पुरुषः प्रवर्त्तते तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वमेव विध्यर्थ इति वाच्यं। कालभेदेन पुरुषभेदेन चानन्तशक्तिकल्पनापत्तेः विशिष्य तत्तत्काल-तत्तत्पुरुषाणां ज्ञातुमशक्यत्वेन कालविशेष-पुरुषविशेषानन्तर्भावेन विधिशक्तिग्रहासम्भवाच्च श्येनेन यजेतेत्यादिनिषेधविधिवन्न कलञ्जं भक्षयेदिति निषेधविधेरप्रामाण्यापत्तेश्च तत्र यदा यः पुरुषः प्रवर्त्तते तत्कालीन-तत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वस्य तत्रापि सत्त्वात्। न च मास्तु तादृश-

---

नभ्युपगमेन बोध्यं। वस्तुतो विशिष्टनिषेधसिद्धौ ततोऽनुमानाद्विशेषणाभावसिद्धिरिति ध्येयं। तदननुबन्धित्वस्य विध्यर्थानन्तर्भावेऽपि यो निषेधान्वयमुपपादयति तन्मतमुपन्यस्य निराकरोति, 'इष्टेति। मीमांसकः प्रवृत्ते-

न्वतो निषेधानुपपत्तेर्बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वविशेषनिषेधतात्पर्य्यं, तथा चाशक्यविशेषनिषेधपरत्वं नञ इति कश्चित्। तन्न। यथा ह्ययोग्यतया सच्छिद्रं विहाय घटत्वेन तदितरान्वयो न तु छिद्रेतरत्वेन युग-

---

दुःखाजनकत्वं विध्यर्थः किन्तु निषेधविधेः प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या पापाजनकत्वेऽपि विधिशक्तिस्तदभाव एव निषेधविधौ नञा बोध्यते इति वाच्यं। तथापि न विषं भक्षयेदित्यादिलौकिकनिषेधविधेरप्रामाण्यापत्तेर्दुर्वारत्वादिति न किञ्चिदेतत्। वस्तुतस्तु निषेधविधौ यत्र यदनिष्टं प्रमाणान्तरसिद्धं तदजनकत्वे विधिप्रत्ययस्य लक्षणा तच्च यथायथं क्वचित् पापाजनकत्वं क्वचिन्मरणाद्यजनकत्वञ्च तस्यैवाभावो नञा बोध्यते इत्येव तत्त्वमिति प्राहुः।

तादृशदुःखाजनकत्वं न विध्यर्थ इति मतेनाह, 'इष्टसाधनतेति, 'सामान्यत इति कलञ्जभक्षणे इष्टसाधनतासामान्यस्य निषेधानुपपत्तेरित्यर्थः, 'बलवदनिष्टेति बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वविशिष्टेष्टसाधनेत्यर्थः, 'अशक्येति विधिप्रत्ययाशक्यस्यापि तादृशाजनकत्वरूपविशेषस्य निषेधबोधकत्वमित्यर्थः। 'यथा हीति, घटेन जलमाहरेत्यत्रेति शेषः, 'न तु छिद्रेतरत्वेनेति न तु उद्देश्य-विधेयभावेन घटे तादात्म्यसम्बन्धेन छिद्रेतरप्रकारेणान्वय इत्यर्थः, छिद्रेतरोपस्थापकपदाभावादिति भावः। ननु घटपदादेव शक्त्या घटस्य लक्षणया च छिद्रेतरस्योपस्थितिः स्यादित्यत आह, 'युगपदिति युगपदेकस्य पदस्य वृत्तिद्वयजन्यपदार्थोपस्थितिद्वारा शाब्दबोधजनक-

प्रवृत्तिद्वयविरोधात् तथाचापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेनानुपस्थितौ[१] कथं तन्निषेधः। श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र कथं विधिप्रवृत्तिः हिंसाया बलवदनिष्टानु-

---

त्वविरहादित्यर्थः, 'तथाचापीति, विधिप्रत्ययादिति शेषः, 'बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेनेति तत्प्रकारेणेत्यर्थः, 'अनुपस्थितौ' इष्टसाधनत्वानुपस्थितौ, 'तन्निषेधः' तस्य निषेधेऽन्वयः, तदुपस्थापकपदाभावादिति भावः। शङ्कते, 'श्येनेनेति, 'अभिचरन्' वधं कामयन् श्येनेन यजेतेत्यर्थः, श्येनेनेति कर्मनामधेयं, 'अभिचारो वधः' वधो हिंसा न तु मरणं, अधिमासकलग्रन्थासङ्गतेः, 'विधिप्रवृत्तिः' विधेः प्रामाण्यं, 'बलवदनिष्टेति बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वादित्यर्थः, तथाच बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वेन हिंसाया एव बलवद्द्वेषविषयत्वात् तत्साधनीभूतस्य श्येनस्यापि बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वेन विध्यर्थस्य बाधितत्वान्न प्रामाण्यसम्भव इति भावः। न च मा हिंस्यात् सर्वा भूतानीत्यस्य यज्ञीयपश्वालम्भनानुरोधेन वैधहिंसेतरहिंसापरत्वस्यावश्यकत्वात् श्येनजन्यहिंसापि बलवदनिष्टासाधनमिति वाच्यं।

---

(१) बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन नोपस्थितिरितीति क०।

'श्येनेनेति, अभिचारस्य हिंसात्वेन न हिंस्यात् सर्व्वा भूतानि इत्यनेन निषिद्धत्वादित्यर्थः। न चाग्नीषोमीयपशुहिंसावदियमप्यनिषिद्धा शब्दबोधितत्वादिति वाच्यं। न हिंस्यादित्यस्य रागप्राप्तहिंसानिषेधपरत्वात् श्येनेन हिंसायास्च रागप्राप्तत्वात् अग्नीषोमीयपश्वालम्भनस्य च क्रत्वर्थत्वेन वैधत्वा-

न्वयित्वात् इति चेत्, न, तत्र कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसा-
धनत्वमेव योग्यतयान्वेति न तु बलवदनिष्टाननुबन्धि-
त्वमपि अयोग्यत्वात्। निन्दार्थवादेन प्रायश्चित्तोप-

श्येनजन्यहिंसाया वैधत्वविरहात् श्येनेष्टिस्तु विधीयते न तु वैरिवधः तस्य फलत्वात्, यज्ञीयपश्वालम्भनन्तु वैधं अग्नीषोमीयं पशुमालभेत वायव्यं छागमालभेतेत्याद्यङ्गविधिश्रुतेः। न च तस्य वैधत्वाभावेऽपि श्येनविधेः प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या निषेधविधेरादितरपरत्वमिति वाच्यं। श्येनाद्यभिचारजन्यहिंसाया अपि नरकसाधनत्वश्रुतेः।

सांख्यमतानुयायिनस्तु वैधावैधसाधारणी सर्वैव हिंसा अनिष्टहेतुः मा हिंस्यादित्यत्र सङ्कोचे मानाभावात् नरकविशेषं प्रति हिंसायाः कार्य-कारणभावे लाघवाच्च यज्ञीयपश्वालम्भनादेश्च दृष्टानिष्टोभयजनकत्वमेव तत्रानिष्टकल्पनायाश्च फलगुरुत्वेनादोषत्वात्। अतएवाङ्गहिंसाया अपि लघुतरप्रायश्चित्तं। न चैवं अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादिविधेरप्रामाण्यापत्तिः तेन बलवद्द्वेषविषयाननुबन्धित्वबोधनादिति वाच्यं। श्येनविधिवत्तस्याबाध्यमानत्वात् उक्तक्रमेण बलवदनिष्टाजनकत्वस्य विध्यर्थत्वाभावाच्चेति प्राहुः।

'अयोग्यत्वादिति विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमनाविरहात् वैशि-

ष्ट्याहुः। 'अयोग्यत्वादिति, ननु पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तेः कथं तदेकदेशेनेष्टसाधनत्वमात्रेण अन्वय इति चेत्, न, गौरनित्य इत्यत्र विशेषणानन्वयेऽपि विशेष्यमात्रेणान्वयस्य दर्शनात् विशेष्यस्य अयोग्यत्वे विशेषणस्य विशेष्यान्वितत्तया निराकाङ्क्षत्वादपरपदार्थेन नामान्वयो भवति तथा

द्वेषेण च हिंसाया बलवदनिष्टानुबन्धित्वावगमात्। अतएव विहितेऽपि श्येने विगानान्न तात्त्विकप्रवृत्तिः। राग-द्वेषयोरुत्कटत्वेनानिष्टानुबन्ध्यंशस्य तिरस्कारात् कस्यचित् प्रवृत्तिरित्येके। अन्ये त्वभिचारस्य वैविध-

---

ध्यांशेऽपि शक्तिविषयत्वकल्पने गौरवाच्च कृतिसाध्येष्टसाधनत्व-बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वेषु प्रत्येकमेव शक्तिरिति भावः। अयोग्यत्वमेवोपपादयति, विन्दार्येति, 'हिंसाया इति, हिंसाया बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वे च तत्साधनीभूतस्य श्येनस्य सुतरां बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वात् बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वेन हिंसाया एव बलवद्द्वेषविषयत्वादिति भावः। 'अतएव' हिंसाया बलवदनिष्टजनकत्वादेव, 'विहिते' इष्टसाधनत्वेन वेदबोधिते, 'विगानात्' बलवद्द्वेषविषयहिंसासाधनताज्ञानात्, 'तात्त्विकेति हिंसाजन्यनरकदुःखे बलवद्द्वेषवत इत्यर्थः। 'राग-द्वेषयोरिति शत्रु-तद्वधगोचरद्वेष-रागयोरित्यर्थः, 'अनिष्टानुबन्ध्यंशस्य' हिंसाजन्यनरकस्य, 'तिरस्कारात्' बलवद्द्वेषविरहात्, 'इत्येक इति।

केचित्तु अत्र श्येनत्वसामानाधिकरण्येन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्यान्वयान्न विधेरप्रामाण्यं आततायिवैरिवधफलकस्य श्येनस्य बलवदनिष्टाजनकत्वादिति समादधिरे।

गौर्नित्या इत्यादौ। अतएव तत्र स्वतन्त्रोपस्थितये लक्षणा निराकाङ्क्षत्वमूलकमेव पदार्थः पदार्थेनान्वेतीत्यपि। नन्विष्टसाधनत्वं विशेष्यं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं विशेषणमित्यत्रैव किं विनिगमकं वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात्।

फलत्वेन श्रुतत्वात् वधसाधनत्वेन श्येनो विधीयते न तु वधसाध्यनरकसाधनत्वेन नरकस्य फलत्वेनाश्रुतेः। न च जनकजनकस्य जनकत्वनियमः, कुम्भकारपितृपरम्परायाः कुम्भजनकत्वापत्तेः विधिनैव श्येनस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वबोधनाच्च। न च श्येनस्य नरकाहेतुत्वे अपेक्षितवैरिवधहेतुत्वे वा अविगानेन प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यं। श्येनाद्वधो वधादवश्यं नरक इति प्रतिसन्धानेन विगानात्।

'विधीयते' अभ्युपगम्यते, 'वधसाध्यनरकसाधनत्वेनेति, 'अभ्युपगम्यते' इत्यनुषज्यते। प्रमाणान्तरमाशङ्कते, 'न चेति, ननु तस्य कुम्भकारपितृत्वेनाजनकत्वेऽपि कुम्भकारत्वेन जनकत्वमस्त्येवेत्यनुशयादाह 'विधिनैवेति। 'अविगानेन' बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानाभावेन, तात्त्विकस्येति शेषः। 'विगानात्' बलवदनिष्टप्रयोजकत्वज्ञानात्।

अतएव 'विशेष्यवतीत्यादिपूर्व्वग्रन्थोऽप्यसङ्गतः इति चेत्, न, इष्टेच्छायामिष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात्तद्विशेष्यक एव विशिष्टे लिङ्शक्तेः। नन्वेतत् कृतिसाध्यत्वेऽपि तुल्यं चिकीर्षानिर्व्वाहार्थं कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात्। न चाख्यातत्वेन कृतौ शक्तेस्तत एव संसर्गमर्य्यादया कृतिसाध्यत्वलाभान्न पृथक्शक्तिकल्पनमिति वाच्यं। एवं सति कृतिसाध्यत्वस्य ज्ञानाप्रकारतया चिकीर्षायास्तत्प्रकारकत्वानुपपत्तेः। किञ्च तथा सति लडादिवद्विषयत्वेन कृतौ धात्वर्थान्वयः स्यात् न तु साध्यत्वेनेति पृथग्व्युत्पत्तौ पृथक् शक्तेरावश्यकत्वाच्चेति कृतिसाध्यत्वादित्रिषु

अत्रेदमक्षरबीजं एवं सति बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतया तत्रैव विधिशक्तेः श्येने विध्यर्थबाधो दुर्वार एव नरकसाधनत्वाभावेऽपि नरकप्रयोजकत्वात्। किञ्च नरकसाधनत्वाभावेऽपि बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वसत्त्वेन नरकसाधनत्वेन बलवद्द्वेषविषयीभूताया-

---

प्रत्येकं शक्तित्रयमेव युक्तं तृतीयायाः कारणत्वैकत्ववदिति चेत्, अत्र वदन्ति, कृतिसाध्यत्वे उक्तबीजसम्भवेन पृथक्शक्तावपि तदननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे लाघवादेकैव शक्तिरिति तच्चिन्त्यं। तदननुबन्धित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वे एका शक्तिरिष्टसाधनत्वमात्र एवापरेति विनियन्तुमशक्यत्वात् तथाच शक्तित्रयमेव। अपि च इष्टसाधनत्वे तदननुबन्धित्ववैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्यरूपमेव वाच्यमन्यस्यासम्भवात् एवञ्च धर्म्मान्तरे तदननुबन्धित्वसमानाधिकरणस्येष्टसाधनत्वस्य वैशिष्ट्यं यत्र सविषान्नभोजनादौ बाधावतारकालेऽवगतं तत्रापि प्रवृत्तिप्रसङ्ग एव। न च तदिष्टसाधनत्वं भिन्नमेवेति वाच्यं। अनुगतप्रत्ययादनुगतस्यैव तस्य शक्यत्वात् तस्मात् प्रवृत्तिविषयविशेष्यक-त्रितयप्रकारकं ज्ञानं मृग्यते तच्च शक्तौ न लक्षणायां सुविभक्तौ तदभावेऽपि तिङ्विभक्तौ तदभ्युपगमात्। अतएव रथो गच्छतीत्यत्र व्यापारलक्षणेति निरस्तं। विनिगमनाविरहेण विशिष्टस्याशक्यत्वात् एवञ्च सप्रमाणकं नानार्थत्वे गौरवं न दोषाय। किञ्च विशिष्टशक्यत्वे सामानाधिकरण्यरूपं वैशिष्ट्यमपि शक्यं शक्तित्रये तु तत् संसर्गमर्य्यादयैव भासते इति विपरीतमपि गौरवमिति संक्षेपः। वयन्तु ब्रूमः, तदननुबन्धित्वं बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वमेव वाच्यमन्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् एवञ्च यस्य श्येनजन्यदुःखे न तादृशोद्वेषस्तं प्रति तदन्वययोग्यमन्यं प्रति नेति वेदार्थनिष्ठा न स्यात्, तथाच तज्ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वेऽपि पूर्व्वोक्तयुक्त्या तन्न शक्यमतो नात्र विधिप्रवृत्त्यनुपपत्तिः। न च वैरिवधकामनाया अधिकारिविशेषणत्वात् तत्कामस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वान्वय इति तत् सर्व्वत्र योग्यमेवेति वाच्यं।

ननु श्येनोमरणफलकव्यापारत्वेन हिंसा सा च नरकजनिकेति चेत्, न, न हि साक्षात्-परम्परा-

हिंसाया एव साधनत्वात् दुःखत्वपर्य्यन्तप्रवेशे प्रयोजनविरहेण बलवद्द्वेषविषयागनफलमात्रस्य विध्यर्थत्वात्। न च श्येनविधिप्रामाण्यान्यथानुपपत्तिरेव प्रयोजनं तस्य तदंशान्वयानभ्युपगमेऽपि प्रामाण्यसम्भवात्, अपि च श्येनस्याभिचारत्वेन नरकसाधनत्वमपि प्रमाणसिद्धं वस्तुनाभिचारस्य उपपातकत्वेन परिगणनात् "नाभिचरेत वैरिमिति श्रुतेः, अतएव "अभिचारमहीनञ्च(१) त्रिभिः शुद्धैर्व्यपोहतीति प्रायश्चित्तोपदेशोऽपीति ध्येयं।

ननु श्येनस्य हिंसात्वात् मा हिंस्यादित्यनेन नरकसाधनत्वबोधनात् तस्य नरकसाधनत्वमस्त्येवेत्यन्येषां मत एवाशङ्कते, 'नन्विति,

(१) अभिचारमहीनाश्चेति क० परन्तु अयं पाठो न समीचीनः।

...स्यापि तात्त्विकस्यात्र द्वेषोत्कर्षात्। न हि तात्त्विको न प्रवर्त्तत इति ... वैरिवधेऽपि नास्तीति। नन्विदमिष्टसाधनत्वेऽपि तुल्यं स्वर्गेऽपि सर्व्व-... विरहादिति चेत्, न, स्वर्गकामनायास्तत्राधिकारिविशेषणत्वेन तत्-... प्रति तस्य सर्व्वत्रान्वययोग्यत्वात् एवं कृतिसाध्यत्वेऽपि स्वरूपयोग्य-... सर्व्वत्र सत्त्वादिति दिक्। 'रागेति, शत्रुवधे रागोत्कर्षं शत्रौ द्वेषोत्कर्षं, यदा श्येनादिनिष्ठानिष्टानुबन्धित्वतिरस्कारस्तदा तज्जन्यनरके बलवद्द्वेषाभावात् प्रवृत्तिरिति भावः। 'अन्ये त्विति, अत्रेदमनभिमतिबीजं यदि श्येनाद्वधो वधाच्च नरक इति बलवदनिष्टप्रयोजकत्वज्ञानान्निवृत्तिस्तदा बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकं वाच्यं अन्यथा तत्रापि प्रवृत्त्यापत्तिरेवञ्च तत्रैव लिङादिशक्तिरिति तदन्वयायोग्यमेवेति। 'सा चेति,

साधारणमरणफलकव्यापारो हिंसा, कूपादौ विनष्टे गवि तत्कर्त्तुर्गोवधकर्त्तृत्वापत्तेः बध्यस्यापि हन्तुर्हन्तृत्वादन्नद्वारेणात्महन्तृत्वप्रसङ्गाच्च। न हि अनुत्पादितमन्युः कश्चित् कमपि व्यापादयति, किन्त्वनुनिष्पादिमरणफलकोव्यापारो हिंसा यदनन्तरं मरणं भवत्येव।

यद्यपि श्येनस्य हिंसात्वेऽपि वैधहिंसात्वादेव न नरकसाधनत्वं निषेधविधेस्तदितरपरत्वात् तथापि तदुपेक्ष्य प्रसङ्गात् हिंसालक्षणं विवेचयितुं समाधानान्तरमाह, 'न हीति, 'मरणफलकेति मरणप्रयोजनकेत्यर्थः, 'कूपादाविति, कूपादेरेव तत्र मरणजनकत्वेन हिंसात्वादिति भावः। 'व्यापादयति' मारयति, 'अनुनिष्पादीति, अव्यवहितानन्तर्य्यमनुशब्दार्थः, तथाच स्वाव्यवहितोत्तरभाविमरणरूपं फलं यस्य तादृशो व्यापारो हिंसेत्यर्थः, फलपदमनन्यथासिद्धत्वलाभाय। एतदेव विशदयति, 'यदनन्तरमिति यदव्यवहितोत्तरमित्यर्थः, 'एव-

---

तथाच बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमन्वयायोग्यमेवेति भावः। आपाततो महार्णवलक्षणमाह, 'अनुनिष्पादीति, 'अनुनिष्पादि' स्वाव्यवहितोत्तरवर्त्ति मरणं फलं यस्य। न चैवं फलपदवैयर्थ्यं, मरणाजनक-तदव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिन्यतिव्याभिचारकत्वात् यत्किञ्चित्सम्बन्धेन मरणस्य तदीयत्वात् फलपददाने च जन्य-जनकसम्बन्धेन तदीयत्वलाभान्नोक्तदोषः। नन्वेवं खड्गाघातोऽपि हिंसा न स्यात् तस्याप्यव्यवहितमरणफलकत्वाभावादिति चेत्, न, 'मरणफलकेत्यत्र तादृशमरणं फलं यस्य तादृशो व्यापारो यस्येति मध्यपदलोपिसमासाश्रयणादित्येके। अन्ये तु मरणं प्राणशरीरविभागरूपं फलं यस्य स मरणफलकः

न च श्येनस्तथा, किन्तु खड्गहननादिकमेव । अथ मरणानुकूलव्यापारो मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानो हिंसा श्येनश्च तथा कूपादौ च न मरणोद्देशेनानुष्ठीयमान-

त्वेनानन्यथासिद्धत्वमुक्तं । 'न च श्येन इति, तस्य मरणं प्रत्यन्यथा-सिद्धत्वात् अपूर्व्वखड्गाभिघातादिना व्यवधानाच्चेति भावः । 'खड्ग-हननं प्राणखड्गाभिघातः, प्राणखड्गाभिघातादेव प्राणशरीरसंयोग-ध्वंसः प्राणो हि खड्गाभिहत उत्क्रामतीति खड्गप्राणाभिघातस्य हन्तृव्यापारस्य तयात्वादिति भावः । अत्र दैवान्मरणाव्यवहितपूर्व्व-वर्त्तिनि मरणाजनकेऽतिव्याप्तिवारणाय अनन्यथासिद्धत्वप्रवेशः, कूप-खड्गादावतिव्याप्तिवारणायाव्यवहितोरभावीति । नन्वेवं खड्गाभिघा-तादावव्याप्तिः प्राण-शरीरसंयोगध्वंसविशेषस्य प्राण-शरीरविभाग-विशेषस्य वा मरणस्य तदव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वाभावात् प्राण-क्रियादिना व्यवधानात् । अथात्र स्वक्षणाव्यवहितत्वं नोक्तं किन्तु स्वाव्यवहितोत्तरत्वं, तच्च स्वध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वं, इत्यश्च स्वाधिकरणयत्किञ्चित्-

प्राणपरिस्पन्द एव सोऽनुनिष्पादी यस्य स खड्गप्राणयोगस्तथेत्याहुः। अपरे तु माहात्म्यव्यवधायकमितिन्यायेन व्यापारस्याव्यवधायकत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः । 'गौरवादिति । यद्यपि तत्रानुनिष्पादित्वं विशेषणमत्र तदुद्देशेनानुष्ठीयमानत्वमिति न गौरवं तथापि व्रणपाकपरम्पराभूते न हन्तृत्वमिति तद्वारणा-यानुनिष्पादित्वमत्रापि विशेषणमावश्यकं वाच्यमिति स्वाभ्युपगमावष्टम्भेन मरणोद्देशांशप्रवेशाद्गौरवमुक्तं, यदि च तत्रापि हन्तृत्वमेवेति नात्र तद्वि-शेषणं तदा दोषान्तरमाह, 'मरणेतीति प्रकाशः ।

त्वमिति चेत्, न, एवं सति गौरवात् मरणानुद्देशेन

चणाव्यवहितचण एव वर्त्तते इति न कोऽपि दोषः। इत्थञ्च मरणं प्रत्यनन्यथासिद्धत्वे सति मरणाव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिव्यापारत्वमिति फलितार्थः, मरणञ्चात्र प्राण-शरीरसंयोगध्वंसविशेष एव विवक्षितो न तु तादृशविभागविशेषः प्राण-शरीरयोरपि हिंसात्वापत्तेः, चरम-क्रियाविभाग-संयोगानां हिंसात्वन्तु इष्टमेवेति चेत्, न, हिंसक-पुरुषस्य कूप-खड्गादेश्च हिंसात्वापत्तेरिति। न च मरणं फलं यस्य स मरणफलकः प्राणपरिस्पन्द एव "सन्निपातादेव मरणमित्यायु-र्वेदात् सन्निपातानन्तरं प्राणक्रियानभ्युपगमे तु सन्निपात एव सः, अनुनिष्पादी मरणफलको यस्य तादृशो व्यापार इति बहुव्रीहि-द्वयगर्भकर्मधारयः, खड्गाभिघातजनकीभूतखड्गपूर्व्वदेशसंयोगनाशो-ऽपि हिंसैव, अनुनिष्पादित्वञ्च स्वचणाव्यवहितोत्तरचणभावित्वमतो न खड्गादिष्वतिव्याप्तिरिति वाच्यं। वैरिनिष्ठदुरितापूर्व्वमादाय श्येन-स्यापि हिंसात्वापत्तेः तस्यापि मरणफलकत्वादिति मैवं, अनु-निष्पादि मरणं फलं यस्य सोऽनुनिष्पादिमरणफलकः प्राणपरि-स्पन्द एव स एव व्यापारो यस्य स खड्गाभिघातादिर्हिंसेत्यर्थात् व्यापारत्वञ्च समवायिकारणातिरिक्तकारणविधया असाधारण-जन्यत्वमतो न प्राणादिष्वतिव्याप्तिः, श्येनश्च न वैरिप्राणपरिस्पन्द-जनको मानाभावात् किन्तु तज्जन्यदुरितापूर्व्वमेव तज्जनकं तत्र हिंसैवेति दिक्। 'गौरवादिति मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वप्रवेशे गौरवादित्यर्थः। ननु भवतामपि अनुनिष्पादित्वांशस्याधिकस्य प्रवे-

छिन्ननाराचाहतब्राह्मणे च हिंसा न स्यात् । किञ्च* हिनस्तिधात्वर्थे अवच्छेदकं फलमव्यवहितमेव मरणं अव्यवहितफलकस्यैव व्यापारस्य धातुवाच्यत्वात् अन्यथा परम्परया विक्लित्तिफलकान्नकामेष्टतण्डुलक्रयादावपि पचतीतिप्रसङ्गात् । एवं खड्गाभिघातानन्तरं यत्र विलम्बेन मरणं व्रणपाकपरम्परया वा अन्ने विषप्रयोगेण वा तत्र हन्तृत्वं प्रायश्चित्तादि च न स्यात् इति चेत्, न, प्रायश्चित्तमुख्यतार्थं हि तत्र हन्तृव्यपदेशो

मात् क गौरवमत आह, 'मरणानुद्देशेनेति, 'नाराचः' शरः । ननु तस्य हिंसात्वाभावे इष्टापत्तेरेव तत्कर्त्तुर्हन्तृत्वव्यपदेशो भाक्त इत्यस्वरसादाह, 'किञ्चेति, इदञ्च यथाश्रुतलक्षणाभिप्रायेण । शङ्कते, 'एवमिति, 'खड्गेति, यत्र खड्गाभिघातानन्तरं व्रणपाकपरम्परया मरणं यत्रान्ने विषप्रयोगेण वा विलम्बेन मरणमित्यन्वयः, 'हन्तृत्वमिति 'न स्यादित्यनेनान्वयः, दूषणान्तरमाह, 'प्रायश्चित्तादि चेति । ननैवमुद्देशमरणोद्देशेन क्रियमाणमरणानुकूलव्यापारत्वमेव हिंसात्वमस्तु भवन्मतेऽपि च मरणानुद्देशेन छिन्ननाराचाद्ब्राह्मणमरणे हन्तृत्वव्यपदेशस्यापि गौणत्वस्य सुवचत्वेन विनिगमकाभावादित्यत आह, 'विनि-

---

* इष्टापत्तिमाशङ्क्याह, 'किञ्चेति, शङ्कते, 'एवमिति । ननूक्तरीत्या न लाघवं तथाच विनिगमकाभावादन्योद्देशच्छिन्ननाराचहतब्राह्मण एव हन्तृत्वव्यपदेशो गौणोऽस्तु व्रणपाकपरम्पराभूते च हन्तृत्वं मुख्यमेव तथाचा-

गौणः, विनिगमकञ्च लाघवमेव। वस्तुतस्तु मरणोद्देशेन हतोऽदृष्टाद्वारकस्तदनुकूलव्यापारो हिंसा श्येन-

---

गमकञ्चेति, यद्यपि अनुनिष्पादित्वस्याधिकस्य प्रवेशात् कुतो लाघवं तथापि अस्मन्मते हिंसाधात्वर्थ एव हिंसापदेन बोध्यते इति लाघवं भवन्मते हि हिंसापदस्य समुदायस्य मरणोद्देशेन क्रियमाणमरणानुकूलव्यापारे शक्त्यन्तरं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः। नन्वव्यवहितफलकव्यापार एव धात्वर्थ इत्ययुक्तं गमधातौ व्यभिचारात् उत्तरसंयोगस्याव्यवहितफलत्वाभावात् विभागादिना व्यवधानात् ददातीत्यादौ व्यभिचाराच्च स्वत्वध्वंसानन्तरमेव परस्वत्वस्योत्पादात् सम्प्रदानस्वीकारविलम्बेन विलम्बात्, किञ्चैवं प्राणक्रियैव हिंसा स्यात् न तु खड्गासिघातः प्राणक्रियया व्यवधानात् गलान्नसंयोगेऽतिव्याप्तिश्चेत्यरुचेराह, 'वस्तुतस्त्विति, कूपादौ गलान्नसंयोगे चातिव्याप्तिवारणाय 'मरणोद्देशेनेति, मरणोद्देशेन भ्रान्त्या क्रियमाणे हतादिभक्षणेऽतिव्याप्तिवारणाय 'अदृष्टाद्वारकस्तदनुकूलेति अदृष्टाद्वारकमरणप्रयोजकेत्यर्थः, प्रयोजकत्वं फलोपधानरूपं नातः स्वरूपयोग्येऽतिप्रसङ्गः, त्रिसन्ध्यं अच्युतं केशवमित्यादिस्तवपाठे गङ्गामरणफलकेऽतिव्याप्तिवारणाय 'अदृष्टाद्वारकेति, न तु ब्रह्मशापादावतिव्याप्ति-

---

व्याप्तिर्गलन्नान्नभरणेऽतिव्याप्तिश्चेत्यपरितोषादाह, 'वस्तुतस्त्विति, तन्मरणोद्देशेनेति बोध्यं तेन विहङ्गममरणोद्देशे क्षिप्तनाराचहतब्राह्मणेऽपि न ब्राह्मणवधः। न चैवमन्यब्राह्मणोद्देशक्षिप्तनाराचेन तदन्यब्राह्मणे हतेऽपि ब्रह्मवधो न स्यात्तन्मरणस्य तत्रानुद्देश्यत्वादिति वाच्यं। इष्टापत्तेरित्येके।

वारणाय तत्, तस्यापि हिंसात्वे दृष्टापादनस्य सुकरत्वात् प्रायश्चित्तादिह्रासस्य वाचनिकत्वात् ।

नेन्द्रोपाध्यायस्तु सकलरिपुक्षयकामकृतदुर्गामाहात्म्यपाठादेः[1] अदृष्टद्वारा रिपुमरणहेतुत्वात्तद्वारणायादृष्टाद्वारकत्वं विशेषणमावश्यकं, न हि श्येनवत्सोऽपि हिंसैवेति परेण सुवचं, सर्व्वस्य सर्व्वदा तत्र हिंसाव्यवहाराभावात् प्रायश्चित्तानुपदेशाच्च । अतएवाविगानेन तत्र शिष्टानां प्रवृत्तिरपीत्याहुः ।

मिश्रास्तु नरकविशेषजननोपयिकरूपमेव इह लक्ष्यं । न च हिंसात्वं तथा, तस्य सर्व्वसाधारण्यात्, किन्तु मरणकर्तृत्वं नरकविशेषजनकमतः कर्त्तुरेव प्रत्यवायो नान्यस्य, कर्तृत्वञ्च अदृष्टाद्वारकतदनुकूलव्यापारगोचरकृतिमत्त्वं अन्यथा घटभोक्तुर्घटकर्तृत्वापत्तेरतोऽदृष्टाद्वारकेति व्यर्थं, तच्च श्येनमपि वारयति न तु तदर्थं तदुपात्तं इत्याहुः । तन्न, 'ननु श्येन इत्यादिना हिंसालक्षणस्यैव प्रकृतत्वात्

[1] सकलोपद्रवक्षयकामकृतदुर्गामाहात्म्यपाठादेरिति ग० ।

...ोद्देश्यक आत्मनमरणफलकव्यापाररूपाया आत्मगहिंसायास्तत्राप्यव्याप्तेरित्येके । 'यदि चेति, ननु यदि सप्तमीतैलाभ्यङ्गः अनुद्दिश्य कृतस्तदा प्रत्यवविशेषहेतुत्वेनैव वारितः, यदि च तदुद्दिश्य कृतस्तदा असम्भवः इष्टसाधनत्वानुद्देश्यत्वात् उद्देश्यत्वे वा श्येनतुल्यतया सोऽपि हिंसैवेति परेण सुवचत्वात्, कथं तदुपन्यासेनादृष्टाद्वारकत्वं विशेषणमिति चेत्, अत्र ब्रूमः, सकलोपद्रवक्षयकामकृतदुर्गामाहात्म्यपाठादेरदृष्टद्वारापि रिपुमरणहेतुत्वात् तद्वारणार्थमदृष्टाद्वारकत्वं विशेषणमावश्यकं तस्य रिपुमरणोद्देशेनैव अनुष्ठीयमानतया तद्विशेषणेनावारणात्, न हि श्येनवत् सोऽपि हिंसैवेत्यपि

स्वादृष्टद्वारा मरणसाधनमतो न हिंसा। यदि चादृष्ट-
द्वारापि मरणसाधनं हिंसा स्यात् तदा सप्तमीतैला-

तस्या एव नरकजनकत्वात्। न चातिप्रसङ्गः, सम्बन्धविशेषेण तत्-भङ्गात्। किञ्चादृष्टद्वारकमरणानुकूलव्यापारगोचरकृतिमत्त्वात् न भृद्गसौ मरणकर्त्ता हिंसाकर्त्तृता च केन वार्य्यतामिति कुतो न श्येनो नरकविशेषहेतुः।

केचित्तु श्येनेनाभिचरन् यजेतेतिश्रुत्यर्थबाधभिया श्येनवारणाय योक्तविशेषणमित्याहुः। तदसत्, कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वस्य विधिना बोध्यते न तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि अयोग्यत्वादिति केषाञ्चिन्मतेनैव श्रुत्यर्थोपपत्तेः।

'मरणसाधनं' मरणप्रयोजकं, एवमुत्तरत्रापि, यद्वा श्येनस्य मरण-जनकव्यापाराजनकत्वेऽपि मरणजनकत्वमस्त्येवेत्यभिप्रायेणेदं। 'तद-सप्तमीतैलेति। न च सप्तमीतैलाभ्यङ्गो न दृष्टमार्ग्यामरणोद्देशेन कृत इति प्रथमविशेषणेनैव स वारित इति वाच्यं। वैराग्यादिना तद-

---

परेण सुवचं, सर्व्वस्य सर्व्वथा तत्र हिंसाव्यवहाराभावात् प्रायश्चित्तानु-पदेशाच्च। अत एवाविगानेन सर्व्वेषां तत्र प्रवृत्तिरपि तदुत्तदुद्देश्यकतत्तदभ्यङ्गस्यापि न हिंसात्वमिति तद्वारणायापीदं। न चेष्टमरणमनुद्देश्यनेति वाच्यं। वैराग्यादिना कदाचित् तत्सम्भवादिति।

केचित्तु स्तुत्यर्थवादभयेनैव श्येनस्यावश्यवारणीयतया अदृष्टाद्वारकेति विशेषणमावश्यकमिति सप्तमीतैलाभ्यङ्गो वारितोऽपि पुनर्वार्य्यते न तु तद्वारणार्थमेव विशेषणमित्याहुः।

न्यङ्गत्वाददृष्टद्वारा दृष्टभार्य्याविनाशहेतुत्वादभ्यङ्गकर्त्तु-
र्हिंसकत्वापत्तिः । अतएव कूपादौ गोमरणेऽपि न
वधकर्तृत्वं तत्कर्त्तुः, गलन्माल्लमरणे न भोक्तुर्न वा
परिवेषयितुरात्महन्तृत्वं ब्रह्महन्तृत्वं वा व्रणपाकपर-
म्परया विलम्बेन विषप्रयोगेण च हन्तृत्वं मुख्यमेव न

...र्त्तेन कर्त्तत्वाभ्यङ्गस्यापि न हिंसात्वमिति तद्वारणाय तदुपादा-
नम् । इदमापाततः उद्देश्यत्वे श्येनतुल्यतया सोऽपि हिंसैवेति
...स्य सुवचत्वात् किन्तु त्रिसन्ध्यस्तवपाठ एवातिप्रसङ्गो बोध्यः ।
...द्देशेनेत्यस्य प्रयोजनं दर्शयति, 'अतएवेति, भोक्तुरात्महन्तृत्वं
परिवेषयितुर्ब्राह्मणहन्तृत्वमित्यन्वयः, 'व्रणपाकेति खड्गाभिघातान-
न्तरं व्रणपाकपरम्परयेत्यर्थः, 'विलम्बेन विषप्रयोगेण चेति विष-
प्रयोगेन विलम्बेन चेत्यर्थः, यत्र मरणं तत्रापीति शेषः । तत्रापि

ननु नरकविशेषजनकताप्रयोजकं रूपमिह विवक्षितं तस्यैव प्रकृत-
नरकविशेषहेतुत्व न मरणानुकूलव्यापारमात्रं अकामकृते तत्प्रसङ्गात्
...नादिजनकत्वात् तद्व्यापारकर्त्तुरेव तन्नरकविशेषभागित्वात् कर्त्ता च त-
...च्छापूर्व्वकतद्विषयककृतिमान्न तु तद्विषयककृतिमन्मात्रं अतएव तन्न
...द्देशो मत्तो भूतं न तु मया कृतमिति, यथा च तदुद्देश्यकत्वपूर्व्वकत्वं
...दृष्टाद्वारकत्वमपि अदृष्टद्वारककृतेः कर्तृत्वानिर्व्वाहकत्वात्, अतएव
...भोक्ता न तत्कर्त्तेति व्यवह्रियते, तथाच नरकविशेषजनकताप्रयोजकं
...व्यापारकर्तृत्वमिति कर्तृत्वनिर्व्वाहायैतद्विशेषणमिति तच्चिन्त्यं, तावता
...प्रयकर्तृत्वेऽपि तदनुकूलव्यापारकर्तृत्वबाधकाभावात् । न हि मरणा-

त्वनुलिप्यादिमरणफलकत्वं गलतामान्नमरणे स्वहन्तृत्वापत्तेः। अन्योद्देशेन क्षिप्तनाराचेन हते ब्राह्मणे ब्रह्महन्तृत्वं न स्यादिति चेत्, न, इष्टापत्तेः व्यपदेशस्तु

खड्गाभिघातादेरदृष्टाद्वारा मरणप्रयोजकत्वात् तदुद्देशेन हननाद्देति भावः। पूर्वोक्तलक्षणपरित्यागे हेतुमाह, 'न त्विति, 'गलन्नेति। न च सा हिंसैव प्रत्यवायाभावस्तु वाचनिक एव यथा स्मृतिः "क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पापभागिति"[1] वाच्यं। तथा व्यवहारापत्तेः, प्रत्यवायाभावान्न व्यवहार इति चेत्, न, मति व्यवहार्य्ये तस्याकिञ्चित्करत्वात् वैधपशुघातस्य हिंसात्वव्यवहाराच्च। न चैवं तत्स्मृतिवैयर्थ्यं तस्य हिंसात्वाभावेन प्रत्यवायजनकत्वस्यासम्भावितत्वादिति वाच्यं। न्यायमूलस्मृत्यन्तरवदुपपत्तेः। 'इष्टापत्तेरिति। न चैकमेव ब्राह्मणमुद्दिश्य क्षिप्तनाराचेन तदतिरिक्तब्राह्मणे हतेऽपि ब्रह्मवधो न स्यात् तन्मरणस्य तत्रानुद्देश्यादिति वाच्यं। ब्राह्मणमरणोद्देश्यकब्राह्मणमरणफलकव्यापाररूपाया अनुगतहिंसायास्तत्राप्यनपायात्, न हि चैत्रादिविशेषघटिता ब्रह्महिंसा.

(१) न दोषभागितीति क०।

कूलश्येनयागान्तर्गतव्यापारकलापेऽपि कर्त्तव्ये कृतेरदृष्टद्वारकत्वं। न च मरणकर्तृत्वमेव नरकविशेषजनकमिति वाच्यं। खड्गाघातादिना यत्र मरणं तत्रापि नरकानापत्तेः। न हि प्राण-शरीरविभागादिरूपे मरणे अस्मदादेः कर्तृत्वं, तदुपादाने गौरवादस्मदादिज्ञानाजन्यत्वादिति प्रकाशः।

गौणः प्रयोगोऽलक्षणयापि समर्थयितुं शक्यते तत्पक्षे-ऽतिप्रसङ्गोवारयितुं न शक्यत इतीदमेव विनिगमकं। अतएव* अतदुद्देशेन कृतेऽपि निषिद्धे प्रायश्चित्तार्द्ध-मुक्तं।

त्वतुल्यापत्तेः। ननु व्रणपाकपरम्परया मृत एव तद्व्यपदेशो गौणोऽस्तु तथाचानुनिष्पादिमरणफलकव्यापारत्वरूपमेव हिंसात्वमस्तु विनिगमकाभावादित्यत आह, 'प्रयोग इति, 'तत्पक्षे' अनुनिष्पा-दीत्यादिलक्षणपक्षे, 'अतिप्रसङ्ग इति, गलकम्बलमरण इति शेषः। 'अतएव' गौणहिंसात्वव्यवहारादेव। न चैवं पित्रा मात्रा वा शिक्षार्थं चपेटप्रहारादिना दैवात् मृते ब्राह्मणे हिंसा न स्यात् तन्मरणो-द्देशेनाकृतत्वादिति वाच्यं। इष्टापत्तेः प्रत्यवायोऽपि न तत्र तथाच स्मृतिः "क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न दोषभाक्" इति। ननु मरणं प्राणस्य क्रियाविशेषो वा विभागविशेषो वा संयोगध्वं-सविशेषो वा। न चैतेष्वेकतर इति वाच्यं। अन्यतमोद्देशेन कृते-ऽव्याप्तेः, सर्व्वमिति चेत्, न, एकमात्रोद्देशेन कृतेऽव्याप्तेः। न च हिंसापदस्य नानार्थता, मा हिंस्यादित्यादिश्रुतौ हिंसापदार्थस्यान-नुगतस्यानिर्व्वचनात्, अन्यतम इति चेत्, न, तथापि मरणसमशीलं शिरश्छेदादिकमुद्दिश्य कृते व्यापारेऽव्याप्तिः। मैवं, मरणपदेनात्र शिरश्छेदादिकमन्तर्भाव्यान्यतमस्य उक्तत्वात्।

---

* मरणोद्देशेनेत्यस्य प्रयोजनं दर्शयति, 'अतएवेति। ननु व्रणपाक-परम्परामृत एव तद्व्यपदेशो गौणोऽस्तु विनिगमकाभावादित्यत आह,

अपरे तु अनभिसंहितनरान्तरव्यापारमद्वारीकृत्य

हरिनाथोपाध्यायलक्षणं दूषयितुमाह, 'अपरे त्विति, मरणसाधनत्वमात्रोक्तौ खड्गकारस्य खड्गघटनायाश्च हिंसात्वापत्तिः अत उक्तं 'कृत्यान्तं, तस्य तु नरान्तरव्यापारः खड्गप्राणाभिघात एव द्वारमिति नातिप्रसङ्गः तथात्वेऽपि अन्ने विषप्रयोगेऽव्याप्तिः तत्र हि नरान्तरव्यापारो भोजनमेव द्वारमतः 'अनभिसंहितेति, भोजनन्तु अभिसंहितमेवेति अनेनेदं भोक्तव्यमित्यभिसन्धाय विषप्रयोगात् अतएव परदारा विषं दत्त्वा मरणेऽपि गतं विशिष्टव्यतिरेकात्, अनभिसंहितप्राणक्रियाद्वारक-खड्गाभिघातादिसङ्ग्रहाय 'नरान्तरेति हिंसकत्वेनाभिमतभिन्ननरेत्यर्थः, प्राणक्रिया तु न नरव्यापारः प्राणस्य नरत्वाभावात् प्राणक्रियाया अपि परम्परया हिंसकनरस्यैव व्यापारत्वात्तद्दोषतादवस्थ्यमतो हिंसकभिन्नेति। यद्वा दैवाद्ब्राह्मणमरणसाधनस्य अन्योद्देशेन क्षिप्तनाराचक्रियायाः सङ्ग्रहाय हिंसकभिन्नेति, अन्यथा तत्क्रियाया अनभिसंहितनरव्यापारः परम्परया हिंसकनरजन्यब्राह्मणप्राणशराभिघात एव तस्यैव द्वारत्वादव्याप्त्यापत्तेः, इत्यञ्च ब्राह्मणप्राणशराभिघातो न हिंसकनरभिन्नव्यापारः प्राण-शरयोर्नरत्वाभावात् ब्राह्मणस्य तु तदजनकत्वात्, अभिसंहितनरान्तरव्यापारं द्वारीकृत्येत्युक्तौ खड्गघातादाव-

---

'प्रयोग इति, 'तत्पक्ष इति, अनुनिष्पादीत्यत्रेत्यर्थः, 'अतिप्रसङ्ग इति, गलन्मान्नमरणा इति शेषः, । 'अनभिसंहितेति विशिष्यानभिसंहितेत्यर्थः, प्रथमे तु नरान्तरस्य वैरिणो व्यापारो विशेषाकारेणानभिसंहित एव द्वार-

नरकसाधनं हिंसा खड्गकारस्यानभिसंहितनरान्तर-व्यापारद्वारा मरणसाधनत्वं तस्य हि नरान्तरव्यापारो नाभिसंहितः किन्तु धनलाभ इति खड्गकारो न घातकः। विषस्यान्ने प्रक्षेपेण नरान्तरव्यापारो भोजनमेवाभिसंहितः अनेनेदं भोक्तव्यमित्यभिसन्धाय विषप्रयोगादिति हिंसैवान्ने विषप्रयोग इति। तन्न।

व्याप्तिरिति नञ्द्वयं। न च दैवान्मह्यिषादिमरणसाधनेऽन्योद्देशक-कूपादावतिव्याप्तिः तस्यानभिसंहितमहिषव्यापारद्वारकत्वेऽपि अन-भिसंहितनरान्तरव्यापारद्वारकत्वाभावादिति वाच्यं। नरपदस्य प्रा-णिमात्रपरत्वात्। न चैवं श्येनोऽपि हिंसा स्यात् अपूर्व्वस्यानभि-संहितत्वाभावादिति वाच्यं। अभिमताते तस्यापि खड्गत्वात् श्रुतिम-हिम्नोकरीत्यैव। खड्गकारेऽतिव्याप्तिमुद्धरति, 'खड्गकारस्येति, खड्गघटनामादाय खड्गकारे हन्तृत्वप्रसङ्गं निराकरोति, 'तस्य हीति, 'न घातकः,' खड्गघटनामादायेत्यादिः। यद्वा खड्गघटनामादाय खड्गकारे हन्तृत्वप्रसङ्गं निराकरोति, 'खड्गकारस्येति, करणं कारः घटनेति यावत्, 'तस्य हीति तत्कर्त्तुर्हीत्यर्थः, यथाश्रुते 'खड्गकारो न घातक इत्यग्रिमग्रन्थासङ्गतेः। ननु अनभिसंहितत्वं मरणहेतुत्वे-नानभिसंहितत्वं विवक्षितमतः परिवेषके न प्रसङ्ग इत्यत आह,

---

मिति न तत्रातिप्रसङ्ग इति भावः। अत्र श्येनोऽपि सङ्ग्राह्य एवेत्यन्ये। सत्रादयत्र मरणं तत्परिग्रहाय नञ्द्वयं, मरणसाधनमित्युक्ते खड्ग-

गरलसम्पर्कबलाद्यत्र मरणं तत्र परिवेषयितुर्घातकतापातात् अनेनेदं भोक्तव्यं इत्यभिसन्धाय परिवेषणाद्भोक्तुरात्महन्तृत्वापत्तेश्च अनभिसंहितनरान्तरव्यापारमद्वारीकृत्य मरणानुकूलान्नभक्षणानुष्ठानात्। अतएवाव्यवहितप्राणवियोगफलको व्यापारो हिंसा व्रणपाकपरम्परया मृते तु हन्तृत्वं व्यापारस्याव्यवधायकत्वादिति निरस्तं।

स्यादेतत् नेष्टसाधनता विधिः नित्ये सन्ध्योपास-

'भोक्तुरिति, 'अतएवेति भोक्तुरात्महन्तृत्वापत्तेरेवेत्यर्थः, 'व्यापारस्याव्यवधायकत्वादिति, तथाच श्येनोऽपि हिंसैव व्यापारस्याव्यवधायकत्वादिति भावः। न चानुनिष्पादीत्यनेन पौनरुक्त्यं, तत्राव्यवधानसामान्यं मरणे विवक्षितं अत्र तु व्यापारेतरेणाव्यवधानमिति भेदात्। यद्वा पूर्व्वलक्षणे मरणपदं विभाग-संयोगध्वंसयोर्मध्ये यत् परं तदन्यपरमत्र वियोगपदमिति भेदः।

मीमांसकः शङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'विधिः' विधिप्रत्ययार्थः, 'न

कारस्यापि हिंसापत्तिरित्यत उक्तं, 'नरान्तरव्यापारमद्वारीकृत्येति, बद्धे विषप्रयोगेऽव्याप्तिवारणाय 'अनभिसंहितेति, अन्योद्देशे क्षिप्तनाराचेन हन्तृत्वपरिग्रहायान्तरपदमित्याहुः। नन्वयं व्यापारोऽस्य मरणं जनयत्वित्येवमाकारकमभिसन्धानं विवक्षितमिति परिवेषणे नातिप्रसङ्ग इत्यरुचेराह, 'भोक्तुरिति, तत्र नरान्तराभावेनैव विशिष्टाभावसत्त्वादिति भावः। 'अतएवेति भोक्तुरात्महन्तृत्वं स्यादित्यर्थः, 'अव्यवहितेति, पूर्व्वं काला-

नादौ फलाभावात्। अथ नास्त्येव तत् नित्यं यथार्थवादादिकं विधिवाक्ये वा न फलं श्रुतमस्ति "सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः। विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनं" इत्याद्यर्थवादात् "दद्यादहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन्" इत्यादिविधिवाक्यश्रवणाच, तत्त्वाविज्ञतयाप्युच्यते, यत्र न फलश्रुतिस्तत्र विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गः फलमिति चेत्, न, कामनोपाधिकार्य्यत्वेन यागवन्नित्यताभङ्गप्रसङ्गादहरहः-

---

फलमिति, 'तत्त्वाविज्ञतया' प्रौढ्या, वस्तुतः सर्व्वत्रैव फलश्रुतिरस्त्येवेति भावः। 'कामनोपाधिकार्य्यत्वेनेति फलकामनाजन्यकृतिसाध्यत्वेनेत्यर्थः, 'यागवत्' काम्ययागवत्, 'नित्यताभङ्गेति शौच-तत्कालजीवित्वादिविशिष्टद्विजमात्रकृतिसाध्यतारूपाया नित्यताया भङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः, 'मात्रपदं साकल्यार्थकं, कथं सन्ध्यावन्दनस्य तादृशनित्यता कथं वा तद्भङ्ग इत्युभयमुपपादयति, 'अहरहःश्रुत्या हीति अहरहः सन्ध्यामुपासीतेति श्रुत्येत्यर्थः, 'तत्कालेति सन्ध्यावन्दनत्वसमानाधिकरणेन शौच-तत्तत्कालजीवित्वविशिष्टद्विजमात्रप्रत्येककृतिसाध्यत्वमवगतमित्यर्थः, एकसन्ध्याकालजीवित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वञ्च

व्यवधानं इहान्यथासिद्धिप्रयोजकव्यवधानाभाव इत्यपौनरुक्त्यं। अतएव विपाकपरम्परास्थले तत्र गौणो हन्तृत्वव्यपदेश इत्युक्तं, अत्र च हन्तृत्वं मुख्यमेवेत्याह, 'व्रणेति, 'दद्यादिति, तथाच नित्यश्राद्धे पितृगतप्रीतिरेव

श्रुत्या हि तत्कालीनदिनावकृतिसाध्यं सन्ध्यावन्दन-

तत्तत्सन्ध्याकालीनसन्ध्यावन्दने विशिष्टकृतिसाध्यत्वं तत्र तत्-
कालीन-तत्कालीनदिनादेरधिकरणविशेषणतया तत्र तत्र तत्तद-
ध्याहारादा तल्लाभः वैधता च तात्पर्यविषयेति भावः। तत्तद-
भावस्य दिनविशेषणत्वं द्रष्टव्यं,[1] अन्यथा बाधापत्तेः। न चैतत्त-
त्कादिना सन्ध्यावन्दनाकरणे प्रत्यवायो न स्यादिति वाच्यं। प्र-
त्यवायबोधकवाक्ये कालसामान्यादेरेव प्रवेशात्। न च सन्ध्यावन्दन-
सामानाधिकरण्येन तादृशकृतिसाध्यत्वबोधने सन्ध्यावन्दनमात्र
कर्तव्यत्वं न प्राप्तं सन्ध्यावन्दनत्वावच्छेदेन तदुपगमे बाधः अति-
सन्ध्याकालीनदिनादिविशिष्टभाविदिनकृतिसाध्यत्वस्यातीतसन्ध्याव-
न्दने विरहात् एकतुरीयकृतिसाध्यत्वस्यापरतुरीयसन्ध्यावन्दने
विरहाच्चेति वाच्यं। तत्सन्ध्याकालीनदिनविशिष्टकृतिसाध्यत्वस्य
तत्सन्ध्याकालीनसन्ध्यावन्दन एव सत्त्वेन सन्ध्यावन्दनसामाना-
धिकरण्येन तादृशकृतिसाध्यत्वावगमेऽपि फलतः सन्ध्यावन्दनमात्र
कृतिसाध्यतावगमात् सर्व्वथैव सन्ध्याकालानां प्रातिस्विकरूपेण
लीनदिनविशेषणतया प्रवेशात्, न ह्येकसन्ध्याकालीनदिनविशिष्ट-
कृतिसाध्यत्वमन्यसन्ध्याकालीनवन्दने सम्भवति, विशिष्टकृतिसाध्यत्व

[1] कालस्याभावादपि दिनविशेषणं द्रष्टव्यमिति ग०।

फलमित्यर्थः, यावन्नित्य-नैमित्तिकानुष्ठानस्यावश्यं ब्रह्मलोकावाप्तिफलकत्वेऽपि

मवगतं, कामनोपाधिकार्य्यत्वे च यदा फलकामना नास्ति तदा तत्समय एव तत्कर्त्तव्यता न स्यात्, न हि तत्काले फलकामनावश्यम्भावः, प्रमाणाभावात्। किञ्च प्रथमप्रवृत्तेतरनिरपेक्षाहरहःश्रुत्या जीवि-

नत्र बाधादिति भावः। 'कामनोपाधिकार्य्यत्वे चेति फलकामनाधीनकृतिसाध्यत्वे चेत्यर्थः, 'यदा' यस्मिन् काले, 'फलकामना नास्ति' यत्पुरुषस्य फलकामना नास्ति, 'तदेति, 'तत्समये तदा तत्कर्त्तव्यतैव न स्यादिति योजना, 'तत्समये' इत्यस्य च सन्ध्याकालः समयो यस्येति व्युत्पत्त्या तत्सन्ध्याकालवन्दन इत्यर्थः, 'तत्कर्त्तव्यतेत्यस्य च तत्सन्ध्याकालजीवित्वविशिष्टस्य तत्पुरुषस्य तत्कर्त्तव्यतैवेत्यर्थः, 'न हीति, 'तत्काले' सन्ध्याकाले, 'फलकामनावश्यम्भावः' शुचि-तत्कालजीवित्वादिविशिष्टमात्रस्यैव फलकामनावश्यम्भावः[१]। सन्ध्यावन्दनस्य फलकामनाधीनकृतिसाध्यत्वे प्रमाणमपि नास्तीत्याह, 'किञ्चेति, 'प्रथमप्रवृत्तेति प्रथमोत्पन्नेत्यर्थः, 'इतरनिरपेक्षेति शाब्दानुभवजनने वाक्यान्तरनिरपेक्षेत्यर्थः, यद्वा इतरनिरपेक्षः सन् प्रथमप्रवृत्तेति योजना, अर्थवादनिरपेक्षः सन् प्रथमशाब्दबोधजनकेत्यर्थः,[२] 'जीविसामान्यस्याधिकारोऽवगत इति सन्ध्यावन्दनलसामा-

[१] तत्पुरुषीयतत्फलकामनासत्त्वनियम इति घ०।

[२] अर्थवादनिरपेक्षा सती प्रथमशाब्दबोधजनिकेत्यर्थ इति क०।

जीवित्वादिनाह, 'इचेति अभ्युपगमवादेनेत्यर्थः। 'प्रथमेति, नियोगविधि-

मात्रस्याधिकारोऽवगतस्तथाच तत्सापेक्षचरमप्रवृत्त्यर्थवादोपनीतफलकामस्य न तत्राधिकारः प्रथमप्रवृ-

नाधिकरण्येन शौच-तत्कालजीवित्वादिविशिष्टस्य सर्व्वस्य प्रत्येककृतिसाध्यत्वमवगतमित्यर्थः, 'तत्सापेक्षेति, भवन्मते अहरहःश्रुतिबोधितं यत् सन्ध्योपासनजन्यमिष्टं तत् किमित्याकाङ्क्षायां[१] अहरहःश्रुतिसापेक्षः सन् चरमप्रवृत्तिश्चरमं शाब्दबोधजनकोयोऽर्थवादः तदुपनीतं यत् फलं तत्कामस्य, 'न तत्राधिकारः' न कृतिसाध्यतावगम इत्यर्थः, 'विरोधात्' अप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

मिश्रानुयायिनस्तु ननु अर्थवादबलात् कामनाविशिष्टकृतिसाध्यत्वे अवगते[२] विशेषणीभूतकामनाया अपि तद्गोचरकृतिहेतुत्वसिद्धौ अहरहःश्रुतिसिद्धजीवित्वमात्रकृतिसाध्यत्वमेव जीवित्वमात्रस्य तदानीं तत्कामनाव्यवस्थात्वे मानमित्यतोऽर्थवादात् कामनाविशिष्टकृतिसाध्यत्वावगम एव न सम्भवतीत्याह, 'किञ्चेति, 'अहरहःश्रुतिविरोधादिति अहरहःश्रुत्या कामनाविशिष्टकृतिसाध्यत्वान्वयप्रयोजकीभूतायाः कीदृशस्य तत्कृतिसाध्यमित्याकाङ्क्षाया विघटकत्वादित्यर्थः, अहरहःश्रुत्या प्रथमतो जीवित्वादिविशिष्टस्य कृतिसाध्यत्वावगमे तादृशाकाङ्क्षाया असम्भवादिति भाव इत्याहुः ।

---

(१) अहरहःश्रुतिबोधितं सन्ध्योपासनजन्यमिष्टं किमित्याकाङ्क्षाद्वारेति ख०।
(२) सिद्ध इति क० ।

रादौ प्रवर्त्तत इत्यभ्युपगमादिति भावः । 'तत्सापेक्षेति, नियोगफलाकाङ्क्षायामस्य प्रवृत्तिरिति भावः । 'प्रथमेति, उपजीव्यविरोधादित्यर्थः, नन्वेवं

नाहरहःश्रुतिविरोधान्नित्ये फलश्रुतेरर्थवादस्य च स्तुतौ तात्पर्य्यं । अतएव प्रत्यवायपरिहारोऽपि न फलं तत्कामनोपाधिकार्य्यत्वे नित्यताक्षतेः । किञ्च नित्ये कर्त्तव्यताबोधनात् प्राक् न प्रत्यवाये प्रमाणमस्ति विधेः

नन्वेवं "दद्यादहरहः श्राद्धमित्यत्र फलश्रुतेः "सन्ध्यामुपासते ये नित्यर्थवादस्य च का गतिरित्यत आह, 'नित्यइति, 'फलश्रुतेः' विधिवाक्ये फलश्रुतेः, 'अर्थवादस्य चेति फलबोधकार्थवादस्य चेत्यर्थः, 'स्तुतौ' स्तुतित्वे, 'तात्पर्य्यं' वक्तुरभिप्रेतत्वं, 'तत्कामनोपाधीति प्रत्यवायपरीहारकामनाधीनकृतिसाध्यत्वे इत्यर्थः, 'नित्यताक्षतेरिति जीव-तत्कामनोविलादिविशिष्टद्विजमात्रकृतिसाध्यतारूपाया नित्यतायाः भङ्गापत्तेरित्यर्थः । प्रत्यवायपरिहारस्य फलत्वे अन्योन्याश्रयोऽपि भवतीत्याह, 'किञ्चेति ।

मिश्रानुयायिनस्तु 'नित्यताक्षतेः' प्रत्यवायज्ञानं विना प्रवृत्ति-विषयत्वाभावापत्तेः । ननु प्रत्यवायाप्रतिसन्धाने तत्कारणं नास्त्येवे-त्यनिष्टापत्तिरित्यतोऽन्योन्याश्रयरूपं दोषान्तरमाह, 'किञ्चेतीत्याहुः ।

'नित्य इति, 'कर्त्तव्यताबोधनात्' विधिना कर्त्तव्यताबोधनात्, 'प्राक् न प्रत्यवाये प्रमाणमस्तीति न प्रत्यवायत्वरूपेण प्रत्यवायज्ञानमस्तीत्यर्थः, 'विधेरिति पञ्चमी, यत इत्यादिः, 'कर्त्तव्यत्वं'

फलश्रुतेः का गतिरित्यत आह, 'नित्य इति, सा च विधिशक्तिमवसीदन्ती-मुत्तम्भाति तदुक्तं "विधिशक्तिरवसीदन्ती स्तुत्यादिभिरुत्तभ्यत इति,

कर्त्तव्यत्वमवगम्य कर्त्तव्याकरणे प्रत्यवायकल्पनं, विधिश्च फलाभावेन प्रथमं मूक एव, एवञ्च प्रत्यवायप्रमितौ विधिप्रवृत्तिः तत्प्रवृत्तौ च कर्त्तव्याकरणे प्रत्यवायकल्पनं इत्यन्योन्याश्रयः।

विधेरहरहःकर्त्तव्यत्वं, 'कर्त्तव्याकरण इति सन्ध्यावन्दनकरणाभावस्य वेदबोधितप्रतिदिनकर्त्तव्यताकगोचरकरणाभावत्वज्ञाने इत्यर्थः, 'प्रत्यवायकल्पनमिति तेन हेतुना जनकतासम्बन्धेन प्रत्यवायानुमानमित्यर्थः, "अकुर्व्वन् विहितं कर्म्मेत्यादिना प्रतिदिनविहिततत्करणाभावस्य[१] प्रत्यवायजनकत्वबोधनादिति भावः। 'फलाभावेनेति प्रत्यवायज्ञानाभावात् विशिष्य प्रत्यवायपरीहाररूपफलज्ञानाभावेनेत्यर्थः, 'प्रथमं मूकएवेति प्रथमं तव मते कृतिसाध्यत्वज्ञानजननासमर्थ एवेत्यर्थः, तव नये इष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वस्य विध्यर्थतया इष्टसाधनत्वं विहाय कृतिसाध्यत्वस्य बोधयितुमशक्यत्वादिति भावः। 'प्रत्यवायप्रमिताविति विशिष्य प्रत्यवायोपस्थितावित्यर्थः, 'विधिप्रवृत्तिः' विधितः प्रतिदिनकार्य्यताज्ञानं, 'कर्त्तव्याकरण इति वेदबोधितप्रतिदिनकर्त्तव्यताकगोचरकारणाभावत्वज्ञान इत्यर्थः, 'प्रत्यवायकल्पनं' तेन हेतुना जनकतासम्बन्धेन प्रत्यवायानुमानं, 'अन्योन्याश्रय इति। यद्यपि प्रमाण-

---

(१) प्रतिदिनविहितकर्म्मकरणाभावस्येति ग०।

'विधिश्चेति, त्वन्मत इति शेषः। 'कर्त्तव्येति, "अकुर्व्वन् विहितं कर्म्मेत्यादिना

न्तरादिविशिष्य प्रत्यवायानुपस्थितावपि विधिजन्योपस्थितित एव विशिष्य प्रत्यवायपरिहाररूपेष्टसाधनत्वावगमसम्भवः विशिष्य फल-ज्ञानाभावेऽपि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनताबोधे बाधकाभावश्च। तथापि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनत्वस्यैव विध्यर्थतया विधितोन विशिष्य प्रत्यवायपरिहाररूपेष्टसाधनत्वोपस्थितिसम्भवः न वा विशिष्य फलज्ञानाभावेऽपि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनताबोध-सम्भवः विशिष्य फलेन समभिव्याहारस्याभेदेनान्वयबोधजननं विना इष्टसाधनताबोधजनकत्वस्य विधेरव्युत्पन्नत्वात् । अतएव स्वर्गकामोय-जेतेत्यादौ यागः स्वर्गाभिन्नेष्टसाधनमित्यन्वय इत्यभिमानेनेदं । वस्तुतस्तु विशिष्य फलज्ञानाभावेऽपि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधन-ताबोधे बाधकाभावः, अन्यथा विश्वजित्फलेऽपि प्रथमं सामान्यत-इष्टसाधनत्वज्ञानासम्भवात् परन्तु प्रत्यवायपरीहारस्य फलत्वे प्रागुक्त-नित्यताक्षतिः परीहारस्य नित्यतया फलत्वासम्भवो वा वक्ष्यमाण-दोषो बोध्य इति सम्प्रदायः ।

केचित्तु 'न प्रत्यवाये प्रमाणमिति, न तत्करणाभावस्य प्रत्य-वायजनकत्वे मानमित्यर्थः, 'विधेरिति पञ्चमी, यत इत्यादिः, 'कर्त्तव्यत्वं' अहरहःकर्त्तव्यत्वं, 'कर्त्तव्याकरण इति प्रतिदिनकर्त्त-व्येन वेदबोधिताकरणत्वेन हेतुनेत्यर्थः, 'प्रत्यवायकल्पनं' तत्कर-णाभावस्य प्रत्यवायजनकत्वकल्पनं, 'फलाभावेनेति, प्रत्यवायपरीहार-रूपफलसाधनत्वान्वयासम्भवेनेत्यर्थः, 'प्रथमं' सन्ध्यावन्दनादिकरणा-भावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञानात् पूर्व्वं, 'मूक एव' तव मते शाब्द-बोधाजनक एव, भवन्मते कृतिसाध्यत्वविशिष्टफलसाधनत्वस्य विध्यर्थ-

अपरे तु न विधेः कर्त्तव्यत्वमवगम्य कर्त्तव्याकरणे प्रत्यवायकल्पनं येनान्योन्याश्रयः किन्तु निन्दार्थवा-

---

तया फलसाधनत्वमबोधयित्वा कृतिसाध्यत्वबोधनेऽप्यसामर्थ्यात्। न च सन्ध्यावन्दनादिकरणाभावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञानात् पूर्वं सन्ध्यावन्दने प्रत्यवायपरीहाररूपफलसाधनत्वान्वय एव कुतो न सम्भवतीति वाच्यं। विधिवाक्ये प्रत्यवायपरीहाररूपफलश्रुतेरभावेन सन्ध्यावन्दनादिकरणाभावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञानस्यैव सन्ध्यावन्दनादिनिष्ठप्रत्यवायपरीहाररूपफलसाधनत्वप्रतीतौ तात्पर्य्यग्राहकत्वात् तत्परीहारसाधनत्वप्रतीतौ तज्जनकीभूताभावप्रतियोगिकृतिविषयत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वेन योग्यताज्ञानाभावाच्चेति भावः। ननु सन्ध्यावन्दनादिकरणाभावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञानानन्तरमेव विधेः प्रवृत्तिः स्यादित्यत आह, 'एवञ्चेति, 'प्रत्यवायप्रमितौ' अकरणनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वप्रतीतौ, 'विधिप्रवृत्तिः' विधितः शाब्दबोधः, 'कर्त्तव्याकरणे' वेदबोधितप्रतिदिनकर्त्तव्यताकाकरणत्वेन हेतुना, 'प्रत्यवायकल्पनमिति प्रत्यवायजनकत्वज्ञानमित्यर्थ इति प्राहुः।

'कर्त्तव्यत्वमवगम्येति, 'कर्त्तव्यत्वं' कृतिसाध्यत्वे सति प्रत्यवायपरिहाररूपफलजनकत्वं, 'कर्त्तव्याकरणे' वेदबोधितप्रतिदिनकर्त्तव्यताकाकरणत्वेन हेतुना, 'प्रत्यवायकल्पनमिति सम्प्रदायमते प्रत्यवायत्वरूपेण प्रत्यवायानुमानमित्यर्थः, केषाञ्चिन्मते तु सन्ध्योपासनाभावस्य प्रत्यवायजनकत्वज्ञानमित्यर्थः, 'निन्दार्थवादेन' निन्दार्थ-

---

विहिताकरणस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वबोधनादिति भावः। 'निन्दार्थवादेनेति,

देन प्रायश्चित्तोपदेशेन चोपासनस्य प्रकृत्यर्थस्य ताव-
द्व्यापाररूपस्याभावः प्रत्यवायहेतुरवगतः, तथाच
सन्ध्योपासनाभावः प्रत्यवायद्वारा दुःखसाधनं, तद-
भावः सन्ध्योपासनं दुःखसाधनाभावत्वेन फलं, प्राय-
श्चित्ते पापध्वंसवदिति तत्साधनत्वेन कृतिर्बोध्यते वि-
धिना। न चैवं प्रत्यवायपरिहार एव फलमस्त्विति
वाच्यं। परिहारस्य प्रागभावरूपत्वेन अनादितया

वादविषयत्वेन, 'प्रायश्चित्तोपदेशेन' प्रायश्चित्तविधिविषयत्वेन, 'प्रकृ-
त्यर्थस्येति "नोपास्ते यस्तु पश्चिमामित्यादावुपास्तिधात्वर्थस्येत्यर्थः,
'फलं' इष्टं, 'प्रायश्चित्ते' प्रायश्चित्तस्य, 'तत्साधनत्वेनेति सन्ध्योपा-
सनरूपेष्टसाधनत्वेनेत्यर्थः, 'कृतिः' सन्ध्योपासनविषयिका कृतिः,
इष्टसाधनताज्ञानमेव च प्रवर्त्तकमिति भावः। 'न चैवमिति,
'एवं' उक्तरीत्या अन्योन्याश्रयाभावे, 'प्रागभावरूपत्वेनेति अत्यन्ता-

---

यद्यपि तस्य साक्षान्न प्रत्यवायहेतुत्वं विषयस्तथापि तादृशार्थवादविषयत्वस्य
प्रत्यवायहेतुत्वव्याप्यत्वात् तेन लिङ्गेन तद्बोधनादिति भावः। 'प्रायश्चित्तेति
र्थविषयत्वस्य तद्व्याप्यत्वादिति भावः। सन्ध्योपासनाभावप्रायश्चित्तमिति
स्मात् प्रतीते प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तपदार्थालोचने क्रियमाणे "प्रायः पापं
विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनमिति तदर्थसङ्केतग्राहकार्थवादप्रवृत्तौ पाप-
नाशकत्वप्राप्तौ पापस्य हेत्वाकाङ्क्षायामुपस्थितस्य सन्ध्यावन्दनाभावस्य हेतु-
ताग्रह इति भाव इत्यन्ये। इष्टसाधनत्वमुपपादयति, 'तत्साधनत्वेनेति, तत्-
कर्त्तुरिष्टसाधनताज्ञानस्यैव तत्र प्रवर्त्तकत्वमिति मतेनेदं। 'न चैवमिति, 'एवं'

असाध्यत्वात्। न च उपासनाकरणं प्रत्यवायहेतुर्नोपासनाभावः तथाच दुःखसाधनाभावत्वेन कृतिरिष्टा न तूपासनमिति वाच्यं। निन्दार्थवादस्योभयत्र सत्त्वेन उभयस्यापि तथात्वादिति, तन्न, एवमपि काम्यत्वे नित्यत्वाक्षतिप्रसङ्गात्। किञ्च "अकुर्व्वन् विहितं कर्म्मे"त्यादिना "नोपास्ते यश्च पश्चिमा"मित्यादिना च करणाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वं बोध्यते न तु तद्विषयाभावस्य, अन्यथा अकर्त्तुः प्रत्यवायो नान्यस्येति कथं

भावरूपत्वेन वेति शेषः, 'असाध्यत्वात्' सन्ध्योपासनाद्यजन्यत्वात्। 'कृतिरिष्टेति उपासनागोचरकृतिरिष्टेत्यर्थः, तथाच उपासनागोचरकृतिसाधनत्वमुपासनागोचरकृतौ बाधितमिति कुतोविधिरिति भावः[(१)]। 'उभयत्रेति सन्ध्योपासनाभाव-तत्करणाभावयोरुभयोरेवेत्यर्थः, 'काम्यत्वे' सन्ध्योपासनारूपफलकामनाधीनकृतिसाध्यत्वे। 'किञ्चेति, 'नोपास्ते इत्यत्राख्यातार्थकृतौ नञर्थान्वयादिति भावः। 'अन्यथा' विषयाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वे, 'नान्यस्येति न कर्त्तु-

(१) कुत एवेदमिति भाव इति ग०।

प्रत्यवायपरिहारस्योक्तगत्या प्रथमोपस्थितत्वे, 'कृतिरिष्टेति तथाच कृतावपि नेष्टसाधनतान्वय इति भावः। 'उभयत्रेति सन्ध्योपासनाभावे तदकरणे चेत्यर्थः, "एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितं। यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते"॥ इत्यादेरुभयसाधारणत्वादिति भावः। 'नोपास्त इति आख्यातस्य कृतिशक्तत्वान्नोपासनाविषयककृतिमानित्यर्थः। ननु विषयाभावेऽपि निन्दार्थवाद इत्यत आह, 'अन्यथेति, तथाचानन्यगत्या तत्रापि

स्यात् विषयाभावस्य साधारण्यात् । वस्तुतस्तु कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकत्वेन निर्व्यूढं । न च कृतौ कृतिसाध्यत्वमस्तीत्यतो न किञ्चिदेतत् ।

नव्यास्तु[1] नित्यापूर्व्वप्रागभावो दुरितद्वारा दुःख-

रित्यर्थः, 'विषयाभावस्येति उपासनारूपक्रियाया अभावस्येत्यर्थः, साधारण्यादिति उपासनाकर्त्तुरा...न्यपि सत्त्वादित्यर्थः, क्रियायाः ...सम्बन्धसमवायादिति भावः । न च स्वजनककृत्याश्रयत्वलक्षण-परम्परासम्बन्धेन तदभावो हेतुरिति वाच्यं । तादृशस्य सम्बन्धत्वे ...भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे च मानाभावादिति हृदयं । यद्वा तदुद्धरणेनैवाह, 'वस्तुतस्त्विति, 'कृतिसाध्यत्वे सतीति कृतिसाध्यत्व-विशिष्टेष्टसाधनत्वस्य ज्ञानमित्यर्थः, 'निर्व्यूढं' न्यायमते निर्व्यूढं । 'न च कृताविति, तथाच विशिष्टेष्टसाधनताज्ञानस्य तत्रासम्भवात् कुतस्तद्विशिष्टेष्टसाधनताज्ञानात्प्रवृत्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणं यजेतेत्यत्र प्रत्ययार्थे इष्टसाधनत्वान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वेन अत्र कृतौ तदन्वये व्युत्पत्तिविरोध इत्यपि द्रष्टव्यं । 'एतत्' अपरेतुमतं ।

'नव्याः' नैयायिकनव्याः, 'नित्येति नित्यजन्यापूर्वस्य प्रागभाव-

(१) नवीनास्त्विति क० ख० ।

...भावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वे तात्पर्य्यं । 'विषयेति मार्ज्जनादिक्रियायाः ...निष्ठत्वेन कर्त्तर्य्यपि तद्विरहादित्यर्थः । अस्तु चोक्तगत्या उपासनस्यैवे-ष्टेन तत्कृतेरिष्टसाधनत्वं तथापि कृतिसाध्यत्वाभावादेव न प्रवृत्तिरित्याह, 'वस्तुतस्त्वितीति प्रकाशः ।

साधनं तदभावोऽपूर्व्वं दुःखसाधनाभावत्वेनेष्टं तत्साधनत्वेन कृतिसाध्यत्वेन च सन्ध्योपासनं विधीयते इति, तन्न, निन्दार्थवादादिना सन्ध्योपासनाभावस्तदकरणं वा प्रत्यवायहेतुरवगतो न त्वपूर्वाभावः प्रत्य

इत्यर्थः, एतत्सन्ध्याकालीनसन्ध्योपासनजन्यापूर्व्वस्य प्रागभावः कालानवच्छिन्नाधिकरणत्वसम्बन्धेन तत्तत्सन्ध्याकालसहकृतः सन् दुरितजनकः तेन प्रागभावस्यानादित्वेऽपि न सततं दुरितोत्पत्त्यापत्तिः। एकसन्ध्योपासनजन्यापूर्वप्रागभावस्य प्रतिसन्ध्याकालसहकारेण दुरितजनकत्ववारणाय तत्तत्सन्ध्याकालीनत्वं सन्ध्योपासनविशेषणं, सन्ध्याकालस्य दण्डद्वयात्मकतया चरमदण्डकृतसन्ध्यावन्दनकस्यापि प्रथमदण्डे दुरितोत्पत्तिवारणाय सम्बन्धविशेषानुधावनं, कार्य्यतावच्छेदकञ्च सन्ध्याकालभेदविशिष्टदुरितनिष्ठवैजात्यमेव तेन न परस्परं व्यभिचारः। न चैवमपि सन्ध्याकालस्य दण्डद्वयात्मकतया दण्डद्वयेवाकृतसन्ध्यावन्दनकस्य धारावाहिकदुरितोत्पादापत्तिरिति वाच्यं। तत्तत्सन्ध्याकालजन्यदुरितविशेषोत्पत्तिं प्रति तत्तत्सन्ध्याकालीनत्वविशिष्टीभूय तादृशदुरितविशेषस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः। 'निन्दार्थवादादिनेति "नोपास्ते यस्तु पश्चिमामित्यादिनिन्दार्थवादविषयत्वादिनेत्यर्थः, 'सन्ध्योपासनेति तत्तत्सन्ध्याकालीनसन्ध्योपासनस्य तादृशस्य सन्ध्योपासनकरणस्य वा अभाव इत्यर्थः, 'प्रत्यवायहेतुरिति कालानवच्छिन्नाधिकरणत्वसम्ब-

---

विधेरिष्टसाधनत्वबोधानन्तरं किन्तदिष्टमित्याकाङ्क्षायां अपूर्व्वं कल्पनमित्याह.

प्रमाणाभावेन तदनुपस्थितेः विधेः* इष्टसाधनत्वबोधकत्वात् परिशेषेणापूर्वमिष्टं कल्प्यत इति चेत्, तर्हि विश्वजिन्न्यायेन स्वर्ग एव फलं कल्प्यतां काम्यत्वस्य त्वयापि स्वीकारात्, किञ्च विधिप्रवृत्तावपूर्वज्ञानं अपूर्वज्ञाने च विधिप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयः।

त्वेन तत्तत्सन्ध्याकालसहकृतः सन् प्रत्यवायहेतुरित्यर्थः, कालानवच्छिन्नाधिकरणत्वस्य कारणतावच्छेदकसम्बन्धतया यदाकदाचित् कृतसन्ध्यावन्दनकस्य सन्ध्यावन्दनान्तराकरणेऽपि प्रत्यवायानुत्पत्तिवारणाय तत्तत्सन्ध्याकालीनत्वं सन्ध्योपासन-तत्कारणयोर्विशेषणं, सर्व्वानादृतादि भावनीयं। 'प्रथममिति निन्दार्थवादजन्यशाब्दबोधात् पूर्व्वमित्यर्थः, 'प्रमाणाभावेन' उपस्थापकपदाभावेन, 'तदनुपस्थितेः' फलांशानुपस्थितेः, निन्दार्थवादविषयत्वस्य तत्रासिद्धेरिति शेषः। 'विधेः' इति सन्ध्यामुपासीतेत्यादिनित्यविधेरित्यर्थः, 'परिशेषेण' दृष्टान्तरबाधेन, 'स्वर्ग एवेति, नित्यसन्ध्यापूर्व्वस्य स्वतः परतो वा पुरुषार्थत्वाभावेन इष्टत्वाभावादिति भावः। 'अपूर्व्वज्ञानमिति इतरफलव्युदासेन परिशेषादपूर्व्वज्ञानमित्यर्थः, 'अन्योन्याश्रय इति, एतच्चापाततः विधेः सामान्यतः प्रथममिष्टसाधनत्वमादाय प्रवृत्तौ पश्चादनुपपत्त्या इतरफलव्युदासेनापूर्व्वरूपेष्टकल्पनमित्यपूर्व्वज्ञानं विनापि विधिप्रवृत्तिसम्भवेनान्योन्याश्रयाभावादिति ध्येयं।

---

* 'विधेरिति, 'तर्हीति, यद्यपि स्वर्गकल्पनेऽप्यपूर्व्वकल्पनमिति लाघवात्तदेव कल्पयितुमर्हं किञ्च स्वर्गकल्पनेऽपीष्टसाधनत्वं परस्याप्युपपन्नमेव

यावन्नित्य-नैमित्तिकनिर्वाहस्य तत्तदाश्रमविहित-कर्मणां सम्यक्परिपालनस्य च ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं श्रूयते, तथाच नित्यस्य सफलत्वमिति केचित्। तन्न। तस्य विधेर्नित्यविधिमुपजीव्य प्रवृत्तिस्तस्य च फला-भावेन प्रथमं मूकत्वात्, अन्यथा परस्परसापेक्षत्वेना-न्योन्याश्रयः तस्मात् कार्य्यतैव विधिः। ननु नित्यं

मतान्तरमाशङ्कते, 'यावदिति, 'कर्म्मणां' यावन्नित्य-नैमित्तिक-काम्यकर्म्मणां, तेन 'यावन्नित्येत्यादिना न पौनरुक्त्यं, 'श्रूयते' विधिना बोध्यते, 'तथाचेति, यावतामेव नित्यनैमित्तिकादिकर्म्मणां स्वस्वमात्र-जन्यापूर्व्वद्वारा दण्ड-चक्रवत् ब्रह्मलोकावाप्तिजनकत्वादिति भावः। 'तस्य विधेः' ब्रह्मलोकावाप्तिरूपफलबोधकविधेः, 'नित्यविधिमुपजी-व्येति नित्यविधिवाक्येन शाब्दबोधजननानन्तरमेवेत्यर्थः, अहरहः-कर्त्तव्यतादिरूपनित्यत्वज्ञानस्य तदधीनत्वादिति भावः। 'फलाभावे-नेति फलज्ञानाभावेनेत्यर्थः, इष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वस्य वि-ध्यर्थतया तदपहाय केवलकृतिसाध्यत्वेनापि बोधयितुमशक्यत्वादिति भावः। 'अन्योन्याश्रयः' नित्यविधितोऽहरहःकर्त्तव्यत्वादिरूपनित्य-

---

तथापि काम्यत्वे नित्यताव्यतिरित्यत्रैव तात्पर्य्यं, किञ्च विशेषतः फलानुप-स्थितौ विधिप्रवृत्तिरेव न भवतीत्याह, 'किञ्चेति। 'यावदिति, उपाधिभेदेन नित्य-नैमित्तिक-तत्तदाश्रयविहितकर्म्मणोर्भेदः, 'तस्य' ब्रह्मलोकावाप्तिफल-बोधकस्येत्यर्थः। 'नित्येति, विहितपरिपालनत्वादिना तत्प्रवृत्तेरिति भावः। तर्हि नित्यविधिरेव प्रथमं प्रवर्त्ततामित्यत आह, 'तस्य चेति,

वेदात् कार्य्यताज्ञानेऽपि प्रयोजनज्ञानं विना कथं प्रवृत्तिः, न हि प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि प्रवर्त्तते इति चेत्, न, नित्ये फलबाधेन प्रवृत्तिमात्रे प्रयोजनज्ञानस्याप्रयोजकत्वात्, काम्येऽपि प्रयोजनज्ञानं न साक्षात् प्रवर्त्तकं उपायाविषयत्वात् प्रयोजनेऽप्रवृत्तेश्च, किन्त्विष्टसाधनताज्ञानद्वारा कार्य्यताज्ञाने उपक्षीण-

ज्ञानानन्तरमेव ब्रह्मलोकावाप्तिरूपफलबोधकविधिना फलज्ञानं जनयितव्यं तेन फलोपस्थितौ नित्यविधिना विशिष्टकृतिसाध्यत्वं बोधयितव्यं इतिक्रमेण बोद्धव्यः(१) । 'प्रयोजनज्ञानं विनेति, अनु-दिष्टमेतज्जन्यमिति इष्टैतज्जन्यत्वज्ञानं विनेत्यर्थः, एतच्च इष्ट-साधनताज्ञानमपि स्वातन्त्र्येण हेतुरित्यभिमानेन । 'अनु-द्दिश्य' तज्जन्यत्वेनाज्ञात्वा, 'प्रयोजनज्ञानस्य' इष्टनिष्ठजन्यताज्ञानस्य, एवं सर्व्वत्र, 'साक्षात्प्रवर्त्तकमिति अनन्यथासिद्धत्वे सति प्रवृत्तिप्रयोजकमित्यर्थः, 'उपायाविषयत्वादिति उपायाविशेष्यकत्वादित्यर्थः, उपायविशेष्यकज्ञानस्यैव चिकीर्षाद्वारा प्रवृत्तिप्रयोजकत्वादिति भावः । 'अप्रवृत्तेश्चेति उपायमुख्यविशेष्यतया अप्रवृत्तेश्चेत्यर्थः, 'इष्ट-साधनताज्ञानद्वारेति, 'उपक्षीणं' उपयुक्तं, इदञ्च तन्निष्ठजन्यतानि-

१ अन्योन्याश्रय इत्यादिः बोद्धव्य इत्यन्तः पाठः क-पुस्तके नास्ति ।

'कथमिति, प्रयोजनज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानद्वारा प्रवृत्तिकारणं न भवति किन्तु कार्य्यताज्ञानोपक्षीणमिति निर्णयः कथमित्यर्थः । एवं फलज्ञान-रूपकारणाभावान्न प्रवृत्तिरित्युक्तमिह तु निष्फलत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वान्न

मेव, कथमयं निश्चयः नित्ये इष्टसाधनताज्ञानासम्भवात् कार्य्यताज्ञानस्य वेदादपि सम्भवात्। ननु निष्फले

रूपकत्वं तज्जनकत्वमित्यभिप्रायेण। 'अयं निश्चय इति प्रयोजनज्ञानं इष्टसाधनताज्ञानद्वारा काम्यस्थल एव प्रवृत्तिहेतुकार्य्यज्ञानोपयुक्तं न नित्यस्थल इति कथं निर्णय इत्यर्थः, 'इष्टसाधनताज्ञानासम्भवादिति नित्य इत्यादिः इष्टसाधनताज्ञानरूपद्वारासम्भवादित्यर्थः', प्रयोजनज्ञानस्याप्यसम्भवाच्चेत्यपि बोध्यं[२]। नन्वेवं कार्य्यताज्ञानमेव तत्र कथं स्यात् तस्य इष्टसाधनताज्ञानद्वारा प्रयोजनज्ञानाधीनत्वादित्यत आह, 'कार्य्यताज्ञानस्येति, तथाच इष्टसाधनतालिङ्गकक्वतिसाध्यताज्ञानमेव प्रयोजनज्ञानाधीनमिति भावः। यद्यपि वेदाधीनकार्य्यताज्ञानं न प्रवृत्तिहेतुः किन्तु स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यमेव तथेति शौचादिमत्त्वेन सम्भवादित्येव वक्तुमुचितं, तथापीष्टसाधनतालिङ्गकक्वतिसाध्यताज्ञान-वेदाधीनक्वतिसाध्यताज्ञानयोरेकशक्तिमत्त्वेन प्रवृत्तिसामान्यहेतुत्ववादिनामयं ग्रन्थः, अतएवाग्रिमग्रन्थोऽपि सङ्गच्छिष्यत इति ध्येयं। पूर्व्वं प्रयोजनज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुतया तेन विना कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्कितं इदानीं निष्फलत्वादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाभिप्रायेण पृच्छति, 'नन्विति, 'निष्फलत्वं

---

(१) नित्ये प्रयोजनाप्रसिद्धेरिति भावः।

(२) प्रयोजनेऽप्येतज्जन्यत्वज्ञानासम्भवाच्चेत्यपि बोध्यमिति ग०।

प्रवर्त्ततेत्याह, 'नन्विति, ननु यदि निष्फले फलज्ञानाभावान्न प्रवृत्त्यभावः

दुःखैकफले वा प्रेक्षावतां कथं प्रवृत्तिः, वेदाधीन-कार्य्यताज्ञानसत्त्वात् सफलप्रवृत्तावपि तस्यैव तन्त्रत्वात्। यत्तु लौकिके निष्फले दुःखैकफले वा न प्रवर्त्तते तदिष्टसाधनतालिङ्गकस्य कार्य्यताज्ञानस्य वेदाधीनस्य वा अभावात्। न च दुःखैकफलत्वज्ञानं प्रवृत्ति-प्रतिबन्धकं, सति कार्य्यताज्ञाने तस्य प्रतिबन्धकत्वा-

---

इष्टसाधनत्वं, 'दुःखैकफले वेति, 'वाकारश्चार्थे, नित्ये इति शेषः, 'कथं प्रवृत्तिरिति निष्फलत्वादिज्ञानाभावं विना कथं प्रवृत्तिरित्यर्थः, उत्तरयति, 'वेदाधीनेति, 'तस्यैवेति कार्य्यताज्ञानस्यैवेत्यर्थः, तथाच निष्फलत्वादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति भावः। ननु लौकिकेऽपि दुःखैकफले प्रवृत्तिः स्यादिति दुःखैकफलत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमित्यत आह, 'यत्त्विति, 'यदिति 'न प्रवर्त्तत इत्यस्य विशेषणं, 'तत्' अप्रवर्त्तनं, 'वेदाधीनस्य वेति अन्यतरकार्य्यताज्ञानस्यैकशक्तिमत्त्वेन हेतुत्वादिति भावः। इदञ्च न सम्यक् एवं सति विश्वजिता यजेतेत्यत्रापि स्वर्गकल्पना न स्यात् वेदाधीनकार्य्यताज्ञानादेव प्रवृत्तिसम्भवादिति ध्येयं। 'न चेति, 'चस्त्वर्थः, 'कार्य्यताज्ञाने' तादृशान्यतरकार्य्यताज्ञाने। ननु प्रयोजननिष्ठतज्जन्यत्वज्ञानं विनापि यदि प्रवृत्तिस्तदा "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते" इति सकलप्रामाणिकप्रवादव्याघात इत्यतो नित्येऽपि

किन्तु कार्य्यताज्ञानाभावात्तदा जलताड़नादौ दुःखैकफलतया ज्ञानेऽप्यनाप्त-

दर्शनात्। अथ वा काम्ये लिङोऽपूर्ववाचकत्वान्नित्येऽपि लिङोपासनादिविषयकमपूर्वं बोध्यते, तच्च निष्फलमपि स्वत एव सुखवत्प्रयोजनं नित्यमभ्यर्थ्यमानञ्चेति। उच्यते। सर्वत्र नित्ये फलश्रवणाज्जीविफल-

---

प्रयोजनमाह, 'अथ वेति, 'काम्ये' स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ, 'अपूर्व्ववाचकत्वात्' कार्य्यत्वरूपेणापूर्व्वशक्तत्वात्, 'नित्येऽपि' सन्ध्यामुपासीतेत्यादावपि, 'विषयकं' जन्यं, 'अपूर्व्वं' पाण्डापूर्व्वं, 'बोध्यत इति कार्य्यत्वरूपेण बोध्यत इत्यर्थः। वैदिकलिङ्त्वावच्छेदेनैव कार्य्यत्वरूपेणापूर्वशक्तिकल्पनात् तत्र च जन्यतासम्बन्धेन उपासनादेरन्वयः न तु अर्थवादाद्युपस्थितब्रह्मलोकावाप्त्यादिसाधनत्वं तदर्थः, तथाप्यपूर्व्वस्यावश्यकत्वेन गौरवादिति भावः। 'तच्च' पाण्डापूर्व्वञ्च। नन्वेवं तत्रापि कामनावच्छ्भावे मानाभावात् नित्यताक्षतिरित्यत आह, 'नित्यमिति तत्तद्विहितकालेऽवश्यं कामनाविषयश्चेत्यर्थः, श्रुतिबोधितनित्यतान्यथानुपपत्त्यैव तथा कल्पनादिति भावः। प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यभिप्रायेण समाधत्ते, 'उच्यत इति, 'फलकामस्येति अर्थवादाद्युपस्थितफलकामस्येत्यर्थः, अन्यथा अर्थवादा-

---

शब्दजन्यकार्य्यताज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति नित्येऽपि फलमाह, 'अथ वेति. तच्चापूर्व्वं न पूर्व्वमुपस्थितमिति न तदादाय इष्टसाधनत्वान्वयः इति भावः। 'तच्चेति, यद्यप्येवमपि काम्यत्वे नित्यताक्षतिरन्यथार्थवादिकेन किमपराद्धं तथापि तद्दूषणमग्रे वाच्यमेवेति भावः। 'जीवीति, प्रयोजनज्ञानं विना अप्रवृत्तेर्जीविमात्रस्याधिकारासम्भवादिति भावः। सम्वलिताधिकारमात्रे

कामस्य सम्वलिताधिकारः यथोपरागे नैमित्तिकं स्नान-श्राद्धादि फलश्रुतेः काम्यं अकरणे प्रायश्चित्ता-दिश्रुतेश्च नियतकर्त्तव्यताकं, यथा वा षोडशश्राद्धस्य प्रेतत्वविमुक्तिकामनाश्रुतेः प्रेतत्वविमुक्तिहेतुषोडश-श्राद्धे सङ्कल्पं विधाय महाजनानामाचारात् काम्य-त्वं निन्दार्थवादेनाकरणे प्रत्यवायश्रुतेरवश्यकर्त्तव्यत्वं तथा सन्ध्योपासनमपि फलश्रुतेः काम्यं अकरणे नर-कश्रुतेः प्रायश्चित्तोपदेशाच्च नियतकर्त्तव्यताकं । यत्तु

द्वैविध्यमिति भावः । 'सम्वलितः' समुदितः, 'अधिकारः' फल-हेतुप्रवृत्तिप्रयोजकः, तेन शुचि-तत्कालजीवित्वं फलकामना च इत्येव नित्यक्रियाजन्यफलहेतुः यद्विशिष्टेन क्रियमाणस्य कर्म्मणः सफलकत्वं तस्यैव प्रवृत्तिप्रयोजकधर्म्मस्याधिकारत्वात् । न च फलकामनाया अधिकारत्वे तद्विरहदशायां शुचि-तत्कालजीवि-नोऽपि नित्यकर्म्माकरणे प्रत्यवायो न स्यात् यावदधिकारवत-एवाकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वात् अन्यथा शौचाभावदशायामप्यकर-णात् प्रत्यवायापत्तेरिति वाच्यं । अग्रे निरस्तत्वादिति ध्येयं । ननु काम्यत्व-नित्यत्वयोर्विरोधादेकस्य कर्म्मणस्तदुभयरूपत्वमसङ्गत-

---

दृष्टान्तमाह, 'यथेति, सन्ध्योपासनवत् फलश्रुतावपि नैतत्काम्यमिति यदि ब्रूयात् तदा दृष्टान्तान्तरमाह, 'यथा वेति, तस्याप्यकाम्यत्वे साभिलाष-महाजनाचारविरोध इति भावः । 'अर्थवादेति, तथा चेष्टसाधनत्वस्य विधि-

यागे काम्यत्वेऽपि न नियतकर्त्तव्यताकत्वं तदकरणे प्रायश्चित्तानुपदेशात्। न च नित्ये फलकामनाया असम्भवः, त्रिकालकाम्यस्तवपाठवत् नित्ये फलकामनासम्भवात्। यत्तु प्रथमप्रवृत्ताहरहःश्रुत्या तत्कालजीविमात्रस्याधिकारबोधनात् न फलकामस्याधिकार इति, तन्न, अहरहःश्रुत्यर्थवादयोः प्रथमगृहीतैकवाक्यतावलेन तत्कालजीविफलकामस्य सम्वलिताधिकारात् अर्थवादोपस्थितफलान्वयं विनैकवाक्यताभङ्गात्। न चार्थवादस्य स्तुतिपरत्वान्नैकवाक्यता, बाधकं विना स्वार्थापरित्यागात् विधिवाक्योपस्थिते

सत आह, 'यथेति। 'स्तवपाठवदिति गम्भीरसासादवतिः, तयाच तत्र यथा अननुभूयमानापि फलकामनावश्यकी तथा नित्यस्थलेऽपीति भावः। 'प्रथमगृहीतेति, विधेरिष्टसाधनताबोधकतया इष्टविशेषाकाङ्क्षया प्रवृत्तस्यार्थवादस्य तदेकवाक्यत्वनियमादिति भावः। शङ्कते, 'न चेति, 'स्तुतिः' पदार्थमात्रोपस्थितिः, निरस्यति, 'बाधकं विनेति, 'स्वार्थस्यापरित्यागः' अनुभावकत्वं। न चैवमङ्गस्थलीयापि फलश्रुतिः प्रमाणं स्यात्, नैयायिकानामिष्टापत्तेः प्रधानफलेनैवाङ्गानां फलाकाङ्क्षानिवृत्तेस्तत्वया फलश्रुतिः स्तुति-

---

त्वमद्भुतमिति भावः। 'विधीति "दद्यादहरहः श्राद्धमित्यादिविधिवाक्योपस्थितमित्यर्थः। ननु कामनाविरहेऽप्यकरणे प्रत्यवायात्तत्परिहारार्थमेव

फले विधिवाक्यस्य फलमादायैवाहरहःश्रुत्या कार्य्य-
ताबोधनात्। नन्वेवं तत्कालजीविकामिनोऽधिकारे
यदा फलकामनाविरहस्तदा अशुचेरिवाधिकाराभा-
वान्नियतकर्त्तव्यता न स्यात् अधिकृताकरणे प्रत्यवा-
यो न त्वकरणमात्र इति चेत्, न, नैमित्तिकेऽपि तत्-
काले कस्यचित्कामनाविरहिणोऽनियतकर्त्तव्यताप-
त्तेः। अथापवादाभावेनौत्सर्गिकी फलकामनास्त्येव

मात्रमित्यपि वदन्ति। अर्थवादस्याप्रमाणत्वेऽप्याह, 'विधीति "नित्यं नैमित्तिकं यजेत्यादिप्रागुक्तविधिवाक्योपस्थित इत्यर्थः, 'फलं' विधिबोधितफलं, 'बोधनादित्यस्य चः शेषः। 'अधिकाराभावादिति प्रवृत्तिप्रयोजकयावदधिकाराभावादित्यर्थः। ननु फलकामनादशायामेव नियतकर्त्तव्यत्वमुपेयं सन्ध्यावन्दनादेरतोदोषान्तरमाह, 'अधिकृताकरण इति, 'न त्वकरणमात्र इति, 'स्यादित्यनुषज्यते, अधिकृताकरणप्रयुक्तः प्रत्यवायः फलकामनाविरहदशायामकरणमात्रे न स्यादन्यथा कामनादशायामशुचेरप्यकरणे प्रत्यवायः स्यादित्यर्थः, प्रतिबन्दिमुद्रया निरस्यति, 'नैमित्तिकेऽपीति, 'अनियतकर्त्तव्यतापत्तेः' अकरणे प्रत्यवायानापत्तेः। शङ्कते, 'अथेति, 'फलकामनास्त्येव' नैमित्तिक इति शेषः। नन्वपवादो बाधकः तथाच

नियमः अतः प्रवृत्तिरित्यत आह, 'अधिकृतेति, इति गूढ़ाभिसन्धिः। प्रतिबन्द्या समाधत्ते, 'नैमित्तिकेऽपीति, अभिसन्धिमुद्घाटयति, 'तथेति,

फलज्ञानस्य स्वविषयकेच्छाजनकस्वभावत्वात् यस्य तु मुमुक्षापवादेन फलान्तरे कामना नास्ति तस्याकरणेऽपि न प्रत्यवाय इति न तन्नियतकर्त्तव्यताकत्वं नैमित्तिके तथा नित्येऽपि मुमुक्षया फलकामनाबाधेना-

---

तदभावमात्रं यदि फलकामनाहेतुस्तदानवगतेऽपि फले कामना स्यादत आह, 'फलज्ञानस्येति, आर्थवादिकेत्यादिः, 'मुमुक्षापवादेनेति मोक्षोपधायकेच्छया प्रतिबन्धेनेत्यर्थः, 'तस्य' व्यास-वशिष्ठादेः, नैमित्तिककर्म्मणामकरणेऽपि न प्रत्यवायः फलकामनाविरहेणानधिकारित्वादिति भावः। शङ्कां निरस्यति, 'तथा नित्येऽपीति, 'औत्सर्गिकी फलकामनास्त्येवेत्यनुषज्यते, 'तुल्यमिति। वस्तुतः "निद्रया कलहैर्नृत्यैरनाश्वासैश्च साम्प्रतं। त्यक्तवैदिककर्म्माणो घोरं नरकमाप्नुयुः" इत्यादिस्मृतिबलात् फलकामनातिरिक्तयावदधिकारवत एव नित्य-नैमित्तिकाकरणे प्रत्यवायः कल्प्यते इति सन्ध्यावन्दनदशायां फलकामनाविरहेऽपि शौचादिमतस्तदकरणे प्रत्यवायः। किञ्च सन्ध्यादशायां पतितस्पर्शनिबन्धनादप्यकरणात् प्रत्यवायो न स्यात् शौचरूपाधिकारविरहात् अतः स्वज्ञाननिष्पाद्यभिन्नेनैवाधिकारेण विशिष्टस्याकरणे प्रत्यवायो वाच्यः तदानीं शौचस्य निष्पादनानर्हत्वादेवञ्च फलकामनापि स्वकीयज्ञाननिष्पाद्ये-

---

तथाच यस्य नित्ये नियमतः कर्त्तव्यता तस्य फलकामनावश्यम्भाव एव नैमित्तिकादिवदिति भावः। ननु मुमुक्षोरपि फलकामनाविरहिणो-

कारणेऽपि न प्रत्यवाय इति तुल्यं। किञ्चार्थवादोपस्थि-
तफलोपाधिकर्त्तव्यत्वेऽवगते "अकुर्वन् विहितं कर्म-
त्यादिवाक्याच्छौचे सति सन्ध्यावन्धनाकरणे निन्दार्थ-

वेति तदन्य एवाधिकारोऽकरणे प्रत्यवायप्रयोजकः। यदि च
फलकामना नाधिकारः प्रमाणाभावादन्यथा प्रसङ्गात् फलसिद्धिः
क्वापि न स्यात् यद्विशिष्टेनैव क्रियमाणस्य कर्मणः फलहेतुत्वं तस्य
शौच-ब्राह्मणत्वादेरेवाधिकारत्वात् "अकामकृतात् कामकृतं पापं
गुरुञ्च द्विगुणमित्यापस्तम्बादिवचनात् कामनायाः द्विगुणफलं प्रत्येव
प्रयोजकत्वावगतेरित्यादि विभाव्यते, तदा तु नानुपपत्तिगन्धोऽपीति
दृष्टव्यम्। नन्वार्थवादिकफलस्योपस्थित्यनियमात् तत्कामना
नावश्यकीत्यत आह, 'किञ्चेति, 'अर्थेति वस्तुगत्या आर्थवादिक-

फलनिमित्तनैमित्तिकानुष्ठानसम्भवेऽप्यस्वरसादाह, 'किञ्चेति, न हि प्रत्यवाय-
परिहारमेव फलमादाय विधिप्रवृत्तिर्येनान्योन्याश्रयः स्यादिति भावः।
'शौचे सतीति, नन्वधिकारे सत्यकरणे नरकदुष्कृतिर्न शौचमात्रे माना-
भावात्तदाचाशुचेरिव फलकामनाविरहिणोऽपि सम्वलिताधिकाराभावाद-
करणे न प्रत्यवाय इति कथं तदा तत्परिहारार्थं नियतप्रवृत्तिः तदिदमुक्तं
विहिताकरणे प्रत्यवायो न त्वकारणमात्र इति चेत्, न, शौचादिमत्त्वं
फलकामना चेत्येधिकारद्वयं एवञ्चाधिकारयोः सम्वलनमित्येव सम्वलिताधि-
कारपदार्थः, तथाचाधिकाराभ्यामन्यतरेण वाधिष्ठितस्याकरणं प्रत्यवाय-
हेतुः अतः शौचे सति फलकामनाविरहिणोऽप्यकरणं तथेति तात्पर्य्या-
दिवेके, तच्चिन्त्यं, एवमशुचेरपि फलकामनावतोऽकरणे प्रत्यवायापत्तेः।
वस्तु ब्रूमः "अकुर्व्वन् विहितं कर्म्मेत्यादिना विहिताकरणस्य प्रत्यवायहेतु-

वादेन च नरकश्रुतेः प्रायश्चित्तोपदेशाच्च प्रत्यवायः कल्प्यते तत्फलकामनाविरहेऽपि प्रत्यवायपरिहारार्थं नियमतः प्रवर्त्तते विधिप्रवृत्त्यनन्तरं प्रत्यवायस्य

फलोपाधिकं कर्त्तव्यत्वं यस्य तादृशे सन्ध्यावन्दनादावुपस्थितेत्यर्थः। 'तत्फलेति' अार्थवादिकफलेत्यर्थः, प्रागुक्तान्योन्याश्रयं परिहरति, 'विधिप्रवृत्त्येति', सन्ध्यामुपासीतेत्यादिविधेरिष्टत्वेनेष्टसाधनत्वावगती

त्वमवगतं न त्वधिकृताकरणस्य तद्बोधकपदाभावात्। न चैवमशुचेरपि तदकरणे प्रत्यवायापत्तिरिति वाच्यं। अशुचेस्तत्कर्त्तव्यतानिषेधेन शुचेरेव तत्कर्त्तव्यताविधानेन च तं प्रति तस्याविहितत्वात् विहिताकरणस्य च प्रत्यवायहेतुत्वादत एव तत्काले तस्य विहितत्वेनान्यकालीनाकरणं न प्रत्यवायहेतुस्तद्यदि कामनायां तत्कर्त्तव्यताविधानं कामनाविरहे तत्कर्त्तव्यतानिषेधस्च स्यात् तदा अशुचेरिव कामनाविरहिणोऽप्यकरणे प्रत्यवायो न स्यात्। न चैवं, न हि सकामस्याहरहःश्रुत्या तद्विहितं येन निष्कामस्य तद्विहितं तस्मादस्तु वाधिकृताकरणं प्रत्यवायहेतुः तथापि नित्ये उक्तयुक्त्या सामान्यतः शौचमात्रं अधिकारिविशेषणं न तु फलकामनापि, सा हि नित्यस्य फलजनकतायामधिकारः। अतएव फलकामेनैव कृतं नित्यं फलजनकं अन्यथा तु प्रत्यवायपरिहारमात्रफलकं अयमेव च काम्याद्भेदः तदिदमुक्तं 'शौचे सतीत्यादि।

केचित्तु समर्थस्य फलकामस्याकरणं न प्रसक्तं येन पापहेतुत्वप्रतिपादनेन तन्निवार्य्येत तथाच "अकुर्व्वन् विहितं कर्म्मेत्यादेरप्रसक्तप्रतिषेधत्वापत्त्याधिकारैकदेशे करणाभावेऽपि पापमिति तात्पर्य्यान्नयनादनधिकृताकरणमपि प्रत्यवायहेतुरित्याहुः।

प्रामाणिकत्वात् अकरणेऽनुष्ठस्य* करणेन प्रत्यवायप्रागभावस्य साध्यत्वात्, नैमित्तिके फलोपाधिकर्त्तव्यत्वे कामनाविरहेऽपि नियतकर्त्तव्यतावत्।

यत्तु निष्फलेऽपि नित्ये वेदाधीनकार्य्यताज्ञानात् प्रवर्त्तत इति, तन्न, दुःखैकफलत्वेन ज्ञायमाने प्रेक्षावतां प्रवृत्तेरनुत्पादनियमात् अयोग्यतया नित्ये कृतिसाध्यत्वं बोधयितुमशक्यत्वात्। अतएव सन्ध्योपासनमफल-

---

तत्किमिष्टमित्याकाङ्क्षायामकुर्वन्नित्यादिवचनैः प्रत्यवायानुत्पादस्येष्टत्वेन कल्पनादित्यर्थः। ननु प्रत्यवायानुत्पादस्याजन्यत्वात् तत्फलत्वं सन्ध्यावन्दनादेर्दुर्घटमत आह, 'अकरणेति, प्राचां मतेनेदं, 'कामनाविरहेऽपीति फलान्तरकामनाविरहेऽपीत्यर्थः, प्रत्यवायपरीहारार्थमिति शेषः। इदमुपलक्षणं यत्र प्रत्यवायपरीहारस्यानुपस्थितिः तत्रागतः शिष्टताप्रतिपत्त्यर्थं लोकविगाननिवृत्त्यर्थमेव वा नित्यकर्मणि प्रवृत्तिर्भविता कृतिकारणं विना कार्य्यानुत्पादस्यावश्यम्भावादिति ध्येयं।

ननु तत्कार्य्यताया वेदबोधितत्वधीरेव सन्ध्यावन्दनादेर्दुःखैकफलकत्वबुद्धौ प्रवृत्तिविरोधितामपनयेदत आह, 'अयोग्यतयेति, अग्निं ताडयेदित्यादेः प्रामाण्यमिष्टसाधनत्वविशिष्टस्यैव कृतिसाध्यस्य विध्यर्थत्वादिति भावः।

---

* परिहारस्य प्रागभावत्वेनासाध्यत्वं निरस्यति, 'अकरणेति, 'नैमित्तिक इति, अन्यथा तत्राप्यप्रतीकारादिति भावः। 'गुरुमतं' प्राभा-

मपि क्रियते वेदबोधितकर्त्तव्यताकत्वादित्याशङ्क्य गुरु-मतमेतन्न गुरोर्मतमित्यभिप्रायेणोपेक्षितवानाचार्य्यः।

यत्तु पाखण्डापूर्वं स्वत एव प्रयोजनं इत्युक्तं, तदपि न, एवं तवापि काम्यत्वे नित्यत्वहान्यापत्तेः। किञ्च सुखं दुःखाभावश्च मुख्यं प्रयोजनं तत्साधनञ्च गौणं नित्यापूर्वन्तु तेषु नैकमपि पण्डापूर्वत्वात्, काम्यापूर्वञ्च सुखहेतुर्गौणं प्रयोजनं। प्रवर्त्तकविध्यनुरोधेन तदपि प्रवर्त्तकं कल्प्यत इति चेत्। न। प्रवर्त्तनीयेन लोकेन तस्य प्रयोजनत्वेनाज्ञानात् गुरुणा नित्यापूर्वं प्रयोजन-मुक्तं इत्युच्यमानेऽपि नादरः प्रज्ञावतां। मुक्ति-स्वर्गौ चालौकिकावपि सुख-दुःखाभावसजातीयतया प्रयो-जने, तस्मादेवं वदन् गुरुरपि लघुरेव। तदयं सङ्क्षेपः

'गौणं' सफलत्वौपाधिकं। शङ्कते, 'प्रवर्त्तकेति विधेः प्रवर्त्त-कत्वानुरोधेनेत्यर्थः, 'तदपि' पण्डापूर्व्वमपि, 'प्रवर्त्तकं' प्रवृत्त्युपयुक्तं फलं। ननु यथा मुक्ति-स्वर्गयोरलौकिकयोरपीच्छा तथा पण्डा-पूर्व्वेऽपि स्यादत आह, 'मुक्तीति, 'सङ्क्षेपः' विचारस्य। दुःखसाध-

---

करमतं, 'गुरु' महद्वा मतमिति सोपहासं, 'गुरोः' अस्मद्गुरोः।

ननु स्वतः प्रयोजनत्वाभावेऽपि गौणमेवास्त्वित्यत आह, 'तत्साधनञ्चेति। नन्वेवमपि मुक्ति-स्वर्गावपि प्रयोजने न स्यातां लोकेन तयोः स्वार्थत्वेनाज्ञाना-दित्यत आह, 'मुक्तीति, पण्डापूर्व्वं तत्पूर्व्वजातीयमपि पण्डत्वान्न तथेति

नित्ये दुःखैकफलत्वेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः फलोपाधिकर्त्त-व्यता तत्र फलं दुःखसाधनाभावः पाखण्डापूर्वं वेति तदिच्छा प्रवृत्त्यर्थं प्रत्यहमुपेया तां विना प्रवृत्त्यनुप-पत्तेः, तथा चार्थवादिकं विधिवाक्यश्रुतञ्च फलमस्तु कृतमन्येन। न च कामनाविरहे नियतकर्त्तव्यता न स्यात्, अपूर्वादीच्छाविरहेऽपि तुल्यत्वात्, प्रत्यवायप-रिहारार्थं नियमतः प्रवृत्तिस्तुल्यैव। यत्र च न फलश्रु-तिस्तत्र विश्वजिन्न्याय इति। नन्विदमिष्टसाधनमिति ज्ञानादेतत्साध्यमिष्टमिति ज्ञानाच्च प्रवृत्तिदर्शनात्

तत्र सन्ध्याद्यनुपासनादेरभावः सन्ध्योपासनादिरूपः, इतिमतमेवेष्ट-साधनत्वं प्रवर्त्तकमिति मतेनेदं। क्रियागतं तत्त्वयेति मतेनाह, 'पाखण्डापूर्वं वेति, 'तदिच्छा' दुःखसाधनाभाव-पाखण्डापूर्वयोरन्यतरगो-चरेच्छा, 'उपेया' परैरिति शेषः। 'आर्थवादिकं' "सन्ध्यामुपासते ये नित्यार्थवादलभ्यं, 'विधीति "नित्यं नैमित्तिकं चेत्यादिप्रागु-क्तविधुपस्थापितमित्यर्थः। नित्यताभङ्गमाशङ्कते, 'न चेति। प्रति-बन्द्या निरस्यति, 'अपूर्वादीच्छेति, 'यत्र' नित्ये, 'विश्वजिन्न्याय इतीति स्वर्गस्यानुत्पादस्याजन्यत्वेन फलत्वासम्भवात् स्वर्ग एव तत्र फलमि-त्यर्थः। 'इदं' यागादि, 'एतत्साध्यमिष्टमिति, 'ज्ञानाच्चेति, उक्त-

---

न्तः। 'तथाचेति, अन्यथार्थवादादेः स्तुतिपरत्वकल्पनागौरवं स्यादिति भावः। ननु यत्र नित्ये न फलश्रुतिस्तत्र कथमिष्टसाधनत्वान्वय इत्यत-आह, 'यत्र चेति, तटस्थः पृच्छति, 'नन्विति। ननु फलेच्छायामपि

प्रथमस्यैव प्रवर्त्तकत्वे किं विनिगमकं, उच्यते, फले-
च्छायां स्वविषयविशेष्यकज्ञानस्य हेतुत्वेन क्लृप्तत्वात्
उपायचिकीर्षापि बाधकं विना तथा। वस्तुतस्तु कृति-
साध्ययागस्य साध्य इष्ट इति ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे यजे-
तेतिपदात् प्रथमं कृतिसाध्यो याग इति ज्ञानं ततः
कृतिसाध्ययागस्य साध्य इष्ट इति ज्ञानं विशेषणज्ञा-

रमिति शेषः, 'प्रथमस्यैवेति उपायविशेष्यकेष्टसाधनत्वज्ञानस्यैवेत्यर्थः,
यत्र च एतत्साध्यमिष्टमिति ज्ञानानन्तरं प्रवृत्तिस्तत्रापि फल-
बलात् तादृशेष्टसाधनताज्ञानं कल्प्यत इत्याशयः। 'फलेच्छाया-
मिति सुखादीच्छायामित्यर्थः, 'बाधकं विनेति बाधकाभावेनेत्यर्थः।
ननु स्वत्वस्याननुगततया फलेच्छायां स्वविषयविशेष्यकज्ञानस्य
हेतुत्वेऽपि उपायेच्छायां हेतुत्वे मानाभाव इत्यरुचेराह, 'वस्तु-
स्त्विति, साध्येष्टस्य च विध्यर्थत्वादिति भावः। एवञ्च स्वर्गकामो
यजेतेत्यादौ स्वर्गकामकृतिसाध्ययागसाध्यमिष्टमिति प्रत्ययार्थविशे-
ष्यकः कृतिसाध्ययागसाध्येष्टवान् स्वर्गकाम इति प्रथमान्तविशेष्यको
वा अन्वयबोधः। न च द्वितीये "पितृस्वर्गकामो गङ्गायां पिण्डं
दद्यादिति विधेर्बाध इति वाच्यं। तत्र परम्परासम्बन्धेनैव कर्त्तरि

स्वविषयत्वेनैव हेतुत्वं, न तु तद्विशेष्यकत्वेन गौरवादित्यरुचेराह, 'वस्तु-
तस्त्विति, एतत्साध्यमिष्टमेतावन्मात्रं न प्रवर्त्तकं, 'कृत्यसाध्येऽतिप्रस-
क्तादित्यत्रापि कृतिसाध्यत्वप्रवेश आवश्यक इति दर्शयति, 'प्रथममिति,
'तत इति, यद्यपि लक्षणायां अविशेषात्तल्लाघवं तथापि बहुव्रीहौ धर्म्मि

नसाध्यत्वात् विशिष्टज्ञानस्येति ज्ञानद्वयं तव, मम तु यागः कृतिसाध्य इष्टसाधनमित्येकमेव ज्ञानं। न च कृतिसाध्यत्वं यागे बोधयित्वा कृतिसाध्ययागस्य साध्य-इष्ट इति लिङा बोधयितुं शक्यमपि, एकस्यार्थान्वय-तत्परपदार्थं बोधयित्वा तदन्वितापरस्यार्थान्वयबोध-कत्वस्य पदेऽव्युत्पत्तेः यजिपदे च कृत्या सह यागा-न्वयं बोधयित्वा पर्य्यवसिते पुनः स्वार्थान्वयबोधकत्वे शक्तिप्रसङ्गः।

अथ साध्यमिष्टं यस्येति साध्येष्टकत्वं अर्थं, तथाच

द्वानद्वयादिति ध्येयं। 'विशेषणज्ञानसाध्यत्वादिति विशेषणतावच्छे-दकप्रकारकविशेषणज्ञानसाध्यत्वादित्यर्थः, 'विशिष्टज्ञानस्य' विशिष्ट-वैशिष्ट्यज्ञानस्य, 'एकमेवेति, एकत्र द्वयमितिन्यायेनेति भावः। तथाच धर्म्मिकल्पनागौरवात्र तस्य हेतुत्वमिति भावः। दूषणान्तरमाह, 'न चेति न चेत्यर्थः, 'कृत्या सहेति साध्यतासंसर्गेण कृत्या सहेत्यर्थः, 'पर्य्यवसिते' निराकाङ्क्षिते।

प्रकृते, 'अथेति, तथाच तत्राप्येकत्र द्वयमितिन्यायेन कृति-साध्यत्व-साध्येष्टकत्वयोरेकदैव यागे ग्रह इति भावः। परि-

---

त्त्वकतत्पुरुषे सम्बन्धमात्रमिति विशेष इत्याहुः। ननु विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति न्यायेनैकदैव इष्टे यागसाध्यत्वस्य यागे कृति-साध्यत्वस्य भानं सम्भवति तथाचात्राप्येकमेव ज्ञानं अतएव न व्युत्पत्ति-

बहुव्रीह्यर्थापेक्षया इष्टस्य साधनमिति पथ्यर्थस्य लघु-

हरति, 'तथाचेति। न च इष्टवृत्तिसाध्यत्वस्यैव निरूपकतासम्बन्धेन विध्यर्थ इति वाच्यं। तत्सम्बन्धस्य[१] वृत्त्यनियामकतया अभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन सण्डलीकरणं न कुर्य्यादित्यत्र नञ-र्थानन्वयापत्तेस्तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वे च न यजेतेत्यपि प्रयोगापत्तेः तस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धेनाभावस्य केवला-न्वयित्वादिति भावः। ननु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधाभ्युपगमे उक्त-सकलदोषसम्भवेऽपि यागे इतिसाध्यत्वं यागसाध्यत्वञ्च इष्टे एकदैव गम्यते इत्यभ्युपगमे न कोऽपि दोषः। न चैकत्वान्वितापरपदा-र्थान्वितकर्मत्वादिबोधकत्वविभक्त्यतिरिक्तस्य एकस्यार्थान्वितापर-पदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं पदस्याव्युत्पन्नमिति वाच्यं। जानाति-स्वपितीत्यादौ वर्त्तमानत्वाश्रयत्वयोस्तथान्वयबोधस्य ज्ञानादौ दर्श-नात्। किञ्चैवमिष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वेऽपि तज्ज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वे न विनिगमकं[२]। न च तस्याप्रवर्त्तकत्वे विधेः प्रवर्त्तकत्वभङ्गप्रसङ्ग इत्येव विनिगमकं, परम्परयापि तदुपपत्तेः तथापि विधिजन्यज्ञानस्य

(१) तत्र वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्येति क०।

(२) विनिगमकं न किञ्चिदप्यस्तीत्यर्थः।

विरोधोऽपि एकदैवोभयबोधनेनैकं स्वार्थान्वयं बोधयित्वा अपरस्वार्थान्वया-बोधनादेकदा तद्बोधने व्युत्पत्तिविरोध इत्यत्र मानाभावात् अतएव च ना-वृत्तिप्रसङ्गोऽपि घटमानयेत्यादाविव तादृशावृत्तेरदोषत्वञ्च तत्रापि घटप-दादेरवान्तरवाक्यार्थबोधजननानन्तरं पुनर्महावाक्यार्थान्वयबोधनादिति मू-

त्वात्तदेव शक्यं। किञ्च तत्साध्यत्वं न नियमतस्तदुत्तरसत्त्वं दण्डसाध्ये घटे व्यभिचारात्, नापि तदवच्छिन्नक्षणोत्तरक्षण एव सत्त्वं एवकारव्यवच्छेद्यतदनुत्तरसमयस्याकाशेऽप्रसिद्धेः शब्दस्य तद्साध्यत्वापत्तेः। अतएव न तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं रूपे रससाध्यत्वापत्तेश्च। नापि तदवधिकोत्तरत्वव्याप्यसमयसम्बन्धः, उत्तरत्वव्याप्यत्वं ह्युत्तरत्वानधिकरणकाला-

---

सासादप्रवर्त्तकत्वादित्यरुचेराह, 'किञ्चेति, 'तदुत्तरत्वं' तद्ध्वंसाधिकरणक्षणत्वं, दण्डध्वंसाधिकरणक्षणमात्रसत्त्वं[1] न घटस्येत्याह, 'दण्डेति तद्दण्डसाध्ये तद्घट इत्यर्थः, 'व्यभिचारात्' अव्याप्तेः, तदधिकरणक्षणस्योत्तरत्वं वाच्यमित्याशयेनाह, 'तदवच्छिन्नेति। 'अतएवेति घट-शब्दयोर्दण्डाकाशासाध्यत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः, आकाशस्य सार्व्वकालिकतया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावाधिकरणक्षणाप्रसिद्धेरिति भावः। 'रूप इति समसमयवृत्तिरूप-रसव्यक्त्योः परस्परं साध्यत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। 'तदवधिकेति तदधिकरणसमयावधिकेत्यर्थः, अतो न नित्यासङ्ग्रहः, 'व्याप्येति सम्बन्धविशेषणं। तदवद्व्यावृत्तित्वं व्याप्तिमभिप्रेत्याह, 'उत्तरत्वेति। ननु व्यापकसामाना-

---

[1] नियमत इत्यनेन मात्रार्थलाभादिति भावः।

धिकरसादाह, 'किञ्चेति, 'दण्डेति दण्डोत्तरमपि कदाचिद्घटाभावादित्यर्थः, 'अतएव' शब्दस्याकाशासाध्यत्वापत्तेरेव, न ह्याकाशाभावव्यापकः शब्दाभावः,

वृत्तित्वं तथात्वाश्रेऽप्रसिद्धं गुरुतरञ्च। तस्मात् तत्साधनकत्वमेव तत्साध्यत्वं, एवञ्च लाघवात् तत्साधनत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकं न तु तत्साधनकत्वज्ञानमिति।

धिकरणवृत्तिरूपं व्याप्यत्वं तच्च स्वाधिकरणवृत्तित्वयनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगि-तदधिकरणक्षणोत्तरत्वकत्वं। न च तथापि परमाण्वादेराकाशसाध्यत्वापत्तिः अन्यथासिद्धसाधारण्यञ्चेति वाच्यं। जन्यत्वेनानन्यथासिद्धत्वेन च विशेषणीयत्वादित्यरुचेराह, 'गुरुतरञ्चेति। 'तत्साधनकत्वमेवेति तन्निष्ठाया अनन्यथासिद्धत्वे सति स्वाव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिताया निरूपकत्वमेवेत्यर्थः, 'लाघवादिति निरूपकत्वाप्रवेशेन लाघवादित्यर्थः, 'तत्साधनत्वज्ञानमेवेति तन्निष्ठेष्टसाधनताज्ञानमेवेत्यर्थः।

अत्र नव्याः सामान्यत इष्टसाधनत्वं प्रत्येकं स्वर्गादिसाधनत्वं वा न विध्यर्थः सम्भवति, न वा तज्ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वं, अग्निष्टोमादौ वाधितत्वात्, साधनत्वं हि तदव्यवहितपूर्व्वकालनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकान्यथासिद्ध्यनिरूपकधर्म्मवत्त्वं तच्च नानवच्छेदकत्वं न निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिकभेदमात्रं विशेषाभावमादायातिप्रसक्तेः किन्तु तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं। न चाग्निष्टोमत्वादिकं तथा, तदवच्छिन्नमन्तरेणापि वाजपेयादिना

शब्दवत्याकाशात्यन्ताभावसत्त्वेन व्यभिचारादित्याहुः। 'तत्साधनत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति, तत्रेदं चिन्त्यं, यदि तत्साधनत्वज्ञानं प्रवर्त्तकं तदा दुःखप्रागभावार्थितया प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तत्साधनत्वं हि तन्नियत-

गङ्गास्नानादिना च(१) स्वर्गोत्पत्तेः। न चाग्निष्टोमादिजन्यतावच्छेदकं स्वर्गादिनिष्ठं वैजात्यमस्ति तदवच्छिन्नसाधनत्वमेव विध्यर्थः प्रवर्त्तकज्ञानविषयश्च तस्याबाधितत्वादिति वाच्यं। तादृशजातिविशेषाणां विध्येकगम्यकार्य्यतावच्छेदकतयैव सिद्धतया विधेः प्रवृत्तिपूर्व्वमुपस्थितिविरहेण तदवच्छिन्नसाधनत्वे विधिशक्तिग्रहासम्भवात् अन्यथा कार्य्यतावच्छेदकतया सिद्धत्वव्याघाताद्विधित एव तत्सिद्धेः स्वर्गविशेषाद्यनुपस्थितावपि यागादौ प्रवृत्तिदर्शनाच्च तस्मात् सामान्यतः स्वसाध्येष्टं प्रत्येकं स्वसाध्यस्वर्गादिकं वा विध्यर्थः, तस्य च वृत्तिनियामकेन कालिकादिना येनकेनचित्सम्बन्धेन धात्वर्थेऽन्वयः, स्वं समभिव्याहृतमग्निष्टोमादि, समभिव्याहारविशेषस्य नियामकत्वाच्च नियततत्तदुपायविशेषसाध्येष्टलाभः अग्निष्टोमयागः स्वसाध्येष्टवानित्यन्वयबोधः। न च साध्यत्वमपि साधनत्वघटितमिति तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं। साध्यत्वं हि अन्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वे सति तद्धर्म्मावच्छिन्नवदन्यावृत्तित्वं। नन्वेवमग्निष्टोमेन यजेतेत्यादावसम्भवः अग्निष्टोमादेरपि प्रमेयत्वादिरूपेण स्वर्गं प्रत्यन्यथासिद्धत्वात्। न च तद्धर्म्मरूपेणान्यथासिद्धेरनिरूपकत्वे सति तद्धर्म्मावच्छिन्नवदन्या-

(१) गङ्गाजलसंयोगादिना चेति क०।

पूर्व्ववर्त्तित्वं तत्पूर्व्ववर्त्तित्वञ्च तत्प्रागभावावच्छिन्नसमयवर्त्तित्वं। न च प्रागभावस्य प्रागभावाभावेन तन्नियतपूर्व्ववर्त्तित्वं सम्भवति। न च प्रागभावस्योत्तरसमयसम्बन्ध एवात्र साध्यस्तत्साधनत्वज्ञानमविकलमेवेति वाच्यं। तत्सम्बन्धस्य समयप्रागभावात्मकत्वात् तस्य च तदसाध्यत्वात्। किञ्च प्रायश्चित्तादिषु दुःखाभावमुद्दिश्यैव प्रवर्त्तते न तु तत्समयसम्बन्धमुद्दिश्य तस्य स्वतः

वृत्तित्वं तदिति वाच्यं। दद्यात् यजेतेत्यादावव्याप्तेः सामान्यतो दानत्व-यागत्वयोः स्वर्गजनकतानवच्छेदकतया स्वर्गस्य तेन रूपेणान्वयासिद्धेर्निरूपकत्वात् स्वर्गनिष्ठजातिविशेषस्यैवाग्निष्टोमादिजन्यतावच्छेदकतया गुरुधर्म्मान्तरेणाग्निष्टोमत्वाद्यवच्छिन्नाया अन्वयासिद्धेर्निरूपकत्वाच्चेति चेत्, न, यद्धर्म्मावच्छिन्नं प्रति याग-दानादेर्येन रूपेण हेतुत्वं तत्तद्धर्म्मभेदकूटवद्धर्म्मवत्त्वस्य सत्यन्तेन विवक्षितत्वादित्याहुः। तदसत्। चैत्यं न वन्देतेत्यादिनिषेधविधौ स्वसाध्येष्टस्य सिद्ध्यसिद्धिभ्यां नञर्थानन्वयापत्तेः।

मिश्रास्तु वैजात्यांशं परित्यज्य वस्तुगत्या विजातीयस्वर्गसाधनत्वादिकमेव विध्यर्थः, अतो वैजात्यस्य कारणत्वाघटकत्वेन न उपस्थितिरपेक्षिता। न च वैजात्यस्याप्रवेशे केन रूपेण स्वर्गविशेषाणां जन्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेश इति वाच्यं। दृष्टत्वेन स्वर्गत्वेन वा तेषां प्रवेशात् दृष्टत्वादेः कारणत्वाघटकत्वेऽपि जन्यतावच्छेदके प्रकारतया प्रवेशे बाधकाभावादित्याहुः। तदसत्। प्रतियोगिनि प्रतियोगितावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणस्य वैशिष्ट्यमवगाहमान एव तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावेऽवगाहते न त्वन्यथेति नियमात् वैजात्यांशं परित्यज्य विजातीयस्वर्गाव्यवहितप्राक्कालवृत्त्यभावप्रतियोगितानव-

---

पुरुषार्थत्वात्। ननु येन रूपेण यस्य साध्यता तद्रूपाक्रान्तसाध्याधिकरणकालोपाधिपूर्व्ववर्त्तित्वज्ञानं प्रवर्त्तकं तच्चात्राप्यस्ति दुःखप्रागभावस्य प्रायश्चित्ताद्यनन्तरकालवृत्तिप्रागभावत्वेन साध्यत्वात्तदधिकरणकालोपाधिपूर्व्ववर्त्तित्वस्य प्रायश्चित्तादौ सत्त्वादिति चेत्, न, एवं घटाद्यधिकरणसमयात् पूर्व्ववर्त्तित्वाप्रतिसन्धाने प्रवृत्तिर्न स्यात्। न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात्। न चेभ-

स्यादेतत्, इष्टत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे तृप्तोऽपि भोजने प्रवर्त्तेत मनसा तृप्तेरिष्टत्वज्ञानात्। अथ स्वरूपसत्यपि

च्छेदकत्वग्रहासम्भवात्। वस्तुतस्तु इष्टत्वेन इष्टं प्रातिस्विकरूपेण स्वर्गादिकं वा विध्यर्थः, साध्यत्वञ्च धात्वर्थ-विध्यर्थयोः संसर्गः, स्वर्गकामोऽग्निष्टोमानुकूलकृतिमान् अग्निष्टोमवच्चेष्टमिति प्रत्ययार्थविशेष्यकश्चान्वयबोधः, निषेधविधौ च साध्यतासम्बन्धेन धात्वर्थस्यैवाभावो विध्यर्थे भासते निषेधविधौ प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिभङ्गस्तु इष्टसाधनत्वशक्तिवादिनामपि समानः। यद्वा विजातीयस्वर्गसाधनत्वमेव संसर्गः तथाच धात्वर्थविशेष्यक एवान्वयबोधः[1]। न च वैजात्यं प्रागनुपस्थितमिति वाच्यं। संसर्गोपस्थितेरनपेक्षत्वादिति दिक्।

इच्छाविषयसुखसाधनं याग इत्याकारकं ज्ञानं प्रवर्त्तकत्वेन नैयायिकाभिमतमित्यभिमानेनाशङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'इष्टत्वज्ञानस्येति इष्टत्वप्रकारेणेच्छाविषयतावच्छेदकधर्मविशिष्टसाधनत्वज्ञानस्येत्यर्थः, 'मनसेति, इच्छाज्ञानांशेऽपीति शेषः, 'इष्टत्वज्ञानात्' इष्टत्वप्रका-

[1] इष्टवान् याग इति धात्वर्थविशेष्यकान्वयबोध इत्यर्थः।

रेऽपि प्रवर्त्तकत्वं, अननुगमात् प्रवृत्तिवैजात्यकल्पने मानाभावात्। किञ्च यद्यधिकरणकालोपाधिपूर्ववर्त्तित्वज्ञानसम्भवात्तदर्थितयापि प्रवृत्त्यापत्तिः तदन्यगत्या तत्साध्यत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकं। न च तदपि तत्साधनकत्वं न्यानिरुक्तेः एवञ्च दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं। यस्मिन् सत्यग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वमित्यादिना क्षेमसाधारणस्य तत्साधनत्वस्य ग्रन्थकृतैव निर्व्वचनात्, एतेन

फलेच्छा कारणं सा च सिद्धतया तृप्तौ नास्तीति चेत्, तर्हि इच्छैवमावश्यकत्वात् फलेच्छैव कारणं न तु तज्ज्ञानं गौरवात्। किञ्च इच्छाज्ञानस्य कारणत्वे इच्छा कारणं न स्यात् स्वज्ञानेन तन्नाशात् इच्छा-

---

रकज्ञानसम्भवात्, 'फलेच्छेति, वस्तुगत्या इच्छाविषयतावच्छेदकी-भूतो धर्मस्तद्विशिष्टसाधनताज्ञानसहकारेणेति शेषः। 'तज्ज्ञानं' इच्छा-विषयत्वप्रकारकं ज्ञानं, 'गौरवादिति तत्प्रकारकत्वस्याधिकस्य प्रवे-शादित्यर्थः। न चेष्टापत्तिः, इष्टत्वांशे विधिशक्तिकल्पनावैयर्थ्य-प्रसङ्गात्, इष्टत्वांशोपस्थित्यर्थमेव तत्र विधिशक्तिस्वीकारादित्यभि-मानः। 'स्वज्ञानेनेति इच्छात्वप्रकारकज्ञानहेतुना तन्निर्विकल्पकेने-

---

तत्साधनकत्वमेव तत्साधनत्वमेवञ्च साधनत्वे लाघवमित्यसङ्गतं बोध्यं। न चैवमिष्टसाधनत्वज्ञानात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं। तवाप्येतत्साध्यमिष्टमिति ज्ञानात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति तौल्यात्। यदि च लाघवादिना तत्साधनत्व-ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे निर्णीते तत्र प्रवृत्त्यभाव इष्ट एव समानसंवित्संवेद्यत्वात् तत्रापि तज्ज्ञानसम्भवात् तत एव तत्र प्रवृत्तिरिति मन्यसे, तदा प्राय-श्चित्तप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तत्साधनत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे निर्णीते तत्रापि प्रवृत्त्यभाव इष्ट एव समानसंवित्संवेद्यत्वात् तज्ज्ञानादेव वा प्रवृत्तिरिति तुल्यं तस्मात् यन्मते दुःखसाधनध्वंसस्य स्वतः पुरुषार्थत्वात् तदर्थितयैव प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तिस्तन्मत एव तत्साधनताज्ञानं प्रवर्त्तकमिति। ननु स्वज्ञानमिच्छायां व्यापारोऽस्तु तथाच व्यापारिनाशेऽपि न क्षतिः। किञ्च विनश्यदवस्थेच्छायाः कारणत्वमस्तु। न चेच्छात्वनिर्व्विकल्पकेन तन्नाशे तदस-म्भव इति वाच्यं। ज्ञानवदिच्छाया अपि विषयनिरूप्यत्वेन निर्विकल्पकास-

तज्ज्ञानधाराकल्पनेऽनवस्थानात्। अपि चेच्छाविषयः सुखं इति ज्ञानं न मानसं सुखस्यासिद्धतया तद्विशेष्यकसाक्षात्कारस्य तत्सन्निकर्षं विना अभावात्, ओदनादावपीष्टत्वज्ञानं न सम्भवति मनसोवहिरस्वातन्त्र्यात्। नापि चक्षुरादिना ज्ञातः इत इतिवत्

त्वर्थः। ननु ज्ञानेन पूर्व्वेच्छायां विनाशितायामपि इष्टसाधनताज्ञानोत्तरमिच्छान्तरोत्पत्त्या प्रवृत्तिरित्यत आह, 'इच्छेति इच्छायाः स्वरूपसत्या हेतुत्वे प्रथमापि तयास्तु ज्ञाताया एव कारणत्वे च उत्तरेच्छाया अपि ज्ञानेन नाशात् तदनन्तरमपि इच्छान्तरं वाच्यं तत्रापि तथैवेत्युत्तरोत्तरेच्छा-तज्ज्ञानधाराकल्पनेऽनवस्थेत्यर्थः, 'अपि-द्वतयेति, अनागतसुखस्यैव इच्छाविषयत्वादिति भावः। अन्तर्विषयेष्टत्वज्ञानसम्भवमनुक्त्वा बहिर्विषयकमाह, 'ओदनादाविति, 'न सम्भवति' मनसा न सम्भवति, 'इष्टत्वज्ञानं' ओदनादाविष्टत्व-

---

सुखत्वादिविषयकत्वाभावादाह, 'अपि चेति, तथाच सुखसाधने भोजनादाविष्टसाधनत्वज्ञानाभावात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः। 'ओदनादावपीति, तथाच तत्साधने पाकेऽपि न प्रवर्त्तेतेति भावः। 'तत्रेति, इह त्वसिद्धतयौदनादेरनन्वय इति भावः। ननु सुखमोदनञ्चेच्छामि इत्यनुव्यवसायेन तद्विषयत्वमिच्छायां गृह्णता तुल्यवित्तिवेद्यतया इच्छाविषयत्वमपि सुखादौ गृहीतं। न चैवमपि तदसन्निकर्षात्सुखादिविशेष्यकमिष्टत्वज्ञानं न स्यादिति वाच्यं। इष्टसाधनताज्ञानस्य तथाप्यवैकल्यात्तत्र विशेषणज्ञानत्वेन तदुपयोगात्। किञ्च ज्ञानोपनीतसुखादेर्विशेष्यत्वेऽप्यदोषः अतएवासन्निकृष्टपर्व्वतादिविशे-

इष्टत्वज्ञानं, तच्च विशेष्यसन्निकर्षात्। वस्तुतस्तु इष्टं विशिष्य सुखत्वादिना अज्ञाने याग-पाकादाविष्टसाधनताज्ञानेऽप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः इष्टस्याल्पाधिकभावेन नानाप्रकारत्वेन च विशिष्यानध्यवसायात्। न चेष्टविषयतावच्छेदकसुखत्वादेरुपलक्षणमिष्टत्वं, सुख-दुःखाभाव-तत्साधनेषु अनुगतस्योपलक्ष्यस्याभावेनाननुगमा-

ज्ञानं, 'तच्चेति ज्ञातः इत इत्यादावित्यर्थः, अत्र चेच्छाया अतिन्द्रियविषयतया न विशेष्यसन्निकर्ष इति भावः। ननु उपनयरूपसन्निकर्षसत्त्वात् इच्छाविषयः सुखमिति ज्ञानं नैयायिकानां न दुर्घटमित्यरुचेराह, 'वस्तुतस्त्विति, 'इष्टसाधनताज्ञानेऽपीति सामान्यत इष्टत्वेन यागदृष्टसाधनमिति ज्ञानेऽपीत्यर्थः,[१] 'विशिष्यानध्यवसायादिति, इष्टस्यामुकस्य साधनमिति विशेषतोऽनिर्णयादित्यर्थः। ननु तत्र इष्टसाधनताज्ञानानन्तरं तदिष्टे इष्टत्वहेतुना सुखादिस्वरूपत्वमनुमाय मया इच्छाविषयसुखसाधनं याग इति विशेषतो निर्णयसम्भव इत्याशङ्कते, 'न चेति, 'सुखत्वादेः' सुखत्वादिरूपेण सुखादेः, 'उपलक्षणं' अनुमापकं, 'तत्साधनेषु' ग्राम-पशु-हिरण्यादिषु, 'उपलक्ष्यस्य' व्यापकतावच्छेदकस्य, 'अननुगमात्'

(१) सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनताज्ञानेऽपीत्यर्थ इति क०।

व्यक्तो मानसः परामर्श इत्यस्वरसादाह, 'वस्तुतस्त्विति, फलेच्छा स्वरूपसती प्रवृत्तिप्रयोजिका न प्रवर्त्तकधीविषय इति न तृप्तस्य भोजने प्रवृत्तिरित्या-

दिति। उच्यते। यत्नेच्छा तत्साधनताज्ञानमेव लोक-वेदसाधारणं प्रवर्त्तकं तेषां सुख-दुःखाभाव-तत्साधन-त्वेनेच्छाविषयाणां चाननुगतानामपि वस्तुसदिच्छावि-षयत्वेनैवानुगमकं एवं यदा सुखादाविच्छा भवति

व्यभिचारात्। इष्टापत्त्या परिहरति, 'यत्नेच्छेति येन रूपेणेत्यर्थः, 'तत्साधनताज्ञानमेवेति तद्रूपविशिष्टसाधनताज्ञानमेवेत्यर्थः, अन्यथा घटत्वेनेच्छायां द्रव्यसाधनमिति ज्ञानादपि प्रवृत्त्यापत्तेः, तथाच इष्टप्रकारकत्वं न प्रवेशनीयमिति भावः। ननु यत्न-तत्त्वयो-रननुगमात्तद्विशेष्यक-सुखत्वविशिष्टसाधनताज्ञान-दुःखाभावत्ववि-शिष्टसाधनताज्ञान-ग्रामसाधनत्वादिविशिष्टसाधनताज्ञानानां तत्सा-ध्यप्रवृत्तिं प्रति प्रातिस्विकरूपेण हेतुत्वं वाच्यं, तथाचाननुगमः। न च तत्साध्यक-तदुपादानकसुखार्थिप्रवृत्तित्वादिकं कार्य्यतावच्छेद-कमिति वाच्यं। सुखार्थित्वस्य सुखेच्छाजन्यत्वरूपतया तज्जन्यताव-च्छेदकानुगतरूपाभावेणाननुगतत्वाद्धूमलिङ्गकत्वादिवदित्यत आह, 'तेषामिति, 'सुख-दुःखाभावेति सुखत्व-दुःखाभावत्वेत्यर्थः, 'तत्साध-नत्वेनेति ग्रामसाधनत्व-पशुसाधनत्व-हिरण्यसाधनत्वादिनेत्यर्थः, 'इच्छा-विषयाणां' इच्छाविषयतावच्छेदकानां, 'वस्तुसदिच्छाविषयत्वमेवेति इच्छाविषयतावच्छेदकत्वमेवेत्यर्थः। न चैवमपि घटत्वेनेच्छायां द्रव्यसाधनमिति ज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिः इच्छाविषयत्वस्य केवलान्व-

---

प्रयेन परिहरति, 'यत्नेति, 'वस्तुसदिति। नन्विदमसम्भवि इष्टसाधनता-ज्ञान-फलेच्छावदुपादानप्रत्यक्षस्यापि प्रवृत्तिहेतुत्वं। न चैतेषामात्मगुणानां

स्वकृतिसाध्यत्वे सति सुखादिसाधनमिति ज्ञानं तद

यितया द्रव्यत्वादेरपीच्छाविषयतावच्छेदकत्वादिति वाच्यं। तत्कालीनत्व-तत्पुरुषीयत्वेनेच्छाविशेषणात् कार्य्यतावच्छेदकमपि तत्कालीन-तत्पुरुषीय-तत्साध्यकृतित्व-तादृशोपायेच्छात्वमेवेति न व्यभिचारः। न चैवमपि इष्टसाधनत्वाज्ञानदशायां तदभावज्ञानदशायां वा चिकीर्षा-प्रवृत्तिदुर्वारा तत्कालीन-तत्पुरुषीय-तद्विषयकचिकीर्षादेरसिद्धतया तत्कालीन-तत्पुरुषीयेच्छाविषयसाधनताज्ञानस्य तत्र हेतुत्वाकल्पनादिति वाच्यं। प्रसिद्धेषु सर्व्वेषु तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयेच्छाविषयसाधनताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वकल्पनेन विशेषसामग्रीविरहादेव यथोक्तस्थले चिकीर्षाद्यनुत्पत्तेः। न च स्वरूपसत्तादृशज्ञानविषयतावच्छेदकत्वमादाय विनिगमनाविरह इति वाच्यं। विनश्यदवस्थफलज्ञानजनितफलेच्छास्थले तदसम्भवात् तत्कालपदेनोपायेच्छा-प्रवृत्त्योः पूर्व्वकालस्याभिहितत्वात् घटत्व-द्रव्यत्वोभयप्रकारकज्ञानानन्तरं घटत्वमात्रप्रकारकेच्छायां घटसाधनमिति ज्ञानाभावेऽपि द्रव्यसाधनमिति ज्ञानात् कपाले प्रवृत्त्यापत्तेश्च। किञ्च ज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेनानुगमे फलेच्छानुदयदशायामतिप्रसङ्गवारणाय फलेच्छापि पृथग्जनिका वाच्येति गौरवं। स्वरूपसत्तादृशकृतिविषयतावच्छेदकत्वन्तु न सम्भवत्येव फलस्य प्रवृत्तिविषयत्वाभावादिति भावः। इदमापाततः एवं सति तत्तद्व्यक्तित्वेन कार्य्य-कारणभावस्यैव सम्यक्त्वात् एकस्य पुरुषस्य एकदा

सद्भावस्थितिरिति चेत्, न, इच्छोत्पत्त्यनन्तरं तद्विरोध्यनुत्पादसमयावच्छि

दानादौ प्रवर्त्तते। नन्वेवं प्रवर्त्तकज्ञानविषयस्य नाना-
त्वेन तच्छक्तस्य विधिप्रत्ययस्य नानार्थत्वप्रसङ्ग इति

नानाप्रवृत्तिविरहेण यथोक्तरूपेण कार्य्य-कारणभावेऽपि तत्तद्व्य-
क्तिविश्रामात् कार्य्यतावच्छेदक-कारणतावच्छेदकयोर्गौरवं पुनर-
धिकमिति।

केचित्तु सुखसाधनत्वज्ञान-दुःखाभावसाधनत्वज्ञान-ओदनसाध-
नत्वज्ञान-धनलाभसाधनत्वज्ञान-ग्रासलाभसाधनत्वादिज्ञानानां प्रत्ये-
कमेव हेतुत्वं तत्साध्यक-तदुपादानकसुखार्थिप्रवृत्तित्वादिकञ्च प्रत्येकं
कार्य्यतावच्छेदकं, सुखार्थिप्रवृत्तित्वञ्च सुखसाधनताज्ञानवत्प्रवृत्तित्वं
तत्तद्व्यवच्छिन्नोत्तरत्वं मतुबर्थः सम्बन्धाननुगमश्च न दोषाय, फले-
च्छाया अपि पृथक् हेतुत्वात् न तदनुदयदशायां प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गः
तत्रापि सुखेच्छावत्प्रवृत्तित्वादिकमेव कार्य्यतावच्छेदकमित्याहुः।

एकदेशिनस्तु प्रवृत्तेर्विषयतात्रयी साध्यत्वेन विषयता सिद्धत्वेन
विषयता उद्देश्यत्वेन विषयता च तत्रोद्देश्यत्वेन विषयता सुखादि-
निष्ठा सुखार्थितया चन्दनसंयोगं करोमीत्यनुभवात्। न चैवं
सुखादेः प्रवृत्तिविषयत्वस्वरूपायोग्यत्वसिद्धान्तव्याघात इति वाच्यं।
तस्य साध्यताख्यविषयतायामेव स्वरूपायोग्यत्वात्, तथाच सुखाद्यु-
द्देश्यकत्वमेव सुखाद्यर्थित्वं तदेव च सुखादीच्छायाः सुखादिसा-
धनत्वज्ञानादीनाञ्च कार्य्यतावच्छेदकं एवमुपायेच्छाया अपि विष-
यताद्वयी उद्देश्यत्वेन विषयता तदन्यविषयता च, उद्देश्यता च तत्र

त्वेनैव वस्तुसदिच्छाविषयत्वेन विवक्षितत्वादित्याहुः। भ्रान्तः शङ्कते, 'नन्विति,

चेत्, न, सुखत्वादिनाननुगतं इष्टत्वेनानुगतं फलं प्रति साधनत्वस्य यागादेर्लिङादिना बोधनात्,

---

फलत्वेन उद्देश्यता सुखादिफलनिष्ठा सुखार्थितया चन्दनसंयोगमिच्छामीत्यनुभवादिति प्राञ्चः ।

'इष्टत्वेनानुगतमिति, इदमापाततः एवमपि ज्ञानविषयत्व-कृतिविषयत्वमादाय विनिगमनाविरहेण नानार्थत्वस्य दुर्वारत्वात् केवलान्वयित्वस्य त्रिष्वेवाविशिष्टत्वात् तथाच विनिगमनाविरहेण इष्टसाधनत्व-ज्ञेयसाधनत्व-कृतिविषयसाधनत्वानां शक्यतावच्छेदकत्वं दुर्वारमिति । न चानुभवादिष्टसाधनत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति वाच्यं । अनुभवस्यैवासिद्धत्वात् इतरथा कृतिसाध्यत्वमात्रशक्तिवादिनो मीमांसका अप्यनुभवेनैव निरस्ताः स्युः । न च तथापि विनिगमनाविरहेण इष्टसाधनत्वं ज्ञेयसाधनत्वं कृतिविषयसाधनत्वं त्रयमेव विधिशक्यं अनन्तसुख-दुःखाभावादिसाधनत्वमपेक्ष्य लाघवादिति वाच्यं । इष्टत्वादेः केवलान्वयितया चैत्यं न वन्देत खलं न ताडयेदित्यादौ नञर्थानन्वयप्रसङ्गात् । न च तत्र स्वर्गसाधनत्वादौ लक्षणेति वाच्यं । स्वर्गसाधनत्वादौ शक्तिरिष्टसाधनत्वे च लक्षणेत्यस्यापि सुवचत्वात् प्रयोगस्य तुल्यत्वात् इष्टसाधनत्वापेक्षया स्वर्गसाधनत्वस्य लघुत्वाच्च । वस्तुतस्तु आख्यातसामान्यस्य कृतौ शक्तिकल्पनाद्विधेरपि कृतावेव शक्तिर्लाघवात् स्वर्गसाधनत्वादौ निरूढलक्षणैव तत्त्वं ।

यज्ज्ञानं हि प्रवर्त्तकं स एव विधिस्तच्च नेष्टसाधनत्वं किन्तु सुखादि-

तथाच फलानामनुगमार्थं फलेच्छा शक्या न त्विच्छा ज्ञानकारणत्वेन । अथैवं सुखादिसाधनत्वेन ज्ञानं प्रवर्त्तकं तन्न शक्यं अननुगमात्, यच्च शब्दमिष्टसाधनत्वं तज्ज्ञानं न प्रवर्त्तकं इति विधेः प्रवर्त्तकता न स्यात् इति चेत्, साक्षादेवमेव किञ्चिदिष्टसाधनं यागइति लिङा बोधिते इष्टाकाङ्क्षायां काम्यत्वेन श्रुतः स्वर्ग एव इष्टत्वेनावगम्यते, तदनन्तरं स्वर्गकामपदसमभिव्या-

---

तदिष्टत्वप्रकारकज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वे विधेरिष्टत्वांशे शक्तिकल्पनं वृथेत्यत आह, 'तथाचेति, 'तन्न शक्यमिति, 'तत्' सुखादिसाधनत्वं, 'एवमेव' विधेरप्रवर्त्तकत्वमेव, 'लिङा बोधिते' लिङन्तयजेतेत्यादिपदेन बोधिते, 'इष्टाकाङ्क्षायां' किं तदिष्टमिति जिज्ञासायां, इदञ्च जिज्ञासाकाङ्क्षा इति मतेन[1] 'इष्टत्वेनेति तादात्म्यसम्बन्धेन इष्टविशेषणत्वेनेत्यर्थः, 'अवगम्यत इति, स्वर्गवदिष्टसाधनं याग इत्याकारेणेति भावः । इदञ्च न प्रवर्त्तकं साधनत्वांशे स्वर्गाप्रकारकत्वादत आह, 'तदनन्तरमिति, 'स्वर्गकामपदसमभिव्याहारादिति तत्समभिव्या-

---

[1] इदञ्च जिज्ञासाया आकाङ्क्षात्वमत इति ग० ।

साधनत्वमिति तत्रैव लिङः शक्तिरिति नानार्थत्वमित्यर्थः, 'तथाचेति एवञ्च न नानार्थत्वमित्यर्थः । ननु तथापि स्वर्गत्वेन तज्ज्ञानं न स्यात् तेन रूपेणानुपस्थितेरित्यत आह, 'एवञ्चेति, 'एवञ्च' स्वर्गत्वेन कामनाविषयत्वेन

द्वारात् स्वर्गसाधनं याग इति ज्ञानं प्रवर्त्तकमुत्पद्यते। एवञ्च विधिजन्यज्ञानजन्यं ज्ञानं प्रवर्त्तकं।

द्वारजन्यस्वर्गवदिष्टसाधनं याग इति ज्ञानसहकारादित्यर्थः, 'उत्पद्यते' मनसा उत्पद्यते।

केचित्तु 'उत्पद्यते' शब्दादुत्पद्यते, इष्टांशमपहाय स्वर्गेण सह साधनत्वान्वयः स्यादित्यर्थः(१), इत्याहुः। तदसत्, साधनत्वस्य इष्टविशेष्यतयोपस्थितत्वेन तदपहायान्येन सह अन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्।

'विधिजन्येति विधिजन्यं स्वर्गरूपेष्टसाधनं याग इति महावाक्यार्थज्ञानं तज्जन्यं स्वर्गसाधनं याग इति मानसं ज्ञानं तदेव प्रवर्त्तकमित्यर्थः(२)। इदमापाततः स्वर्गपदस्य समासनिविष्टतया इष्टे तदर्थान्वयबोधस्य प्रत्ययार्थैकदेशेन नामार्थाभेदान्वयस्य चाव्युत्पन्नतया इष्टेन सह स्वर्गस्याभेदान्वयबुद्ध्यसम्भवात्। वस्तुतस्तु स्वर्ग-

---

(१) इष्टांशमपहाय स्वर्गेण सह साधनत्वस्यान्वयादित्यर्थ इति ग०।

(२) तदेव प्रवर्त्तकमिति भाव इति क०।

चोपस्थितस्य स्वर्गस्य लिङा उपस्थाप्येष्टेन सहान्वये, स्वर्गरूपेष्टसाधनं याग इति शाब्दं ज्ञानमित्यर्थः। न चैवं विधिजन्येत्यादिविरोधः, विधिजन्यधात्वाख्यातार्थान्वयज्ञानरूपमवान्तरवाक्यार्थज्ञानं तज्जन्यमुक्तरूपमहावाक्यार्थज्ञानं प्रवर्त्तकमित्येतत्परत्वात्तस्येति भावः। अतएवानुमानमाशङ्क्य निषेधयति, 'यत्त्विती ति योजयन्ति, तच्चिन्त्यं, यत्र यदिच्छा स्वरूपसती तत्साधनताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वेन स्वेष्टसाधनतानुमानस्य निष्फलत्वेऽपि मत्-

यत्तु सर्वेषामेव विधेर्न साक्षात् प्रवर्त्तकत्वं विधिबोधकात् स्वकृतिसाध्यत्वादेरनवगमात्, स्वेष्टसाधनत्वञ्च अहं इष्टसाधनयागकः स्वर्गकामत्वाद्दर्शवाक्यादगतस्वर्गकामवदित्यनन्तरमर्थात् प्रतीयते। तन्न।

स्वकृतिसाध्यो याग इष्टसाधनश्च इति विधिवाक्येन बोधिते तदनन्तरमेव मनसा स्वर्गसाधनं याग इति प्रवर्त्तकं ज्ञानमुत्पद्यते इत्येव तत्त्वं।

शाब्दज्ञानाप्रवर्त्तकत्वं सर्व्वसिद्धमित्याह, 'सर्व्वेषामेवेति, मत- इति शेषः। 'विधिबोधकात्' 'विधिः' इष्टसाधनत्वादिः तद्बोधकात् प्रत्ययात्, 'स्वकृतिसाध्यत्वादेरित्यादिना इदानीन्तनस्वकृतिसाध्यत्व- परिग्रहः तस्यैव प्रवर्त्तकत्वात्। नन्विष्टत्वेनेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्व यागादौ कुतः स्वेष्टसाधनत्वप्रतीतिरित्यत आह, 'स्वेष्टेति, 'इत्यनन्तरं' इत्यनुमानानन्तरं, 'अर्थात्' उपनयवशात्, 'प्रतीयते' मनसा

कृतिसाध्यत्वज्ञानार्थमनुमानमावश्यकमेव कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य मदंशविषयत्वेनैव प्रवर्त्तकत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गाद्विधेश्च तत्रासामर्थ्यादिदानींकालविषयतयापि च तस्य प्रवर्त्तकत्वात्तदर्थमनुमानमावश्यकं तदिदमुक्तं 'विधेः स्वकृतिसाध्यतादेरनवगमादिति। किञ्चेष्टस्य पदार्थैकदेशतया स्वर्गस्य चान्यान्वितत्वेन निराकाङ्क्षतया कथमिष्ट-स्वर्गयोरन्वयः तथाच कथमुक्तं महावाक्यार्थज्ञानं प्रवर्त्तकमिति तस्माद्विधिजन्यमहावाक्यार्थज्ञानजन्यमानुमानिकं मानसं वा ज्ञानं प्रवर्त्तकमित्येवार्थः। न चैवं 'यत्त्वित्यादिनानुमानमात्रस्य तन्निषेधप्रतिपादनविरोधः, तस्य स्वेष्टसाधनत्वानुरोधेन नानुमाना-

यत्रेच्छा[1]तत्साधनमिति शाब्दज्ञानादेव प्रवृत्त्युपपत्ते-स्तत्प्रतीतिर्निष्फला।

अन्ये तु साधनत्वमात्रं विध्यर्थः, स्वर्गादिसाधनतालाभस्तु समभिव्याहारात् इष्टसाधनतापक्षेऽपि

प्रतीयते, 'किन्तु यत्रेच्छेति पाठः, 'इच्छा' स्वेच्छा, 'शाब्दज्ञानात्' शब्दप्रयोज्यमानसज्ञानात्, 'तत्प्रतीतिः' स्वेष्टत्वप्रकारेण स्वेष्टसाधनत्वप्रतीतिः, 'निष्फलेति, स्वेच्छाविषयत्वस्य स्वरूपसत एवानुगमकतया तज्ज्ञानस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वादिति भावः ।

केचित्तु 'सर्व्वेषामित्यस्य प्राक् 'यत्त्विति पाठः, 'किन्त्विदस्थाने 'तन्नेति पाठः । तत्र 'स्वकृतिसाध्यत्वादेरित्यादिना स्वेष्टसाधनत्वपरिग्रहः, कुतस्तर्हि स्वेष्टसाधनत्वप्रतीतिरित्यत आह, 'स्वेष्टेति । आदिपदगृहीतमादाय दूषयति, 'तन्नेतीति बोध्यं ।

'साधनत्वमात्रमिति, मात्रपदेनेष्टांशनिरासः, 'समभिव्याहारादिति 'स्वर्गकामेत्यत्र स्वर्गपदसमभिव्याहारादित्यर्थः, यत्र फलश्रुतिर्नास्ति तत्र तदध्याहारात् शाब्दबोध इति भावः । 'इष्टसाधन-

---

(१) किन्तु यत्रेच्छेति ग० ।

पक्षेऽप्येवंपरत्वात्तदिदमुक्तं 'यत्रेच्छेति, एवञ्च 'तत्प्रतीतिर्निष्फलेत्यत्र साध्यप्रतीतिरिष्टांशे या तत्प्रतीतिरित्यर्थः, स्वकृतिसाध्यत्वबोधार्थन्त्वनुमानमावश्यकमेव । ननु सत्कृतिसाध्यतावन्मदिष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् सापि सफलैवेति चेत्, न, इच्छायाः स्वरूपसत्या एव प्रवर्त्तकत्वे तद्विशेषणतदीयत्वस्यापि स्वरूपसत एव तदुपयोगात् कृतौ तु नैवं । न चैवं शाब्दज्ञा-

तस्योपजीव्यत्वात्, तथाहि यजेतेत्यनेन यागः कृति-साध्यः साधनञ्चेति बोधिते साधनस्य साध्याकाङ्क्षायां कामनाविषयत्वेन श्रुतोऽसिद्धः स्वर्ग एव साधनाकाङ्क्षी साध्यत्वेनावगम्यते उपस्थितत्वात्। न च यागस्य साध-

---

नेति, 'तस्येति स्वर्गपदसमभिव्याहारस्येत्यर्थः, समभिव्याहारादेव स्वर्गरूपेष्टलाभादिति भावः। 'साधनस्येति कस्य साधनमित्याकाङ्क्षायामित्यर्थः, 'साधनाकाङ्क्षी' आकाङ्क्षितसाधनकः, 'साध्यत्वेन' यागनिष्ठसाधनतानिरूपकत्वेन। न च साधनत्वस्य कार्य्यघटिततया दृष्टान्तभाव आवश्यक इति वाच्यं। साधनत्वश[illegible]तिरिक्तपदार्थ-दत्वाभिप्रायात्। वस्तुतस्तु 'साधनत्वमात्रं' इष्टांशमपहाय साधनता-घटकीभूततावत्पदार्थमात्रं, 'विध्यर्थः' प्रत्येकं खण्डशो विध्यर्थः, स्वर्गसाधनत्व-दुःखाभावसाधनत्वाद्यनन्तगुरुधर्म्मस्य शक्यतावच्छेद-कत्वकल्पने वैशिष्ट्यांशे शक्तिकल्पने च गौरवादित्यर्थः, एवकार-व्यवच्छेदकपदार्थयोरपि परस्परमन्वयमस्वीकारात् संसर्गमर्य्यादया पर-स्परवैशिष्ट्यलाभ इति भावः। 'यजेतेत्यनेनेति यजेतेत्यत्र प्रकृति-प्रत्ययपदेनेत्यर्थः, 'कृतिसाध्यः' कृतिसाध्यत्वं, 'साधनञ्च' साधनत्वं व्यवधानादिस्थ, 'बोधिते' स्मारिते, 'साधनस्येति कस्य साधनं याग इत्याकाङ्क्षायां सत्यामित्यर्थः, 'साध्यत्वेनावगम्यत इति याग-

---

गादेव प्रवृत्त्युपपत्तेरित्यनेन विरोधः, शाब्दप्रयोज्यानुमानिकादिज्ञानादेरिति तदर्थः। क्वचित्तु 'सर्व्वेषामित्यस्य पूर्व्वं 'यत्त्विति न पाठः, 'तन्नेतिस्थाने 'किन्त्विति पाठः, तत्र विधिजन्यज्ञानजन्यं मानसादिज्ञानं प्रवर्त्तकमित्यत्रो-

नाकाङ्क्षा, कृतिसाध्यत्वेनैवोपस्थितेः। अतएव विश्वजिदादौ स्वर्ग एव साध्यत्वेन कल्प्यत इति। इष्टसाधनताविधिपक्षेऽपि "तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते" इत्याद्यर्थवादे विधिबोध्येष्टसाधन-

---

निष्ठसाधनत्वनिरूपकत्वेनानुभूयते इत्यर्थ इत्येव तत्त्वं। ननु यागसाधनं स्वर्गकाम इति यागस्यैव निरूपकतया साधनत्वेनान्वयोऽस्त्वित्यत आह, 'न चेति, 'साधनाकाङ्क्षा' साधनत्वेनान्वये आकाङ्क्षा, 'कृतिसाध्यत्वेनैवेति कृतिसाध्यत्वप्रकारेणैव यागस्य शाब्दबोधे भानादित्यर्थः, तथाच सुब्विभक्त्यतिरिक्तस्थले पदार्थैकदेशस्वार्थान्वितापरपदार्थान्वितस्वार्थान्तरान्वयबोधकत्वमव्युत्पन्नमिति न तथान्वय इति भावः। इदमापाततः जानाति स्वपितीत्यादौ वर्त्तमानत्वाश्रयत्वयोरन्वयबोधस्य ज्ञानादौ तथा दर्शनात्, किन्तु विध्यर्थसाधनत्वं प्रत्ययार्थस्य विशेषणतयैवान्वीयते न तु विशेष्यतयेति व्युत्पत्तेर्यागस्य निरूपकतया न साधनत्वेऽन्वयः, अन्यथा तवापि यागरूपेष्टसाधनं स्वर्गकाम इत्यन्वयबोधस्य दुर्वारत्वात् इत्येव तत्त्वं। 'अतएवेति यत एव यागस्य साधनत्वेनान्वये नाकाङ्क्षा अतएवेत्यर्थः, 'स्वर्ग एवेति

पयस्कार्थं सर्वेषामित्यादि, स्वेष्टसाधनत्वञ्चार्थात् प्रतीयते, किन्तु तत्प्रतीतिर्निष्फलेत्यत्र तात्पर्य्यं।

'साधनत्वमात्रमित्यत्र मात्रपदेनेष्टांशमात्रव्यवच्छेदः, न तु कृतिसाध्यत्वादेरपीति बोध्यं। 'तस्येति समभिव्याहारस्येत्यर्थः। न चेत्युपलक्षणं यागस्य यागसाध्यान्वये बाधोऽपीति द्रष्टव्यं। 'अतएवेति उपस्थितस्या-

तस्यार्थवादादेवावगमात्। कुतो विधिकल्पनमिति चेत्। न। अविनाभावात्, तथाभूतसाधनत्वस्य

इच्छाहृतस्वर्गकामपदोपस्थापितस्वर्ग एवेत्यर्थः, साध्यत्वेन साधनतान्वितत्वेन, अत्रापीदं चिन्त्यं, स्वर्गकामेत्यत्र स्वर्गपदस्य समासनिविष्टतया तदर्थेन सह विध्यर्थसाधनत्वस्य कथमन्वयो निराकाङ्क्षत्वादिति परन्तु स्वर्गादिष्वपि प्रत्येकं खण्डशः शक्तिरित्येव सारं। 'इष्टसाधनताविधिपक्षेऽपीति व्याख्येय इति शेषः, 'अपिशब्देन कृतिसाध्यत्वमात्रस्य विध्यर्थत्वाभ्युपगमे तु सुतरां तन्मये विधिकल्पनमनर्थकं आख्यातमात्रस्यैव कृतिशक्ततया तदर्थकृतेः साध्यतासम्बन्धेन प्रत्ययार्थेऽन्वयादेव कृतिसाध्यत्वलाभसम्भवादिति सूचितं। मीमांसकानामाख्यातस्य व्यापारशक्ततया कृतिसाध्यत्वलाभार्थमेव विधिकल्पनमिति हृदयं। 'अर्थवादे' अर्थवादस्थले, 'अर्थवादादेवेति, अत्र विध्यर्थे तयोऽनुशिष्टत्वादिति भावः। 'कुत इति हेतुप्रश्नः फलप्रश्नो वा,

---

नन्व साध्यत्वान्वयायोग्यत्वादेवेत्यर्थः, अत्रेदमनभिमतिबीजं इष्टसाधनताविधिपक्षे कामनादेः साध्यान्तरस्याप्यन्वयसम्भवान्न स्वर्गान्वयनियमः। न चाल्पक्षोपस्थितं कामना च न यागसाध्येत्ययोग्यताज्ञानं तथान्वये इति वाच्यं। कामनाविशेषो यागसाध्यः स्यादिति योग्यतासंशयसम्भवात् स्वर्गान्वयेऽपि तत्संशय एव। ननु प्रवर्त्तकत्वतात्पर्य्यग्रहादन्यथानुपपत्त्यैव तल्लाभ इति चेत्, हन्तैवं तत एवेष्टसाधनत्वमेवाक्षिप्यतां कृतं साधनतायामपि शक्त्येति मीमांसकः शङ्कते, 'इष्टेति, इष्टसाधनतामात्रविधिपक्षे इदं बोध्यं, अन्यथा कृतिसाध्यत्वलाभायैव विधिकल्पनस्यावश्यकत्वादर्थवादाच्च तदेष्टसाधनत्वलाभः। तच्चिन्त्यं, अविनाभावमेव विवृणोति, 'तथाभूते-

विधेयत्वव्याप्तत्वात्, व्यापकानुपलब्धिबाधोद्धाराय वा प्रयोजनाभावान्न तत्कल्पनं तथेत्यप्याहुः ।

यत्त्विष्टसाधनत्वाभिधाने करणे लिङोऽनुशासनात् दर्श-पौर्णमासाभ्यामित्यनभिहिताधिकारविहिता तृतीया न स्यादिति । तन्न । उपायतामात्राभिधा-

---

आद्ये आह, 'अविनेति, अविनाभावमेव दर्शयति,[1] 'तथाभूतेति श्रौतेष्टसाधनत्वस्येत्यर्थः, अन्ये आह, 'व्यापकेति श्रौतेष्टसाधनत्वव्यापकं विधेयत्वं तच्चात्र नास्ति अतो नेष्टसाधनमिति व्यापकानुपलब्धिनिबन्धनो यो बाधस्तदुद्धाराय वेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वलाभायेत्यपि बोध्यं । 'आहुरिति, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य न लाभ इति विधिकल्पनमावश्यकमित्यरुचिबीजमत्र बोध्यम् ।

वैयाकरणमतमाशङ्क्य दूषयति, 'यत्त्वित्यादिना, 'करण इति, 'लिङोऽनुशासनात्' लिङोऽनुशासनाभ्युपगमात्, प्रवर्त्तकज्ञानोत्पत्तये यागनिष्ठेष्टसाधनत्वस्य लिङाभिहितत्वे इत्यर्थः, 'उपायतेति लिङा साधनतामात्राभिधानेऽपीत्यर्थः, आख्यातेन कारकेऽभिहिते प्रथमे-

---

(१) विशदयतीति ग० ।

ति । अप्रयोजकत्वान्न तथा व्याप्तिरिति ये मन्यन्ते तन्मतमाह, 'प्रयोजनेति।

'करण इति, इष्टसाधनत्वेन करणस्य यागादेः लिङाभिधानं ततोऽभेदान्वयधीरित्यभिमानः, 'उपायतेति तज्ज्ञानमात्रादेव प्रवृत्त्युपपत्तेः तथात्वानभिहितकरणत्वाभिधानाय तृतीयेत्यर्थः । ननूपायत्वेनापि करणस्य

नेऽपि तद्विशेषणकारकसङ्ख्यानभिधानात् । वस्तुतस्त्वभिहितान्वयलभ्यं यागेष्टसाधनत्वं इष्टसाधनत्वमात्रस्य विध्यर्थत्वात्[1] ।

ख्यातेन कारकसङ्ख्यायामभिहितायां प्रथमेत्यर्थोऽवश्यं वाच्यः कर्त्रादीनामाख्यातावाच्यत्वात् तथाच प्रकृते कथमभिहितत्वमाख्यातेन कारकसङ्ख्यानभिधानादित्याह,[2] 'वस्तुत इति, 'अभिहितान्वयलभ्यं' लिङ्पदप्रतिपाद्यं, 'यागेष्टसाधनत्वं' यागनिष्ठेष्टसाधनत्वमात्रं, न तु तद्गतसङ्ख्यापीति शेषः[3] । तदेव कुत इत्याह, 'इष्टेति, 'विध्यर्थत्वात्' अत्र विधिप्रतिपाद्यत्वात्, सङ्ख्याभिधानेऽनत्वेऽपि बोध्यं। इदञ्च दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादौ करणत्वे तृतीया तस्य विध्यर्थैकदेशे इष्टेऽन्वयः तथाच दर्श-पौर्णमासकरणकेष्टसाधनं याग इत्यन्वयबोध इत्यभिमानेन । वस्तुतो धान्येन धनवानित्यादिवदभेदे तृतीया न तु करणतायां, दर्श-पौर्णमासाभिन्नो याग इष्टसाधनं इत्येवान्वयबोधः, एवमग्निष्टोमेन यजेतेत्यादाविति बोध्यम्[4] ।

---

(1) लिङर्थत्वादिति क०, ख० ।

(2) प्रकृते इष्टसाधनतामात्रस्य विध्यर्थत्वेनाख्यातेन सङ्ख्यानभिधानादित्याहेति घ० ।

(3) न तु कर्त्रादीनां आख्यातावाच्यत्वात् तद्गतसङ्ख्यापीति शेष इति ग० ।

(4) इति ध्येयमिति ग०, घ० ।

यागादेरभिधानात् अनभिहिताधिकारविहिता तृतीया न स्यादेवेत्यरुचेराह, 'वस्तुतस्त्विति, यागादेर्धातुलभ्यत्वादनन्यलभ्यस्य च शब्दार्थत्वात् के-

नव्यास्तु चिकीर्षाद्वारा ज्ञानस्य कृतौ हेतुता चिकीर्षा च कृताविच्छा सनः प्रकृत्यर्थगोचरेच्छावाचित्वात् पिपक्षादिवत्। न तु कृतिविषयपाकादिविषये कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाभिधायकत्वं[1] पाकादेः प्रकृत्यनभिधेयत्वात्। न हि कृतिवाचकस्य तद्विषयवाचकत्वं, करोतीत्युक्ते तद्विषयसंशयात्। एवञ्च कृताविच्छेष्टसाधनताज्ञानात् तत्साध्येष्टज्ञानाद्वा इच्छादौ तथा कल्पनात्। यदा च कृताविच्छा तदा सैव चिकीर्षा अन्यत्रेच्छामात्रं न तु कृतिसाध्यताज्ञानात् कृतौ कृतिसाध्यत्वाभावात्। अथ पाकं कृत्या साधयामीतीच्छानुभवसिद्धा अनुभवापलापे उपेक्षणीयत्वापत्तेः,

---

सोन्दड़स्य पुनरपि मतं दर्शयति,[2] 'नव्यास्त्विति, 'प्रकृत्यनभिधेयत्वात्' धात्वनभिधेयत्वात्, 'तद्विषयसंशयादिति घटं पटं वेति संशयादित्यर्थः। 'अनुभवसिद्धेति प्रवृत्तेः पूर्व्वमनुभवसिद्धे-

---

(१) कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छावाचित्वमिति ख०।

(२) सोन्दड़स्य पुनरभिमतं दर्शयतीति ग०, सोन्दड़मतं विशिष्य परिष्कृत्य पुनरपि दर्शयतीति घ०।

नापि रूपेण न लिङा करणाभिधानमिति भावः। यद्यपि वाक्यार्थतया तदभिधानमस्त्येव तथापि पदार्थतया तदभिधानं नेत्येवानभिहितत्वार्थ इति कुसुमाञ्जलिप्रकाशे स्फुटं, एवञ्च यागेष्टसाधनत्वयोराश्रयाश्रयिभाव एवा-

सा च कृतिसाध्यताज्ञानात्, सा च चिकीर्षापदा-
प्रतिपाद्यापि कृतिहेतुः समानविषयत्वात् न तु कृती-
च्छा कृतिहेतुः कृतिविषयाविषयत्वादिति चेत्, अस्ति
तावत्याकृतताविच्छा इष्टोच्छावत्, अस्ति च कृतिसा-
ध्यत्वप्रकारिकेच्छा, यादि तथापि कृतीच्छैव कृतिकारणं
लाघवात् न तु कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा गौरवात्।
धात्वर्थानुपरक्ते कृतिस्वरूपे इच्छैव नोदेतीति चेत्,

दर्थः, 'समानविषयत्वादिति कृतिसाध्यतास्वविषयताश्रयविषयक-
त्वादित्यर्थः, 'लाघवादिति, समानविशेष्यकत्वस्य चाप्रयोजकत्वादिति
भावः। 'धात्वर्थेति, तथाच धात्वर्थोपरक्तकृतावेव इच्छेति भावः।

त्व इति बोध्यं। न चेष्टसाधनत्वमिष्टसाधनत्वत्वेन शक्यं वाच्यं तच्चेष्टसा-
धनघटितं तदितरार्थानवघटितञ्चेति लाघवादिष्टसाधनमेव तत्त्वेन शक्यम-
नेकशक्त्यन्वय इति वाच्यं। प्रकृति-प्रत्ययार्थयोरभेदान्वयाव्युत्पत्तेः किञ्चेष्ट-
साधनस्य शक्यत्वे तद्धर्मोऽपि शक्य इत्यत्र मानाभावः। न हि यच्छक्यं
तद्धर्मोऽप्यवश्यं शक्य इति नियमः, शक्यानन्त्यापत्तेः शक्यस्यैवोपाधिविशेष-
त्वे तदनुगमार्थमपि तदनभ्युपगमात् गवादिपदे तु व्यक्तेरनुगमार्थं
गोत्वादेः शक्यत्वं। न चैवं लिङ्पदान्निर्विकल्पकापत्तिः, उपाधिविशेषस्य
स्वपदार्थघटितत्वेन सविकल्पमात्रविषयत्वात्। वस्तुतः सङ्ख्यानभिधानाभि-
धानं प्रयोजकं अन्यथा कर्त्तुरवाच्यत्वेनानभिहितत्वाद्देवदत्तः पचतीत्यत्र प्रथमा
न स्यादेवञ्च लिङा करणसङ्ख्यानभिधानात् तृतीया स्यादेवेति तत्त्वं। शङ्कित-
मप्यधिकाभिधानायाह, 'नव्यास्त्विति, तथाच कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं
चिकीर्षाजनकज्ञानस्यैव तथात्वादिति भावः। 'लाघवादिति कृतिसाध्यत्व-

न। पाकादिकृतीष्टसाधनताज्ञानात् पाककृताविच्छा ततः कृतिरित्यभ्युपगमात्। न चावगति-प्रवृत्त्योः समानविषयत्वं उभयसिद्धं, तस्यैव विचार्य्यत्वात्। कथं तर्हि पाकं कृत्या साधयामीतीच्छा, यथा वह्निसाध्यत्वेन इष्टसाधनतावगमात् वह्निना पाकं साधयामीतीच्छा तथा कृतिसाध्यत्वेन इष्टसाधनत्वात् पाकस्य पाकं

'अवगति-प्रवृत्त्योरिति कार्य्य-कारणभावापन्नयोरिष्टसाधनताज्ञान-प्रवृत्त्योरित्यर्थः, 'तस्यैवेति तत्रैव विवादादित्यर्थः। ननु मास्तु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा प्रवृत्तिहेतुस्तथापि तादृशेच्छायां तव नये को हेतुः किमिष्टसाधनताज्ञानमात्रं कृतिसाध्यताज्ञानमात्रं वा उभयं वेति[1] सुधज्ञावेन पृच्छति, 'कथं तर्हीति केन हेतुना तथापीत्यर्थः, उत्तरयति, 'यथेति, 'वह्निसाध्यत्वेन' वह्निसाध्यपाकत्वावच्छेदेन, 'कृतिसाध्यत्वेन' कृतिसाध्यपाकत्वावच्छेदेन, 'इष्टसाधन-

(१) पूर्व्वमनुभवसिद्धेष्टसाधनताज्ञानं वा मम कृतिसाध्यताज्ञानमात्रं वा उभयं वेतीति घ०।

प्रकारकेच्छात्वापेक्षया कृतीच्छात्वस्य कारणतावच्छेदकस्य लघुत्वादिति भावः। ननूक्तं भिन्नविषयत्वात् कृतीच्छा न हेतुरित्यत आह, 'न चेति, तथाचोक्तलाघवात् कृतीच्छैव हेतुरिति भावः। पृच्छति, 'कथन्तर्हीति, यदि कृतिसाध्यताज्ञानं न चिकीर्षाहेतुरिति शेषः। उत्तरं, 'यथेति, यद्यप्येतच्चिकीर्षायाः कृतिसाध्यत्वज्ञानजन्यत्वेऽपि नव्यमते न क्षतिस्तत्र कृतीच्छात्व-

नत्वा साधयामीतीच्छा अन्यथा तत्तदुपायसाध्यत्वेन इच्छा पाकादौ तत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकज्ञानात् स्यादित्यनन्तकारणकल्पना स्यात्। मम तूपायेच्छायामिष्टसाधनताज्ञानमेव हेतुः क्रियाद्वारा कृतेरिष्टसाधनत्वज्ञाने क्रियाया अपीष्टसाधनत्वं विषयइति कृतीच्छा भवन्ती क्रियाविषयापि भवतीति ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां समानविषयतापि। अतएव पाकं चिकीर्ष-

---

नात्' इष्टसाधनत्वावगमात्, 'अन्यथेति यदि कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानञ्च द्वयं हेतुरभ्युपेयते तदेत्यर्थः, 'उपायेच्छायां' तद्धर्मप्रकारकोपायेच्छायां, 'इष्टसाधनताज्ञानमेवेति तद्धर्मावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानमेवेत्यर्थः। पूर्व्वं कार्य्य-कारणभावापन्नानां ज्ञानचिकीर्षा-प्रवृत्तीनां समानविशेष्यकत्वमसिद्धमित्युक्तं इदानीं तेषां समानविशेष्यकत्वमुपपादयति, 'क्रियाद्वारेति, 'ज्ञानेच्छा-प्रयत्नानामिति, कार्य्य-कारणभावापन्नानामिति शेषः, 'समानविषयतापि' समानविशेष्यकतापि, 'पाकं चिकीर्षतीति सम्बध्यन्तं, 'विषयतया'

चिकीर्षाहेतुत्वाङ्गीकारेण कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य तथाप्यप्रवर्त्तकत्वात् इष्टसाधनताज्ञानादेव तदुपपत्तेस्तथापि कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छायाः प्रवर्त्तकत्वेऽपि कृतिसाध्यताज्ञानं न प्रवर्त्तकं इष्टसाधनताज्ञानादेव तस्या अभ्युपपत्तेरिति दर्शयितुं इदमुक्तमिति ध्येयं। समानविषयत्वेन हेतुत्वमभ्युपेत्याह, 'क्रियेति। 'अतएवेति यत एव पाकोऽपि चिकीर्षाविषयः अतएवेत्यर्थः, अन्यथा

तीति चिकीर्षाविषयतया पाकः प्रतीयते। यद्वा इच्छाविषयविषयतया पाकः प्रतीयते इति तस्य कर्म्मता ग्रामं जिगमिषति शत्रुं जिघांसतीत्यत्र ग्रामादेरिव, न हि ग्रामादाविच्छा, सिद्धत्वात्। अतएव भोगे सुखे च चिकीर्षा तदनुकूलकृतेरिष्टहेतुत्वात् अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षे तच्चिकीर्षासामग्र्यन्तरं कल्प्येत। एवञ्च सन्ध्यावन्दनं दुःखसाधना-

---

विशेष्यतया, 'प्रतीयते' द्वितीयातः प्रतीयते, 'इच्छाविषयविषयतया' इच्छाविषयविशेष्यतया, 'तस्य' पाकपदस्य, 'कर्म्मता' द्वितीयान्तता, 'जिगमिषतीति, अत्र गमधातुर्ज्ञानार्थकः, 'जिघांसतीति, अत्र हनधातुर्द्वेषार्थकः, 'न हीति, तथाच सन्प्रत्ययान्तसविषयार्थकधातुयोगे द्वितीयाया इच्छाविषयविशेष्यत्वमर्थ इति भावः। 'अतएवेति यत एव कृतीष्टसाधनताज्ञानाच्चिकीर्षा अतएवेत्यर्थः, 'कृतिसाध्येष्टसाधनतेति कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वे इत्यर्थः। 'सन्ध्यावन्दनं' सन्ध्योपासनं, 'तत्साधनं कृति-

---

कृतेरेवेप्सितत्वात् पाकस्य तदभावात् कर्म्मता न स्यादिति भावः। पाकस्येच्छाविषयत्वाभावेऽपि कर्म्मत्वमुपपादयति, 'यद्वेति इच्छाविषयः कृतिः तद्विषयतयेत्यर्थः, 'ग्रामादेरिति तत्रापीच्छाविषयगमनादिविषयतयैव कर्म्मत्वमित्यर्थः, 'सामग्र्यन्तरमिति, एतच्च यन्मते भोगे नेच्छा तत्र बोध्यं। अन्यथा भुक्तिरूपेष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यत्वयोः सुखेऽवैकल्यान्न तत्र सामग्र्यन्तरं स्यादिति। लोकवद्वेदेऽपि कृतीष्टसाधनत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकमित्याह, 'एवञ्चेति,

वन्दनाभावरूपत्वेनेष्टं तत्साधनं कृतिरिति लिङर्थः, अन्यथा कृतिर्न कृतिसाध्या सन्ध्यावन्दनञ्च नेष्टसाधनमिति तस्य कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं विध्यर्थः स्यात् । अतएवैकप्रत्ययाभिधेयत्वप्रत्यासत्तेरन्तरङ्गतया विधिप्रत्ययाभिधेयेष्टसाधनत्वस्य कृतावेवान्वयो न प्रकृत्यर्थे तथैव चिकीर्षाकारणज्ञानजनकत्वात् प्रकृत्यर्थस्य च कृतौ विषयत्वेनान्वय इति ।

रितीति सन्ध्योपासनविषयककृतिः सन्ध्योपासनसाधनमितीत्यर्थः, 'लिङर्थः' सन्ध्यामुपासीतेत्यादिनित्यविधौ लिङर्थः, 'अन्यथा' कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वस्य लिङर्थत्वे । नन्वेवं स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ विधेश्चिकीर्षाप्रयोजकज्ञानजनकत्वानुपपत्तिः तत्र बाधकाभावेन क्रियानिष्ठेष्टसाधनत्वस्यैव लिङा बोधनात्, न तु कृतिनिष्ठस्येत्यत आह, 'अतएवेति कृतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादेवेत्यर्थः, 'एकप्रत्ययेति, आख्यातसामान्यगत्या कृतेरपि विधिप्रत्ययोपस्थापितत्वादिति भावः । 'अन्तरङ्गतया' स्वाव्यवहितान्वयितया, 'जनकत्वात्' जनकत्वनिर्वाहात्, 'प्रकृत्यर्थस्येति यागादेरित्यर्थः । न चैवं प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिभङ्ग इति वाच्यं । कृतिस्वरूपस्वार्थ-

---

'नेष्टसाधनमिति, काम्यत्वे नियतत्वात्कृतेरिति भावः । ननु कृतीष्टसाधनताज्ञानादत्र क्वचित् प्रवर्त्तेतेत्यत आह, 'प्रकृत्यर्थस्य चेति, तथाच सन्ध्योपासनयागादिविषयककृतेरिष्टसाधनत्वावगमान्नान्यत्र प्रवर्त्तत इति भावः । यदा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थावबोधकत्वमुपपादयति, 'प्रकृत्यर्थस्य चेति,

उच्यते। वह्निसाध्यत्वेन कृतिसाध्यत्वेन वा न पाकस्यौदनसाधनता इत्युक्तं। कथं तर्हि वह्निना पाकं साधयामीतीच्छा इति चेत्, न, इष्टसाधनत्वेन ज्ञाते यत्र यत्साध्यत्वं ज्ञायते तत्र तत्साध्यत्वेनेच्छा भवतीति, यथेष्टसाधनत्वेन ज्ञाते पाके वह्निसाध्यत्वज्ञानात् वह्निना साधयामीतीच्छा एवं कृतिसाध्यत्वेनावगते इष्टस्य साधनताज्ञानात् कृत्या साधयामीतीच्छा तथाचेष्टसाधनत्वेन कृतिसाध्यत्वेन च ज्ञाते कृतिसा-

---

मादायैव तादृशव्युत्पत्तिस्थितेः, न हि प्रकृत्यर्थान्वितत्वैव याक्स्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिः, पचतीत्यादौ वर्त्तमानत्वादेरपि कृतावनन्वयापत्तेः वर्त्तमानत्वाद्यतिरिक्तत्वेन स्वार्थविशेषणत्वे किलपराद्धमिष्टसाधनत्वातिरिक्तत्वविशेषणेनेति भावः। 'उच्यत इति अत्र मयोच्यते इत्यर्थः, 'उक्तमिति, पाकत्वादिकमपेक्ष्य गौरवादिति भावः। 'कथं तर्हि पाकं कृत्या साधयामीतीच्छेति पाठः इष्टसाधनताज्ञानसाध्यात् स्यादिति शेषः, तथा सति वृष्ट्यादावपि तादृशेच्छापत्तेरिति भावः। 'यथेति प्रसाध्याङ्गको दृष्टान्तः, 'तथाचेति तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानात्तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताक-कृतिसाध्यताज्ञानाच्च तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताक-कृतिसाध्यत-

---

इष्टसाधनत्वस्य क्वचिद्द्वारैवान्वय इति भावः। दृष्टान्तं दूषयन्नेव दार्ष्टान्तिकं दूषयति, 'वह्नीति, 'तथाचेति, एवञ्च कृतिसाध्यत्वमपि प्रवर्त्तकं विध्यर्थ इति भावः। नित्येऽपीष्टसाधनत्वमुपपादितमेव। नन्वस्तु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाया

ध्यत्वप्रकारिकेच्छा न त्विष्टसाधनताज्ञानमात्रादिति ।

प्रकारकेच्छ्यर्थः, 'न त्विति, अतो न हृष्यादौ तथेच्छेति भावः । न च मास्तु तदुपायसाध्यपाकत्वावच्छिन्नधर्म्मिकेष्टसाधनताज्ञानं पाकत्वावच्छिन्ने तत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकेच्छाहेतुर्गौरवात् तेन तद्धर्म्मेष्टसाधनत्वविरहाच्च तथापि तत्तदुपायसाध्यपाकत्वादिप्रकार-केष्टसाधनताज्ञानं पाकत्वाद्यवच्छिन्ने तत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकेच्छा-हेतुरस्तु यत्प्रकारिका उपायेच्छा तत्प्रकारकमिष्टसाधनताज्ञानं हेतुरिति सामान्यकार्य्य-कारणभावेनैवोपपत्त्या कार्य्य-कारणभाव-लाघवात् भवतु तत्तदुपायसाध्यपाकत्वादिना इच्छा तत्तदुपाय-साध्यत्वप्रकारकज्ञानात् स्यादित्यनन्तकार्य्य-कारणभावप्रसङ्गादिति वाच्यं । यत्-तत्पदयोरननुगतयोरभावात् तत्तदुपायसाध्यत्वान्तर्भावे-नानन्तकार्य्य-कारणभावस्य तवाप्यावश्यकत्वात् तत्तदुपायसाध्यपा-कत्वादिप्रकारकेष्टसाधनताज्ञानं[1] हेतुः किमिष्टसाधनपाकत्वादि-धर्म्मितावच्छेदकतत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकज्ञानं हेतुः पाकत्वादि-धर्म्मितावच्छेदकक-तत्तदुपायसाध्यत्वेष्टसाधनत्वोभयप्रकारकज्ञानं वा इत्यत्र विनिगमकाभावात् उद्देश्य-विधेयतावच्छेदकाभेदेनानन्तकार्य्य-

[1] तत्तदुपायसाध्यपाकत्वादिधर्म्मितावच्छेदककेष्टसाधनताज्ञानमिति ग० ।

कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानजन्यत्वं तथापि सा न कृतिहेतुः किन्तु लाघवात् इष्टेच्छैव सा च कृतीष्टसाधनताज्ञानादेव उपपन्नेति कृतिसाध्यताज्ञानं न प्रवर्त्तकं कृतिहेतुचिकीर्षाजनकज्ञानस्यैव तथात्वादित्यत्र नव्यमते किमपि नोत्तरमुक्तमिति चेत्, अत्राहुः, पाकादेरिष्टसाधनताज्ञानं विना तत्कृते-रुद्बोधासम्भवेन तत्प्राथमिकत्वे इष्टसाधनीभूतपाकजनिका कृतिरिति

आचार्य्यास्तु प्रवर्त्तकमिष्टसाधनताज्ञानमेव सिद्धर्थ-

कारणभावकल्पनं पुनरधिकं इष्टसाधनत्वांशस्याप्यवच्छेदककोटि-प्रविष्टत्वादवच्छेदकगौरवञ्च मम पाकत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यककृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छानुरोधेन पाकत्वादिप्रकारकेच्छात्वेन पाकत्वादिप्रकारकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन कार्य्यकारणभावस्यावश्यकत्वात् तत एवातिप्रसङ्गादिविरहादिति भावः। यद्यप्येतावता कृतिसाध्यपाकत्वावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानं कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छायां हेतुरिति यदप्युक्तं तत्र दूषणाभिधानेऽपि लाघवात् कृतीच्छैव कृतिकारणं न तु कृतिसाध्यताप्रकारकेच्छा इत्यत्र न किमपि दूषणमभिहितं तथापि प्रथममेव तस्य दूषितत्वात् नात्र पुनर्दूषणाभिधानमिति मन्तव्यं।

'आचार्य्याः' उदयनाचार्य्याः, 'इष्टसाधनताज्ञानमेव' बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानमेव, 'आप्ताभिप्राय इति आप्तत्वप्रकारकेच्छेत्यर्थः, आप्तत्वञ्च साध्यत्वाभ्युपगमानधीनकृतिविषयत्वं, अनेन हेतुना यागवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वमनुमीयते चैत्यवन्दन-विष-

---

ज्ञान एव कृतिसाध्येष्टसाधनत्वयोः प्रत्ययात्तेनैव तद्धेतोरिति न्यायेन प्रवृत्तौ सम्भवत्यां न तत्कृतिगोचरेष्टसाधनत्वज्ञानपर्य्यन्तापेक्षा गौरवात्। न च पाकजनिका कृतिरिति ज्ञानेऽपि पाकः कृतिसाध्य इति ज्ञानालाभः, समानवित्तिवेद्यतया तल्लाभादिति तच्चिन्त्यं, उक्तलाघवेन कृतीच्छायाः प्रवर्त्तकत्वे सिद्धे तदुपपादकत्वेन तत्पर्य्यन्तापेक्षाया युक्तत्वात्। वस्तुतस्तु समानप्रकारकज्ञानस्यैव विरोधितया पाककृतिरिष्टसाधनमिति ज्ञानेऽपि पाकः कृत्यसाध्य इति ज्ञानसम्भवात्तेन च प्रवृत्तिप्रतिबन्धात् कृतिसाध्यताज्ञानं

स्यात्ताभिप्रायो लाघवात् पाकं कुर्य्याः कुर्य्यामित्यत्र विधिलिङः सम्बोध्य-स्वकर्तृकक्रियेच्छाभिधायकत्वेना-

---

भक्षणादौ व्यभिचारवारणाय अज्ञानधीनत्वं कृतिविशेषणं, भोजनादिनान्तरीयकगलताडनादौ व्यभिचारवारणाय जन्यत्वलक्षणं लाघवं विहाय साध्यत्वाख्यविषयत्वानुधावनं, अज्ञभिन्नत्वेनापि इच्छा विशेषणीया तेन तादृशकृतिविषयत्वप्रकारकायथार्थेच्छामादाय चैत्यवन्दनादौ विषभक्षणादौ च न व्यभिचारः, कृतौ विषयनियमनाय तु अज्ञानाधीनेच्छाजन्यत्वमात्रपदार्थः, जन्यत्वपदेन च कृतिविषयकत्वनियामकजन्यताविशेषो ग्राह्यः, तेन नान्तरीयकगलताडनादौ न व्यभिचारः। न च तादृशजन्यत्वं यागादावसिद्धमिति वाच्यं। तन्मते इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतया यागादावसिद्धत्वेऽपि क्षतिविरहात् द्वितीयेच्छा च पूर्ववत् अज्ञभिन्नत्वेन विशेषणीयेति भावः। 'लाघवादिति, तत्र निषेधविध्यनुपपत्त्या बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेऽपि शक्तिः कल्पनीया मम तु तदितरलाघवमित्यग्रे स्वयमेव विवेचयिष्यते। ननु तवाज्ञत्वप्रकारकत्वप्रवेशात् अज्ञभिन्नत्वप्रवेशाच्च गौरवमित्यरुचेराह, 'पाकमित्यादि त्वं पाकं कुर्य्याः अहं पाकं कुर्य्यामित्यत्रेत्यर्थः, 'सम्बोध्य-स्वकर्तृकेति सम्बोध्यकर्तृका आत्मकर्तृका च या क्रिया तद्गोचरेच्छाबोधकत्वेनेत्यर्थः, त्वदिच्छाविषयपाकानुकूलकृत्याश्रयस्त्वं मदिच्छाविषयपाकानुकूलकृत्याश्रयोऽहं इत्यन्वयबोधादिति भावः। स्वविषयवाचिधातुयोग्याख्यातसामान्यस्यैवा-

---

प्रवर्त्तकं, जनकज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेवञ्च तज्जन्या कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छैव हेतुः, गौरवञ्च प्रामाणिकमेव। 'लाघवादिति

ज्ञा-प्रार्थनाशंसनादिलिङो वक्त्रादीच्छाभिधायकत्वेन लिङ्मात्रस्येच्छावाचकत्वकल्पनाच्च। एवञ्च स्वर्गकामो

श्रयत्वे निरूढलाक्षणिकत्वादिधिनैवाश्रयत्वलाभः, त्वं पचेरित्यादौ तु इच्छाविषयपाकानुकूलकृतिमांस्त्वमित्यन्वयबोधः आख्यातसामान्यशक्त्या कृतिलाभादिति ध्येयं। 'आशंसेति, धनी भूयादित्यादौ बोध्यं 'वक्त्रादीच्छाभिधायकत्वेनेति, 'अभिधायकत्वेन' शक्तत्वेन, 'आदिपदात् यत्र शुकादौ वक्तुरीच्छा बाधिता तत्र शिक्षकपुरुषेच्छापरिग्रहः, इदञ्च स्वरूपकथनं न तु तद्रूपेण शक्तिः इच्छात्वेनैव शक्तेः परन्तु इच्छात्वेन वक्तुरिच्छैव बोध्यते नान्यस्य युष्मदस्मदादिपदवद्व्युत्पत्तिवैचित्र्यादित्यवधेयं। 'लिङ्मात्रस्येति, तद्दृष्टान्तेन[१] लिङ्त्वेन हेतुना लिङ्मात्रस्यैव इच्छावाचकत्वानुमानाच्चेत्यर्थः, तथाच प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेति भावः। एतेनाप्तत्वं न वक्तृत्वं इष्टसाधनत्वानुमितौ तस्यानुपयोगितया व्यर्थविशेषणत्वात् अनेनैव हेतुना बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वेऽनुमीयमाने भ्रान्त्या क्रियमाणे चैत्यवन्दनादौ व्यभिचारप्रसङ्गात् न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ निषेधविधिबाधप्रसङ्गाच्च। अतएव न भ्रमशून्यत्वं सर्व्वत्र ईश्वरमादायोपपत्तावपि निषेधविधिबाधात् व्यर्थविशेषणत्वाच्च बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वानुमाने व्यभिचारप्रसङ्गाच्च। न च प्रकृतक्रियागोच-

---

(१) आज्ञादिलिङ्दृष्टान्तेनेति ग०।

'अभिप्रायविधिपक्ष इत्यादिना वक्ष्यमाणादित्यर्थः। नन्वाप्तत्वविवेचने गौरव-

यजेतेत्यस्य स्वर्गकामस्य कृतिसाध्यतया यागो याग-

वेष्टसाधनताप्रकारकं तत् तदिष्टसाधनत्वानुमाने व्यभिचारवारकतया न दर्शितमिति वाच्यं । तत्तत्क्रियान्तर्भावेनानन्तशक्त्यापत्त्या निषेधविध्योर्बाधेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेऽपि पृथक्शक्त्यापत्त्या च लाघवादिष्टसाधनत्वस्यैव शक्यतापत्तेः बलवदनिष्टाननुबन्ध्यीष्टसाधनत्वानुमाने मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने व्यभिचारप्रसङ्गाच्च । अतएव प्रकृतक्रियागोचर-बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनताप्रमावत्त्वं तदित्यपि परास्तं तत्तत्क्रियान्तर्भावेनानन्तशक्त्यापत्तेर्निषेधविधिस्थलेऽसिद्ध्यापत्तेश्चेति दूषणमप्यपास्तं ।

केचित्तु स्वेच्छाधीनभ्रमानधीनकृतिसाध्यत्वमाख्यातपदार्थः, साध्यत्वञ्च जन्यत्वं, अनेन हेतुना इष्टसाधनत्वानुमाने भोजनादिनान्तरीयके जलताडनादौ तादृशकृतिसाध्यत्वप्रकारकायथार्थेच्छामादाय दैववशादौ च व्यभिचारवारणाय स्वेच्छाधीनेति भ्रमानधीनेति च कृतिविशेषणं, लिङ्पदं प्रकृतक्रियापरमित्याहुः । तदसत्, न कलञ्जभक्षणादिनिषेधविधिस्थले तादृशकृतेरप्रसिद्धेः । न च स्वेच्छाधीनत्वं च शक्तौ प्रवेशनीयं किन्तु इष्टसाधनत्वानुमाने कर्त्तव्ये व्यभिचारवारणाय हेतौ स्वातन्त्र्येण तद्विशेषणमुपादेयमिति वाच्यं । तथा सति भ्रमानधीनकृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वस्यापि शक्तौ प्रवेशस्य वैयर्थ्यापत्तेरभिप्रायमात्रस्यैव सम्यक्त्वात् अयथार्थेच्छामादाय निषेधविधेरप्रामाण्यापत्तेश्चेति ।

'स्वर्गकामस्य कृतिसाध्यतयेति विशेषणे तृतीया साध्यतासम्ब-

न्धनिरूपकत्वार्थकत्वाद् 'प्रकारकमिति, 'यागो यागयत्नो वेति मतभेदेन, तथाच

यत्नो वा आप्तेष्ट इत्यर्थः। ततो यो व्यापारः यस्य

न्वेन स्वर्गकामकृतिमान् याग इत्यर्थः, आख्यातसामान्यशक्तिवलल-भ्यायाः कृतेरन्वयावश्यकत्वादिदमभिहितं, 'यागयत्नो वेति स्वर्ग-कामस्य यागानुकूलो यत्न इत्यर्थः। इदञ्च कृतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतानये, सर्व्वत्र षष्ठ्यर्थः संसर्गः,[१] 'आप्तेष्ट इति आप्तत्वप्रकारक-भ्रमभिन्नेच्छाविषय इत्यर्थः, आप्तत्वञ्च उक्तक्रमेण यथायुक्तं ग्राह्यं। यद्यपि स्वर्गकामपदस्य प्रथमान्ततया तदर्थस्य कृतौ नान्वयसम्भवः निराकाङ्क्षत्वात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्य शाब्दबोधे विशेष्यत्वादा-ख्यातार्थमुख्यविशेष्यकत्वनियमाच्च अन्यथा देवदत्तः पचतीत्या-दावपि देवदत्तनिष्ठा पाकानुकूला कृतिरित्यन्वयबोधापत्तेः, तथाप्यत्रानुभवबलादिलक्षणैव व्युत्पत्तिः, अतएव इष्टसाधनत्वादिग-र्भितेऽपि प्राचीनाः स्वर्गकामेष्टसाधनं यागः स्वर्गकामकृतिसाध्य इत्यन्वयबोधमङ्गीकुर्व्वन्तीति भावः। एतेनाख्यातोपस्थाप्यकृतेर्विष-यित्वानुकूलत्वान्यतरसम्बन्धेन धात्वर्थविशेष्यतयैव भाननियमात् कथं साध्यतासम्बन्धेन धात्वर्थविशेषणतया भानमित्यपि परास्तं, अत्र विल-क्षणव्युत्पत्तेः। 'यस्य कृतिसाध्यतयेति यस्य कृतिसाध्यत्वाख्यभ्रमान-धीनकृतिविषयतारूपेण, 'आप्तेनेष्यते' भ्रमभिन्नेच्छाविषय इत्यर्थः,

(१) सर्वत्र षष्ठ्यर्थः कृतावन्वित इति ग०।

'कृतिसाध्यतयेति न यत्नान्वयि, एवमग्रेऽपि बोध्यं। एवञ्च कृतिसाध्यत्वमपि प्रत्यक्षमिति ध्येयं। ननु यत्त्वं तत्त्वं वा नानुगतमिति नानुमानमत आह, 'तथा-

कृतिसाध्यतया यद्व्यापारविषयकः प्रयत्नो वा यस्याप्ते-नेष्यते स तस्य बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनमिति व्याप्तिग्रहात् यागस्येष्टसाधनत्वमनुमिनोति। तथा हि यागो मदिष्टसाधनं मत्प्रयत्नविषयतया आप्तेने-ष्यमाणत्वात् यथा मत्पित्रा मत्प्रयत्नविषयतयेष्यमाणं

'आप्तेनेति प्रकारे तृतीया, आप्तपदं साध्यत्वाख्यभ्रमानधीनकृति-विषयत्वपरमिति स्फुटीकरणायाप्तेनेत्युक्तं, हेतुश्च साध्यताख्यभ्र-मानधीनयत्कृतिविषयत्वप्रकारकभ्रमभिन्नेच्छाविषयत्वमेवेति बोध्यं, एवं सर्वत्र। कृतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतानये आह, 'यद्व्यापारेति, 'वेति, भ्रमानधीनेच्छाजन्यत्वरूपेणेति शेषः, यागस्य याग-जन्यस्य वा इष्टसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वमि-त्यर्थः, 'यागो मदिष्टसाधनमिति यागो बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सति मदिष्टसाधनमित्यर्थः, 'मत्प्रयत्नविषयतयेति साध्यत्वाख्यभ्रमा-नधीन-मत्कृतिविषयत्वरूपेणेत्यर्थः, 'इष्यमाणत्वात्' भ्रमभिन्नेच्छा-विषयत्वात्, अत्र भ्रान्त्या तत्पुरुषक्रियमाणे चैत्यवन्दन-विषभक्षणादौ व्यभिचारवारणाय भ्रमानधीनेति कृतिविशेषणं, भोजनादि-नान्तरीयकमशकताडनादौ व्यभिचारवारणाय जन्यत्वलक्षणं साध्यत्वं विहाय साध्यत्वाख्यविषयत्वानुधावनं, तादृशकृतिविषयत्वप्रकारका-यथार्थेच्छामादाय चैत्यवन्दनादौ व्यभिचारवारणाय भ्रमभिन्नेति

हीति। 'कलञ्जभक्षणमिति, सत्यन्तं उदासीने व्यभिचारवारणाय, मद-

मद्भोजनं मदिष्टसाधनं तथा चेदं तस्मात्तथा। एवं न कलञ्जं भक्षयेदित्यस्य मम कलञ्जभक्षणप्रयत्नो नाप्तेच्छाविषय इत्यर्थः। ततः कलञ्जभक्षणं मम बलवदनिष्टसाधनं मदिष्टसाधनत्वे सत्यप्याप्तेन मत्प्रयत्नविषयतया अनिष्यमाणत्वात् यथा मत्पित्रा मत्प्रयत्नविषयतया अनिष्यमाणं मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजनं मम बलवदनि-

---

इच्छाविशेषणं। न च साध्यत्वाख्यभ्रमानधीनमत्कृतिविषयत्वादिवे-वास्त्विति वाच्यं। भिन्नधर्म्मिकत्वेन धूमप्रागभाववद्वैयर्थ्यादिति ध्येयं। 'मत्प्रयत्नविषयतयेति साध्यत्वाख्यभ्रमानधीन-मत्कृतिविषयतयेत्यर्थः। 'नाप्तेच्छाविषय इति नाप्तत्वप्रकारकभ्रमभिन्नेच्छाविषय इत्यर्थः। 'मदिष्टसाधनत्वे सत्यपीति मदिष्टसाधनत्वे मत्कृतिसाध्यत्वे च सत्यपीत्यर्थः, अयञ्च भागः प्रायशः प्रमाणान्तरादुपस्थित इति द्रष्टव्यं। 'आप्तेन मत्प्रयत्नविषयतयेति साध्यत्वाख्यभ्रमानधीन-मत्कृतिविषयत्वरूपेणाप्तेनेत्यर्थः, 'अनिष्यमाणत्वात्' भ्रमभिन्नेच्छाविषयत्वाभावात्। 'मत्पित्रेति मत्पित्रापीत्यर्थः, तेन भ्रमानधीनमत्कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वसामान्याभावो लभ्यते यथाश्रुते सामान्याभावस्य हेतौ अप्रवेशादसङ्गतेः। नन्वाज्ञादिलिङा इच्छात्वेन वक्तुरेवेच्छा बोध्यते स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ च विधिलिङा कस्येच्छा बो-

---

नाप्तेन मदिष्टसाधनस्यापि मत्प्रयत्नविषयतया अनिष्यमाणत्वाद्व्यभिचार इत्यत उक्तं 'आप्तेनेति, जगत एवेश्वरेच्छाविषयतया अप्रसिद्धिभयादाह.

इष्टसाधनं तथाचेदं तस्मात्तथा, स चाप्तो वेदव्याख्याता[1] भगवानीश्वर एव। यस्तु वेदे पौरुषेयत्वं नोपैति तं प्रति विधिरेव तावद्गर्भ इव श्रुतिकुमार्य्याः पुंयोगे प्रमाणं। न तर्हि लाघवं तात्पर्य्यगौरवादीश्वराद्यनन्त-कल्पनादिति चेत्, न, लाघवादिनेच्छाबोधकत्वेन क्लृप्ते लिङः प्रमाणसिद्धत्वेन फलमुखगौरवस्यादोषत्वात्। न तु कर्त्तुरस्मरणं बाधकं प्रागेव निरासात् तृप्तिकामनया विषभक्षणप्रवृत्तस्य विषभक्षणं तत्-कृतिसाध्यतया नेश्वरेणेष्यते ततो विषभक्षणस्य ईश्व-

धर्म्मीत्येतत आह, 'स चेति तादृशेच्छाश्रयश्चेत्यर्थः, आप्तश्च प्रकृत-कार्य्यगोचरयथार्थज्ञानवान्, तथाचात्रापि वक्तुरेवेच्छा बोध्यत-इति भावः। ननु यन्मते वेदस्य वक्ता नास्ति तन्मते किं स्यादत-आह, 'यस्त्विति, 'विधिरेवेति, वक्तृभिन्नस्येच्छाबोधने तस्य निरा-काङ्क्षत्वादिति भावः। 'कर्त्तुः' वेदवक्तुः, 'अस्मरणं' मन्वादिस्मृत्या अबोधनं, 'प्रागेवेति, "प्रतिमन्वन्तरञ्चैषा श्रुतिरन्या विधीयते"। इत्यादि स्मृत्या कर्तृबोधनादिति भावः[2]। 'तत्कृतिसाध्यतयेति

(१) वेदवक्तेति ग०।

(२) कर्त्तृबोधनादित्यर्थ इति ख०, ग०।

'मत्प्रयत्नविषयतयेति, ईश्वरस्य तत्प्रकारिका न तन्नेच्छेति भावः। तात्पर्य्य-गौरवमेव विवृणोति 'ईश्वरइति इति प्रकाशः।

आद्यहेतौ मत्प्रयत्नविषयतयेत्यस्य फलं दर्शयति, 'इष्टेति, द्वितीयानु-

रेच्छाविषयत्वेऽपि न तेन व्यभिचारः। यद्वा यत्कामकृतिसाध्यत्वेन यो व्यापार आप्तेनेष्यते स तस्येष्टसाधनं विषभक्षणञ्च तृप्तिकामकृतिसाध्यत्वेन नेश्वरेच्छाविषयः मानाभावात्। अतएव न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कलञ्जभक्षणं तृप्तिकामनया भक्षणप्रवृत्तस्य कृतिसाध्यत्वेनाप्तेच्छाविषयो नेति तस्येष्टे-

---

भ्रमानधीनतत्कृतिसाध्यत्वाख्यविषयतयेत्यर्थः, एवं सर्व्वत्र साध्यत्वपद साध्यताख्यविषयतापरं। ननु स्वर्गत्वादिरूपेण स्वर्गादिसाधनत्वज्ञानमेव हेतुः न त्विष्टत्वेन तच्च न वृत्तं इत्यरुचेरा 'यद्वेति, 'यत्कामेति यदर्थीत्यर्थः, अत्रापि 'भ्रमानधीनेति कृतिविशेषणं वोध्यं। 'तस्येष्टेति तस्येष्टस्येत्यर्थः, 'तृप्तिकामकृतेति भ्रमानधीनतृप्त्यर्थिकृतीत्यर्थः, 'मानाभावात्' विषयवोधाभावात् ईश्वरेच्छायाश्च यत्ज्ञानविषयकत्वनियमादित्यर्थः, 'कृतिसाध्यत्वेन' भ्रमानधीनकृतिसाध्यत्वेन, 'आप्तेच्छेति भ्रमभिन्नेच्छेत्यर्थः। ननेवं

मानेऽपि तत्फलमाह 'अतएवेति, 'वलवदिति, तथाच यागो वलवदनिष्टाननुवन्धीष्टसाधनमित्येव साध्यं, अतएव तद्धर्मव्याप्युपदर्शनं प्रागुक्तं संगच्छत इति भावः। अत्रेदमनभिमतिवीजं भ्रमेण तृप्तिकामकृते विषभक्षणे तथापि व्यभिचार एव तस्य तृप्तिकामकृतिसाध्यत्वेनेश्वरेच्छाविषयत्वात्। न चात्र मानाभावः। वस्तुतस्तत्र तत्कृतिसाध्यत्वे तत्प्रकारकतदिच्छाया वच्छेदकत्वात्तदिच्छायाः सकलप्रकारकत्वात्, अन्यथा घटस्य घटत्वेन तदिच्छाविषयत्वे किं मानं। न च वलवदनिष्टाजनकत्वमपि लिङ्गविशेषणं, भ्रमकृतजलताडनादौ तथापि व्यभिचारात् उक्तगत्या तस्यापि मत्कृतिसाध्यत्वेनेश्वरेच्छाविषयत्वात् तस्यानुमानिकत्वाभ्युपगमेन विधिवाक्यादनुपस्थितेश्च। न च

च्छाविषयत्वेऽपि विशिष्टनिषेध उपपद्यते, अभिप्राय-

कुतो लाघवमित्यतः पूर्व्वोक्तं लाघवमेव विवृणोति, 'अभिप्राय-विधिवत्' इति, अत्रेदमक्षरार्थबीजं तन्मयेऽपि भ्रमानधीनत्व-घटितत्वेष्टत्वादीनां प्रवेशादिविपरीतमेव गौरवं आज्ञादिलिङ्-दृष्टान्तेन लिङ्त्वेन हेतुना लिङ्मात्रस्यैव इच्छाप्रकारकत्वानुमानञ्चा-प्रयोजकं श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादिविधेरप्रामाण्यापत्तिश्च श्येनस्य वलवदनिष्टाननुबन्धित्वभ्रमाधीनकृतिसाध्यत्वनियमेन तत्र तादृश-भ्रमभिन्नेच्छाविषयत्वस्य वाधितत्वादिति ।

अत्र नव्याः आप्तत्वप्रकारकत्वं भ्रमभिन्नत्वञ्च न प्रवेशनीयं किन्तु इच्छात्वेन इच्छैव विध्यर्थः, इष्टसाधनत्वादौ च निरूढलक्षणा

प्रमाणान्तरोपस्थितस्यैव तस्य लिङ्गविशेषकत्वं, कृतिसाध्यत्वस्याप्यशक्यत्वा-भावेन तद्वदेव तस्यापि लिङ्गविशेषकत्वसम्भवात् । एतेन यद्व्यापारविषयः कर्त्ता तद्यत्नेनेष्यत इत्यादिव्याप्तौ व्यभिचारो बोध्यः, एवञ्च भ्रमकृते विशिष्टनिषेधानुपपत्तिरेव उक्तगत्या तस्यापि तत्कृतिसाध्य-त्वेनेश्वरेच्छाविषयत्वादिति दिक् ।

अन्ये तु अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकविषयकत्वादिष्टसाधनत्वप्रकारकानु-मितावपि प्रवर्त्तकस्वर्गसाधनताज्ञानमितो न भवतीत्यस्वरससमाह्रः ।

विधिस्त्वनेकधा भिद्यते क्वचित् क्रियाविधिः यथोद्भिदा यजेतेति, क्वचित् स्वर्गविधिः, यथा यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीति, क्वचिद्विशिष्टविधिः यथा न जीर्णमलवद्वासा स्नातकः स्यादिति, अत्र हि नानुयाजेष्वितिवत् पर्य्युदासलक्षणया जीर्णमलवदन्यत्वविशिष्टवासोविधिरेवायं अनन्यगतिक-त्वात् । न ह्यत्र जीर्णत्व-मलवत्त्वाभ्यां विशिष्टं वासो निषिध्यते, विशिष्ट-वासोनिषेधस्य विशिष्यवासोनिषेधेऽप्युपपत्तेर्नञस्याप्यन्वयापत्तेरेकविशिष्ट-स्योपादानापत्तेश्च । नाप्येकैकविशिष्टमेव निषिध्यते, वाक्यभेदापत्तेः, वि-

विधिपक्षे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमानुमानिकं इष्ट-

लाघवात् सा चेच्छा वक्तुरेव बोध्यते नान्यस्य युष्मदस्मदादिपदवत् व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्। न चेच्छायाः स्वरूपसत्या एव प्रवृत्त्यादिहेतुत्वात् तज्ज्ञानमनुपयुक्तमिति वाच्यं। तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तावनुपयोगित्वेऽपि इष्टसाधनत्वाद्यपेक्षया लाघवादेव तत्र शक्त्युपगमात्। न चैवं विधेर्ज्ञानत्व-गुणत्व-सत्तादिकमादाय विनिगमनाविरह इति वाच्यं। भवान् पाकं कुर्य्यात् अहं पाकं कुर्य्यां इत्याद्याज्ञादिलिङ्स्थलेऽनुभवबलादिच्छात्वेन इच्छायां लिङः शक्तेरावश्यकत्वात्, न हि तत्र तत्तद्यागत्वादिकं शक्ततावच्छेदकं, किन्तु सामान्यतो यागत्वादिकमेव तथा। न चाख्यातसामान्यस्यैव कृतित्वेन कृतौ शक्तिकल्पनात् कृतावपि विधिशक्तिरस्त्विति वाच्यं। तत्र तिङ-

शेषणमात्रनिषेधेऽप्येवं। अतएव सुवाससा भवितव्यमिति श्रुतिरत्र दृष्टमिति भट्टोक्तमपि युज्यते, निषेधकत्वे हि विधायकमूलकं कृतं न स्यादिति। क्वचिद्गुणविधिः यथा सितासिते स्नायादित्यत्र नित्यविधिप्राप्त स्नानद्वये फलार्थं देशरूपो गुणो विधीयते। क्वचित् कालरूपगुणविधिः यथा मध्याह्न एव एकोद्दिष्टं कुर्व्वीतेति। क्वचित् कारकरूपतद्विधिः यथा गोदोहनेन पशुकामस्येति। क्वचित् कालविशिष्टकर्म्मविधिः यथा अपराह्णे श्राद्धं कुर्व्वीतेति। क्वचित् क्रमविधिः यथा दर्श-पूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति। क्वचित् नियमविधिः यथा याजनाध्यापन-प्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्ज्जयेदिति, अत्र हि न धनार्ज्जनं विधीयते रागप्राप्तत्वात्, नाप्यर्ज्जने याजनाद्यन्वयः कृष्याद्यन्वयवत्तस्यापि रागप्राप्तत्वात् अप्राप्तस्यैव विधेयत्वात्, तथाचाप्राप्त इतरोपायनिषेध एवात्र विधेयः। क्वचित् परिसङ्ख्याविधिः यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्र। नन्वत्रापि शशकादीनां पञ्चानां भक्षणं रागप्राप्तमेवेति तदितरपञ्चनखभक्षणनिषेध एव विधेय इति नियम-परि-

साधनताविधिपक्षे तु तदपि शक्यमिति गौरवमिति ॥

तत्त्वादेरेव शक्यतावच्छेदकत्वेनाख्यातत्वस्यानवच्छेदकत्वात् । वस्तुतस्तु कृतीच्छयोरुभयोरेव शक्तेरावश्यकत्वादिधिर्नानार्थ एव कृतिमात्र-शक्त्युपगमे स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ स्वर्गकाम इत्यस्यानन्वयापत्तेः तत्र शक्त्यभ्युपगमे च इच्छाविषययागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकाम-इत्यन्वयबोधसम्भवात् । अतएव इष्टसाधनत्वादिशक्तिवादिनामपि कृतौ विधिशक्तिरावश्यकी स्वर्गकामपदस्य प्रथमान्तत्वेन स्वर्ग-कामेष्टसाधनं याग इत्यन्वयबोधासम्भवात्, कृतिशक्त्यङ्गीकारे च इष्टसाधनीभूतयागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकाम इति सर्व्वसिद्ध-व्युत्पत्त्यविरोधेनान्वयबोधोपपत्तेः । न चेच्छात्वेनेच्छायां शक्तौ न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधविधेरप्रामाण्यापत्तिः कलञ्जभक्षण-स्यापि इच्छाविषयत्वेन विषयतया इच्छाभावस्य बाधितत्वात् इति वाच्यं । इष्टसाधनत्वशक्तिवादिनामिव तत्र लक्षणया विध्यु-

---

[illegible]योरन्ययव्यवच्छेदविधायकत्वादभेदः इति चेत्, अत्र वदन्ति, यत्क्रियायां विकल्पेन कारकान्वयस्तत्र नियमः यथा धनार्ज्जने, न ह्येकस्यामेव धनार्ज्जन-क्रियायां याजन-प्रतिग्रहादयो मिलिता अन्वीयन्ते, याजन-प्रतिग्रहाभ्या-मेकस्य धनार्ज्जनस्यासम्भवात् । परिसङ्ख्यायान्तु नैवं, शशकादिमांसेन मिलितस्यैकस्य पिण्डस्यैकस्यामेव भक्षणक्रियायां अन्वयसम्भवात् । तदुक्तं

"विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्या न मुच्यते" ॥ इति ।

यत्तु तादृशार्ज्जने विकल्पेनोपायत्रयसम्बन्धे शब्दतः प्रतीयमाने कृष्यादीना-मन्वयोऽर्थात् सिद्ध्यति, न हि येषामेकान्वये अपरानन्वयनियमस्तेषां समु-च्चयः सम्भवति, तथाचान्यतरोपायव्युदास एव शब्दतात्पर्य्यं प्राप्तत्वात् किन्तु

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे विधिवादः समाप्तः।

पस्थापितस्य पापाजनकत्वस्यैव कलञ्जभक्षणेऽभावबोधनात् अन्यथा तत्राप्रामाण्यं दुर्वारमिति प्रागेवावेदितत्वात्। न च तथापि पाकं न कुर्य्याः पाकं न कुर्य्यामित्यादिलौकिकनिषेधलिङोऽप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यं। तत्र लक्षणया लिङोपस्थापितायास्तत्तत्पुरुषेच्छात्वेन वक्तृच्छाया एव विषयतया अभावबोधनात्। यद्वा तत्रेच्छात्वेनैव वक्तृच्छाव्यक्तेरभावो नञा बोध्यते अन्यत्र लिङोऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नाभावबोधकत्वनियमेऽपि अत्र व्युत्पत्तिवैचित्र्याभ्युपगमादिति प्राञ्चः ॥०॥

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये विधिवादरहस्यम् सम्पूर्णम् ॥०॥

न तत्र शब्दः प्रवर्त्तते अन्यलभ्यत्वात् वह्निजिज्ञासुं प्रति धूमोऽस्तीति शब्दवत्, परिसङ्ख्यायान्तु नैवं तत्र भक्षणक्रियायाञ्च पञ्चनखान्वये प्रतीतेऽर्थादितरपञ्चनखान्वयो न व्युदास्यते उक्तगत्या तत्र समुच्चयसम्भवात् तथा चात्रानन्यगत्या अन्यपञ्चनखभक्षणनिषेधोऽत्र वाक्यार्थः, एवञ्च भक्ष-पञ्चपदयोर्विरोधलक्षणा तेन पञ्चेतरे पञ्चनखा न भक्ष्या इति वाक्यार्थः सिद्ध्यति, तथाचोपस्थितपदार्थपरित्यागादनुपस्थितपदार्थकल्पनादभावविधित्वाच्च नियमापेक्षया दोषत्रयवती परिसङ्ख्यानन्यागत्येति तच्चिन्त्यं। याजनादिजन्यतत्तदर्ज्जनेतरोपायव्युदासस्यार्थलभ्यत्वेऽपि कृष्यादिभिर्नार्ज्जयेदित्यस्याप्राप्तेरनन्यगत्या नियमेऽपि निषेधस्यैव वाक्यार्थत्वौचित्यात्, अन्यथा कृष्यादिभिरर्ज्जयेदेव तज्जन्यार्ज्जन-तत्सम्बन्धव्युदासाभावादिति प्रकाशः॥

अथापूर्व्ववादः।

अथ स्वर्गकामो यजेतेत्यादाविष्टसाधनत्वं कार्य्यत्वं

अथापूर्व्ववादरहस्यं।

प्रसङ्गादपूर्व्वस्य विधिप्रत्ययवाच्यतां प्राभाकराभिमतां निराकर्त्तुं विचाराङ्गसंशयप्रयोजिकां विप्रतिपत्तिमादर्शयति, 'अथेत्यादिना, 'विधिः' यद्विधिपदोपस्थापितार्थः, 'समभिव्याहृतक्रियान्वयीति तद्विधिसमभिव्याहृतधातूपस्थापितार्थान्वयी तदन्यान्वयी वेत्यर्थः, तदन्वयित्वञ्च तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नशाब्दबोधप्रकारताश्रयत्वं, अत्र विधिकोटिः विधेः कार्य्यत्वे शक्तिवादिनां नैयायिकानां तन्नये स्वर्गकामकृतिसाध्यो याग इत्यन्वयात्, निषेधकोटिस्तु कार्य्यत्वरूपेणापूर्व्वे शक्तिवादिनां प्राभाकराणां तन्नये स्वर्गकामस्य यागविषयकं कार्य्यमिति यागवियककार्य्यवान् स्वर्गकाम इत्येव वान्वयबोधात्। अत्र विषयकत्वं जन्यत्वं, तच्च याग-कार्य्ययोः संसर्गः, कार्य्यत्वं कृतिसाध्यत्वं, अपूर्व्वस्यापि क्वचिल्लक्षणादिना धातूपस्थापितत्वात् विधि-

---

प्रसङ्गादाह, 'अथेति, यद्यपि गुरुमते विधिः कार्य्यात्मा समभिव्याहृतक्रियान्वय्येव तथापि कार्य्यत्वांशमुभयवादिसिद्धं लिङर्थमादायैव विप्रति-

वा यद्विधिः स समभिव्याहृतक्रियान्वयी तदन्यान्वयी

समभिव्याहृतधातूपस्थापितत्वाच्च विधिकोटौ सिद्धसाधनं निषेधकोटौ बाध इति तद्वारणाय एतद्विधिसमभिव्याहृतेति धातुविशेषणं, तदन्यान्वयित्वञ्च तदन्वयिभिन्नत्वं, यथाश्रुतस्य विरोधिकोटित्वाभावात्। इष्टसाधनत्वत्वादिना प्रत्येकरूपेण पक्षत्वे द्वयोरसङ्ग्रहः इष्टसाधनताविधिपक्षे इष्टसाधनत्वस्यापि तन्नये विध्यर्थकार्य्येऽन्वयादतः पक्षे 'यद्विधिरिति, इत्यस्य यद्विध्यर्थत्वेन द्वयोरनुगमान्नोक्तदोषः। 'इष्टसाधनत्वं कार्य्यत्वं वेति तु स्वरूपकथनं न तु तद्रूपेण पक्षे प्रवेशः, 'इष्टसाधनत्वमिति प्राभाकरैकदेशिमतं 'कार्य्यत्वं' कृतिसाध्यत्वं। न च गुरुनये कार्य्यस्य धर्म्मिणो विध्यर्थतया कृतिसाध्यत्वरूपस्य कार्य्यत्वस्य विधिप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तत्वमेव कुतो विध्यर्थत्वमिति वाच्यं। कार्य्यस्य विध्यर्थत्वेऽपि अवच्छेदकविधया कार्य्यत्वस्यापि विध्यर्थत्वात्। वस्तुतस्तु तन्मते कृतिसाध्यत्वरूपं कार्य्यत्वं न शक्यतावच्छेदकं, अपि तु प्रागभावप्रतियोगित्वरूपं ध्वंसप्रतियोगित्वरूपं धर्म्मत्वरूपं वा लाघवात्, कृतिसाध्यत्वन्तु पृथगेव शक्तिलिङ्त्वसामान्यशक्यं वा पचेतेत्यादिलौकिकस्थलानुरोधात्। अन्वयबोधोऽपि यागविषयकं कार्य्यं स्वर्गकामकृतिसाध्यमित्याकारकः कृतिसाध्ययागविषयककार्य्यवान् स्वर्गकाम इत्याकारको वेति यथाश्रुतमेव साधु। पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन विधिकोटिसिद्धेरुद्देश्यतया बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य प्रकृत्यर्थेऽन्वयमादाय नांशतः

पत्तिर्बोध्या, इष्टसाधनत्वं विधिरिति न्यायमतेनाभ्युपगमवादेन वा बोध्यं।

सिद्धसाधनं, न वा कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोरन्यतरत्रांशतः साध्य-सिद्धिमादायार्थान्तरत्वं, प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वेन च विध्यर्थो विशेषणीयः तेन वर्त्तमानत्वादेः कालस्य सङ्ख्यायाश्च तादृशविधि-प्रतिपाद्यत्वेऽपि न तत्र विधिकोटावंशतो बाधः, न चेष्टसाधनत्व-त्वादौ विध्यर्थतावच्छेदकेऽंशतो बाधः प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वस्य प्रकृतिविशेष्यांश प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारत्वरूपत्वात् । यद्वा सङ्ख्या-कालातिरिक्तत्वेन विध्यर्थोऽपि विशेषणीयः, विधिशक्यत्वरूपस्य विध्यर्थत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वादिष्टसाधनत्वत्वादौ नांशतो बाधः, कृतिसाध्यत्वस्य पृथक् शक्यतया नैतद्सङ्ग्रहः । निषेधसिद्धिस्तु पक्ष-तावच्छेदकसामानाधिकरण्येन उद्देश्या जातो बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे-ऽंशतो बाधः । प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वमात्रेण पक्षतायां ओदन-कामः पचेदित्यादिविध्यर्थे ओदनसाधनत्व-पाकसाध्यविषयककृति-साध्यत्वादौ विधिकोटावंशतो बाध इति, स्वर्गकामो यजेतेत्यादि-घटकतत्तद्विध्यर्थत्वेन पक्षतालाभाय 'स्वर्गकामो यजेतेत्यादाविति विधिविशेषणमिति भावः ।

नव्यास्तु विज्ञातविधितत्त्वार्थन्तु तदन्वयिनं पृच्छति, 'अथेति, न तु विप्रतिपत्तिपरोऽयं ग्रन्थः, गुरुणा समं विवादे तु कार्य्यत्वं विधिप्रत्ययशक्यतावच्छेदकं न वेति विप्रतिपत्तिरूहनीया विधि-कोटिः परेषां । न च विधिप्रत्ययशक्यत्वेऽपि तस्य प्रकृत्यर्थ-यागादावभेदान्वयेऽपि नैयायिकानां विवक्षितार्थसिद्ध्यार्थान्तरप्रसङ्ग-

---

पदार्थोपादानिकं साधनत्वादिकं परमते यागेऽन्वेत्येव तथापि प्राथमिक-

वा, अत्र गुरवः, नाहत्य क्रियाकार्य्यतया लिङा बोध-

इति वाच्यं। धात्वर्थ-प्रत्ययार्थयोरभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया तादृशान्वयबोधासम्भवात् अन्यथा पूर्व्वोक्तविप्रतिपत्तावपि यागनिष्ठकृतिसाध्यत्वस्य निरूपकतासम्बन्धेन विध्यर्थे कृतावन्वयादपि नैयायिकानां विवक्षितार्थसिद्ध्यार्थान्तरप्रसङ्गस्य दुर्व्वारत्वादिति प्राहुरिति दिक्।

'अत्र गुरव इति, 'अत्र' विप्रतिपत्तौ प्रश्ने वा, 'नाहत्येति, 'आहत्य' साक्षात्, अपूर्व्वकार्य्यत्वानुपपत्तिज्ञानद्वारा पश्चात्तु बोध्यत एवेति भावः। 'क्रिया' यागादिः, 'कार्य्यतया' स्वर्गकामकृतिसाध्यतया। न चैवं अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोधमादाय विधौ सिद्धसाधनं निषेधे च बाध इति वाच्यं। तदन्वयित्वस्य शाब्दत्वघटितत्वादेव सिद्धसाधनादिनिरासात् अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोधस्यैव औपादानिकबोधत्वेन शाब्दत्वविरहात्, औपादानिकत्वञ्च प्रत्यक्षत्वादिवदनुभवत्वव्याप्यो धर्मविशेषः तदवच्छिन्नं प्रति च श्रौतानुपपत्तिज्ञानसचिवः शब्द एव पुनरनुसन्धीयमानो हेतुः अतएवानुपपत्तिज्ञानसचिवः शब्द एव पञ्चमप्रमाणमिति परसिद्धान्त इति भावः[१]।

(१) न चैवमित्यादिः इति भाव इत्यन्तः पाठः गपुस्तके नास्ति।

शब्दोपस्थितान्वयबोधस्तमभिप्रेत्येदं बोध्यं। 'आहत्येति इष्टसाधनताज्ञानात् प्रागित्यर्थः। 'स्वर्गेति स्वर्गकामस्य नियोज्यस्य नियोज्यत्वेन योऽन्वयबोधस्तत्र योग्यताज्ञानविरहादित्यर्थः। कुत एवमित्यत आह, 'कामनेति विशेष्यान्वय्यनन्वयिनो विशेषणत्वानुपपत्तेरित्यर्थः। न च कामनोपलक्ष-

यितुं प्रवृत्ते स्वर्गकामनियोज्यान्वययोग्यताज्ञानविरहात्, कामनाविशिष्टस्य हि ममेदं कार्य्यमिति बोद्धृत्वं

स्वर्गकामनियोज्येति स्वर्गकामोयजेतेत्यत्र यो विधिवाक्यनियोज्यतदीयकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकीभूतस्य ज्ञानस्य विरहादित्यर्थः, वक्ष्यमाणयुक्त्या यागे स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबोधे यागनिष्ठेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन प्रथमं तद्विरहादिति भावः। प्रयोजकज्ञान[illegible]नेवोपपादयति, 'कामनाविशिष्टस्य हीति, 'ममेदं कार्य्यमिति स्वविषयकफलकामकृतिसाध्यत्वप्रकारकेत्यर्थः, 'बोद्धृत्वं' शाब्दबोधोपयोगित्वं, तच्च कारण-कारणतावच्छेदकसाधारणं तेन वक्ष्यमाण-

नेन, अकामस्याप्रवृत्तौपत्त्याभावात् विशेषणत्वे बाधकाभावाच्च। ननु कर्तृत्वेनाधिकारित्वेन वा तदन्वयसम्भवे किं नियोज्यत्वेनेति चेत्, कृतिसमवायित्वरूपस्य कर्तृत्वस्य स्वर्गरूपफलभाविविलक्षणस्याधिकारित्वस्य च कामनायामनन्वयात्। न च कृतिजनकत्वेन कर्तृत्वेनान्वयोऽस्तु तच्च विशेषणीभूतकामनायामपि अन्यथा बोद्धृत्वान्वयोऽपि कथमिति वाच्यं। न हि भावनय इव फलकामना गुरुमतेऽपि साक्षात्प्रयत्नहेतुः, किन्तु ममेदं कार्य्यमिति बोधद्वारैव्यस्यापि नियोज्यत्व एव विश्रामादिति वदन्ति।

अन्ये तु श्रुतिविहितकालजीवित्वे सति फलकामनावत्त्वमिष्टोपायताज्ञानवत्त्वाधिकारित्वं तच्च कामिनो यागे न सम्भवति तस्य क्षणिकत्वात् स्वर्गस्य कर्मकत्वात्। न च फलसाम्यलक्षणेनाधिकारित्वेनान्वयोऽस्त्विति वाच्यं। फलवत्त्वे ह्यधिकारिता तया च तस्य क्रियान्वये सति प्रवृत्तौ सत्यां फलवत्त्वमित्यन्योन्याश्रयात्। नापि कर्तृत्वेनान्वयः, तथा हि स्वर्गकाम इत्यादिवाक्यं तावत् इच्छाविषयत्वेन स्वर्गं बलवदिष्टप्रतिपादकं। न चेदमन्यार्थं

नियोज्यत्वं, तत् कामनायास्तद्बोधोपयोगे सति भवति

क्रमेण कामनाया अपि तादृशशाब्दबोधोपयोगित्वं सङ्गच्छते, कामना-विशिष्टस्य तु तादृशबोधोपयोगित्वं समवायिकारणतया, 'नियोज्य-त्वं' सकलप्रामाणिकसिद्धनियोज्यव्यवहारविषयतावच्छेदकं, 'तदिति स्वर्गकामनाविशिष्टस्य तादृशबोधोपयोगित्वमित्यर्थः, 'तद्बोधोपयोगे सतीति तादृशकार्य्यताबोधोपयोगित्वे सतीत्यर्थः, विशेष्यान्वयिन एव विशेषणतया विशेषणस्य तदुपयोगित्वं विना विशिष्टस्य तदुपयोगि-

भवति, नेष्टं परनिष्पत्तये इति न्यायात्, किन्त्विष्टार्थतैवान्यस्य सर्व्वत्र कामनापि तावत् काम्यार्थैव सा हि स्वर्गे भवन्ती तत्साधने इष्टोपायता-धियं ततः कार्य्यताधियं तत्रोत्पाद्याधिकारिणं तत्र प्रवर्त्य स्वर्गमर्ज्जयतीति, एवं यागोऽप्युपायतया स्वर्गार्थः, एवं स्वहेतुभूतापूर्व्वनियोज्यतया पुरुषोऽपि स्वर्गार्थ एवेति न पुंसः कर्तृत्वेन क्रियायामन्वयः व्युत्पादितस्वर्गप्राधान्य-भङ्गापत्तेः। तथा हि स्वर्गकामकर्तृको याग इत्यन्वये स्वर्गस्य कर्तृकोटि-प्रवेशात् अन्यार्थत्वप्राप्तेः। ननु यजेतेत्यनेनोक्ता भावना शुद्धेन प्रातिपादि-कार्थेनान्वीयते उभयाकाङ्क्षाबलात् तदनुयायिनी लिङुक्ता सङ्ख्यापि एक-प्रत्ययोपात्तत्वात्, एवञ्चैकैव सङ्ख्या सुप्तिङ्भ्यामभिधीयते इति शाब्द-सामानाधिकरण्यं, तथाच भावनान्वयेन पुरुषः कर्त्ता भवन्नन्वीयते यदि एवञ्चाधिकारित्वेनान्वये अधिकारिणोऽलाभे प्रवर्त्तकत्वायोगः तत्कथमेव-मिति चेत्, न, पश्चात् कर्तृत्वादिनाप्यन्वयस्याभ्युपगमेन सर्व्वस्योपपत्तेः। अतएवैकादशाद्ये तथैव सिद्धान्तितमिति वदन्ति। ननु निरुक्तनियोज्य-त्वमनुपस्थितं कथमन्वयप्रकार इति चेत्, न, योग्यतावच्छेदकप्रकारेणोप-स्थित एव इतरान्वय इति छिन्नेतरत्ववत् तस्य योग्यताबलादेवोपस्थितेः संसर्गरूपतयैव तद्भानमित्यप्याहुः। 'बोद्धृत्वमिति बोधजनकत्वमित्यर्थः।

न च कामनानन्तरं काम्यसाधनताबोधात् कार्य्यता-
बोधे सति स्यात्, एवञ्च स्वर्गसाधनताबोधे सति स्वर्ग-
कामनियोज्यान्वययोग्यता। न च कालान्तरभाविस्वर्गे
क्रिया साक्षात् परम्परया वा साधनमिति शब्दो

कामकत्वात्। न च रूपवति रस इत्यादिवत्कामना चोपलक्षणमिति
वाच्यं। विशेषणत्वसम्भवे उपलक्षणत्वस्यान्याय्यत्वादिति भावः। 'स
चेति, कामनायास्तादृशबोधोपयोगश्चेत्यर्थः, 'कामनानन्तरं काम्य-
साधनताबोधादिति, 'कामनानन्तरं' कामनाप्रकारकज्ञानानन्तरं,
सः काम्यसाधनताबोधः कामनाघटितकाम्यसाधनताबोध इति
यावत्, तस्मात् कार्य्यताबोधे सति तज्जन्यो यदि कार्य्यताबोधस्तदैव
स्यात् कामनायाः कारणतावच्छेदकत्वात्, न हि कामनैव साक्षात्-
कार्य्यताबोधजनिका, असम्भवात् इत्यर्थः, अतः काम्यसाधनताज्ञानं
स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयप्रयोजकं इति शेषः। 'स्वर्गकामेति स्वर्ग-
कामो यो नियोज्यस्तदीयकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकज्ञानमि-
त्यर्थः। नन्वेवं प्रथमं वेदाद् यागे स्वर्गसाधनताज्ञाने सति तदनन्तरं
तत्र स्वर्गकामकृतिसाध्यताबोधो भविष्यति किं कार्य्यत्वरूपेण विधेर-
र्थत्वकल्पनमित्यत आह, 'न चेति, 'क्रिया' यागादिः, 'साक्षादिति

कामनायाः साक्षात् तद्बोधोपयोगे बाधात् तद्द्वारमाह, 'स चेति साक्षात्
जनकत्वबाधे द्वारानुपस्थित्या कामनायां तद्ग्रहोऽसम्भवीत्यतो द्वारोप-
स्थितिर्वाच्या द्वारञ्चेष्टसाधनताज्ञानं तदसम्भवे योग्यताज्ञानविरह इत्यर्थ-
इत्यन्ये।

बोधयितुमर्हति, आशुविनाशित्वात् परम्पराघटकानुपस्थितेश्च तृतीयप्रकाराभावाच्च। अन्यथा तमादाय

अव्यवहितपूर्व्वत्वसम्बन्धेन कार्य्याधिकरणीभूतक्षणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकान्यथासिद्धनिरूपकधर्म्मवत्त्वं साक्षात्साधनत्वं, तादृशधर्म्मावच्छिन्नजनकत्वे सति कार्य्यनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्धनिरूपकधर्म्मवत्त्वञ्च परम्परासाधनत्वमिति भावः। साक्षात्साधनत्वस्याबोधने हेतुमाह, 'आश्विति यागादेरिच्छाविशेषरूपतृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वात् इत्यर्थः, परम्परासाधनत्वस्याबोधे हेतुमाह, 'परम्परेति अव्यवहितपूर्व्वत्वसम्बन्धेन स्वर्गविशेषाधिकरणीभूतक्षणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकान्यथासिद्धनिरूपकधर्म्मावच्छिन्नजनकत्वे सति स्वर्गविशेषनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्धनिरूपकधर्म्मवत्त्वरूपपरम्परासाधनत्वघटकस्यापूर्व्वस्यानुपस्थितेरित्यर्थः। न चापूर्व्वघटितविशिष्टपरम्परासाधनत्वस्यैव विध्यर्थतया तत एव विशिष्टोपस्थितिसम्भवात् किमपूर्व्वस्य पृथगुपस्थित्या इति वाच्यं। परम्परासाधनत्वान्वयबोधे परम्पराघटकफलपर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपत्वेन योग्यतात्वात् प्रथमं तज्ज्ञानं विना तदन्वयबोधासम्भवादिति भावः। नन्वेतदुभयविलक्षणमेव साधनत्वं बोधयिष्यतीत्यत आह, 'तृतीयेति, 'अन्यथा' तृतीय-

---

यद्यपि तन्मते औपादानिकं तन्न शाब्दं, तथाप्युपादानसहकृतशब्दजन्यतया शाब्दाभ्युपगमादेतदुक्तं। 'स्वर्गेति साक्षात् स्वर्गसाधनतार्हमित्यर्थः अन्यथा क्रियातौल्ये दोषतौल्यादित्यवधेयं। एतच्च काम्यस्थले, नित्ये चेष्टसाधनताज्ञानं विनापि तन्मते कार्य्यताबुद्धेर्नियोज्यान्वयसम्भवादित्यवधेयं।

साधनत्वसम्भवात् कल्प्यमप्यपूर्व्वं न स्यात्, इष्टसाधन-
ताविधिपक्षे स्फुटैवानुपपत्तिः । कार्य्यताविधिपक्षे

कारकत्वे, 'साधनत्वसम्भवादिति अपूर्व्वं विनापि यागस्य स्वर्ग-
साधनत्वसम्भवादित्यर्थः[1] । 'कल्प्यमिति तव नयेऽप्यपूर्व्वकल्पना न
स्यादित्यर्थः, आशुविनाशिनो यागस्य कालान्तरभाविस्वर्गसाधन-
त्वानुपपत्त्यैव त्वयापूर्व्वकल्पनादिति भावः । नन्वेवं प्रथमं पर-
म्परासाधनत्वरूपेण परम्परासाधनत्वान्वयासम्भवेऽपि सामान्यतः
साधनत्वरूपेणान्वयः स्यादित्यत आह, 'इष्टसाधनताविधिपक्ष-
इति सामान्यत इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वपक्षे इत्यर्थः, 'अनुपपत्ति-
रिति साक्षात्परम्परोदासीनेन फलसाधनत्वान्वयेऽपि फलपर्य्यन्त-
स्थित-तादृशव्यापारोपधायकत्वान्यतरवत्त्वस्य योग्यतात्वेन तज्ज्ञानं
विना सामान्यतोऽपि तत्साधनत्वान्वयासम्भवात् इति भावः । न च
साक्षात्परम्परासाधनत्वोभयसाधारणं स्वर्गसाधनत्वमनुगतमेव दुर्व-
चमिति वाच्यं । स्वर्गत्वावच्छिन्नविजातीयस्वर्गनियतपूर्व्ववर्त्तिताव-
च्छेदकान्यथासिद्धनिरूपकधर्म्मवत्त्वस्यैव तत्त्वात् । न चैवमव्यवधानां-
शप्रवेशात् स्वतो व्यापारतो वा स्वर्गाव्यवहितपूर्व्वक्षणसत्तोऽपि
नियतपूर्व्वसतः कारणत्वापत्तिरिति वाच्यं । अन्यथासिद्धनिरूपकत्व-
विशेषणेनैव तद्वारणात्, विजातीयस्वर्गनियतपूर्व्ववर्त्तितावच्छेदकत्वन्तु
यावत्यो विजातीयस्वर्गव्यक्तयः प्रत्येकं तत्पूर्व्वक्षणवृत्तिनिष्ठत्वं
विजातीयस्वर्गोत्पत्त्यधिकरणनिष्ठत्वावच्छिन्नोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्ना-

[1] इति भाव इति ख० ।

अन्वयप्रकारतया साधनत्वं शाब्दमिति फलतो न

भावप्रतियोगितावच्छेदकान्यत्वमिति यावत्, एवमग्रेऽपि सर्वत्र बोध्यं। कार्य्यत्वं कारणत्वञ्चातिरिक्तपदार्थ इत्यभिप्रायेणेदमित्यपि कश्चित्। ननु भवन्मतेऽपि विधिप्रत्ययात् कार्य्यत्वरूपेणापूर्व्वावगमेऽपि न स्वर्गसाधनत्वं नावगतं तथाच तावन्मात्रज्ञानात् कथं प्रवृत्त्यर्थमुक्तकालं यागे परम्परया स्वर्गसाधनत्वावगमः परम्परासाधनत्वस्याप्यनिष्टसाधनताघटितत्वात्। न च कार्य्यत्वस्याप्यसाधनत्वस्य विध्यर्थतया तस्य च समानपदोपात्ततया कार्य्य एवान्वयादपूर्व्वे स्वर्गसाधनत्वावगम इति वाच्यं। तथापि कार्य्यमात्रस्य विध्यर्थपक्षेऽप्रतीकारादित्यत आह, 'कार्य्यताविधिपक्ष इति कार्य्यत्वमात्रविधिप्रवृत्तिनिमित्तत्वपक्षे इत्यर्थः, मात्रपदादिष्टसाधनत्वमात्रव्यवच्छेदः, तेन यत्नादेर्विध्यर्थत्वेऽपि न क्षतिः, कृतिसाध्यत्वस्य प्रशक्यत्वपक्षे तु कार्य्यत्वमात्रस्य विधिशक्यत्वपक्षेऽपीत्यर्थः, मात्रपदादिष्टसाधनत्वव्यवच्छेदः, 'अन्वयप्रकारतयेति कृतिसाध्यत्वान्वयप्रयोजकरूपतयेत्यर्थः, 'साधनत्वं' पदानुपस्थितमपि स्वर्गसाधनत्वं, घटमानमाहरेदित्यादौ अपदार्थस्यापि छिद्रेतरत्वस्य भानवच्छाब्दमिति भावः। यद्यपि अपूर्व्वे कृतिसाध्यत्वान्वयबोधे स्वर्गसाधनत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वे शाब्दबोधात् पूर्व्वमपूर्व्वे तज्ज्ञानमस्ति अपूर्व्वस्य शाब्दबोधात् पूर्व्वमज्ञानात् तथापि परनये बोधनीयपदार्थे योग्यताज्ञानं न कारणं बोधनीयपदार्थस्यापूर्व्वत्वात् किन्तु पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने कचित्तस्याज्ञानं तच्च प्रकृते

कश्चिद्विशेषः। अतः क्रियातोऽन्यत् स्वर्गसाधनताहँ क्रियाकार्य्यतानिर्व्वाहकं लिङाद्यर्थः। ननु* स्वजातीयेऽन्वयदर्शनं योग्यता दृष्टञ्च घृतपानस्याशुविनाशिनः

ज्ञानवति कार्य्यत्वरूपेण घटादावेव जलाहरणरूपकाम्यसाधनताज्ञानवत्त्वादिति निगर्व्वः[1]। स्वयमुपसंहरति, 'अतइति, 'स्वर्गसाधनताहँमिति साक्षात् स्वर्गसाधनत्वस्यान्वययोग्यमित्यर्थः, 'क्रियाकार्य्यतानिर्व्वाहकमिति कार्य्योपस्थितेरिष्टसाधनताज्ञानं ततः कृतिरिति तथा क्रियायाः कृतिसाध्यतानिर्व्वाहकमित्यर्थः, 'लिङाद्यर्थ इति, आदिपदात्तव्यादिपरिग्रहः। 'सजातीयइति तत्सजातीये तत्सजातीयस्यान्वयदर्शनं संसर्गनिश्चयः तत्र तस्य योग्यता न त्वन्वययोग्यरूपवत्त्वमित्यर्थः, तथाच सामान्यतः फलसाधनत्वस्यान्वये फलान्यतरधर्म्मवत्तस्य योग्यतात्वाभावात् परम्पराघटकापूर्व्वानुपस्थितावपि प्रथमं सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वरूपेण परम्परासाधनत्वान्वयः स्यादिति भावः। ननु सजातीयेऽन्वयदर्शनमप्यत्र नास्तीत्यत आह, 'दृष्टञ्चेति, 'पुष्टिहेतुत्वमिति काम्यसाधनत्वरूपेण पुष्टिहेतुत्वमित्यर्थः, आशुविनाशित्वे काम्यसाधनत्वत्वमेव साजात्यमिति भावः। 'पदार्थतावच्छेदकेनेति अन्वयितावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः, 'प्रकृते चेति अग्निष्टोमेनेत्यादौ अग्निष्टोमत्वावच्छिन्ने

(१) निगर्भ इति ख०।

* 'नन्विति तथाच न योग्यताज्ञानविरह इत्यर्थः, 'आद्येति यथा चेतत्

कालान्तरे पुष्टिहेतुत्वमिति चेत्, न, यथाकथञ्चित् साजात्यस्यायोग्येऽपि सत्त्वेन योग्यताया अव्यावर्त्तकत्वापत्तेः पदार्थतावच्छेदकेन साजात्यस्याद्यजातः पयः पिबतीत्यादौ प्रकृते चासम्भवात् तस्मादन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं साजात्यं। अतएव द्रवद्रव्यत्वं सेककरणत्वे प्रयोजकं इत्ययोग्योवह्निः, तदिहाशुविनाशिनः कालान्तरभाविफलजनकत्वे फलसमयपर्य्यन्तस्थायिव्यापारजनकत्वं प्रयोजकमतोऽपूर्व्वं विना साजात्यमेव न

स्वर्गसाधनत्वत्वावच्छिन्नस्यान्वयादर्शनादिति भावः। 'अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं साजात्यमिति अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वरूपं साजात्यमिदं योग्यतेति शेषः। 'सेककरणत्वे' सेककरणत्वान्वये, यद्धर्मवत्त्वज्ञात एव यदन्वयधीस्तद्धर्मवत्त्वमेव तदन्वयप्रयोजकं भवति द्रवद्रव्यत्ववत्तया ज्ञातएव सेककरणत्वधीरिति द्रवद्रव्यत्वं तदन्वयप्रयोजकमिति भावः।

केचित्तु तदन्वयव्याप्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वं तत्त्वं द्रवद्रव्यत्वपदं तद्विशेषपरमित्याहुः।

'तदिहेति तथाचेहेत्यर्थः, 'आशुविनाशिनः' यागस्य, 'फलजनकत्वे' स्वर्गजनकत्वान्वये, 'फलसमयेति स्वर्गसमयेत्यर्थः, 'प्रयोजकमिति, साक्षात् स्वर्गसमयपर्य्यन्तस्थायित्वस्य बाधितत्वादिति भावः। 'अपूर्व्वं' विना अपूर्व्वज्ञानं विना, 'साजात्यमेवेति स्वर्गसाधनत्वान्-

तथा व्याख्यातं योग्यतालक्षणे। 'प्रकृते चेति, प्रथमं तज्ज्ञानस्यासम्भवादिति

गृह्यते घृतपानस्य तु वैद्यकोपस्थितधातुसाम्यमादाय पुष्टिसाधनत्वयोग्यताज्ञानं विज्ञस्य। अथ बाधकप्रमाणाभावो योग्यता। न च साधनत्वमात्रे बाधकं, साक्षात्तद्बाधेऽपि परम्परासाधनत्वमादाय तद्विश्रान्तिसम्भवात्। न च योग्यानुपलब्ध्या द्वारस्य बाधात् परम्परासाधनत्वमपि बाधितं, संस्कारस्येव तस्य

प्रयोजकरूपवत्त्वरूपं साजात्यमेवेत्यर्थः। नन्वेवं पुष्टिकामो घृतं पिबेदित्यादौ आशुविनाशिनो घृतपानस्य कथं पुष्टिसाधनताज्ञानं फलपर्यन्तस्थायि-तादृशव्यापारोपधायकत्वान्यतरवत्त्वज्ञानाभावादित्यत आह, 'घृतपानस्येति फलपर्यन्तस्थायिधातुसाम्यरूपव्यापारमादायेत्यर्थः, 'विज्ञस्येति, अविज्ञस्य न भवत्यन्वयधीर्भवति वा घृतपानस्येव स्थिरत्वभ्रमादिति भावः। अगत्याऽगृहीतासंसर्गकज्ञानद्वयं विशिष्टज्ञानं वेत्यन्यदेतत् यथार्थतात्पर्य्यस्य शाब्दबुद्धिमात्रहेतुत्वाच्च तद्भ्रमान्नायोग्ये शाब्दधीरिति हृदयं। 'बाधकप्रमाणाभाव इति, तद्धर्मावच्छिन्ने तद्धर्मावच्छिन्नाभावप्रमाविरह इत्यर्थः, न त्वन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वमिति भावः। 'साधनत्वमात्र इति, यागत्वावच्छिन्ने स्वर्गसाधनत्वत्वावच्छिन्नाभावप्रमेत्यर्थः, 'साक्षात्तद्बाधेऽपि' साक्षात्साधनत्वस्याभावेऽपि, 'तद्विश्रान्तिसम्भवात् इति स्वर्गसाधनत्वसत्त्वसम्भवादित्यर्थः। 'बाधात्' अभावनिश्चयात्, 'बाधितं' निश्चिताभावकं, 'संस्कारस्येव तस्येति संस्कारस्येवातीन्द्रि-

भावः। 'संस्कारस्येवेति, अयोग्यस्य योग्यानुपलब्ध्या बाधोऽशक्य इति

सम्भवात्, अन्यथा वाच्येऽप्यपूर्व्वे क्रिया कामिकार्य्या न स्यात् काम्यासाधनत्वात्। न हि यदेवायोग्यं तत्पश्चात् योग्यं, अयोग्यत्वे च निष्फलः प्रयासः। न च कामिकार्य्यमपूर्व्वं तदर्थिकार्य्या च क्रियेति वाच्यं याग रागादित्यनेन विरोधात्। तथापि द्वारानुप-

यस्य द्वारस्य सम्भवादित्यर्थः, तथाच योग्यानुपलब्ध्या योग्यस्य द्वाराभावनिश्चयेऽपि न द्वारसामान्याभावनिश्चयसम्भवइति भावः। 'अन्यथा' यागे स्वर्गसाधनत्वसामान्यस्यैवाभावे, 'वाच्ये' वाच्येऽपि, क्वचित्तथैव पाठः, 'कामीति स्वर्गकामेत्यर्थः, 'यदेव' क्रियास्वरूपं 'अयोग्यं' स्वर्गासाधनं, 'पश्चात्' अपूर्व्ववाच्यत्वज्ञाने, 'योग्यं' स्वर्ग-साधनं, 'अयोग्यत्वे चेति स्वर्गासाधनत्वे चेत्यर्थः, 'निष्फलः प्रयास-इति अपूर्व्ववाच्यताकल्पने यस्तव प्रयासः स निष्फल इत्यर्थः। 'न चेति, 'कामिकार्य्यं' स्वर्गकामकार्य्यं, 'तदर्थिकार्य्या' अपूर्व्वार्थि-कार्य्या, तथाच यागः स्वर्गसाधनमेव नेति भावः। 'यागे रागा-दिति यागे रागादङ्गे वैधीत्यनेन विरोधापत्तेरित्यर्थः, तस्य हि रागः स्वर्गादिफलेच्छा, स्वर्गसाधनताज्ञानजन्यचिकीर्षा वा, तया यागे प्रवृत्तिः अङ्गे च विधिरपूर्व्वं तदर्थितया प्रवृत्तिः, अन्यथा स्वर्गार्थितया अङ्गे प्रवृत्तौ यागवदङ्गस्य प्रधानत्वापत्तेरित्यर्थ इति भावः। शङ्कते, 'तथापीति, 'किन्त्विति, विधेः सामान्यत इष्टसा-

भावः। 'अयोग्यत्व इति यागादिक्रियाया अयोग्यत्वे तद्गोचरो यजमानस्य प्रयत्नो विफल इत्यर्थः, ईश्वरस्य तत्कार्य्यताबोधनाय प्रयासो व्यर्थ इत्यन्ये। 'न चेति तथाच यागः स्वर्गसाधनमेव नेत्यर्थः। 'याग इति रागः स्वर्गादि-

गत्या परम्परासाधनमिति ज्ञानं न भवेदिति चेत्, सत्यं, किन्तु स्वर्गसाधनं याग इति ज्ञानं साक्षात्परम्परोदासीनं वस्तुगत्या परम्परासाधनत्वविषयकमुत्पद्यमानं नायोग्यतया परिभवितुं शक्यम्। यदि च साक्षात्परम्पराविशेषद्वयव्यतिरिक्तं सामान्यं नास्त्येव

धनत्वमात्रग्राहकत्वादिति भावः। 'परम्परासाधनत्वेति साधनत्वेन परम्परासाधनत्वविषयकमित्यर्थः, 'अयोग्यतयेति अन्वयप्रयोजकरूपलक्षणभवन्मतसिद्धयोग्यताज्ञानविरहेणेत्यर्थः। ननु साक्षात्साधनत्व-परम्परासाधनत्वाभ्यामतिरिक्तं साधनत्वमेव नास्तीत्यत आह, 'यदि चेति साक्षात्साधनत्व-परम्परासाधनत्वातिरिक्तं यदि

च्छा तया तत्साधने यागे प्रवृत्तेरङ्गे वैधीविधिपूर्व्वं तदर्थितयाङ्गे प्रवृत्तिरिति तदुक्तेन तत्रैव विरोधादित्यर्थः, स्वर्गसाधनताज्ञानजन्यचिकीर्षा गत इत्यन्ये। ननु न्यायनये यद्यपूर्व्वार्थितयैवाग्रे प्रवृत्तिस्तदा प्रथमं तदनन्विते न कथमङ्गविधेः स्यात्, स्वर्गार्थितया चेत् तदा यागेनाविशेषात् विनिगमनाविरहात् तदङ्गत्वे न स्यादिति चेत्, न, स्वर्गान्वयाविशेषेऽपि फलसन्नियाहारेण यत्र विधिवाक्यं प्रवर्त्तते तत्प्रधानमिति निर्णयादित्येके। प्रथमं साधनत्वेनेष्टसाधनत्वेन वाङ्गविधिप्रवृत्तावपूर्व्वकल्पनोत्तरमपूर्व्वरूपेष्टसाधनताज्ञानादङ्गे प्रवृत्तिरित्यन्ये। तदुत्तरमेवाङ्गविधिप्रवृत्तिरित्याहुः। ननु विशेषविनाकृतं सामान्यज्ञानं कथमित्यत आह, 'वस्तुगत्येति, विशेषभानमस्त्येव विशेषरूपेण भाननियमोऽसिद्धः अतएव घटत्वेन नीलघटादेर्विशेषस्य भानादिति भावः। ननु नीलघटत्वाद्यतिरिक्तघटत्ववदन्यातिरिक्ततत्साधनत्वं नास्त्येवेत्यत आह, 'यदि चेति, 'योग्यमयोग्य-

तदा अननुगमः, किं वा विशेषयसि साक्षात्परम्परया वेति। न च यावद्विशेषबाधे तद्बाधितं, परम्पराबाधनत्वेऽबाधादिति। नैवं। योग्यता हि स्वबाधकप्रमाविरहो वा सकलबाधकप्रमाविरहो वा, आद्ये वह्निना सिञ्चतीत्यादौ स्वबाधकप्रमा-तद्विरहौ समयभेदेन स्त इति तदेव योग्यमयोग्यञ्चेति प्राप्तं, द्वितीये तु योग्यानुपलब्ध्या तन्निश्चयोऽशक्यः परप्रमाया अयोग्यत्वात्। न च वाच्यं सकलबाधकप्रमाविरहः स्वरूपसन्नेव प्रयोजक इति, अयोग्ये योग्यताभ्रमादन्वयबोधाभावप्रसङ्गात् अन्यस्य तत्र बाधकप्रमासत्त्वात्। अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वेन बाधकप्रमाविरहो निश्चीयते

साधनत्वसामान्यं नास्तीत्यर्थः, 'तदाननुगम इति, भवन्मतेऽपि शक्यतावच्छेदकाननुगम इत्यर्थः[(१)]। 'किं वेति, धर्म्मितावच्छेदकस्याभावादिति भावः। भ्रान्ताशङ्कां निराकरोति, 'न चेति. 'तद्बाधितं' साधनत्वसामान्यं बाधितं। 'परप्रमाया इति, अनुमानस्य च सर्व्वत्र सर्व्वदा अनवतारादिति भावः। 'अयोग्य इति, भवन्मत इति शेषः, 'योग्यताभ्रमादिति निरुक्तयोग्यताभ्रमस्यैव सत्त्वादित्यर्थः,

---

(१) मीमांसकैकदेशिना इष्टसाधनत्वेऽपि शक्तिस्वीकारादिति भावः।

स्येति। न च विरहपदमत्यन्ताभावपरं, तन्निश्चयस्याशक्यत्वादिति भावः 'अशक्य इति। न च नित्य-निर्द्दोषत्वेन वेदे तदनुमेयं, तस्यैव प्रथमं दुर्ग्रह-

इति चेत्, तर्हि प्राथमिकत्वात् सैव योग्यता। न च सा प्रकृते सम्भवतीत्युक्तं, किञ्चैकविशेषबाधे शाब्द-सामान्यज्ञानं तदितरविशेषप्रकारतानियतं छिद्रबाधे छिद्रेतरघटज्ञानवत्। न च द्वारानुपस्थित्या प्रकृते तथा घटते। एतेन यदुक्तं प्रमाणरूपवान् चैत्र इत्यत्र गौर-श्यामविशेषानवगमेऽपि रूपमात्रमवगम्यते तद्वत्

'सैव' अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वेव, 'सम्भवति' प्रथमं ज्ञाता सम्भवति। ननु योग्यतायाः संशयसाधारणं ज्ञानं शाब्दधीकारणं न तु निश्चयमात्रं तथाच स्व-परसाधारणबाधकप्रमाविरहस्य सर्व्वत्र हेतुसमवत्त्वेऽपि न क्षतिरित्यस्वरसादाह, 'किञ्चेति, 'शाब्दसामान्यज्ञानं' सामान्यप्रकारकशाब्दसामग्रीजन्यज्ञानं, यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते प्रकृते सामान्यप्रकारकत्वे विशेषप्रकारकत्वासम्भवात्। 'द्वारानुपस्थित्येति, विधेः सामान्यत इष्टसाधनत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वादिति भावः। इदमापाततः छिद्रबाधे तदितरघटत्वेन घटविशेषधीवदत्रापि साक्षाद्बाधे तदितरसाधनत्वेन व्यापारानुपस्थितावपि साधनत्वधीसम्भवात्तस्यापि विशेषधर्म्मत्वादिति ध्येयं। 'गौर-श्यामेति, गौर-श्यामयोर्यो विशेषो गौरत्व-श्यामत्वरूपः, 'रूपमात्रं' रूपत्वं।

त्वात्। वस्तुतः स[illegible]त्र तन्निश्चयासम्भवान्न सा योग्यतेति भावः। 'प्रसङ्गा-दिति, तन्मते असंसर्गाग्रहत्वेऽपि न्यायनयमभ्युपेत्योक्तं। ननु न योग्यता-संशयः शाब्दधीहेतुः स्वरूपसती योग्यताप्रमा हेतुरित्यरुचेराह, 'किञ्चेति।

विशेषानवगमेऽपि साधनत्वमायमिति तन्नत्युक्तं, तद्दै-
वाविशेषबाधाभावेनौदासीन्यसम्भवात्।

एतेन स्वर्गकामान्वयबलात् क्रियायाः फलसाधनत्व-
तद्बलाच्च पटोः संस्कारस्येव स्थायित्वं कल्प्यतां किम-

भट्टैकदेशिमतं दूषयितुमाह, 'एतेनेति, 'स्वर्गकामान्वये-
स्वर्गकामीयकृतिसाध्यत्वान्वयेत्यर्थः, 'पटोः संस्कारस्येवेति भवन्मते
पटोः संस्कारस्येवेत्यर्थः, तन्मतेऽनुभवस्यापि स्थैर्य्यकल्पनयैवोपपत्त्या
संस्कारकल्पनायां मानाभावेन यथाश्रुतासङ्गतेः, सर्व्वस्य संस्कारस्य
फलसमयस्थायित्वाभावात् 'पटोरिति, पटुत्वं स्मृतिफलोपहितत्व-

सामान्यघटितविशेषद्वयमध्ये नियमोऽयं बोध्यः, छिद्रेतरत्वप्रकारकघटज्ञान-
वदित्यर्थः, अत्रेदं चिन्त्यं यथा छिद्रबाधे छिद्रेतरत्वेन घटधीस्तथा साक्षा-
त्त्वबाधे तदितरकारणत्वेन द्वारानुपस्थितावपि तद्धीरस्तु तस्यापि विशेष-
त्वात्। किञ्च परम्परासाधनत्वेनापि तद्धीरस्तु छिद्रेतरत्ववद्योग्यताबला-
देव तन्मते तदुपस्थितिसम्भवात्। न च परम्पराघटकापूर्व्वस्य प्रागननुभवात्
नोपस्थितिरिति वाच्यं। न हि तन्मते अन्वयप्रतियोगिन एवोपस्थितिर-
न्वयबोधाङ्गं। अपूर्व्ववाच्यत्वेऽपि तदनन्वयप्रसङ्गात् कार्य्यत्वेन घटादेरेव
शक्तिग्रहविषयत्वेन पदार्थस्मरणे तस्यैव विषयत्वात् तथाच परम्परासाधन-
त्वप्रकारकोपस्थितेर्वाच्यसमानप्रकारकत्वेन हेतुत्वात्। सा च न दुर्लभा
वाक्यार्थानुभवकाले च योग्यताबलात् परम्परात्वेनापूर्व्वमेव भासतां, तथाच
किमपूर्व्ववाच्यतया। न च पदाजन्यतया सोपस्थितिर्नाङ्गं, छिद्रेतरोपस्थि-
तावपि तुल्यत्वादितीति प्रकाशः।

भट्टमतं निरस्यति, 'एतेनेति। संस्कारस्यापि न सर्व्वस्य तथात्वमत-

पूर्व्वेण सङ्कल्पविशेषस्य यागस्याग्रे प्रत्यक्षानुपलब्धि-रात्मविशेषगुणानां प्रथमक्षण एव स्वविषयकप्रत्यक्ष-जननस्वभावात् अस्तु, न चैवं क्रियान्तरमपि तथा,

स्थायित्वमिति फलपर्य्यन्तस्थायित्वमित्यर्थः । न च योग्यात्मविशेष-गुणानां स्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्यतया कथं यागादेरिच्छाविशेषरूपस्य तावत्कालस्थायित्वमिति वाच्यं । स्वत्वस्यानुगतस्यैकस्याभावेन लाघ-वात्तत्तद्व्यक्तित्वेनैव नाश्य-नाशकभावात्तत्र स्वर्गव्यक्तेरेव नाशकत्वाभ्युप-गमात् । न च तत्तद्व्यक्तित्वेन नाश्य-नाशकभावेऽपि तत्तत्क्षणोत्पन्न-द्वेषादिकं प्रति तत्तत्क्षणद्वितीयक्षणोत्पन्नत्वेन नाशकत्वं तथा च यागादिक्षणानन्तरोत्पन्नरागाद्यन्तरवद्यागादेराशुविनाशित्व-मावश्यकमिति वाच्यं । एकस्मिन्नेव क्षणेऽनन्तक्षणसत्त्वेन विनिग-मनाविरहादनन्तकार्य्य-कारणभावस्यावश्यकतया लाघवेन तत्तद्व्य-क्तित्वेनैव नाश्य-नाशकभावादिति भावः । नन्वेवं दिनान्तरेऽपि यागस्य प्रत्यक्षापत्तिरत आह, 'सङ्कल्पेति, 'सङ्कल्पः' इच्छा, 'प्रथ-मक्षण एवेति चतुर्थक्षणपूर्व्वक्षण एवेत्यर्थः, तेन विनश्यदवस्थप-रामर्शादेरनुव्यवसाये न व्यभिचारः, अपेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थायित्वे तदितरत्वेनात्मविशेषगुणो विशेषणीयः, तेन विनश्यदपेक्षातदनुव्यव-साये न व्यभिचारः । 'क्रियान्तरमपीति ज्ञान-द्वेषादिकमपीत्यर्थः,

---

आह, 'पटोरिति, 'प्रथमक्षण एवेति उत्पत्त्यग्रिमक्षण एवेत्यर्थः, एतदपि निर्विकल्पकानपेक्षणपक्षे ।

केचित्तु 'प्रथमक्षण एवेत्यस्य द्वितीयक्षणान्यतरक्षण एवेत्यर्थः, तेनानु-मित्यनन्तरं परामर्शानुव्यवसायसम्भव इत्याहुः ।

प्रमाणाभावात्, एवं लोकप्रसिद्धक्रियाकार्य्यत्वव्युत्पत्तिरपि भग्ना न भवतीति परास्तम्। स्वर्गसाधनतायोग्यतया स्वर्गकामान्वयः तदन्वये च स्थायित्वं इत्यन्योन्याश्रयात् लोके धर्म्मिग्राहकमानेन क्रियायाः क्षणिकत्वनिश्चयाच्च।

'तथा' बहुतरक्षणावस्थायि, 'लोकप्रसिद्धेति ओदनकामः पचेतेत्यादिलौकिकविधिस्थलसिद्धेत्यर्थः, 'क्रियाकार्य्यत्वेति विधेराहत्य क्रियानिष्ठकार्य्यताबोधकत्वमपीत्यर्थः, 'स्वर्गसाधनतेति स्वर्गसाधनत्वरूपयोग्यतानिश्चये सतीत्यर्थः, 'स्वर्गकामान्वयः' स्वर्गकामीयकृतिसाध्यत्वान्वयः, 'स्थायित्वं' स्थायित्वकल्पनं, स्थायित्वकल्पने च स्वर्गसाधनत्वनिश्चय इति शेषः, 'लोके' लोकस्य, 'धर्म्मिग्राहकमानेन' प्रत्यक्षेण, 'क्षणिकत्वनिश्चयाच्चेति इदानीं नाहं यजे इदानीं मम यागो नष्ट इत्याद्यभावनिश्चयाच्चेत्यर्थः, अन्यथा घट-तज्ज्ञानादेरपि नित्यत्वापत्तेरिति भावः। इदमुपलक्षणं यागादेस्तावत्कालस्थायित्वे दिनान्तरेऽपि तत्प्रत्यक्षापत्तिर्दुर्व्वारा, न हि सामग्रीसत्त्वे नियमसहस्रैरपि कार्य्योत्पत्तिर्वारयितुं शक्या, आत्मविशेषगुणस्थले तादृ-

---

ननु नान्योन्याश्रयः यथा स्वर्गकामान्वयानुपपत्त्या लिङः कार्य्ये शक्तिस्तथा तत एव धर्म्मिकल्पनात इति न्यायेन क्रियाया एव स्थायित्वं कल्प्यतामित्येवाह, 'लोकेति क्रिया तावत् फलपर्य्यन्तो व्यापारः फलस्वावच्छेदकं तत्र यजेः स्वत्वध्वंस इति तन्नाश्योऽयं यज्यर्थः सिद्धः क्रियान्तरवदिति लोक

ननु देवपूजार्थो यजिः, पूजा चाराधना गौर-

नियमसत्त्वेऽपि गङ्गास्नानादिस्थले तादृशनियमे मानाभावेन[1]
स्थायित्वासम्भवाच्चेत्यपि बोध्यं ।

तटस्थः प्रकृते, 'नन्विति, 'गौरवितेति गौरवितनिष्ठप्रीति-
हेतुक्रियेत्यर्थः । यद्यपि गौरवितत्वं न स्वापेक्षयोत्कर्षवत्त्वं, उत्कर्षस्य
गुणगतजातिरूपतया[2] द्रव्ये तदसम्भवात्, नापि स्वज्ञानापेक्ष-
योत्कृष्टधीसत्त्वं, मूर्खायां मातरि तदसम्भवात्, नापि स्वगुणापे-
क्षया उत्कृष्टगुणवत्त्वं, राग-द्वेषाधर्म्मोत्कर्षैरपि तथात्वापत्तेः, नापि
स्वसुकृतापेक्षयोत्कृष्टसुकृतवत्त्वं, ऐन्द्रपदजनकसुकृतवति नीचेऽपि
तथात्वापत्तेः, स्वसुकृतापेक्षयापकृष्टसुकृतवति मातृप्रभृतावव्याप्त्याप-
त्तेश्च। तथापि भक्तिविषयत्वं[3] गौरवितत्वं, भक्तित्वञ्च प्रत्यक्षसिद्धो-

---

[1] सर्व्वकाले गङ्गायां स्नायादित्यादौ सर्व्वकालीनजलसंयोगादिरूपस्नाना-
दिक्रियायाः स्थायित्वासम्भवादपूर्व्वकल्पनाया आवश्यकत्वाच्चेति भावः ।

[2] गुणगतजातिरूपतयेति ख० ।

[3] भक्तिविशेषविशेष्यत्वमिति ख० ।

त्पत्तिमत्त्वाद्याः क्रियाया न स्थैर्य्यं कल्प्यते धर्म्मिग्राहकमानबाधादि-
त्यर्थं इत्याहुः । तथाच प्रमाणान्तरबाधे न धर्म्मिकल्पनापि ज्यायसी,
अन्यथा प्रतीतध्वंसानामपि लोके तिरोभावमात्रकल्पने साङ्ख्यमतप्रवेश इति
भावः । एवमनुभवस्यापि स्थायित्वे संस्कारोऽपि न कल्प्येत तथाच संस्कार-
त्वेनैव्यप्ययुक्तं स्यादिति बोध्यं ।

तटस्थः प्रकृते, 'नन्विति, पितृभ्यो दद्यात् सन्ध्यामुपासीतेत्यादावपि

नीचविषयकसमूहालम्बनव्यावृत्तः[१] मानसत्वव्याप्योजातिविशेषः, तद-
वच्छिन्नं प्रति कारणञ्च नानैव कार्य्यमात्रवृत्तिजातेः कार्य्यताव-
च्छेदकतानियमस्याप्रयोजकतया तस्याः कार्य्यतानवच्छेदकत्वेऽपि
क्षतिविरहात् यथाकथञ्चित्तदनुगतकारणस्यापि वक्तुं शक्यत्वाच्च
ननु तथापि अग्निमाराधयेदित्यादावन्वयानुपपत्तिः। न चाग्नि-
सह गौरवितस्याभेदेनान्वय इति वाच्यं। गौरवितस्य पदार्थैकदे-
शत्वात् स्तोकं पचतीत्यादाविव क्रियाविशेषणतया नपुंसकलिङ्ग-
त्वापत्तेः। नापि गौरवितप्रीतावाधेयतया तदन्वयस्तस्याप्येकदेश-
त्वात् गौरवितसम्बन्धितया उपस्थितेश्चेति चेत्, न, गौरवित-
प्रीतिहेतुक्रियारूपविशिष्टेऽग्नेः कर्म्मत्वेनान्वयात्। न चैवमग्नि-
निष्ठप्रीतेरलाभ इति वाच्यं। धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्म्मत्व-
मिति कर्म्मविभक्तेरेव तल्लाभात् गौरवितादिषु खण्डशः शक्त-
प्रीतावेव वा आधेयतया तदन्वयात्। न च तथापि कृष्णमुपासीते-
त्यादावगतिरेव भगवतः कृष्णस्य प्रीतेरभावादिति वाच्यं। तत्रापि
विषयितायाः कर्म्मविभक्त्यर्थत्वात् सा च गौरवितप्रीतिहेतुक्रियाया-
मेवान्वेति। न च भगवद्विषयकक्रियाया गौरवितनिष्ठप्रीतिहेतु-
बाधितमिति[२] वाच्यं। प्रीतिहेतुपदेन प्रीतिस्वरूपयोग्यस्य विव-
क्षितत्वात् इति भावः।

---

(१) नीचविशेष्यकसमूहालम्बनज्ञानव्यावृत्त इति ख०।

(२) ईश्वरस्य गौरवितत्वेऽपि तन्निष्ठप्रीतेरभावात् अन्यगौरवितनिष्ठप्रीते-
स्तादृशक्रियाया अजनकत्वाद्बाधितत्वमिति भावः।

देवताप्रीतिरेवान्यत्रावष्टता द्वारमित्यभिमानः। ननु मानान्तरं त-

वितप्रीतिहेतुः क्रिया, अतो देवताप्रीतिद्वारा यागस्य स्वर्गसाधनत्वं, प्रीतेः क्षणिकत्वेऽपि प्रीत्यनुभवजनित-संस्कारद्वारा तत्सम्भवात्। अतएवाग्नेयादौ प्रीति-भागितया अग्न्यादेरुद्देश्यत्वमिति चेत्, न, यज् देव-पूजायां इति हि शाब्दिकस्मृतिः स्मृतित्वादेव न स्वतः प्रमाणं। न च यागस्य देवताप्रीतिहेतुत्वे स्वर्गस्य देवताप्रीतिसाध्यत्वे वा मानान्तरमस्ति। वस्तुतस्तु

तथास्तु भक्तिजन्यक्रिया आराधना कृष्णमुपासीतेत्यादौ च देव नद्या इत्यादाविव विषयतया एकदेशे भक्तावेव कृष्णादे-रन्वयबोध इति प्राञ्चः।

'देवताप्रीतिद्वारेति, तथाच किमपूर्व्वेणेति भावः। ननु प्रीतेः क्षणमात्रविनाशितया कथं स्वर्गसाधनत्वमत आह, 'प्रीतेरिति, 'प्रीत्यनुभवजनितेति स्वलौकिकप्रत्यक्षद्वारा प्रीतिजनितेत्यर्थः, 'तत्-सम्भवात्' प्रीतेः स्वर्गसाधनत्वसम्भवात्, 'आग्नेयादौ' आग्नेयादि-यागस्थले, 'प्रीतिभागितया' तज्जन्यप्रीत्याश्रयतया, 'शाब्दिकस्मृतिः' शाब्दिकानामर्थवाद इत्यर्थः, 'स्मृतित्वात्' अर्थवादत्वात्। नन्वर्थ-वादत्वेऽपि महाजनपरिग्रहात् प्रामाण्यमित्यरुचेराह, 'वस्तुतस्त्विति, ननु विष्णुप्रीतिकामो विष्णुं ध्यायेदित्यादिश्रुतिरेव देवताचैतन्ये

मानमित्यत आह, 'न चेति, न चाविगीतत्वादिविशेषितस्मृतित्वाद् वेदोऽनु-मेय इति वाच्यं। अनुकूलतर्काभावादिति भावः। 'यत्र चेति, न च यत्र

चेतने देवे मानमेव नास्ति यत्र च विष्णुप्रीतिकामा-
दिवादोऽस्ति तत्र विष्णुरेव प्रीतिः न तु विष्णो
षष्ठ्यर्थलक्षणादोषात् विष्णुशब्दस्य प्रीतिविशेषवाच-
कत्वं वेद एव कल्प्यते। न च देवपूजार्थयज्यन्वर-
बलात्तथा, अन्योन्याश्रयात्। नन्वेवं आग्नेयादौ

मानमित्यत आह, 'चेतन इति, अतीन्द्रियप्रीतेरभावात् परकीय-
सुखस्याप्रत्यक्षत्वादतः सुखसिद्धिर्देवताचैतन्यविरहे न सम्भ-
वतीति भावः(१)। 'यत्र चेति, विष्णोः प्रीतिकामस्तं ध्यायेत् प्रीयतां
भगवान् हरिरित्यादिश्रुतौ च मानाभाव इति भावः। न
विष्णुशब्दस्य प्रीतिविशेषबोधकत्वं काप्यदृष्टचरमित्यत आह, 'वि-
शब्दस्येति अन्यथा भवन्मतेऽपि विष्णौ प्रीतेर्बाधितत्वेन तन्नि-
प्रीतेः फलत्वासम्भवादिति भावः। 'देवपूजार्थेति स्वर्गकामो य-
जेतेत्यादौ देवपूजार्थकयजधातुना देवतानिष्ठगौरवितप्रीतिहे-
क्रियात्वेन बोधनादित्यर्थः, 'तथा' देवतायाश्चैतन्यं, 'अन्योन्याश्र-
दिति यज्धातोर्देवतानिष्ठप्रीतिहेतुक्रियाबोधकत्वसिद्धौ देव-

(१) चेतन इत्यादिः न सम्भवतीति भाव इत्यन्तः पाठः कपुस्तके नास्ति

विष्णोरित्यस्ति तत्र का गतिः, तत्र मानाभावादित्याशङ्कः। न च क-
प्रीतिरित्यादौ का गतिः, तत्रापि प्रीतिविशेषवाचकत्वकल्पनात्। क-
पूर्णे यागे देवताप्रीतिरित्यन्तरादृष्टं विना कथं तन्निर्वाहः, तदनुभवजन्य-
संस्कारस्य च स्वजन्यत्वादिना नाशे फलाभावप्रसङ्ग इति बोध्यं। 'ध-

चैतन्यसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तादृशक्रियाबोधकत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रया-
दित्यर्थः। इदमापाततः यजधातोस्तादृशक्रियाबोधकत्वसिद्धौ देव-
तानिष्ठचैतन्यसिद्धेरनुपयोगात् महाजनपरिगृहीतशाब्दिकस्मृतित-
एव तादृशक्रियाबोधकत्वसिद्धेः। किञ्च तन्मये चेतनस्य देवतात्वे
मानाभावेऽपि महदाद्यादिशरीरिणमभ्युपगच्छत्येव तत्प्रीतिरेव
व्यापारोऽस्तु। न च प्रीतेः सुखस्याशुविनाशित्वात् संस्कारस्य च
दुःखं-जनकेतराजनकत्वनियमादिदमप्ययुक्तमिति वाच्यं। तादृश-
नियमे मानाभावात्। वस्तुतस्तु देवतायाश्चेतनत्वेऽपि सर्व्वत्र देव-
तायाः प्रीतेर्न व्यापारत्वसम्भवः वैष्णवं चरुं निर्वपेदित्यादिविधि-
बोधितवैष्णवयागादौ सुवर्णदानादौ च तदसम्भवात्। न च
तत्रापि विष्णुप्रीतिरेव व्यापार इति वाच्यं। विष्णुनिष्ठप्रीते-
र्बाधितत्वात्। न च तथाप्याग्नेयादियागस्थले आवश्यकाग्न्यादि-
प्रीतिरेव व्यापारोऽस्तु किं तत्रापूर्व्वेणेति वाच्यं। देवतानिष्ठप्रीतेः
स्वर्गव्यधिकरणत्वेन व्यापारत्वासम्भवात् एतत्पुरुषीययागजन्यदेव-
ताप्रीतितः पुरुषान्तरस्यापि स्वर्गप्रसङ्गात् तत्तत्पुरुषीयत्वान्तर्भा-
वेन कार्य्य-कारणभावेऽनन्तकार्य्य-कारणभावप्रसङ्गात् गौरवाच्च। अथ
देवतानिष्ठप्रीतिर्न व्यापारः किन्तु देवताविषयकस्वप्रीतिः, प्रीतिश्चा-
नुरक्तिः, एवं यत्र विष्णुप्रीतिकामादिवादोऽस्ति तत्रापि विष्णुविष-
यकप्रीतिरेवार्थः, अन्यथा विष्णुत्वादेः प्रीतिनिष्ठत्वे विष्णोः प्रीति-
कामः प्रीयते भगवान् हरिरित्यादिश्रुतेः सर्व्वसिद्धाया अपला-
पापत्तेरिति चेत्, न, यागादेः साक्षाद्देवताविषयकानुरागजन-
कत्वस्य प्रत्यक्षबाधितत्वेनापूर्व्वद्वारैव कालान्तरे तज्जनकत्वस्य वक्तव्य-

तया अपूर्व्वस्यावश्यकत्वात् कल्प्यत्वाविशेषेण विनिगमनाविरहेण पूर्व्वसिद्धेर्दुर्व्वारत्वाच्च इत्येव दूषणमवसेयं ।

केचित्तु यागादिगोचरसंस्कार एवावश्यकत्वाद्व्यापारोऽस्तु किमपूर्व्वेण स च संस्कारो न स्मृतिनाश्यतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नोऽपि तु स्वर्गनाश्यः। न च संस्कारस्य विषयाजन्यतया यागादिगोचरसंस्कारे कुतो यागादिव्यापारत्वमिति वाच्यं। यागादेः स्वगोचरलौकिकप्रत्यक्षद्वारा स्वविषयकसंस्कारजनकत्वसम्भवात् अतएवानुमित्यादिजनितपरकीययागादिगोचरसंस्कारवतो न स्वर्गोत्पत्तिस्तस्य यागजन्यत्वाभावात्। न चैवं घटादिलौकिकप्रत्यक्षजन्यसंस्कारं प्रत्यपि घटादेर्जनकत्वापत्तिरिति वाच्यं। तत्र मानाभावात् अत्र तु लाघवतर्कसहकृतस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्तेरेव मानत्वात्। अथैवं गङ्गास्नानादिद्रष्टुः परकीयगङ्गास्नानादिलौकिकप्रत्यक्षजन्यतद्गोचरसंस्कारतोऽपि स्वर्गप्रसङ्गः कुष्ठाद्युपहतत्वचः अन्धस्य च प्रत्यक्षासम्भवात्[1] गङ्गाजलसंयोगात् स्वर्गानुत्पत्तिप्रसङ्गश्चेति चेत्, तर्हि तत्रापूर्व्वस्यावश्यकत्वेऽपि यागादिस्थलेऽपूर्वे मानाभावात् अज्ञातयागादेरनभ्युपगमादित्याहुः।

ननु फलसाधनतान्वये फलसमयस्थायित्व-तादृशव्यापाराधायकत्वान्यतरत्वस्य योग्यतात्वे आग्नेयाष्टाकपालयाग-ऐन्द्रदधियाग-ऐन्द्रपयोयागात्मकयागत्रयरूपस्य दर्शस्याग्नेयाष्टाकपालयाग-उपांशुयागाग्नीषोमीयैकादशकपालयागात्मकयागत्रयरूपस्य पौर्णमासस्य चावान्तरकलिकापूर्व्वत्रयं त्रयं विना षड्जन्यैकपरमापूर्व्वजनकत्वमनुपपन्नं युगपदाग्नेयादीनां सहानवस्थानादतो दर्श-पौर्णमासाभ्यां

(१) कुष्ठाद्युपहतत्वचा प्रत्यक्षासम्भवादिति ग० ।

घस्मां क्षणिकत्वात् योग्यतानवगतौ परमापूर्व्वकारण-

यजेत स्वर्गकाम इत्यादिप्रधानविधिबोधितपरमापूर्व्वसाधनत्वान्य-
थानुपपत्त्या तत्र परमापूर्व्वनाश्यकलिकापूर्व्वषट्कं कल्प्यते इति तव
सिद्धान्तो व्याहतः योग्यताज्ञानाभावेन प्रधानविधिवाक्यात् प्रथमं
परमापूर्व्वसाधनताज्ञानस्यैवासम्भवादित्याशङ्कते, 'नन्वेवमिति, 'एवं'
साधनत्वान्वये निरुक्तान्यतरवत्त्वस्य योग्यतात्वे, 'क्षणिकत्वादिति
आशुविनाशित्वादित्यर्थः, परम्परावटकानुपस्थितेश्चेति शेषः ।
कल्पनेति कथं प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व्वसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या
कलिकापूर्व्वकल्पनमित्यर्थः । यदि च निरुक्तयोग्यताज्ञानं विनापि
परमापूर्व्वसाधनत्वावगमस्तदा परमापूर्व्वज्ञानं विना स्वर्गसाधनत्वस्या-
पि ज्ञानसम्भवात् किं परमापूर्व्वस्यापि वाच्यतयेति भावः । न च
तथापि प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व्वसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या कलि-
कापूर्व्वाणि न कल्प्यन्ते अपि तु आग्नेयादिबोधकप्रत्येकवाक्यात्
कलिकापूर्व्वोपस्थितौ प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्व्वसाधनत्वावगमः
अस्तु प्रधानविधिवाक्यं मुक्तमेवेति वाच्यं । अपसिद्धान्तात्
आग्नेयाष्टाकपालो भवत्यमावास्यायामित्यादिप्रत्येकविधिवाक्यानां
दर्श-पौर्णमासस्वरूपमात्रबोधकतया कलिकापूर्व्वाबोधकत्वाच्चेति नि-
ष्कर्षः । आशुविनाशित्वेन प्रतिसंहिते कर्म्मणि यद्रूपेण फलस्य

न्याश्रयादिति पूजार्थकयज्यन्वये सति देवताचैतन्यसिद्धिः, तत्सिद्धौ च
पूजार्थकयज्यन्वय इत्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । तुल्यन्यायतया शङ्कते, 'नन्विति,
आग्नेयोऽष्टाकपालो भवत्यमावास्यायामैन्द्रं दधि भवत्यमावास्यायामित्यादयः
षडुत्पत्तिविधयः दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेतेति विधिवाक्यार्थीभूतप्रधानापूर्व्वं

त्वानवगमे कथमपूर्व्वकल्पनेति चेत्, न, काम्ये अपूर्व्व-

कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानं तद्रूपावच्छिन्नफलसाधनत्वान्वये तत्प-र्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वं योग्यता प्रकृते च प्रधानविधिना कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्व्वं बोध्यते तथाच कार्य्यत्वरूपेण तज्जनकता दर्शादीनां ग्राह्या तत्र च परमापूर्व्वत्वरूपेण कालान्तरभावित्व-प्रतिसन्धानेऽपि न कार्य्यत्वरूपेण कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानं कार्य्य-त्वावच्छिन्नस्य दर्शाद्यव्यवहितक्षणेऽपि सम्भवादतः परमापूर्व्वसमय-स्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानं विनापि प्रथमं कार्य्यत्वरूपेण सामा-न्यतस्तत्साधनत्वग्रहः उत्तरकालञ्च स्वर्गसमयस्थायिकार्य्यान्तरज-नकस्य तादृशकार्य्यजनकत्वं परमापूर्व्वजनकतयैव पर्य्यवस्यति तच्च साक्षान्न सम्भवति आग्नेयादेराशुविनाशित्वादतः परम्पराजनकत्वं तच्चावान्तरव्यापारं विना अनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानात् कलि-कापूर्व्वाणि कल्प्यन्ते स्वर्गस्य च देहान्तरभोग्यत्वेन कालान्त-रभावित्वप्रतिसन्धानात्तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानं विना सामान्यतोऽपि न तत्साधनत्वग्रहसम्भव इति गूढाभिसन्ध्या समाधत्ते 'काम्य इति दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इति काम्य-विधावित्यर्थः, 'अपूर्व्वावाच्यत्वस्थिताविति कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्व्वा-

प्रति दधिहोमादीनां साधनत्वं बोधयन्ति, तेषां तत्साधनत्वे तन्निर्व्वा-हाय षडुत्पत्त्यपूर्व्वाणि कल्प्यन्ते, एवञ्च सर्व्वत्र प्रधानीभूतमपूर्व्वं वाच्यं उत्पत्त्यपूर्व्वाणि कल्प्यानीति तत्सिद्धान्तः स न स्यात् क्रमिकप्रधानापूर्व्वं प्रति क्षणिकानामाग्नेयादिकर्म्मणामयोग्यतया साधनत्वग्रहासम्भवादित्यर्थः। 'काम्य इति, फलस्योत्कटरागगोचरतया तत्पूरणक्षमः कलिकापूर्व्वबोधक-

वा[illegible]स्थितौ आग्नेयादौ तद्द्वारा साधनत्वस्य योग्यता[illegible]वात् न तु प्रथमं ।

[illegible]र्थः, 'तद्द्वारा साधनत्वस्येति परमापूर्व्वद्वारा साधनत्व-[illegible] सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वरूपेणान्वये इति शेषः । 'योग्यतास-[illegible]त्' योग्यताज्ञानसम्भवात्, 'न तु प्रथममिति न तु परमापूर्व्व-

[illegible]विधिरेव, तथाच प्रथमप्रवृत्तात् [illegible]त् अपूर्व्वे प्रतीते अपूर्व्व-[illegible] स्वं प्रति [illegible] नियोगं प्रति आग्नेयादीनां कारणताग्रहेति [illegible]दीनां नियोगसाधनताधीरिति, तावत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापार-[illegible]योग्यताया ज्ञानात् न तु प्रथममुत्पत्तिविधिप्रवृत्तिरिति भाव-[illegible]ः । तच्चिन्त्यं, न हि स्वं प्रति स्वं साधनं, तथाच तद्द्वारीभूतापूर्व्वा-[illegible]स्थितौ परमापूर्व्वकारणताबोधे कथं योग्यताज्ञानं, कथं वा साक्षात्-[illegible] [illegible]साधनत्वप्रकारकधीः । न च तज्जातीयपरमापू-[illegible] [illegible]योग्यतानिश्चयसम्भव इति वाच्यं । तज्जा-[illegible]योग्यतानिश्चयसम्भवे प्रधानापूर्व्वस्यापि वाच्यता-[illegible]ः । तत्र तज्जातीयमिति चेत्, न, सर्व्वथा साजात्यस्य प्रकृतेऽप्यसम्भ-[illegible] [illegible] साजात्यस्य तत्रापि सम्भवात् प्रकृते तत्र योग्यताघटक-[illegible] तुल्यमिति । अत्राहुः देहान्तरोपभोग्यस्वर्गे आशुविनाशिक्रियायाः [illegible]त् साधनताबोधे युक्तस्तत्र योग्यताज्ञानविरहः, प्रकृते च परमापूर्व्वं [illegible] साक्षादपि तस्य हेतुत्वसम्भवे योग्यताज्ञानसम्भवः । न च यौगपद्या-[illegible]त् न तथा, ऋत्विग्भिरनेकैरेकदा क्रियमाणानां यौगपद्यस्यापि सम्भ-[illegible], अग्रे च [illegible]कर्तृकत्वप्रतिसन्धाने अग्रिमाग्रिमनाशादनुपपत्त्या [illegible]साधन[illegible]निर्व्वाहार्थमुत्पत्त्यपूर्व्वं कल्प्यत इति, तदिदमुक्तं 'तद्द्वा-रेति तत्प्रतीतेत्यर्थः ।

वाच्यत्वं विनेत्यर्थः, स्वर्गस्य देहान्तरभोग्यत्वेन कालान्तरभावित्वप्रति-सन्धानात् तत्साधनत्वान्वये तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वस्य योग्यतात्वात् कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्व्वसाधनत्वान्वये च न तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानमपेक्षितं कार्य्यत्वावच्छिन्नस्य कालान्तरभावित्वाप्रतिसन्धानादित्यभिसन्धिः। एतच्चापाततः स्वर्गस्य कालान्तरभावित्वाप्रतिसन्धाने क्रियायाः क्षणिकत्वाप्रतिसन्धाने वा स्वर्गसाधनत्वान्वयेऽप्यपूर्व्वोपस्थितिं विना योग्यताज्ञानसम्भवात्।

केचित्तु दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र विधिप्रत्ययस्य कार्य्यत्वरूपेणापूर्व्वसामान्य एव शक्तत्वात् प्रथमं कार्य्यत्वरूपेण कलिकापूर्व्वसाधनत्वावगमस्ततः कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्व्वसाधनत्वावगमः न तु प्रथममेव परमापूर्व्वसाधनत्वावगमः। न च प्रथमं कार्य्यत्वरूपेण कलिकापूर्व्वसाधनत्वावगमेऽपि तत्र परमापूर्व्वपर्य्यन्तस्थायित्वं न गृहीतमिति वाच्यं। द्वितीयबोधे परमापूर्व्वे स्वर्गपर्य्यन्तस्थायित्ववत् प्रथमबोधे कलिकापूर्व्वे स्वर्गपर्य्यन्तस्थायिव्यापारसमयस्थायित्वभानेऽपि बाधकाभावादिति समाधत्ते, 'काम्य इति दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इति काम्यविधावित्यर्थः, 'अपूर्व्ववाच्यत्वस्थिताविति कार्य्यत्वरूपेण कलिकापूर्व्वस्यापि वाच्यत्वस्थितावित्यर्थः, 'तद्द्वारा साधनत्वस्येति कलिकापूर्व्वद्वारा परमापूर्व्वसाधनत्वस्येत्यर्थः, अन्वय इति शेषः, 'योग्यतासम्भवात्' प्रथमं योग्यताज्ञानसम्भवात्, 'न तु प्रथममिति, परमापूर्वसाधनत्वावगम इति शेषः। न चैवं प्रतीतपरमापूर्वसाधनत्वानुपपत्त्या कलिकापूर्व्वाणां कल्प्यत्वमिति सिद्धान्तव्याघात इति वाच्यं। प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्वमा-

धनत्वान्वयानुपपत्त्या कलिकापूर्व्वाणामेव प्रथमान्वयबोधविषयत्वं इयेव तदर्थात् इति भाव इत्याहुः।

ननु एकस्मिन्नेव परमापूर्वे स्वर्गे च दर्श-पौर्णमासयोरुभयोः केन रूपेण जनकत्वमिति चेत्, उच्यते, दर्श-पौर्णमासोभयसाधारणेन दर्शत्व-पौर्णमासत्वव्यापकीभूतेन वैजात्यविशेषेण विजातीयापूर्वं विजातीयस्वर्गञ्च प्रति जनकत्वं विजातीयापूर्वजनकतावच्छेदकतयैव तद्वैजात्यसिद्धिः। न च दण्ड-चक्रन्यायेन दर्शत्व-पौर्णमासत्वाभ्यामेव जनकत्वमस्तु केवलादर्शात् केवलपौर्णमासाद्वा फलानुत्पादस्य परस्परव्यतिरेकादेवोपपत्तेरिति वाच्यं। कार्य्य-कारणभावद्वयकल्पने गौरवात् दर्शत्वादेर्जनकतावच्छेदकतापर्य्यन्तस्य विध्यर्थत्वाभावात्। न च तत्रापि दर्शत्वादिप्रत्येकधर्म्ममादाय विनिगमनाविरहात् कार्य्य-कारणभावद्वयमावश्यकमिति वाच्यं। केवलादर्शात् केवलपौर्णमासाच्च फलोत्पादस्य वारणाय कार्य्य-कारणभावद्वयस्यावश्यकत्वेन गौरवस्यैव विनिगमकत्वात्। यदि च पौर्णमासं विना कृते दर्शे दर्शत्वस्य दर्शं विना कृते च पौर्णमासे पौर्णमासत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वं नाभ्युपेयते किन्तु दर्शपूर्व्वकृते पौर्णमास एव पौर्णमासत्वं पौर्णमासोत्तरकृत एव दर्शे दर्शत्वमुपेयते, तदा तु प्रत्येकं दर्शत्व-पौर्णमासत्वाभ्यामेव जनकत्वं न तु व्यापकजात्या व्यतिरिक्तजातिकल्पने गौरवात् व्यतिरिक्तजातिकल्पनेऽपि दर्शत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहेण कार्य्य-कारणभावद्वयस्यावश्यकत्वात्। अथ यदि पौर्णमासोत्तरकृते दर्श एव दर्शत्वं तदा दर्शत्वेनैव हेतुतास्तु किं पौर्णमासत्वेन हेतुतया। न च विनिगमनाविरहात् पौर्णमासत्वेनापि हेतुत्वमिति

वाच्यं। केवलपौर्णमासत्वेन हेतुत्वे पौर्णमासानन्तरं दर्शोत्पाद-प्राक्काल एव परमापूर्व्वोत्पत्त्यापत्तेरेव विनिगमकत्वादिति चेन्न, दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इति श्रुत्या पौर्णमासत्वे हेतुत्वबोधनात् पौर्णमासत्वेनापि हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् दर्श-पौर्णमासावृत्तित्वात्। एतेन पयोयागात्मकदर्शचरमयागत्वेन पयोयागत्वेन हेतुत्वमस्त्वित्यपि निरस्तं। दर्श-पौर्णमासत्वाक्रान्तानामपि हेतुत्वस्य वेदबोधितत्वात्। पयोऽयसाधारणवैजात्ये हेतुतापक्षे जातेरव्याप्यवृत्तितया आग्नेयादियागषट्कस्य आग्नेयादियत्किञ्चिद्यागानन्तरं परमापूर्वोत्पत्त्यापत्तिः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्कारणसत्त्वात् एवं दर्शत्व-पौर्णमासत्वादिना प्रत्येकहेतुत्वपक्षेऽपि[१] पौर्णमासानन्तरं दर्शान्तर्गतयत्किञ्चिद्यागे कृते एव परमापूर्वोत्पत्त्यापत्तिरिति चेत्, न परमापूर्वं प्रति व्यापारीभूतानां कलिकापूर्वषट्कानामपि तत्तद्रूपेण दण्ड-चक्रवत् हेतुतया कलिकापूर्वषट्कानां समुद्भूतया वा तदभावादेव तत्र परमापूर्व्वानुत्पादात्। ननु तथापि दर्श-पौर्णमासयोः कियन्त्यपूर्व्वाणीति चेदत्र प्राहुः, प्रथमतः पौर्णमासत्रयेण प्रत्येकं कलिकापूर्वत्रयं जनयित्वा मध्ये एकं परमापूर्वं जन्यते एवं दर्शत्रयेणापि प्रत्येकं कलिकापूर्वत्रयं जनयित्वा मध्ये एकं परमापूर्वं जन्यते ततस्ताभ्यां परमापूर्व्वाभ्यां चरमं परमापूर्व्वान्तरं जन्यते इति न चापूर्व्वाणीत्याहुः।

---

(१) दर्शत्व-पौर्णमासत्वाभ्यां हेतुत्वपक्षेऽपीति ग०।

नव्यास्तु मध्यमपरमापूर्वद्वये मानाभावात् षड्भिः कलिकापूर्वैरेव चरमं परमापूर्वं जन्यत इति सप्तापूर्व्वाणि। न च पूर्वपूर्वक्रियाभिर्जनितैः पञ्चभिः कलिकापूर्वैः सह उत्तरक्रिययैव चरमं परमापूर्वं जनयतु किं चरमक्रियाजन्यकलिकापूर्व्वेणेति वाच्यं। तस्यापि होमोत्तराङ्गदक्षिणादानादिसाचिव्येनैव परमापूर्वजनकत्वोपगमेन तावत्कालानवस्थित्या चरमकलिकापूर्वस्वीकारात् दक्षिणादानाद्युत्तराङ्ग साक्षादेव परमापूर्वहेतुर्न तु तत्र द्वारापेक्षेति प्राहुः।

उद्भूतास्तु षड्भ्यः कलिकापूर्वेभ्य एव स्वर्गोपपत्तेः चरमपरमापूर्वेऽपि मानाभावः। न च स्वर्गं प्रति परमापूर्व्वाणां षडपूर्वत्वेन दर्श-पौर्णमासानाञ्च हेतुत्वे गौरवमिति वाच्यं। तवापि परमापूर्वं प्रति षडपूर्व्वाणां षडपूर्वसमन्वेन दर्श-पौर्णमासानाञ्च हेतुत्वेन तुल्यत्वात् षडपूर्व्वाणां समानत्वन्तु मतद्वय एव। यदि षडपूर्व्वाणामपि पृथक् हेतुत्वं तदाऽपूर्वत्वेनैव इतरथा तु षट्त्वेन [illegible]तदित्याहुः।

तदसत् परमापूर्व्वानभ्युपगमे दक्षिणादानादेश्चरमाङ्गस्य स्वर्गोपयोगित्वानुपपत्तेः, न हि दक्षिणादानं साक्षात् स्वर्गहेतुः, अङ्गत्वात् आशुविनाशित्वाच्च, तज्जन्यस्यापि पृथगपूर्वस्य स्वीकारे किमपराद्धं परमापूर्वेण, परमापूर्वं प्रति च दक्षिणादानादेश्चरमाङ्गस्य साक्षादेव हेतुत्वं इत्युक्तमेव। न च परमापूर्व्वाभ्युपगमे तत्र षडपूर्व्वाणां दक्षिणादानस्य च कारणत्वं कल्पनीयमतो गौरवमिति वाच्यं। तवापि षडपूर्व्वाणां दक्षिणादानादिजन्यापूर्व्वस्य च स्वर्गं प्रति हेतुत्वेन तुल्यत्वात्, मम तु कलिकापूर्व्वषट्कं परमापूर्व्वजनन एव द्वारं न

तु स्वर्गहेतुः मानाभावात् यागस्य हेतुत्वे च श्रुतिरेव मानमिति न किञ्चिदेतत्।

ननु तथापि नवावृत्त्यादिस्थले दशपार्थिवशिवपूजादिस्थले केन रूपेण परमापूर्वविशेषे स्वर्गविशेषे च हेतुत्वं तत्र नवावृत्त्यादेर्जातित्वाभावात्। न च तत्रापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वकत्वादिविशिष्टावृत्तित्वादिनैव हेतुत्वं अपेक्षाबुद्धिश्च प्रत्येकमङ्गलकनवावृत्त्यादिव्यावृत्ता ग्राह्या इति वाच्यं। प्रत्येकनवावृत्त्यासाधारणावृत्त्यपेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वेऽननुगमात् सकलनवावृत्त्यादिवृत्त्यपेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वे अननुगमात् सकलनवावृत्त्यावृत्त्यपेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वे असम्भवात्। अथ चण्डीपाठवृत्तितत्तन्नवत्वेतरनवत्वत्वादिना नवत्वादिकमनुगतीकृत्य तद्विशिष्टत्वेन हेतुत्वं वाच्यं कारणतावच्छेदकसम्बन्धश्च स्वर्गं प्रति परमापूर्वं परमापूर्वं प्रति तु परमापूर्वेतरापूर्वसामान्येन दर्शादिस्थलवदवच्छेदकत्वं प्रत्येकावृत्तिजन्यकलिकापूर्वनवकादिद्वारैव परमापूर्वजननात् प्रत्येकसङ्कल्पपूर्वकप्रत्येकावृत्तिजन्यापूर्वतो नवावृत्त्यादिस्थलीयप्रत्येकावृत्तिजन्यकलिकापूर्वस्य न वैलक्षण्यमतः कलिकापूर्वं प्रति चण्डीपाठत्वादिनैव हेतुत्वं कार्य्यतावच्छेदकश्च चण्डीपाठसामान्यजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो नवावृत्त्यादिजन्यतावच्छेदकजातिव्यापको जातिविशेष एव धारावाहिकपरमापूर्वद्वयादिवारणाय परमापूर्वेतरेनवत्वादेः प्रत्येकापरिसमाप्तत्वादेकस्माच्च परमापूर्वोत्पाद इति चेन्न, निखिलापेक्षाबुद्धिसाधारणस्य नवत्वत्वस्य एकस्यानुगतस्याभावेन तेन रूपेणानुगमासम्भवादिति। मैवं। नवावृत्तित्वादेरपि नवपाठ

ननु* यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयेदित्यत्र ब्राह्मणवधोद्यमस्य शतयातनाहेतुत्वावगमे यथा दुरितापूर्व्वं कल्प्यते[1] तथेहापीति चेत्, न, अवगुरेत् यातयेत् इत्यत्र हेतु-हेतुमतोर्लिङित्यनुशासनात् लिङा अवगोरण-शतयातनयोर्नियतं पौर्व्वापर्य्यं बोध्यते प्र-

द्विषयकज्ञानत्वेन ज्ञानविशेषत्वेन तज्ज्ञानगतव्याप्यजातित्वात् नवद्वलः रेत् इत्यत्र पार्थिवशिवलिङ्गानि पूजयेदित्यादावपि तादृशज्ञानविशेष- त्यर्थः, तादृशज्ञानविशेषस्य परमापूर्वं प्रति साक्षादेव हेतु- इति सङ्क्षेपः। प्रतिवन्ध्यन्तरमाशङ्कते, 'नन्विति, 'शतयातनेति त्यावच्छिन्नयातनेत्यर्थः, 'यातना' नरकविशेषः, 'तथेहापीति था स्वर्गकामो यजेतेत्यादावपि स्वर्गसाधनत्वावगमानन्तरं परमा- कल्पनमस्त्वित्यर्थः, 'नियतमिति कारण-कारणव्याप्तान्यथा- सिद्धत्वशून्यत्वनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकधर्म्मवत्त्वमात्रमित्यर्थः,

[1] यथा दुरितापूर्व्वकल्पनमिति ख०, ग०।

* प्रतिवन्दिमाशङ्कते, 'नन्विति, 'शतयातना' नरकविशेषः, तथाचात्र त्र या गतिः सा समापीति भावः। 'नियतमिति अन्यथासिद्ध- त्वशून्यत्वरहितनियतपौर्व्वापर्य्यमित्यर्थः, तेन मध्यवर्त्तिकल्पनं निर्व्वहति, अन्यथा दण्डरूपादौ तत्कल्पनापत्तेरिति भावः। नन्वेतदप्याशुविनाशिनां मध्यवर्त्तिज्ञानेन विनाऽयोग्यतया दुर्ग्रहं अन्यथा अन्यथासिद्धिपञ्चक- रहितनियतपौर्व्वापर्य्यपर्य्यवसन्नस्य कारणत्वस्यापि ग्रहे बाधकाभावात्

त्यविशेषानुभव-स्मरणयोरिव, तच्च साधनत्वे साधनसा-
धनत्वे वा उभयमपि मध्यवर्त्तिघटितमिति दुरित-

तेन 'मध्यवर्त्तीत्यादि सङ्गच्छते, 'साधनसाधनत्वे वेति च सङ्गच्छ-
नियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकत्वन्तु तदुत्पत्त्यधिकरणक्षणनिष्ठोत्तरत्व-
स्यावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्युक्तमेव। नन्वनन्य-
सिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वमात्रबोधने कथं दुरितापूर्वकल्पनं दुरितापूर्व-
कल्पनं विनापि तादृशपूर्ववर्त्तित्वोपपत्तेरित्यत आह, 'तच्चेति, प्रकृ-
इति शेषः, 'साधनत्वे' शतयातनापरम्परासाधनत्वे, 'साधनसाधनत्वे
वा' शतयातनासाधनसाधनत्वे वा, सम्भवतीति शेषः, साक्षात्साध-
नत्वस्य बाधितत्वादिति भावः। 'घटितमिति व्याप्तमित्यर्थः, 'स
त्विति स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ त्वित्यर्थः, 'विध्यनुशिष्टेति प्रवर्त्त-

---

जितं नैयायिकैः। एतेनोक्तस्य मध्यवर्त्तिज्ञानं विना ग्रहसम्भवे-
इष्टसाधनता दुर्ग्रहा सा ह्यदृष्टसद्भावनिर्म्मिता, तत्सद्भावस्य ह्यसिद्ध
व्यापारनिर्म्मितशरीरमेव यागस्य स्वर्गसाधनत्वं तत् कथं व्यापाराप्र-
प्रतीयतां एकदेशस्यापरिचयादिति परास्तं। एवमप्यनन्यथासिद्ध-
पूर्व्वसत्त्वादिरूपकारणत्वबोधे बाधकानभिधानादिति। अत्राहुः, उ-
लिङा नियतपौर्व्वापर्य्यमात्रं बोध्यते तस्मान्नावगुरितव्यमिति निषेध-
वेदभागेनावगोरणाभावविषयकापूर्व्वकार्य्यत्वे बोधिते तदन्यथानुपपत्त्या
ऽवगोरणस्य शतयातनाहेतुत्वनिबन्धनपूर्व्वत्वमित्यनुमीयते। न ह्यवगोर-
णस्यानिष्टसाधनत्वं विना तदभावविषयकापूर्व्वकार्य्यत्वमुपपद्यते, प्रद्युत रा-
प्राप्तमवगोरणमेव कुर्य्यात् तथाचोत्तरकालानुमितकारणत्वनिर्व्वाह-

कल्पनं संस्कारवत्, इह तु विध्यनुशिष्टा लिङ् कार्य्य-
तामाह। किञ्च कामी काम्यादन्यत् काम्याव्यवहित-

ज्ञानजनकत्वेनाभिमतेत्यर्थः, 'कार्य्यतामाहेति, कार्य्यतान्वयबोधे चेष्ट-जनकत्वेन योग्यता तज्ज्ञानञ्चाशुविनाशिनो यागस्य स्वर्गसमय-स्थायिव्यापारजनकत्वज्ञानं विनाऽनुपपन्नमिति कार्य्येऽपूर्वरूपव्यापारे लिङः शक्तिरावश्यकीति भावः। नन्वेवमुपरेदित्यत्रान्यथासिद्धिचतु-ष्टयराहित्ये सति नियतपूर्ववर्त्तित्वमात्रस्य लिङर्थत्वे शतयातनारूपा-निष्टसाधनत्वस्यावगोरणेऽज्ञानान्निवृत्त्यनुपपत्तिः। न च तादृशनि-यतपूर्ववर्त्तित्वमात्रस्य लिङ्प्रत्ययादवगतौ प्रमाणान्तरात् साधनत्वा-वगम इति वाच्यं। तथा सति यजेतेत्यादिप्रवर्त्तकस्थलेऽपि तथा सुव-चत्वेन तत्राप्यपूर्ववाच्यत्वानुपपत्तेरित्यत्र सत्यमाशुविनाशिनः साधनतान्वये फलसमयस्थायिव्यापारोपधायकत्वं योग्यता तथापि अपूर्वकामनां विना यागे प्रवृत्त्यनुपपत्त्या अपूर्वकामनार्थमपूर्वज्ञान-स्यावश्यकत्वेनापूर्वशक्तिरप्यावश्यकीत्याह, 'किञ्चेति।

केचित्तु लाघवान्नियतपूर्ववर्त्तिताज्ञानमेव निवर्त्तकमिति तत्र साधनतानवगमेऽपि न क्षतिः। न चैवं प्रवृत्तावपि नियतपूर्ववर्त्ति-ताज्ञानमेव हेतुरस्तु किं साधनताज्ञानार्थं प्रवर्त्तकस्थलेऽप्यपूर्ववाच्य-

---

दुरितकल्पनं यागे तु नैवमिति न प्रतिबन्धिरिति दिक्। 'इह त्विति तत्र चेष्टसाधनतायोग्यताज्ञानविरहादिदोष इति न तौल्यमित्यर्थः। इतोऽपि क्रियायां न कार्य्यतान्वय इत्याह, 'किञ्चेति, नित्ये व्यभिचारादाह, 'कामीति, काम्ये व्यभिचारादाह, 'काम्यादन्यदिति। न च पाकत्वात् पाकः कार्य्य इत्यनु-

साधनतया ज्ञातमेव कर्त्तव्यतयाऽवैतीति नियमात् न

तयेति वाच्यं। तत्र प्रवृत्त्यर्थं साधनताज्ञानाननुसरणादपि न प्रवर्त्तककार्य्यताज्ञानार्थं कार्य्यतान्वयबोधे च फलवत्त्वेन काम्यसाधनत्वस्यैव योग्यतात्वादिति न कोऽप्यत्रास्वरस इत्याहुः।

'काम्यादन्यदिति यः काम्यभिन्नत्वे सति यत्कामनाजन्यप्रवृत्तिहेतुकार्य्यताज्ञानविषयो भवति सोऽवश्यं तदव्यवहितसाधनतया ज्ञातो भवतीति नियमार्थः, अत्र यत्कामनाजन्यप्रवृत्तिविषयत्वमात्रोक्तौ अपूर्वमादाय हविराद्युपादाने व्यभिचार इति प्रवृत्तिहेतुकार्य्यताज्ञानविषयत्वपर्य्यन्तं, अपूर्व-यागोभयगोचरकार्य्यतासमूहालम्बनविषयत्वेनापूर्वमादायापूर्वे व्यभिचारवारणाय विषयताविशेषलाभार्थं सत्यन्तोपादानं, विषयताविशेषः प्रवृत्तिहेतुतावच्छेदकीभूतकार्य्यतांशे विशेष्यत्वं, यत्कामनापदेन च कृतिसाध्यत्वाप्रकारकयदुद्देश्यककामना विवक्षिता, तेन चिकीर्षात्मकयागगोचरकामनाया अपि प्रवृत्तिहेतुत्वेऽपि यागमादाय यागे न व्यभिचारः, न वा हविराद्युपादानगोचरकामनाया अपि प्रवृत्तिहेतुत्वाद्धविरादिमादाय यागे व्यभिचारः, प्रवृत्तिश्च प्रमाजन्यत्वेन विशेषणीया तेनापूर्वकामनया कृते चैत्यवन्दनादौ न व्यभिचारः। न च साध्ये ज्ञातत्वस्य भ्रम-प्रमासाधारणस्य प्रवेशान्न व्यभिचार इति वाच्यं। प्रकृतेऽपि स्वर्गाव्यवहितसाधनत्वभ्रममादाय सिद्धसाधनापत्त्या साध्ये प्रमाविषयत्वरूपज्ञातत्वपर्य्यन्तस्या विवक्षितत्वादिति मन्तव्यं। 'कामित-

मितौ व्यभिचारः, तन्मते तत्रापि तदपेक्षाभ्युपगमादित्याहुः। न च तत्कर्ते

क्रियायां कामिनोऽन्वयो योग्यः। न च तृप्तिकामस्य पाके प्रवृत्तेर्व्यभिचारः, ओदनकामस्य तत्र प्रवृत्तेः, तृप्तिकामना तु तत्कामनोपयोगिनी न तु साक्षात्, अन्यथा साधनसाधने प्रवृत्तिर्न स्यात्। काम्यसाधनत्वं प्रवर्त्तकं लाघवादिति चेत्, न, भोजनकामस्य सिद्धौदनस्य पाके प्रवृत्तिप्रसङ्गात् तस्यौदनद्वारा भोजन-

---

इति स्वर्गकामनानात्मवत इत्यर्थः, 'अन्वयः' प्रवृत्तिविषयत्वं, 'योग्यः' स्वर्गकामो, क्रियायाः स्वर्गाव्यवहितसाधनत्वाभावादिति भावः। तथा-प्यपूर्वकामनयैव यागे प्रवृत्तेरपूर्वकामनार्थमपूर्वज्ञानस्यावश्यकत्वेना-पूर्वे शक्तिरस्त्वावश्यकीति निगर्वः। 'तृप्तिकामस्येति, पाकस्य तृप्त्य-व्यवहितसाधनताभावादिति भावः। 'तत्कामनेति ओदनकामने-त्यर्थः, 'न तु साक्षादिति, प्रवृत्तिहेतुरिति शेषः। 'अन्यथेति तृप्ति-कामनाया ओदनकामनासम्पादकत्वाभावे इत्यर्थः, 'साधनसाधने' इति साधनस्यैव साधने अन्यथासिद्धे पाके इति यावत्, 'प्रवृत्तिर्न स्यादिति तन्मते तृप्तिकामस्य प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः, काम्यसाधनता-ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वादिति भावः। 'काम्यसाधनत्वमिति साधन-तत्साधनसाधारणं काम्यप्रयोजकतामात्रमित्यर्थः, 'लाघवादिति कारणकारणव्यावर्त्तकानन्यथासिद्धत्वाप्रवेशेन साक्षात्साधनत्वमपेक्ष्य

साधन-साधनत्वयोरेकदा भाने विरोध इति वाच्यं। वादिभेदेनाविरोधा-दित्याहुः। अवच्छेदभेदमादायादोष इत्यन्ये। 'काम्येति, तथाच व्यापके

साधनत्वाविशेषात्, विशेषणे तु यत्राव्यवहितसाधनं पाकः तत् न काम्यं यच्च काम्यं तत्र नाव्यवहितसाधनं पाकइति न प्रवृत्तिः। ननु पाकस्य सिद्धौदनद्वारा भोजनसाधनत्वं न सम्भवति द्वारस्यासाध्यत्वात् ओद-नान्तरद्वारा च तथा प्रतिसन्धाने अव्यवहितविशेष-णेऽपि कुतोन पाके प्रवर्त्तते ओदनान्तरे द्वारे साक्षा-त्साधनत्वादिति चेत्, न, पाकस्य भोजनसाधनत्वे

लाघवादित्यर्थः, 'साधनत्वाविशेषात्' प्रयोजकत्वाविशेषात्, 'विशेषणे' त्विति साक्षाद्विशेषणे त्वित्यर्थः, 'यत्र' ओदने, 'अव्यवहितसाधनं' साक्षात्साधनं, 'तत्र काम्यमिति, सिद्धत्वादिति भावः। 'यत्र' भोजनं, 'अव्यवहितसाधनं' साक्षात्साधनं। इदमापाततः बलवदनि-ष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया सिद्धौदनस्य पाके प्रवृत्त्यभाव-सम्भवादिति ध्येयं। 'पाकस्य' सिद्धपाकस्य, 'भोजनसाधनत्वं' भोजन-प्रयोजकत्वज्ञानं, 'द्वारस्येति यस्य यद्द्वारं तस्य तत्साध्यत्वनियमा-दित्यर्थः, 'तथा प्रतिसन्धान इति भोजनप्रयोजकत्वप्रतिसन्धान-इत्यर्थः, 'अव्यवहितविशेषणे' साक्षात्त्वविशेषणे, 'ओदनान्तर इति, तस्यासिद्धत्वेन तत्रौदनत्वरूपेण काम्यत्वस्यापि सम्भवादित्याशयः। 'भोजनसाधनत्वे' भोजनप्रयोजकत्वज्ञाने, 'विशेषस्य' विशेषरूपेण

अव्यवहितपदवैयर्थ्यमिति भावः। 'यत्रेति ओदन इत्यर्थः, 'यदिति भोजन-मित्यर्थः, 'ओदनान्तरेति, तस्यासिद्धत्वेन काम्यत्वमित्यभिमानः। 'ओदन-

विशेषस्याप्रयोजकतया ओदनमात्रस्य द्वारत्वात् तस्य च साध्यत्वाविवादात् । ओदनविशेषे च सिद्धे ओदन-कामनाविरहात् न तुल्यत्वं । नन्वोदने सिद्धत्वात् यथा न कामना तत एव द्वारतापि न, अथौदनान्तरस्या-सिद्धत्वमादाय[१] द्वारता तर्हि कामनापि स्यात् तस्यासिद्धत्वादिति चेत्, न, पाकस्यैकविशेषद्वारता-ज्ञाने न विशेषान्तरद्वारताविरोधी सकलविशेषस्यैकत्र

...नमिष्टद्वारताज्ञानस्य, 'द्वारत्वात्' द्वारतया ज्ञानात्, 'तस्य' ...तत्वाश्रयस्य, 'साध्यत्वाविवादात्' पाकसाध्यत्वाविवादादित्यर्थः । ...तथापि पाके प्रवृत्त्यापत्तेस्तुल्यता दुर्व्वारैवेत्यत आह, 'ओदन-...' इति, यत्किञ्चिद्विषयसिद्ध्यैव सामान्येच्छाविच्छेदात् । न च ...पि ओदनत्वरूपेण कामना सम्भवत्येवेति वाच्यं । तादृशकाम-...मायां[२] प्रवृत्तेरिष्टत्वादिति भावः । आगमविदानाशङ्कते, ...ति, 'द्वारतापि' द्वारताज्ञानमपि, 'द्वारता' द्वारताज्ञानं । ...मुद्घाटयति, 'पाकस्येति, 'द्वारताविरोधी' सामान्यतोद्वारता-

[१] ओदनान्तरमसिद्धमादायेति ख० ।

[२] तादृशकामनयेति ग० ।

...षे चेति, यत्किञ्चिद्विशेषसिद्ध्यैव सामान्येच्छाविच्छेदादिति भावः । ...यमविद्वान् शङ्कते, 'नन्विति, आशयमुद्घाटयति, 'पाकस्येत्यादि । ...पूर्व्वं कामिकर्त्तव्यतया न बुध्यते काम्याव्यवहितसाधनत्वेन प्रथमं

द्वारत्वासम्भवात्, एकविशेषसिद्धौ तु तन्मात्रकामना विच्छिद्यते, न हि सकलविशेषसिद्धत्वेन सामान्यकामनाविच्छेदः, सकलविशेषसिद्धेरसम्भवेन तदनुच्छेदप्रसङ्गात्। अथ वा काम्यादन्यत् साक्षादसाधनत्वेन ज्ञायमानं यत्कर्त्तव्यतया कामी बुध्यते तत्काम्याव्यवहितसाधनमन्तरा ज्ञात्वैव। यद्वा काम्यादन्यत् कामी प्रथमं काम्याव्यवहितसाधनं कर्त्तव्यतयाऽवैति पश्चात् तद्-

---

ज्ञानविरोधीत्यर्थः, 'तन्मात्रकामना' सामान्यकामना, यागेऽपूर्व्वार्थितया प्रवृत्तौ "यागे रागादङ्गे वैधीति सूत्रविरोधात्, अन्यत्र व्याप्तिमाह, 'अथ वेति, 'असाधनत्वेनेति तदसाधनत्वेनेत्यर्थः, 'कर्त्तव्यतया' तत्कामकृतिसाध्यतया, 'काम्याव्यवहितेति तदव्यवहितसाधनजनकतया ज्ञात्वैवेत्यर्थः, अत्र स्वर्गस्यापि स्वर्गकामकृतिसाध्यताज्ञानविषयत्वात् स्वर्गे व्यभिचारवारणाय विषयताविशेषलाभार्थं 'काम्यादन्यदिति, एवमग्रेऽपि। 'तद्द्वारेति काम्याव्यवहितसाधने कार्य्यताज्ञानद्वारेत्यर्थः। न च यागस्य स्थिरत्व-निर्वापारत्वभ्रमवतोऽविनाप्यपूर्वकार्य्यताबोधं यागकार्य्यताबोधाद्व्यभिचार इति वाच्यं। गुरुनये तदभावात्तन्नये कार्य्यत्वासंसर्गाग्रहस्यैव तद्बोधाभावादित्यरुचेराह, 'अथ वेति। 'यद्वेति, न च यत्र साक्षात् साधन एव कामिप्रवृत्तिस्तत्र व्यभिचार इति वाच्यं। परम्परासाधननिष्ठप्रवृत्तिप्रयोजकेच्छावतः कामिपदेन विवक्षितत्वात्। न चैवमपि स्थिरत्व-निर्व्यापारत्वभ्रमवता कामिना यत्र यागः कर्त्तव्यतया बुध्यते तत्र व्यभिचार इ-

द्वारा अव्यवहितसाधनमिति प्रथमं यागे कामिका-र्य्यताबोधोऽयोग्यतापराहत एव ।

उत्तानास्तु विवादविषयो लिङ् समभिव्याहृत-क्रियान्वितकार्य्यताबोधिका प्रमाणलिङ्त्वात् लौकिक-

---

वदादिति भावः । 'अयोग्यतापराहत इति काम्याव्यवहितसाधने र्य्यताज्ञानात्मकयोग्यताज्ञानविरहपराहत इत्यर्थः ।

'उत्तानास्त्विति नैयायिकोक्ताना इत्यर्थः, बाधकमनिराकृ-त्यानेन यागान्वितकार्य्यताबोधकत्वसाधनादुत्तानत्वं, न हि बाधकत्वेऽनुमानसहस्रैरपि विषयसिद्धिरिति भावः । 'विवादविष-योलिङिति, लौकिकलिङि अंशतः सिद्धसाधनवारणाय 'विवाद-विषय इति स्वर्गकामो यजेतेत्यादावित्यर्थः, 'समभिव्याहृतेति 'स्व-समभिव्याहृतधात्वर्थविशेष्यककार्य्यत्वप्रकारकबोधजनिकेत्यर्थः, अपूर्व-स्यापि क्रियात्वात् सिद्धसाधनवारणाय स्वसमभिव्याहृतेति । न पूर्वंकार्य्यताबोधानन्तरं यागेऽपि कार्य्यताबोधात् सिद्धसाधनमिति वाच्यं । अपूर्वोपस्थितेः प्रागिति साध्ये विशेषणीयत्वादिति भावः । 'प्रमाणलिङ्त्वादिति कार्य्यत्वप्रज्ञापकलिङ्त्वादित्यर्थः, तेनावगुरे-

---

वाच्यं । परम्परासाधनविषये आशुविनाशित्वज्ञानवत्त्वेन कामिनो विशेष-णात् । 'विवादविषय इति, एतच्च सम्प्रदायमते लौकिकलिङा अंशतः सिद्धसाधनवारणाय । अपूर्व्वस्यापि क्रियात्वेन सिद्धसाधनादाह, 'समभि-व्याहृतेति । न चावगुरेदित्यत्र व्यभिचारः, लिङ्विशेषहेतुत्वे तात्पर्य्यात्,

लिङ्वत्, लिङुपस्थाप्यं कार्य्यत्वं समभिव्याहृतक्रिया-
न्वितं लिङुपस्थाप्यकार्य्यत्वत्वात् पचेतेतिकार्य्यत्ववत्,

दित्यादौ हेतु-हेतुमतोर्लिङित्यादिना विहिते आमंत्रा-प्रार्थन-
दिविहिते च लिङि न व्यभिचारः। न वा कुर्य्यादित्यत्र व्यभिचा
तत्र धात्वर्थे कार्य्यत्वस्य वाधेन कार्य्यत्वप्रमापकत्वाभावात्। न चै
कुर्य्यादित्यत्र कथं व्यभिचारं वच्यतीति वाच्यं। 'नान्याविद्युप-
स्थान्त्ययोरेव तदुद्भावनात्।

केचित्तु 'उक्ताना इत्यस्य मीमांसकोक्ताना इत्यर्थः, निर्युक्ति-
मतमालम्ब्य स्वपचदाभिकर्तृतया प्रोक्तानत्वं, इत्यञ्च 'प्रमाणलिङ्
त्वादिति यथाश्रुतमेव साधु, हेतु-हेतुमतोर्लिङित्यादिना विहि-
तस्यामंत्रादिविहितस्य च सिद्धार्थकतया प्रमाणत्वाभावेन व्यभिचा-
राभावात्। न च तथापि कुर्य्यादित्यत्र व्यभिचार इति वाच्यं
अन्त्यानुमानद्वयवदेतदनुमानेऽप्यस्य दोषस्योद्भावनीयत्वादित्याहुः।

'लिङुपस्थाप्यमिति विवादास्पदलिङ्जन्या कार्य्यत्वोपस्थिति
स्वजनकलिङ्समभिव्याहृतधात्वर्थविशेष्यककार्य्यत्वप्रकारकबोधजनि-
लिङ्जन्यकार्य्यत्वोपस्थितित्वादित्यर्थः, अतएव कार्य्यत्वस्यैकत्वेऽपि पचे-
तेत्यादिकमादाय सिद्धसाधनं, न वा कार्य्यत्वस्यानुगतस्य सुखादि-
वृत्तेर्योगेऽपि सत्त्वेन व्यभिचाराभावाद्धेतौ उपस्थाप्यान्तवैयर्थ्यमिति

'लिङुपस्थाप्यमिति। नन्वत्र सिद्धसाधनं कार्य्यत्वस्यानुगतस्यैक्येन लिङुपस्थाप्य-
स्यैव तस्य कदाचित् क्रियान्वयात् एवञ्च हेतौ व्यर्थविशेषणत्वं कार्य्यत्वमात्र-
स्यैवाव्यभिचारादिति चेत्, न, लिङ्जन्या कार्य्यत्वोपस्थितिः तत्क्रियान्वि-

यागो वा कार्य्यत्वान्वितः लिङ्समभिव्याहृतधातुप्रतिपाद्यत्वात् पाकवदित्यनुमानात् क्रियाकार्य्यत्वावगमेनापूर्व्वं कल्प्यमिति, तच्च प्रथमे यागान्वितकार्य्यत्वबोधकत्वं लिङो बोध्यते न तु क्रियते। न च योग्यताज्ञानं विना तत्सम्भवतीत्युक्तमेव। न हि योग्यतादिकं विनैव तदनुमानप्रामाण्यप्रयोजनसाचादन्वितमभिधीयते शब्देन, नान्त्यौ, कुर्य्यादित्यत्र व्यभिचारात् वेदस्यानुवादकतापाताच्च।

ध्येयं। 'यागो वेति यागः स्वप्रतिपादकधातुसमभिव्याहृतलिङ्जन्यकार्य्यत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यः लिङ्समभिव्याहृतधातुप्रतिपाद्यत्वात् पाकवदित्यर्थः, 'लिङ्पदं विधिलिङ्परं, तेनावगुरेदित्यादौ न व्यभिचारः। 'क्रियाकार्य्यत्वावगमेनेति क्रियाकार्य्यत्वावगमस्य प्रामाणिकत्वेनेत्यर्थः, दूषयति, 'तच्चेति, 'बोध्यते' अनेनानुमानेन बोध्यते, 'इत्युक्तमेवेति, दूषणमिति शेषः, 'अन्वितमभिधीयत इति शाब्दबोधोजन्यत इत्यर्थः, तथाच बाध इति भावः। 'कुर्य्यादित्यत्रेति तत्र धात्वर्थे कार्य्यत्वस्य बाधेन बाध्याभावादिति भावः। इदमुपलक्षणं उक्तक्रमेण बाधोऽपि बोध्यः। श्रोतुरुक्तानुमानानन्तरमेव

कार्य्यत्वबोधिका लिङ्जन्यकार्य्यत्वोपस्थितित्वादित्यत्र तात्पर्य्यात्। 'कार्य्यत्वान्वित इति लिङ्जन्यकार्य्यत्वप्रकारकबोधविशेष्य इत्यर्थः, 'लिङ्पदञ्च विधिलिङ्परं अतो नावगुरेदित्यत्र व्यभिचारः। दूषयति, 'तच्चेति, तथाच बाध इति भावः। 'कुर्य्यादिति, धातु-प्रत्ययोपस्थाप्ययोः

नन्वपूर्व्वे व्युत्पत्तिविरहः तथा हि प्रसिद्धार्थस्वर्गकामपदसमभिव्याहारान्यथानुपपत्त्या उपस्थिते शक्तिर्ग्रहीतव्या। न च शाब्दानुभवात् पूर्व्वं अपूर्व्वमुपस्थितं,(१) मानाभावात् अपूर्व्वत्वव्याघातात् अवाच-

विधिप्रवृत्तिरिति(२) पराशयं मत्वा दूषणमाह, 'वेदस्येति, इदमापाततः भिन्नप्रकारारकतयाऽनुवादकत्वाभावादिति मन्तव्यं।

'व्युत्पत्तिविरह इति विधेः शक्तिग्रहासम्भव इत्यर्थः, 'समभिव्याहारान्यथानुपपत्त्येति तदुपस्थापितस्य स्वर्गकामनावतो यागकृतिसाध्यत्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः, 'ग्रहीतव्येत्यग्रेतनेनान्वयः। ननु अन्यथानुपपत्त्या जन्मान्तरीयसंस्कारादेव तदुपस्थितिः कल्पनीयेत्यत आह, 'अपूर्वत्वव्याघातादिति, शाब्दबोधात्पूर्वं प्रमाणान्तराविषय-

(१) अपूर्व्वोपस्थितिरिति क०।

(२) वेदप्रवृत्तिरितीति ग०।

परस्परमनन्वयादिति भावः। न चाभेद एवान्वयः, भिन्नप्रकारोपस्थितिं विना तदभावात् अत्र बाधोऽपि बोध्यः। ननु तद्व्यावृत्तो हेतुर्वाच्य इति न व्यभिचार इत्यत आह, 'वेदस्येति वेदप्रतिपाद्यकार्य्यत्वादेर्बोधावच्छेदकतया प्रागेव सिद्धेस्तत्तरानुमानयोः स्वातन्त्र्येणैवेत्यर्थः। न च भिन्नप्रकारकत्वान्नानुवादकत्वमिति वाच्यं। समानविषयत्वेन तथात्वमिति मतेनोक्तत्वात्। वस्तुतो नैवमनुवादकत्वं अन्यथा तन्मतेऽप्यापत्तेः कार्य्यत्वादेः कदाचिदनुमितस्यैव ततः प्रतीतेः। यदि च नियमतस्तथाऽभावान्नानुवादकत्वं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं, तस्मात् प्रथमदूषण एव तात्पर्य्यं। 'प्रसिद्धेति, वृद्धव्यवहारादेरभावादिति भावः। 'अपूर्व्वत्वेति शाब्दानुभवात् पूर्व्वं मा-

त्वापाताच्च। न च लिङादिना तदुपस्थितिः, व्युत्पत्त्यनन्तरं तत्प्रवृत्तावन्योन्याश्रयात्। न च कार्य्यत्वेनोपलक्षिते तत्र शक्तिग्रहः, उपलक्षणं हि स्मरणमनुमानं वा अगृहीते सम्बन्धाग्रहादशक्यमिति। मैवं। कार्य्ये धर्म्मिणि कार्य्यत्वेन शक्तिग्रहात् कार्य्यत्वविशिष्टस्योप-

---

तदैवापूर्वत्वरूपत्वादिति भावः। ननु सत्यपि योगार्थोऽत्र त्यज्यते तदुपपदवदित्यस्वरसादाह, 'अवाच्यत्वेति, प्रकारान्तरेणापूर्वस्योपस्थितौ तद्वाच्यत्वं विनापि तद्द्वारा जनकत्वनिश्चयसम्भवादिति भावः। 'तत्प्रवृत्तौ' लिङादिनाऽपूर्वोपस्थितौ, अपूर्वत्वेनैवोपस्थितिः स्यात् नान्यथेत्याशयेनाशङ्कते, 'न चेति, 'उपलक्षिते' उपस्थिते, 'स्मरणं' लिङादिना स्मरणं, 'अगृहीते सम्बन्धाग्रहादशक्यमितीति, स्मरणे सम्बन्धग्रहस्य अनुमितौ साध्यव्याप्यहेतुसम्बन्धग्रहस्यापेक्षितत्वादिति भावः[1]। गूढाभिसन्धिः समाधत्ते, 'मैवमिति, 'कार्य्ये धर्म्मिणीति कार्य्यत्वाश्रये धर्म्मिणीत्यर्थः, 'कार्य्यत्वविशिष्टस्येति घटा-

---

[1] 'अगृहीत इत्यादिः इति भाव इत्यन्तः पाठः कपुस्तके नास्ति।

नान्तराविषयत्वमेवापूर्व्वत्वं तद्वाच्यन्यत इत्यर्थः, 'अवाच्यत्वेति प्रकारान्तरेण तल्लाभे तदेव द्वारमादाय यागे साधनत्वान्वयसम्भवे क्रियाकार्य्यत्वमेव लिङ्वाच्यं स्यात् न त्वपूर्व्वमित्यर्थः, अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादित्यर्थ इत्यन्ये, 'कार्य्य इति। नन्वेवमपि स्वर्गसाधनताबोधे सति स्वर्गकामनियोज्यान्वययोग्यताज्ञानं स्यात् स च घटादौ, अपूर्व्वे वा, नाद्यः बाधात्, नान्त्यः

स्थितमेव ततोऽन्विताभिधानदशायां यागविषयकं कार्य्यमित्यनुभवः स्वर्गकामान्वयायोग्यतया घटादिं तिरस्कृत्य क्रियाभिन्ने योग्यतावशाद्यागविषयकापूर्वे पर्य्यवस्यति न त्वपूर्व्वत्वेन शक्तिग्रहः। न चापूर्वं कार्य्यमित्यनुभवः, भवति च सामान्यतः सम्बन्धग्रहे सहकारिवशात् विशेषबुद्ध्युपायः यथा तत्रैव कर्तृसामान्ये सम्बन्धग्रहात् कर्तृविशेषसिद्धिः। ननु कार्य्यत्वेनान्विते किं घटादौ शक्तिग्रहः उतापूर्व्वे उभयत्र वा, नाद्य अन्यप्रतिपत्तावन्यशक्तिग्रहानुपयोगात्। नान्त्यौ प्राग-

---

दिकमिति शेषः, 'यागविषयकं कार्य्यमिति, स्वर्गसाधनमिति ... 'स्वर्गकामेति स्वर्गसाधनत्वान्वयायोग्यतयेत्यर्थः, 'विशेषबुद्ध्युपाय इति सामान्यरूपेण विशेषबुद्ध्युपाय इत्यर्थः, 'सम्बन्धग्रहात्' कृतः[1] सम्बन्धग्रहात्, 'कर्तृविशेषेति पक्त्यादौ पाककर्त्रादिविशेषसिद्धिरित्यर्थः[2]। अभिसन्धिमुद्घाटयितुं शङ्कते, 'नन्विति, प्रागनुपस्थि-

---

(१) कृत्प्रत्ययस्येत्यर्थः।

(२) पाककर्तृत्वादिना विशेषसिद्धिरित्यर्थ इति क०।

अनुपस्थितेः, अन्यथा क्रियायां तदन्वयेन किमपराद्धं इति चेत्, न, निरूढ-स्थल इव यागविषयकं कार्य्यमित्यनुभवे जाते तदादाय स्वर्गकामान्वय-योग्यताबुद्धौ महावाक्यार्थज्ञानाभ्युपगमादित्याहुः। 'यागविषयकमिति विषयत्वं न प्रकारः, किन्तु याग-कार्य्ययोर्विषय-विषयिभावः संसर्ग इति

पस्थितेरिति चेत्, न, येन हि रूपेण शब्देनानुभवो न्यते तेन रूपेण शक्तिग्रहः पदार्थस्मरणञ्च शाब्दानुभवहेतुः, न हि प्रमेयत्वेन शक्तिग्रहः पदार्थस्मरणञ्च टत्वेन शाब्दानुभवहेतुः। एवञ्च घटादावेव कार्य्ये क्ता लिङिति शक्तिग्रहस्ततः कार्य्यमिति स्मरणं ततो ग्यतादिवशात् प्रचुरद्रव्य-गुण-कर्म्माणि कार्य्याणि विहाय यागविषयकं कार्य्यमित्यनुभवो भवन्नपूर्व्वमाव्यते योग्यत्वाच्च तस्य स्थायित्वलाभः। अतएव

िति अपूर्वस्य प्रागनुपस्थितेरित्यर्थः, 'येन हीति शक्तिग्रह-पदार्थरण-शाब्दानुभवानां समानप्रकारत्वेनैव कार्य्य-कारणभावो न तु मानविषयत्वेनापि गौरवादित्यर्थः। ननु समानविषयत्वेनैव कार्य्यारणभावो न तु समानप्रकारत्वेनेत्यत आह, 'न हीति, 'पदार्थरणञ्च' प्रमेयत्वेन पदार्थस्मरणञ्च, तथाच समानप्रकारकत्वस्यावश्यच्यत्तेनैव रूपेण हेतुत्वमिति भावः। 'स्मरणं' घटादेः स्मरणं, नु कार्य्यमात्रशक्त्या कथं स्वर्गपर्य्यन्तस्थायिकार्य्यलाभ इत्यत आह, 'योग्यत्वाच्चेति यागविषयककार्य्ये स्वर्गसाधनत्वान्वये स्वर्गपर्य्यन्तस्थायित्वस्य योग्यतारूपत्वाच्चेत्यर्थः। 'अतएवेति यत एव प्रथमं न

बोधं। ननु स्थायित्वानुपस्थितौ नियोज्यान्वयानुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह, 'योग्यत्वाचेति। समानप्रकारकत्वमात्रञ्च न तन्त्रं किन्तु समानविषयत्वमपि

यात्शाब्दानुभवमात्रविषयत्वात्तदपूर्व्वं। न च स्मृता-नामाकाशादिवशादन्वयबोधः पदेन क्रियते, न चापूर्व्वस्मृतिगोचर इति वाच्यं। शक्तिग्रह-पदार्थस्मृति-शाब्दानुभवानां समानप्रकारकतामात्रेण हेतु-हेतुमद्भावावधारणात् लाघवादावश्यकत्वाच्च, न तु क्वचित् सहचारमात्रेण अन्वयप्रतियोगिन एवोपस्थितिस्तथा, गौरवात् गोपदादपूर्व्वगवानुभवप्रसङ्गाच्च। विशिष्ट-वैशिष्ट्यबोधे सर्व्वत्र तथैव, अन्यथा पर्वतीयवह्निव्याप-

---

तज्ज्ञानमित्यर्थः, 'अपूर्वं' अपूर्वव्यवहारः, 'पदेन क्रियत इति' नियम इति शेषः। 'शक्तिग्रहेति, तथाच तादृशनियमोऽसिद्ध इति भावः। नन्वाकाशादिपदस्थले ज्ञातपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वस्य दृष्टत्वात् तत्रापि तथेत्यत आह, 'न त्विति, 'क्वचित्' आकाशादिपदे, 'तथा' शाब्दधीहेतुः, 'अपूर्वेति शक्तिग्रहाविषयीभूतेत्यर्थः। ननु विशिष्ट-वैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानस्य हेतुत्वम् यागविषयककार्य्यवान् स्वर्गकाम इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुरोधात् पूर्वज्ञानमावश्यकमित्यत आह, 'विशिष्टेति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेव हेतुर्न तु विशेषणविषयत्वस्यापि तत्र प्रवेश इत्यर्थः, 'अन्यथा' विशेषणविषयत्वस्यापि तत्र प्रवेशे,

---

अन्यत्र तथा दर्शनादित्याशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, 'शक्तिग्रहेति यद्यपि शक्तिग्रहस्य शाब्दानुभवहेतुत्वे मानाभावस्तथापि पदार्थस्मरणं प्रति हेतुत्वं बोध्यं, 'गोपदादिति, सामान्यलक्षणया नास्तीत्यभिमानः, एवमग्रेऽपि

पकतया नावगत इति कथं तदन्वयोऽनुमितौ। ननु सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या सर्वा एव व्यक्तयो व्याप्तिग्रहे शक्तिग्रहे च विषयीभवन्ति, कथमन्यथा पर्वतीयधूमव्याप्यग्रहे तस्मादनुमितिरिति चेत्, न, येन रूपेण व्याप्तिग्रहस्तेन रूपेण व्याप्यत्वेन वा पक्षधर्म्मताग्रहोऽनुमितौ कारणमस्तु किं तया। अपि च सा यद्यस्ति ममापि, नास्ति चेत्तवापि। किञ्च तव दर्शने सास्तीति

'व्यापकतयेति व्यापकताज्ञाने न भात इत्यर्थः, 'तदन्वयः' तद्विषयत्वं, 'तस्मात्' तदीयपक्षधर्म्मताज्ञानात्, 'तेन रूपेणेति स्वमते, तन्मते व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वात्, 'व्याप्यत्वेन वेति महानसीयधूमे गृहीतेन धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वरूपेण वह्निमदन्यावृत्तित्वरूपेण वा व्याप्यत्वेनेत्यर्थः, एतच्च न्यायनये, परनये वह्निव्याप्यो धूमः धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्युत्पत्तेः वह्निव्याप्यवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमितेरुत्पत्तेरिति ध्येयं। 'सा' सामान्यप्रत्यासत्तिः, 'ममापीति, तथाच कार्य्यत्वरूपसामान्यप्रत्यासत्त्या अपूर्व्वोपस्थितेर्यागविषयककार्य्यवान् स्वर्गकाम इत्यन्वयबोध इति भावः। इदञ्चाभ्युपगमवादेन तदुपनी-

---

तदेव दर्शयितुं शङ्कते, 'नन्विति, 'व्यापकत्वेनेति परनयेनोक्तं, 'अपि चेति, न ह्यभ्युपगमेनार्थाः क्रियन्ते, अनभ्युपगमेन वा निवर्त्त्यन्ते इति भावः। 'तवापीति, अत्रोक्तदोषाभावादिति भावः। तदेव विवृणोति, 'कार्य्य-

सुतरामपूर्ववाच्यता कार्य्यत्वेन हि रूपेणापूर्वस्या- शक्तिग्रहविषयत्वं पदार्थस्मृतिविषयत्वञ्च। न चैवम- पूर्वत्वक्षतिः, यागविषयत्वादेर्विशेषस्य कार्य्ये लिङ्- विनानुपस्थितेः, यथा पर्वतीयत्वभानं वह्नौ नानुमिति- विना। ननु कार्य्यं यदि क्रियासाधारणेन लिङ्मते क्रिया चायोग्येति योग्यापूर्वलाभः तदा नित्यनिषेधा- पूर्वयोरलाभः, न हि तत्रायोग्यतया क्रिया लक्ष्यते, फलाश्रवणात् कल्पनायाञ्च बीजाभावात्।

तभानानभ्युपगमादिति ध्येयं[१]। 'सुतरामिति, विवृणोति, 'कार्य्य- त्वेन हीति। 'क्रियासाधारणेन' क्रियासाधारणधर्म्मप्रकारेण, 'अ- योग्या' साक्षात्फलजननायोग्येत्यर्थः, 'नित्य-निषेधेति सन्ध्यामुपा- सीतेत्यत्र सन्ध्यावन्दनजन्यापूर्वस्य न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र क- लञ्जभक्षणाभावजन्यापूर्वस्य चालाभ इत्यर्थः, तथाच तत्रापसिद्धान्त इति भावः। 'अयोग्यतया' साक्षात्फलजननायोग्यतया, 'फला- श्रवणादिति नित्य-निषेधस्थले फलाश्रवणादित्यर्थः, 'कल्पनायाञ्चेति फलकल्पनायाञ्चेत्यर्थः, 'बीजाभावात्' प्रमाणाभावात्, 'कार्य्येण सम-

---

(१) 'समापीतीत्यादिः इति ध्येयमित्यन्तः पाठः कपुस्तके नास्ति।

त्वेनेति, 'यागेति, तथाच विशिष्य पूर्व्वाप्रतीतत्वमपूर्व्वत्वमिति भावः। 'नन्विति, तदुक्तं काम्ये क्लृप्तशक्तिलिङादिर्नित्ये निषेधे वाऽपूर्व्वमाहेति भावः। 'न हीति, न च तात्पर्य्यान्नियमः, तथा तात्पर्य्ये मानाभावादन्यप-

न च एवञ्च निर्णीतः शास्त्रार्थोऽन्यत्र तथैवेति न्यायात् तत्राप्यपूर्वमेव लिङर्थ इति युक्तं, न ह्यपूर्वत्वेन शक्तिग्रहः किन्तु कार्य्यत्वविशिष्टे धर्म्मिणि क्रिया च तथा भवत्येव। न च कार्य्येण समं क्रियाया अन्वयानुपपत्त्या अपूर्वे पर्य्यवसानं, अभेदस्याप्यन्वयादिति। मैवं। न हि लोके पचेतेत्यादौ कार्य्ये धर्म्मिणि शक्तिः कल्पिता, किन्त्वनन्यलभ्ये कृतिरूपे कार्य्यत्वमात्रे धर्म्मिणः पाकादेर्धातोरेवोपस्थितिसम्भवात् क्रियाकार्य्यत्वस्यान्विताभिधानलभ्यत्वात्तथा च धर्म्मिणि वेदे शक्तिः कल्पनीया

क्रियारूपेण कार्य्येण समं, 'अभेदस्यापीति। यद्यपि निषेधस्थले कलञ्जभक्षणाभावस्य कार्य्यत्वाभावेन कार्य्यत्वरूपेण लिङा न तद्बोधस्तथापि अभावस्योत्पाद-विनाशशालित्वनयेऽभावस्यापि कार्य्यत्वसम्भवादित्यभिप्रायेणेदं धर्म्मत्वरूपकार्य्यत्वाभिप्रायेण वा।

केचित्तु कार्य्यत्वं कृतिसाध्यत्वं तच्च योग-क्षेमसाधारणमित्यभावस्यापि कार्य्यत्वमस्त्येव इत्याहुः।

'कृतिरूप इति, साध्यत्वं संसर्ग इति भावः। 'अन्विताभिधानेति

विशेषाभावादित्याहुः। 'कृतिरूप इति, जन्य-जनकभावश्च संसर्ग इति मतेनेदं। वस्तुतः कार्य्यत्व एव तात्पर्य्यं चिकीर्षानुरोधेन तत्प्रकारकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वादिति। 'वेद इति, विधिलिङ इत्यर्थस्तेनावगुरेदित्यादौ न दोषः। न चामुकपापक्षयकामो गङ्गायां स्नायादित्यादौ विघ्नध्वंसकामस्य स्तवादिविधौ वा नापूर्व्वं द्वारं गौरवादिति न क्रियातिरिक्तान्वय इति वाच्यं।

सा च क्रियानिरासेनैव। न हि क्रियायाः कार्य्यत्वा-न्वययोग्यत्वे धर्म्मिणि शक्तिः कल्पयितुं शक्यते, तदा-दयोग्यतया क्रियानिरासानन्तरं तदतिरिक्त ए शक्तिः कल्पनीया[१]। न च क्रियातिरिक्तकार्य्यात् कार्य्यमात्रं लघु ततः क्रियापि शक्येति वाच्यं। न न ब्रूमः क्रियातिरिक्तकार्य्यत्वेन शक्तिः किन्त्वयोग्यत क्रियायां निरस्तायां धर्म्मिणि शक्तिकल्पनसमये क्रियातिरिक्तं तत्र शक्तिः न तु शक्तिग्रहे क्रियाप्रवेशः, न हि यत्प्रयुक्तानुपपत्त्या यत्कल्पनं तदेव तत्र

शाब्दबोधेत्यर्थः, 'धर्म्मिणि' कार्य्ये, 'कार्य्यत्वान्वयेति स्वर्गकामकृति-साध्यत्वान्वयेत्यर्थः, 'अयोग्यतया' स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयायोग्य-तया, एवमग्रेऽपि। 'तत्र शक्तिरिति तत्र शक्तिग्रह इत्यर्थः, 'यत्प्र-युक्तेति यन्निष्ठस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः, 'शक्तिकल्पन-

(१) तदतिरिक्ते शक्तिकल्पनमिति ख०।

तद्भिन्नलिङस्तथात्वादित्याशङ्कः। ननु शक्तिग्रहेऽपि क्रियाप्रवेशाभावात्स्वर्ग-यागापि क्रिया नान्वेति तदाऽपूर्व्वमपि तथा स्यात्तस्यापि प्रागनुपस्थितेः तदप्रवेशात्। यदि च समानप्रकारकत्वेन हेतुत्वात् तदप्रविष्टस्यान्वये विरोधस्तदा क्रियायामपि तुल्यमित्यत आह, 'न हि यदिति, तथा क्रियाप्रयुक्तानुपपत्त्या तत्कल्पनादग्रे योग्यापि क्रिया नान्वेति उक्तनियमभ-ङ्गमादत एव छिद्रेतरत्ववत् क्रियातिरिक्तकार्य्यत्वेनैवान्वयबोधप्रकार इति वदन्ति, अपूर्व्वे तु नैवमनुपपत्तिरिति भावः इति प्रकाशः।

विषयः, एवञ्च कार्य्यत्वेनापि तदतिरिक्तकार्य्ये एव शक्तिकल्पनान्नित्य-निषेधयोरपि तदेवोपासनाद्यन्वयबोध्यं लिङाभिधीयते न तु कार्य्यत्वमात्रं धर्म्मिणि बाधकाभावात् लक्षणाप्रसङ्गाच्च*। घटादिस्तु लिङ्-

इति वैदिकलिङ्मात्रस्य शक्तिकल्पनादित्यर्थः, 'उपासनादीति सन्ध्योपासनादीत्यर्थः, 'आदिपदान्निषेधविधिस्थले कलञ्जभक्षणाद्यभावपरिग्रहः, 'लक्षणेति, वैदिकलिङः कार्य्ये धर्म्मिण्येव शक्तिकल्पनादिति भावः। एतच्च लोकस्थले लौकिकलिङ्त्वं कार्य्यत्वशक्यतावच्छेदकमित्यभिप्रायेण, अन्यथा तत्र लिङ्त्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे लक्षणाया अप्रसक्तेरिति ध्येयं। एतच्चापाततः तन्मतेऽपूर्व्वस्य शक्तिग्रहाविषयत्वेऽपि शाब्दबोधविषयत्ववत् क्रियाया अपि कार्य्यत्वरूपेण वैदिकलिङः शक्तिग्रहाविषयत्वेऽपि शाब्दबोधविषयत्वसम्भवात्। न हि न्यायनय इव तन्मते शक्यपदार्थस्यैव शक्तिधीरपेक्षिता, किन्तु पदार्थतावच्छेदकरूपेण यत्किञ्चिद्धर्म्मिणि शक्तिग्रहादेव शाब्दबोधे योग्यपदार्थभानं। किन्त्वेवमपि निषेधस्थलेऽपूर्व्वाभासः तत्र कलञ्ज-

* तन्मतेऽपि निषेधापूर्व्वभानं न स्यात् [illegible] निषेधे कार्य्यता-बोधेनोपपत्तावपूर्व्वकार्य्यत्वानङ्गीकारात्, न च प्रागभावरूपे निषेधे कार्य्यत्वस्य बाधान्नैवमिति वाच्यं, [illegible] तस्य प्रवर्त्तकत्वेन प्रागुक्तत्वात् तस्य चाबाधादिति चिन्त्यं। [illegible] इति विधिमुखस्थलस्य एकदेशे [illegible]। ननु यदि घटादिकार्य्येषु लिङ्-शक्तिग्रहस्तदा तदपूर्व्वस्य घटादिभिन्नकार्य्यत्वेन चेत् तदा अपूर्व्वस्य एव न स्यात् तस्यानुपस्थितेरित्यत आह, 'घटादिस्त्विति कार्य्यत्वमात्रं [illegible]

शक्तिग्रहे न तिरस्क्रियते न पुरस्क्रियते उभयथापि गौरवात्। अन्विताभिधानदशायामन्वयोग्यतया तस्याप्रवेशः विधिप्रत्ययस्य च तत्राप्रयोगः केवलस्य तस्यासाधुत्वात्। धातुसमभिव्याहारस्थले च तदर्थेनान्वयबोधजननियमेन घटाद्यप्रतिपादकत्वात्। अतएवाप्र-

---

यक्षणाभावस्यापि क्रियातिरिक्ततया कार्य्यत्वरूपेण लिङा तद्बोधसम्भवात्। वस्तुतस्तु प्रकृति-प्रत्ययार्थयोरभेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया लिङा क्रियादेर्न बोधसम्भव इत्येव तत्त्वं। ननु घटादिलक्षणकार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे पचेतेत्यादौ कथमपूर्व्वलाभः घटादिभिन्नकार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपूर्व्वस्यानुपस्थितत्वात् कुत्र कार्य्यत्वग्रहनिग्रह इत्यत आह, 'घटादिष्विति, 'उभयथापीति घटादिभिन्नकार्य्यत्वस्य घटादिलक्षणकार्यत्वस्य वा शक्यतावच्छेदकत्वे इत्यर्थः, किन्तु कार्यत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति भावः। ननु सामान्यतः कार्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे पचेतेत्यादौ घटादेरपि शाब्दबोधे भानापत्तिरित्यत आह, 'अन्वितेति शाब्दबोधदशायामित्यर्थः, 'अयोग्यतया' धात्वर्थान्वयायोग्यतया। नन्वेवं कार्यत्वेन घटादेरपि शक्यत्वात्तत्रापि लिङः कदाचित् प्रयोगः स्यादित्यत आह, 'विधौति, 'केवलस्य' धात्वसमभिव्याहृतस्य, 'तस्य' विधिप्रत्ययस्य। 'अप्रयोगादेरेति

तत्र शक्तिग्रह इत्यभ्युपगमादन्यथोभयथा गौरवादित्यर्थः। 'यत्प्रकारिकेति एकविशेषबाधं विनेत्यर्थः, तेन छिन्नेतरत्वादौ न प्रसङ्गः। न च

गादेवाप्रयोगोऽपूर्वत्वं वा प्रयोगोपाधिरिति वदन्ति। याप्रतिपाद्यघटादिवृत्तितया न कार्य्यत्वं प्रवृत्तिनि- त्तं प्रतिपाद्यमात्रवृत्तेरेव तथात्वात् अन्यथा प्रमेय- मेव तथास्त्विति चेत्, न, यत्प्रकारिका हि प्रतिपत्तिः दजन्या तदेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं फलकल्प्यत्वात्

ध्रुवादेरित्यर्थः, 'अप्रयोगः' विधिप्रत्ययाद्घटादेरप्रयोगः, 'प्रयो- पाधिरिति शक्तिप्रमाजन्यशाब्दबोधे[1] अभावसम्बन्धेन प्रतिबन्ध- त्यर्थः, तादृशबोधेऽपूर्वत्वं कारणमिति पर्य्यवसितोऽर्थः, 'प्रति- त्तिः' शक्यप्रतिपत्तिः, 'तदेव तत्रेति तद्वृत्ति तदेवेति योजना, वृत्ति तदेवेत्यर्थः, तथाच तत्पदशक्यवृत्तित्वे सति तत्पदजन्यो- स्थितिप्रकारत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति लक्षणं फलितं, आकृ- रपि गोपदादिजन्यप्रतीतौ गवांशे स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन कारत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं, आकृतिस्तु अवयवसंयोग- शेषरूपा न गोपदशक्यवृत्तिः स्वसमवायिसमवेतत्वलक्षणपरम्परा- म्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात् वृत्तिनियामकसम्बन्धेन तु न कोऽपि र्मः कुत्रापि शक्यतावच्छेदकः, पशुपदादेरपि लोमवल्लाङ्गूलादि- मवेतत्वादिकमेव शक्यतावच्छेदकं, न तु समवेतत्वसम्बन्धेन लोम- लाङ्गूलादिकं, तदादिपदात् कदाचित् परम्परासम्बन्धेन कपाल- दिप्रकारेण घटादिबोधस्तु लक्षणयैव, आकृतेरपि द्रव्यादिपदश-

[1] प्रति प्रमाय तज्जन्यशाब्दबोध इति ग० ।

रवादौ प्रसङ्गः, तत्प्रकारिका शक्यप्रतिपत्तिरित्यर्थात्, व्याकृतिनं

शक्तेः न तु प्रतिपाद्यमात्रवृत्ति सास्नादौ व्यभिचारात्।

वृत्तित्वात् तत्पदेति। न चाजातेरपि कालिकादिसम्बन्धेन घट-गवादिवृत्तित्वादतिव्याप्तिस्तदवस्थेति वाच्यं। तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धेन तत्पदशक्तिमुख्यविशेष्यवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात्, मुख्येत्युपादानात् मूर्त्तादिपदे परिमाणत्वादेः घटादि-प्राजातिवृत्त्यवान्तराजातेश्च शक्यतावच्छेदकत्वव्युदासः ज्ञानविषयत्ववत्त्वादिपदे ज्ञानस्यापि शक्तिमुख्यविशेष्यतया ज्ञानत्वस्य शक्तिमुख्यविशेष्यवृत्तित्वेऽपि न यथोक्तसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वं। न चाकाशत्वादेरपि आकाशादिपदशक्यतावच्छेदकत्वापत्तिरिति वाच्यं। नव्यमते घटत्वादेर्घटादिपदशक्यतावच्छेदकत्ववदाकाशत्वादेरप्याकाशादिपदशक्यतावच्छेदकत्वे इष्टापत्तेः, सम्प्रदायमते चाकाशादिपदशक्तिविशेष्यांशे निर्विकल्पकरूपतया विशेष्यतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धाप्रसिद्ध्यैवातिव्याप्तिविरहात्, अवयवावयविवाचिदध्यादिपदे दध्यंशक्यतावच्छेदकत्ववारणाय विशेष्यदलं, उपस्थितिश्च लक्षणा-शक्तिभ्रमाद्यन्यत्वेन विशेषणीया। तेन लक्ष्यतावच्छेदके द्रव्यत्वादौ नातिप्रसङ्गः। न च समूहालम्बनमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यं। प्रकारताघटितधर्मावच्छेदेन तत्पदजन्यत्वं तत्र विवक्षितत्वादिति निगर्वः। तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं यत्तावच्च गुरुनये नव्यनैयायिकनये च न शक्यमिति न तत्रातिव्याप्तिरिति तु ध्यायः। 'सास्नादौ' सास्नासमवेतत्वादौ, 'तद'

प्रकार इति मतेनेदं। 'सास्नादाविति, यद्यपि प्रतिपाद्यमात्रवृत्त्येव प्रवृ-

न च प्रमेयत्वं तथा, तद्बोधस्याप्रवर्त्तकत्वात्। अतएव लोके लिङ् लाक्षणिकी क्रियाभिन्ने धर्म्मिणि वेदे

यथोक्तलक्षणाश्रयः, 'तद्बोधस्य' तत्प्रकारकज्ञानस्य, 'अप्रवर्त्तकत्वात्' प्रवृत्त्यजनकत्वात्, घटादिपदस्येति शेषः। ननु लौकिकलिङः कार्य्यत्वे शक्तिः वैदिकलिङः कार्य्ये धर्म्मिणि शक्तिरित्यभ्युपगमे लौकिकलिङ्त्व-वैदिकलिङ्त्वयोः शक्ततावच्छेदकत्वे शक्ततावच्छेदकगौरवमित्यत आह, 'अतएवेति शक्ततावच्छेदकगौरवादेवेत्यर्थः, 'लाक्षणिकी' कार्य्यत्वलाक्षणिकी, 'वेदे' वेदस्थले, 'शक्तिकल्पनादिति लिङ्सामान्यस्यैव शक्तिकल्पनादित्यर्थः। न च लिङ्मात्रस्य कार्य्यत्वे शक्तिः[1] वेदे च कार्य्ये धर्म्मिणि लक्षणेत्येव किं न स्यात् कार्य्यत्व-

(1) न च लौकिकलिङः कार्य्यत्वे शक्तिरिति ग०।

निमित्तमित्याक्षेपो न यावत् प्रतिपाद्यमात्रवृत्ति तावत्तया, तथाच व्यावर्त्त्यनिवारोऽयमयुक्तः, तथापि तत्त्वं न प्रवृत्तिनिमित्तत्वप्रयोजकं साक्षादौ तस्यापि तथात्वाभावादिति तात्पर्य्यं। 'अतएवेति, अतिदेशमाह, 'क्रियाभिन्न इति आदौ लोके लिङः कार्य्यत्वे शक्तिकल्पनेऽपि वेदे कार्य्ये शक्तिकल्पनसमये लाघवात् लिङ्त्वावच्छेदेनैव क्रियाभिन्ने कार्य्ये शक्तिः कल्प्यते तथाच क्रियायाः कार्य्यभेदान्वये कार्य्यत्वमात्रोपस्थितये लौकिकी लिङ् लाक्षणिकीत्यर्थः।

केचित्तु उभयशक्तिकल्पने गौरवात् लोके लक्षणा। न च लोके कार्य्यत्वशक्ताया लिङः वेद एव कार्य्ये लक्षणास्तु विनिगमकाभावादिति वाच्यं। अपूर्व्वानुभवापत्तेरित्यग्रे स्फुटमित्याहुरिति प्रकाशः।

शक्तिकल्पनात्। न च* लौकिकानामपूर्वे तात्पर्य्यं सम्भवति, पूर्वं प्रमाणान्तरेणाप्रतीतेः, क्रियासाधारणशक्तावपि लोके लक्षणैव पचेतेत्यत्र हि पाककार्य्य-

त्वापेक्षया कार्य्यत्वत्वविशिष्टस्य कार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकस्य गुरुत्वात् विनिगमकाभावाच्चेति वाच्यं। कृतिसाध्यत्वरूपकार्य्यत्वापेक्षया प्रागभावप्रतियोगित्वादिरूपस्य धर्मत्वरूपस्य वा कार्य्यत्वस्य लघुत्वादित्यभिप्रायः। वस्तुतस्तु लाघवाल्लिङ्मात्रस्य कृतावेव शक्तिः साध्यत्वं संसर्गः वेदे च प्रागभाववत्त्वादिरूपकार्य्यत्वान्वये धर्मिणि लक्षणेत्येव न्यायः। ननु लोकस्थले कार्य्यत्वरूपेणापूर्व्वमेवार्थोऽस्तु किं लक्षणयेत्यत आह, 'न चेति, 'पूर्व्वमिति, वेदे तु अनादिलिङ्प्रवाहादेवाध्यापकानामपूर्व्वावगमात्तत्र तात्पर्य्यसम्भव इति भावः। वस्तुतोऽपूर्व्वं लोके बाधितं मानाभावादित्येव द्रष्टव्यं। ननु लिङः शक्तिग्रहे क्रियाभिन्नधर्म्मिणो विषयत्वेऽपि कार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकतया क्रियायां शक्तिरस्त्वेव तथाच लोकेऽपि पाककार्य्याभिन्न इत्यभेदान्वयबोधस्य शक्त्यैवोपपत्तौ किं लक्षणयेत्यत आह, 'क्रियासाधारणेति, 'लक्षणैव' कार्य्यत्वे लक्षणैव, 'पाककार्य्यतावगम्यत इति आधाराधेयभावसम्बन्धेन पाकविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकान्वयबोधो जायत इत्यर्थः, अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तथाच प्रवर्त्तकज्ञानानुरोधाल्लक्षणेति भावः। इदञ्चाभ्युपगमवादेनोक्तं वस्तुतो

* ननु लोकेऽपि न लक्षणा किन्त्वपूर्व्वबोध एवास्तु इत्यत आह. 'न चेति, 'क्रियेति, एतच्चाभ्युपगमवादेन अन्यथा नित्यस्थलेऽगतेरिति बोध्यं

तावगम्यते, तच्च कार्य्यत्वे लिङस्तात्पर्य्यं लाघवात्। न धर्म्मिणि क्रियाया धातुलभ्यत्वात्। तदाहुः, तात्पर्य्याद्धि वृत्तिर्न तु वृत्तेस्तात्पर्य्यमिति, तृतीयायाः कारणत्वैकत्ववत् कार्य्यं कार्य्यत्वञ्च न स्वतन्त्रं शक्यं

धात्वर्थ-प्रत्ययार्थयोरभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया क्रियासाधारण्येऽपि शक्त्या नोपपत्तिरन्यथा नित्य-निषेधस्थलेऽपि तथान्वयबोधप्रसङ्गाद्दुर्व्वारापत्तेरिति ध्येयं। ननु लोके पचेत्यादौ कार्य्यत्वे लिङो लक्षणायां लिङ्पदात् कार्य्यत्वरूपेण पाकोपस्थितिद्वारा पाकविशेष्यककार्य्यत्वप्रकारकान्वयबोधो जायतामिति वक्तुस्तात्पर्य्यमनुपपन्नं लिङो लक्षणया कार्य्यत्वमात्रोपस्थापकत्वादित्यत आह, 'तच्चेति, 'कार्य्यत्वे' कार्य्यत्वोपस्थितौ। 'तात्पर्य्याद्धीति लोके लाघवात् केवलकार्य्यत्वोपस्थितौ लिङस्तात्पर्य्यात् केवलकार्य्यत्व एव वृत्तिरित्यर्थः, 'न तु वृत्तेरिति, अन्यथेति शेषः। इदमापाततः लौकिकतात्पर्य्यस्य दुर्निश्चानियन्त्रितत्वात्तच्च लाघवस्याकिञ्चित्करत्वात्। वस्तुतस्तु तात्पर्य्यसत्त्वेऽप्याकाङ्क्षानुरोधेन लक्षणाया अभ्युपगम इत्येव तत्त्वं। ननु तथापि यन्मते वेदस्थले कृतिसाध्यत्वरूपकार्य्यत्वाश्रये लिङः शक्तिस्तन्मते कृतिसाध्यत्वरूपकार्य्यत्वस्यापि विशेषणविधया शक्यतया लोके शक्त्यैव तादृशकार्य्यत्वोपस्थितिसम्भवात् किं लक्षणयेत्यत आह, 'तृतीयाया इति। 'न स्वतन्त्रं शक्यमिति, धर्म्यंशे विधेर्निर्विकल्पकशक्त्याप-

---

त्त्यापूर्व्वानङ्गीकारमते इदमित्यन्ये। 'क्रियाया इति, अनन्यलभ्यतया न तत्र तात्पर्य्यं तदभावाच्च सत्यपि वृत्तिस्तत्राप्रयोजिकेति भावः। न चैवं नीलो

किन्तु विशिष्टं विशिष्टाय विशेषणमन्यदेवेति कार्य्ये लक्षणा। न च कार्य्यत्वविशिष्टधर्म्म्युपस्थितावपि धर्म्मांशमपहाय क्रियायां कार्य्यत्वान्वयोऽस्तु किं लक्षणयेति वाच्यं। न हीतरधर्म्मिगतत्वेनोपस्थितस्य धर्म्मस्यान्वयाकाङ्क्षास्ति, अतः स्वतन्त्रकार्य्यत्वोपस्थितये लक्षणा यथा पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यत्र पुरोडाशार्थितया तदन्वितत्वेनोपस्थितस्य कपालस्य नोपवा-

---

त्तेरिति भावः। 'कार्य्यत्वे लक्षणेति कृतिसाध्यत्वरूपकार्य्यत्वविशिष्टशक्तिवादिनामपि तादृशकार्य्यत्वे लक्षणैवेत्यर्थः, 'गतत्वेन' विशेषणत्वेन, 'स्वतन्त्रेति इतराविशेषणतयेत्यर्थः, 'तुषानुपवपतीत्यत्रेति, पुरोडाशस्य कपालं पुरोडाशकपालमिति चतुर्थीसमासे सतीति शेषः, 'पुरोडाशार्थितयेति पुरोडाशप्रयोजनकत्वरूपेणेत्यर्थः, 'तदन्वितत्वेनेति पुरोडाशप्रयोजनकरूपपुरोडाशपदार्थान्वितत्वेन शाब्दानुभवविषयस्य क-

---

घट इत्यादौ नीलपदं नीलमात्रपरं स्यात् न तु धर्म्मपरं अन्यलभ्यत्वादिति वाच्यं। तुल्यविभक्तिकप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयस्यैव व्युत्पत्तिसिद्धत्वादित्याहुः। आकाङ्क्षानुपपत्तेस्तथात्वमित्यन्ये। ननु विशेषणस्य कार्य्यत्वस्य विशिष्टप्रविष्टतया न शक्यसम्बन्धस्तस्य भेदाधिष्ठानत्वादित्यत आह, 'विशिष्टायेति। न च 'किन्तु कार्य्यत्वमात्र इत्यग्रेतनेन विरोधः, तस्याभ्युपगमरीत्या क्रियानिरासपरत्वादित्येके। मतान्तरेण तदित्यन्ये। 'यथेति, न तु घटार्थेन दण्डेन गामभ्याजेत्यादावपि लक्षणा स्यात्। यदि च वाक्यैकवाक्यन्वयेन निराकाङ्क्षत्वं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति चेदत्राहुः, वेदे न्यायकस्य तात्पर्य्यमिति लाघवादुभयप्रयोजनान्वये तात्पर्य्याभावादत्र लक्षणा लोके।

पाकाङ्क्षेति स्वतन्त्रकपालोपस्थितयेऽधिष्ठानलक्षणा ।

पालस्येत्यर्थः, ‘नोपतापाकाङ्क्षेति, एतच्च जिज्ञासायोग्यताकाङ्क्षावादिमते, एकप्रयोजनकत्वेनावगतस्य प्रयोजनान्तरे जिज्ञासाया असम्भवात्, न ह्यनुकस्यास्य किं प्रयोजनमिति जिज्ञासा सम्भवतीति भावः। ‘स्वतन्त्रकपालोपस्थितय इति पुरोडाशप्रयोजनकानन्वितत्वेन कपालमात्रबुद्धय इत्यर्थः, ‘अधिष्ठानलक्षणेति पुरोडाशपदस्य पुरोडाशाधिष्ठाने मृण्मयपात्रे लक्षणेत्यर्थः, एवञ्च पुरोडाशाधिष्ठानाभिन्नकपालेन तुषानुपवपतीत्यन्वयबोधः, पुरोडाशस्य कपालमिति षष्ठीतत्पुरुषः पुरोडाशश्च तत्कपालञ्चेति कर्म्मधारयो वा समास इति भावः। ‘उपतापः’ स्फोटनं, यद्यप्यत्र इतरविशेषणतया उपस्थितिनिष्पन्नं न निराकाङ्क्षत्वमपि तु प्रयोजनान्तरवत्त्वोपस्थितिनिबन्धनमेवेति दृष्टान्त-दार्ष्टान्तयोर्गदद्वैषम्यमेव तथापि निराकाङ्क्षत्वनिबन्धनलक्षणांशमात्रे दृष्टान्तः। एतच्चापाततः जिज्ञासायोग्यतायामाकाङ्क्षाभावात् घटजनकेन दण्डेन गामभ्याजेत्यत्राप्येवंरूपेण निराकाङ्क्षतयाऽन्वयबोधानुपपत्तेः। किञ्चावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्व्वकमहावाक्यार्थबोधेऽप्येवंरूपेण निराकाङ्क्षत्वं तथापि खले कपोतन्यायेन[1] युगपत्तयान्वयबोधे न काप्यनुपपत्तिः। वस्तुतस्तु वेदस्थले एकप्रयो-

---

[1] वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत् पतन्ति। तथा तथामी युगपत् पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्तीति न्यायेनेत्यर्थः।

जनविषयेऽपि तात्पर्य्यादुभयत्र तदविरोधादुभयान्वयबोधान्न लक्षणेति दिक्। ननु लोके क्रियाकार्य्यत्वं वेदे तु अपूर्व्वकार्य्यत्वं लिङर्थ इति व्युत्पत्ति-

न च व्युत्पत्तिविरोधः, न हि लोके क्रियाकार्य्यत्वे शक्तिरवधारिता, येन विरोधो भवेत्, किन्तु कार्य्यत्वमात्रे क्रियाया धातुलभ्यत्वात्। न च धर्म्यन्तरे शक्तावपि तद्भङ्गः, तस्मात् प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं

जनकत्वविशिष्टस्य प्रयोजनान्तरेण नान्वयः आनुपूर्व्वीभेदेन व्युत्पत्तिभेदात् वेदानुपूर्व्वीस्थले तथैव व्युत्पत्तेः सकलवैदिकैकवाक्यतया तथा निर्णीतत्वादित्यधिष्ठानलक्षणेत्येव तत्त्वं। 'व्युत्पत्तिविरोध इति लोके लिङ्त्वावच्छेदेन क्रियानिष्ठकार्यताबोधकत्वमवधारितं वेदे च कार्य्ये धर्म्मिणि लिङः शक्तौ तद्भङ्ग इत्यर्थः, 'लोक इति, लिङ्त्वावच्छेदेनेति शेषः, 'क्रियाकार्य्यत्वे शक्तिः' क्रियाविशेष्यककार्य्यत्वानुभवजनकता, 'कार्य्यत्वमात्र इति 'शक्तिरवधारितेत्यनुषज्यते, 'शक्तिः' अनुभवजनकता। 'न चेति, वेदस्थले इति शेषः, 'धर्म्यन्तरे' कार्य्ये धर्म्मिणि, 'तद्भङ्ग इति, क्रियानिष्ठकार्य्यत्वस्यैव लिङा बोधनादिति भावः। ननु तथापि लोकस्थले लिङः क्रियानिष्ठकार्य्यताबोधकतया प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं लिङ्त्वावच्छेदेन सिद्धं कार्य्ये धर्म्मिणि शक्तौ च तद्भङ्गः कार्य्ये धर्म्मिण्येव लिङर्थकार्य्यत्वान्वयादित्यत आह, 'तस्मादिति लोकस्थले लिङः क्रियान्वितकार्य्यताबोधकत्वादित्यर्थः,

---

विरोध इत्यत आह, 'न चेति। नन्वेवमपि तत्र कार्य्यत्वेन धर्म्मिणीति विरोध एवेत्यत आह, 'न चेति तस्या एव शक्तेः क्रियातिरिक्तधर्म्मिविषयत्वमात्रं कल्प्यते न तु तद्भङ्ग इत्यर्थः। ननु प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थप्रतिपादकत्वं प्रत्ययानां व्युत्पन्नं, न च यागान्वितकार्य्यत्वं लिङा बोध्यत इति व्युत्पत्तिविरोध एवेत्युपसंहरन्नेव निरस्यति 'तस्मादिति। 'क्रियेति क्रियोपलक्षित·

प्रत्ययानां गृहीतं प्रत्ययार्थश्चापूर्वमपीति न विरोधः। अस्तु वा लोके लिङः क्रियाकार्य्यत्वे शक्तिः तथापि तद्धर्म्मं विनैव नानार्थन्यायेन वेदे धर्म्यन्तरे शक्तिस्तां विना स्वर्गकामान्वयासम्भवात् ।

प्रत्ययानां गृहीतमिति लिङ्प्रत्ययत्वावच्छेदेन गृहीतमित्यर्थः, न तु प्रकृत्यर्थान्वितयावत्स्वार्थबोधकत्वमिति भावः । 'प्रत्ययार्थश्च' लिङ्प्रत्ययार्थश्च, 'न विरोध इति, अपूर्व्वरूपस्वार्थस्यैव प्रकृत्यर्थान्वितत्वादिति भावः । तुष्यतु दुर्ज्जनन्यायेनाह, 'अस्तु वेति, 'क्रियाकार्य्यत्व इति, 'क्रिया' कृतिः, तस्याः कार्य्यत्वे तत्साध्यत्वे इत्यर्थः, शक्ततावच्छेदकस्य लिङ्त्वमेव वेदेऽपि अपूर्व्वनिष्ठकृतिसाध्यत्वावगमादिति भावः । 'नानार्थन्यायेनेति हर्य्यादिपदन्यायेनेत्यर्थः, यथाश्रुते अस्यापि नानार्थतया नानार्थतुल्यत्वाभिधानस्यासङ्गतत्वापत्तेः, 'वेदे' वेदस्थले, 'धर्म्यन्तरे' कार्य्ये धर्म्मिणि, शक्ततावच्छेदकन्तु अत्रापि लिङ्त्वमेवेति भावः । तथाच यथा हर्य्यादिपदस्थले एकमेव हरित्वादिकं शक्ततावच्छेदकं विष्णुत्व-चन्द्रत्वादिभेदेन शक्यतावच्छेदकञ्च नाना तथा अत्राप्येकमेव लिङ्त्वं शक्ततावच्छेदकं शक्यतावच्छेदकञ्च कार्य्यत्वत्वं कार्य्यत्वञ्च द्वयमिति फलितार्थः । न च लिङ्त्वावच्छेदेन कार्य्ये शक्तौ लोकेऽप्यपूर्व्वलाभापत्तिरिति वाच्यं । प्रागेव समाहितत्वात् तत्रापूर्व्वस्य बाधितत्वाच्चेति भावः ।

कार्य्यत्व इत्यर्थः । न च पूर्व्वमपि प्रवृत्तिनिमित्तभेदान्नानाशक्तिरिति पूर्व्वापरविरोध इति वाच्यं । तत्र कार्य्यत्वशक्तेरेवातिरिक्तधर्म्मिविषयत्वमात्रं कल्प्यते न तु शक्त्यन्तरं अत्र तु शक्त्यन्तरमेवेत्याशयात् । यद्यप्येवं नानार्थतैव न तु

अन्ये तु पचेतेत्यादौ धातुनैव पाकः कार्य्योऽभिधीयते लिङ् तत्र तात्पर्य्यग्राहिका न तु शक्ता नियमतस्तादृश्येव तत्प्रयोगात्, सामान्यशब्दस्य विशेषपर-

---

केचित्तु कार्य्यत्वशक्ततावच्छेदकं सामान्यतो लिङ्त्वमेव कार्य्यशक्ततावच्छेदकन्तु वैदिकलिङ्त्वं, अतएव 'नानार्थन्यायेनेत्यपि यथाश्रुतं सङ्गच्छते नानार्थस्थले शक्ततावच्छेदकैक्यादित्याहुः। तदसत्, शक्ततावच्छेदके वैदिकत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहादिति ध्येयं।

'तां विना' कार्य्ये धर्म्मिणि शक्तिं विना, 'स्वर्गकामान्वयेति प्रागुक्तयुक्त्या स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयासम्भवादित्यर्थः।

'न तु शक्तेति न तु कार्य्यत्वे शक्ता लाक्षणिकी वेत्यर्थः, तात्पर्य्यग्राहकतामेवोपपादयति, 'नियमत इति, 'तादृश्येवेति पाकादिविशेष्यककार्य्यत्वप्रकारकबोधस्थल एवेत्यर्थः, 'तत्प्रयोगात्' लिङ्प्रयोगात्, एतन्मते केवलं पचेतेत्युक्तौ पदार्थोपस्थितिमात्रं न त्वन्वयबोधः पदार्थद्वयाभावात् किन्तु ओदनं पचेतेत्यादावेवान्वयबोध इति ध्येयं। ननु पाकसामान्यवाचिनः पचधातोः कार्य्यपाकाभिधायित्वे लक्षणापत्तिरित्यत आह, 'सामान्येति, 'विशेषपरत्वं' विशे-

---

तन्नाय तथापि शक्ततावच्छेदकभेदात् तथात्वं लौकिक वैदिकविधिलिङ्त्वावच्छेदेन शक्तिभेदान्नानार्थन्तु नैवमित्याहुः।

केचित्तु नानार्थे परस्परासङ्कीर्णार्थद्वये शक्तिद्वयं अत्र चैकशक्तिविषयकार्य्यत्व टिते विशिष्टेऽपरशक्तिरिति नानार्थन्यायाभिधानमित्याहुः।

नन्वेवं पचतीत्यादावपि तद्धीः स्यादित्यत आह, 'लिङिति, शक्तिरेव कथं नेत्यत आह, 'सामान्येति। यथा घटपदेन नीलघटधीः शक्यन्तरं

लब्ध न वृत्त्यन्तरनिर्वाह्यं, अतएव वर्त्तमानत्वादौ न लड़ादिशक्तिरिति लोके शक्तिग्रहात् न व्युत्पत्तिविरोध इति, तदसत्, लिङः कार्य्यत्वेऽशक्तौ पचिपदात् कार्य्यत्वज्ञानानुपपत्तेः युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात्। न चाज-

---

बोधकत्वं, 'वृत्त्यन्तरेति लक्षणेत्यर्थः। 'अतएवेति धातुत एव वर्त्तमानत्वादिप्रकारेण क्रियाबोधसम्भवादेवेत्यर्थः, लड़ादिकन्तु तात्पर्य्यग्राहकमिति भावः। एवञ्च प्रागुक्तव्युत्पत्तिविरोधोऽपि नास्तीत्याह, 'इतीति, 'लोके' लोकव्यवहारे, 'शक्तिग्रहादिति लिङः तथा लिङ कार्य्यत्वाबोधकत्वाग्रहादित्यर्थः, 'न व्युत्पत्तिविरोध इति न प्रागुक्तव्युत्पत्तिविरोधोऽपीत्यर्थः। 'कार्य्यत्वज्ञानानुपपत्तेरिति धातुना वस्तुगत्या कार्य्यपाकाभिधानेऽपि कार्य्यत्वप्रकारकान्वयबोधानुपपत्तेरित्यर्थः। ननु पचेः कार्य्यत्वे लक्षणा पाके च शक्तिरुभयोः परस्परमन्वयाच्च कार्य्यत्वप्रकारकान्वयबोधोपपत्तिरित्यत आह, 'युगपदिति, 'उभयसाधारणेति शाब्दबोधे उभयसाधारणधर्म्मस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनाभिमतस्य प्रकारतया अभानादित्यर्थः, कार्य्यत्वरूपेणैव कार्य्यत्वस्य पाकत्वावच्छिन्ने प्रकारत्वादिति भावः। ननु कार्य्यपाकत्वरूपेण कार्य्ये पाक एव धातोर्लक्षणास्तु। न च विनि-

---

विनेवेति भावः। 'अतएवेति, धातुनेव वर्त्तमानत्वादिविशिष्टाभिधानं लड़ादिकन्तु तात्पर्य्यग्राहकमिति भावः। 'कार्य्यत्वेति कार्य्यत्वप्रकारकज्ञानानुपपत्तेरित्यर्थः, अतएव घटपदादपि नीलघटधीर्न नीलघटत्वप्रकारिकेति भावः। लक्षणया तत् स्यादत आह, 'युगपदिति। न च प्रकृष्टजयवत्

हत्त्वार्था, उभयसाधारणस्यानुपस्थितेरिति दिक्।

गमकाभावात् प्रत्यय एव किमिति न लक्षणा धातुस्तु तत्पर्य्यग्राहकोऽस्तु सङ्ख्याया एव प्रत्ययस्य शक्यार्थत्वादिति वाच्यं। प्रकृतप्रत्ययार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमभङ्गापत्तेः। न चानन्तधातुलक्षणापेक्षया एका शक्तिर्लघीयसीति वाच्यं। लक्षणाकल्पनाया अदोषत्वात् अन्यथा प्रयजतीत्यादावुपसर्गेऽप्येवङ्क्रमेण शक्त्यापत्तेरित्यस्वरसादाह, 'दिगिति, दिगर्थस्तु कार्य्यपाके धातोर्लक्षणायां चैत्रः पचेतीत्यादौ चैत्रादेरनन्वयापत्तिः धात्वर्थ-नामार्थयोरन्वयस्याव्युत्पन्नतया कार्य्यत्वैकदेशे कृतौ चैत्रादेरन्वयासम्भवात् अन्यथा पचतीत्यादावपि प्रत्यये शक्तिविलोपापत्तेः धातोरेव पाकानुकूलकृत्यादौ लक्षणासम्भवात्। न च सर्व्वत्र धातौ लक्षणायां मुख्यप्रयोगालाभ इति वाच्यं। शोभनं पाचक इत्यादौ तत्सम्भवात् तत्र धातोः पाककर्त्तरि लक्षणायां सुप्विभक्त्यर्थानन्वयप्रसङ्गात्.न हि धातुस्तत्प्रतीतिः, पाकादिपदे मुख्यतायाः साम्राज्याच्च। न च कृतिसाध्यत्वस्य प्रत्ययार्थत्व एव चैत्रादेः कुत्रान्वय इति वाच्यं। तदेकदेशे कृतावेव चैत्रादेरन्वयात् चैत्रादेः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वेऽपि विधिलिङ्स्थले व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् प्रत्ययार्थविशेषणतया अन्वयो व्युत्पन्नः[१] स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ वैदिकस्थले तादृश-

(१) अन्वयस्य व्युत्पन्नत्वादिति ग०।

कार्य्यत्वविशिष्टे पाके लक्षणास्तु केवलस्य विशिष्टान्यत्वादिति वाच्यं। युगपद्वृत्तिद्वयाङ्गीकर्त्तृमतेन कथञ्चित्तस्योपपाद्यत्वात् तद्विरोधाङ्गीकर्त्तृमते चात्र तदभावात्। एतदभिप्रायेणैवाह, 'दिगिति। योग्यताबलान्न स्थायित्वादि-

यद्वा ज्ञाने पदानां शक्तिः शक्यत्वात्, एवञ्च लिङ्-

व्युत्पत्तिभेदस्य त्वयाभ्युपगमात् । अस्तु वा आख्यातसामान्यशक्तिवत्त्वलक्ष्यकृतेर्विशेष्यतयैव चैत्रादेरन्वयः कृतिसाध्यपाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इत्यन्वयबोधस्य निरुपद्रवत्वात् । न चैवं कृतिसाध्यपाके धातोर्लक्षणापत्तेऽपि सामान्यशक्तिवत्त्वलक्ष्यकृतेर्विशेष्यतयैव चैत्रादेरन्वयसम्भव इति वाच्यं । लिङः कृतौ शक्तिस्वीकारे तस्या एव साध्यतासंसर्गेण धात्वर्थविशेषणतया अनुकूलतासंसर्गेण धात्वर्थविशेष्यतया चान्वयसम्भवाद्धातोर्विशिष्टलक्षणाभ्युपगमस्य व्यर्थत्वात् लाघवात् साध्यतासंसर्गेण कृतिप्रकारकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतया कृतिसाध्यप्रकारकज्ञानविरहेऽपि क्षतिविरहात् । यदप्युक्तमत एव वर्त्तमानत्वादौ न लडादिशक्तिरिति, तदपि तुच्छं, धातोर्वर्त्तमानपाकादौ लक्षणायां लडर्थकृतौ वर्त्तमानत्वाद्यन्वयाभावप्रसङ्गात् । न च तत्र वर्त्तमानत्वाद्यलाभेऽपि न क्षतिरिति वाच्यं । तथा सति कृतिनिवृत्तावपि पाकस्य विद्यमानतादशायां पचतीति प्रयोगापत्तेः कृतेर्विद्यमानत्वे भाविपाकदशायां तादृशप्रयोगानापत्तेश्चेति भावः ।

नन्वपूर्व्वे व्युत्पत्तिविरह इति पूर्व्वपक्षे समाधानान्तरमाह, 'यद्वेति, 'ज्ञान इति शाब्दबोधविशेषणतावच्छेदकधर्म्मप्रकारकज्ञान इत्यर्थः,[1] 'पदानां' पदज्ञानानां, 'शक्तिः' शक्तिग्रहः, 'शक्यत्वादिति

[1] शाब्दबोधविषयतावच्छेदकधर्म्मप्रकारकज्ञान इत्यर्थ इति ग० ।

लाभ इति मतेन कल्पान्तरमाह, 'यद्वेति, एतन्मते कार्य्यत्ववत् साधनत्वबोधोऽपि शाब्दो न विरुद्ध इत्यपि बोध्यं । 'शक्यत्वादिति, ज्ञानस्येति

पदं एकत्वोच्चारणे स्थायित्व-स्वर्गजनकत्व-कार्य्यत्वानां ज्ञाने शक्तमिति व्युत्पत्तिः स्थायिज्ञानादिकञ्चोपस्थितमेव, ततो लिङ्पदेन एकत्वोच्चारणे योग्यतादिवशात् यागविषयकं स्थायिस्वर्गजनकं कार्य्यमित्येकं ज्ञानमनुभवरूपं प्रचुरद्रव्य-गुण-कर्म्मविलक्षणविषयं क्रियते। न चैवं नानार्थवदेकैकज्ञाने शक्तिग्रहादेकैकविषयोऽनुभवो भवेत् न समुदितविषय इति वाच्यं। शक्तिग्रहकाले एकत्वोच्चारण इति विशेषणमहिम्ना

अर्थस्य शक्यत्वेऽपि ज्ञानस्य शक्तिविषयत्वादित्यर्थः, तत्प्रकारकशक्तिग्रहादेव तत्प्रकारेण तदाश्रयव्यक्तिभानमिति भावः। 'लिङ्पदैकत्वोच्चारण इति लिङ्पदविषयकैकज्ञानमित्यर्थः, 'स्थायित्वेति स्थायित्वादिप्रकारकज्ञाने शक्तमित्यर्थः, 'व्युत्पत्तिः' शक्तिग्रहः, 'स्थायिज्ञानादिकञ्चेति स्थायित्वादिप्रकारकज्ञानञ्चेत्यर्थः, 'लिङ्पदेनैकत्वोच्चारण इति लिङ्पदविषयकैकज्ञानेनेत्यर्थः। 'एकैकज्ञाने' एकैकप्रकारकज्ञाने, 'न समुदितविषय इति, सकृदुच्चरित इत्यादिनियमात्[१] इति भावः। 'शक्तिग्रहकाल इति लिङ्पदज्ञान-

(१) सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीति नियमादित्यर्थः।

शेषः, शक्य एव शक्तेरुचितत्वादिति भावः। अर्थस्य तु शक्यज्ञानविषयतया शक्यत्वोक्तिरिति ध्येयं। 'स्थायित्वेति स्थायित्वादिप्रकारके स्थाय्यादिज्ञाने शक्तमित्यर्थः। अतएवाह, 'स्थायीति, प्रत्येकमिति शेषः। 'एकैकेति

तत्सम्भवात्, नानार्थे तु प्रमाणाभावेन गौरवेन च शक्तिग्रहे तस्याप्रवेशात्। तथाप्यमीषां समूहालम्बनं स्यान्न तु परस्परं वैशिष्ट्यज्ञानमिति चेत्, न, साकाङ्क्षधर्म्म-धर्म्मिगोचरैकज्ञानस्यैव विशिष्टज्ञानत्वात्, न च समूहालम्बनसम्भेदः। तस्य निराकाङ्क्षविषय-

---

संकरीत्या शक्तिग्रहेत्यर्थः, तथाच तदतिरिक्तस्थले सकृदुच्चरित-त्वादिनियम इति भावः। 'प्रमाणाभावेनेति, युगपन्नानार्थानुभवाभावेनेति भावः। 'तथापीति, वैशिष्ट्यांशे शक्तिग्रहविरहादिति भावः। 'साकाङ्क्षेति साकाङ्क्षौ यौ धर्म्म-धर्म्मिणौ तदुभयगोचरैकज्ञानेत्यर्थः, 'समूहालम्बनसम्भेदः' समूहालम्बनाविशेषः। 'निराकाङ्क्षेति, आकाङ्क्षा च तज्जाते पदार्थान्तरं तच्च न समूहालम्बनज्ञाने इति भावः। वृत्तिरूपा शक्तिः कार्य्यानुकूला शक्तितोऽन्यैव अतः न बाधादर्थनिरूपितापि सुवचा इति मतमाश्रित्यापि व्यधिकरण-

---

विशिष्टस्य प्रागनुपस्थितेरिति भावः। 'प्रमाणाभावेनेति, प्रकृते च स्वर्गसामान्यानुपपत्तेरेव मानत्वादत एव गौरवं न दोषायेति भावः। प्रकृते नानार्थानुभवबलादेव तत्प्रवेश इत्यन्ये। 'तथापीति शक्तिग्रहकाल इव स्थ्यादीनां वैशिष्ट्यज्ञानमभेदज्ञानं न स्यादित्यर्थः। यद्वा स्थायित्वादीनां तस्मिन् धर्म्मिणि सामानाधिकरण्यज्ञानं न स्यादित्यर्थः। यद्यपि प्रत्येकमुपस्थितानामाकाङ्क्षादिवशात् संसर्गबोधः सम्भवत्येव तथाप्यभ्युपेत्य स्वमतेन समाधत्ते, 'साकाङ्क्षेति अगृहीतासंसर्गेत्यर्थः, 'सम्भेदः' अविशेषः। नन्वेवं नित्यस्थले का गतिः तत्र स्वर्गजनककार्य्याभावात् कथं वा अपूर्व्वलाभ-

त्वात्। अस्तु वोपस्थितेष्वगृहीतासंसर्गेषु स्थायित्व-स्वर्गजनकत्व-कार्य्यत्वेषु शक्तिः अगृहीतासंसर्गक-स्यापि विशिष्टज्ञानसमानशीलत्वात् अत उक्तन्यायेन तावद्विषयकमेकं ज्ञानं लिङ्पदेन जन्यते। एवमेवा-लौकिकार्थेषु स्वर्गादिपदेषु शक्तिग्रहः। ननु भव-

नानाधर्मविशिष्टनिरूपितैकशक्तिमभ्युपेत्य समाधत्ते, 'अस्तु वेति 'उपस्थितेष्वगृहीतासंसर्गेष्वित्यनेन संसर्गानन्तर्भावेन धर्म-धर्मिशक्त्यवपि विशकलितोपस्थितेरेवासंसर्गाग्रहसहकारेण समूहालम्बनविलक्षणशाब्दबोधजनकत्वमिति सूचितं[१]। 'शक्तिरिति शक्तिग्रह इत्यर्थः धर्मे शक्तिग्रहादेव तत्प्रकारेण धर्मिण उपस्थितिः यथा जातिशक्त्यैव व्यक्तेर्लाभ इति भावः। अशक्यस्य वैशिष्ट्यस्याभानेऽपि न क्षतिरित्याह, 'अगृहीतेति, 'अगृहीतासंसर्गकस्य' असंसर्गाग्रहजन्यज्ञानस्य, 'विशिष्टज्ञानेति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानेत्यर्थः, 'अत इति नानार्थेषु शक्तेरैक्यादित्यर्थः, 'उक्तन्यायेनेति तावदर्थनिरूपितैकशक्तिमत्त्ववदित्यर्थः, 'एवमेव' विशृङ्खलविशेषण-विशेष्यमवगाह्यैव 'स्वर्गादिपदेष्विति, तत्र दुःखासम्भेदादिविशिष्टसुखादेरर्थस्य प्रमाणान्तरानवगम्यत्वाद्विशिष्टविषयकशक्तिधियोऽसम्भवादिति भावः एतच्च विधिशेषस्यार्थवादस्य प्रामाण्यं नास्तीत्यभिप्रेत्य, अन्यथा यव

(१) वृत्तिरूपेत्यादिः सूचितमित्यन्तः पाठः गपुस्तके नास्ति।

इति चेत्, न, अयोग्यतया स्वर्गजनकत्वांशमपहाय स्थायिकार्य्यमित्येवा-न्वयादित्येके। लक्षणया तथा बोध इत्यन्ये। न च वैद्यकलिङादौ क

उक्तप्रकारेण शक्तिग्रहस्तथापि लिङ्पदात् यागविषयककार्य्यानुभवे सत्यपूर्वलाभात् स्वर्गकामान्वयः सम्भवतीत्युपपादकप्रतिसन्धाने प्रसिद्धार्थस्वर्गकामपदसमभिव्याहारान्यथानुपपत्त्या लिङः कार्य्ये शक्तिकल्पनं। न हि समयमनुपपादकप्रतिसन्धानं विनार्था-

---

दृष्टेन शक्तिग्रहमित्यर्थवादादिभिः शिष्टार्थेऽपि स्वर्गपदशक्तिग्रहसम्भवात् तद्वदित्यनुसरणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, उपपादकप्रतिसन्धाने लिङ्पदस्य स्वर्गकामान्वितस्वार्थबोधकत्वरूपस्वर्गकामपदसमभिव्याहारानुपपत्त्या कार्य्ये शक्तिः कल्प्या कृप्तावाच्च शक्तौ अपूर्व्वोपस्थित्या तद्घटितस्य लिङो यागविषयककार्य्यानुभावकत्वरूपस्य उपपादकस्य ग्रहणेऽन्योन्याश्रयभावाभ्युपगते, 'सन्नित्यादिना, 'सम्भवति' उपपद्यते, तथाच लिङः कार्य्यानुभावकत्वं स्वर्गकामान्वितस्वार्थबोधकत्वोपपादकमिति पर्य्यवसितः प्रतिसन्धानाकारः, तदुपपादकत्वञ्च स्वाभावव्यापकतदभावकत्वं, स्वर्गकामपदसमभिव्याहारानुपपत्त्या तदनुपपत्तिसिद्धकार्य्यानुभावकताया अपूर्व्वानुभावकतायां पर्य्यवसानादिति भावः। कार्य्यादिपदे कार्य्यानुभावकत्वग्रहात् कार्य्यानुभावकत्वसामान्यस्योपपादकत्वग्रहे उपपाद्यवत्तया प्रतीते लिङ्पदे कार्य्यानुभावकत्वसामान्यं सिद्ध्यत् कार्य्यान्तरानुभावकत्वबाधेनापूर्व्वरूपकार्य्यानुभाव-

---

शक्तिः तत्र धातुसाम्यद्वारा साधनत्वज्ञानात् क्रियायामेव कार्य्यत्वान्वयादिति वाच्यं। तदतिरिक्तलिङ एव उक्तशक्तिग्रहादित्येके। लक्षणया तथान्वय इत्यन्ये।

पत्तिः सम्भवति। न च शक्तिकल्पनात् पूर्वं उपपादकशरीरनिविष्टमपूर्वं ज्ञातमिति चेत्, तत् किं य एव विशेष उपपादकः पक्षधर्म्मताबलात् सिध्यति तत्प्रतिसन्धानमर्थापत्तौ कारणं तथात्वे पूर्वं गृहीतमाचस्य कल्प्यत्वे कल्पनोच्छेदापत्तिः। तस्मात् यथा सामान्यतोभोजनस्य पीनत्वसम्बन्धावगमात् उपपादकतर्के सति कल्पनातो विशेषावगमः यथा वा

कत्वं पर्य्यवस्यति। न च तादृशविशेषस्योपपादकत्वेन ज्ञानमर्थापत्तिप्रवर्त्तकमिति समाधत्ते, 'तत्किमित्यादिना, 'कल्पनोच्छेदापत्तिरिति देवदत्तादौ प्रतीयमानपीनत्वानुपपत्त्यापि तदुपपादकदेवदत्तीयभोजनादिरूपापूर्व्ववस्तुसिद्ध्युच्छेदापत्तिरित्यर्थः, 'पीनत्वसम्बन्धावगमात्' पीनत्वोपपादकत्वावगमात्, 'विशेषावगम इत्यनेनास्यान्वयः, 'उपपादकतर्के सतीति यदि देवदत्तो भोजी न स्यात्तदा पीनो न स्यात् इत्यादिविषयपरिशोधकतर्के सतीत्यर्थः, तदपेक्षा चानुमान इवार्थापत्तावपि बलवत्या इच्छाघटितविपरीतशङ्कायासम्या-निरासद्वारा इत्यवधेयं। अथ वा 'तर्कपदं संशयपरं, संशयस्य पक्षताघटकः अनुमान इवार्थापत्तावुपयुज्यते। अथ वा 'पीनत्वसम्बन्धावगमात्' पीनत्वकारणताग्रहात्, 'उपपादकतर्के' पीनत्वरूपोपपाद्ये भोजनरूपोपपादकान्वय-व्यतिरेकव्याप्तिज्ञान इत्यर्थः, तर्कपदस्य करणव्युत्पत्त्या व्याप्तिज्ञानपरत्वात्, 'कल्पनातः' कल्पनासामग्रीतः,

न हि तन्मते कल्प्यज्ञानमपि पूर्व्वं मृग्यते इति चिन्त्यं। ननु

सामान्यरूपव्यक्तिवाचकपदेन समभिव्याहारवशाद्वि-
शेषाभिधानमेवमत्रापि कार्य्यमात्रवाचकत्वे कार्य्यवि-
शेषलाभः सम्भवतीति तद्वितोपपादकप्रतिसन्धानाद्-
अन्वयोपपत्त्या शक्तिकल्पनं, यागविषयकञ्च कार्य्यं न
घटादि तस्य सविषयकत्वाभावात्, विषयत्वञ्च ज्ञान-
घटयोरिव स्वभावसम्बन्धो वा तन्निरूपणाधीननिरूप-

'विशेषावगमः' भोजनत्वेन वस्तुगत्या अपूर्व्वदेवदत्तीयभोजनव्यक्ति-
सिद्धिः। प्रमाणान्तरादपूर्व्वव्यक्तिलाभस्थले सामान्यतः सिद्धिं दृष्टा-
न्तयति, 'यथा वेति, 'समभिव्याहारवशात्' समभिव्याहृतानयनाद्य-
वशात्, 'विशेषाभिधानं' अपूर्व्वव्यक्तिविशेषलाभः, 'कार्य्यमात्रवाचकत्वे'
कार्य्यसामान्यानुभावकत्वे, सिध्यतीति शेषः। 'कार्य्यविशेषलाभः'
कार्य्यत्वेनापूर्व्वरूपकार्य्यानुभावकत्वलाभः। अपूर्व्वलाभवीजं कार्य्यान्त-
रस्य यागाद्यन्वयायोग्यत्वरूपं दर्शयति, 'यागेति, 'सविषयकत्वा-
भावादिति यागविषयकत्वाभावादित्यर्थः, 'विषयत्वञ्चेति, प्रकृत-
मिति शेषः। यागापूर्व्वयोस्तादृशस्वरूपसम्बन्धे मानाभावादाह,
'तदिति तन्निरूपणाधीननिरूपणविषयत्वमित्यर्थः, 'तत्' अपूर्व्वं।
नन्वेवं यागविषयकयत्किञ्चिन्निरूपणव्यक्तेर्घटादिनिरूपणस्याप्यधीन-

शाब्दबोधे घटादिकार्य्यान्वय एव कथं नेत्यत आह, 'यागेति। नन्वपूर्व्व-
मपि घटवन्निर्व्विषयकमेवेति कथं तथेत्यत आह, 'विषयत्वञ्चेति तद्विषय-
कत्वेत्यर्थः। 'ज्ञानेति घटज्ञानस्येत्यर्थः। ननु स्वभावसम्बन्धो विषयादि-
साधारण इत्यत आह, 'तन्निरूपणेति यागनिरूपणाधीन-निरूपणत्वमि-

णत्वं वा तत्समानसंवित्संवेद्यत्वं वा व्यावृत्तसाधनत्वं वेति। अस्ति हि याग-दान-होमजन्यापूर्वाणां तुल्य-

तया घटादेरपि यागविषयकत्वापत्तिः। न च तन्निरूपणाधीन-साक्षाद्विषयत्वं तद्विषयत्वमिति वाच्यं। अपूर्वमप्रतीत्यापि याग-पदादितो यागप्रतीतेरसम्भवापत्तेरित्यत आह, 'तदिति। ननु तत्समानसंवित्संवेद्यत्वं तद्विषयकधीविषयत्वं तद्विषयकयावद्धीविष-यत्वं वा, नाद्यः यागे घटादिविषयत्वस्याप्यापत्तेः, नान्त्यः यागेऽपूर्व्वविषयत्वस्याप्यनापत्तेरित्यत आह, 'व्यावृत्तेति असाधारण-कारणत्वमित्यर्थः, यागविषयककार्य्यत्वरूपेण ध्वंसभानवारणाया-साधारणत्वप्रवेशः। वस्तुतस्तु पुरुषोत्तमसुखं पश्येदित्यत्र पुरुषोत्त-मसुखदर्शनविषयककार्य्यत्वरूपेण संस्कारभानवारणाय तत्प्रवेशः, असाधारण्यञ्च अन्वयितावच्छेदकव्यापकनानाव्यक्तिवृत्तिधर्म्मावच्छिन्न-त्वमित्येव सारं। असाधारणकारणत्वमेव व्यवस्थापयति, 'अस्ति हीति, 'तुल्यरूपेति, यागनिष्ठतत्कारणताया: सकलकार्य्यसाधारण-

त्वर्थः, एतदपि यागज्ञानादावतिप्रसक्तमत आह, 'तत्समानेति, यत्र कदाचित् समानवित्तिवेद्यत्वं घटादावपि नियमेन प्रकृतेऽप्यसम्भवतीत्यत आह, 'व्यावृत्तेति व्यावृत्तसाधनत्वं यागस्य विषयत्वं तत्साध्यत्वमपूर्व्व-सविषयकत्वं इत्यर्थः, एतच्च प्रागनुपस्थितमपि संसर्गमर्य्यादया भासत इति स्मर्त्तव्यं। व्यावृत्तत्वमुपपादयति, 'अस्ति हीति, अनभिसंहितपरस्वत्वापत्ति-फलस्त्यागो यागः, अभिसंहितपरस्वत्वापत्तिफलस्त्यागो दानं, देशविशेष-गतद्रव्यप्रक्षेपोपाधिकस्त्यागो होम इत्याहुः। 'तुल्येति यागापूर्व्वस्य दाना-दिव्यावृत्तो यागः कारणमेवमन्यत्रापीत्यर्थः। यद्यप्येतदपि तज्जन्यस्वर्गादा-

रूपसाधनान्तरव्यवच्छेदेन प्रत्येकमात्रजन्यत्वं। तदुक्तं, "विशब्दो हि विशेषार्थः सिनोतिर्बन्ध उच्यते। विशेषेण सिनोतीति विषयोऽतो नियामकः" इति। ननु येन रूपेण शक्तिग्रहः तेन रूपेण कार्य्यत्वशक्ताल्लिङ्पदाल्लक्षणया कार्य्योपस्थितौ योग्यतादिवशादपूर्वला-

ज्ञानाद्यात्मकारणान्तरव्यावृत्तत्वेनेत्यर्थः, 'प्रत्येकमात्रजन्यत्वं' यागादिप्रत्येकमात्रनिष्ठजनकतानिरूपकत्वं। विषयशब्दस्य व्यावृत्तजनकताश्रयत्वादित्वे साधकमाह, 'तदुक्तमिति, 'विशेषार्थः' व्यावृत्तत्वार्थः, 'बन्धः' जननं, 'सिनोतीति, व्युत्पत्त्येति शेषः, 'नियामकः' व्यावृत्तजनकताश्रयः। 'शक्तिग्रह इति मीमांसकस्य तव शक्तिग्रह-इत्यर्थः, 'तेन रूपेणेति 'कार्य्योपस्थितावित्यत्रान्वेति, अतएव[1] शक्तिलाघवं लौकिकव्युत्पत्त्यनतिक्रमश्च भवतीति भावः। ननु अपूर्वस्य शक्यानन्वितया अनवगमात् कथं लक्षणयोपस्थितिः

[1] एवञ्चेति ग० ।

रतिप्रसक्तं तथापि तद्व्यावृत्तं निर्व्वाच्यं, एतदतिप्रसक्तिर्न दोषायेत्यप्याहुः। अन्ततः स्वभावसम्बन्धविशेष एवेतरव्यावर्त्तकस्तदिति बोध्यं। अत्र वृद्धसम्मतिमाह, 'तदुक्तमिति, 'विशेषेणेति अन्यतो व्यावृत्त्या असाधारण्येनेत्यर्थः, 'सिनोति' सम्बध्नाति जनयतीति यावत्। ननु वेदेऽपि लिङः कार्य्यत्वमात्र एव शक्तिरस्तु धर्म्मिणोऽन्यलभ्यत्वादित्याशङ्कते, 'नन्विति, तथाच व्युत्पत्तिविरोधोऽपीति भावः। 'कार्य्योपस्थिताविति येन रूपेण लभ्यते शक्तिः तेन रूपेण लक्षणया कार्य्योपस्थिताविति बोध्यं। ननु लक्ष्यापूर्व्वा-

भोऽस्तु कार्य्यस्मरणं हि अन्विताभिधानोपयोगि न त्वपूर्वस्मरणं तच्च पदेन पदार्थेन वेति न कश्चिद्विशेषः, कार्य्यञ्च शक्यकार्य्यत्वसम्बन्धितयावगतमेवेति चेत्, न, लिङो लाक्षणिकत्वेनापूर्वाननुभावकत्वात्। न चेतरान्वितस्वार्थशक्तस्य यज्यादिपदस्येतरदपूर्वमादायानुभावकत्वमिति वाच्यं। इतरोपलक्षितस्वार्थान्वयमात्रे हि पदानां शक्तिर्न त्वितरत्र गौरवात् पदान्तरलभ्य-

स्यादित्यत आह, 'कार्य्यस्मरणं हीति कार्य्यत्वरूपेण यत्किञ्चित्-कार्य्यस्मरणं हीत्यर्थः, अन्यथा कार्य्यशक्त्यनुपगमेऽप्यगतेरिति भावः। 'तच्च' कार्य्यत्वप्रकारककार्य्यस्मरणञ्च, 'पदेन' लिङ्पदेन, 'पदार्थेन वा' शक्त्या लिङ्पदोपस्थापितेन कार्य्यत्वेन वा, एतच्च लक्षणायां मुख्यार्थ एव पदस्मारितो लक्ष्यार्थस्मारक इति सम्प्रदायमतानुसारेणोक्तं। 'कार्य्यञ्चेति कार्य्यत्वरूपेण यत्किञ्चित् कार्य्यञ्चेत्यर्थः। 'अपूर्व्वाननुभावकत्वादिति अपूर्व्वाननुभावकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। अनिष्टापत्तिमाशङ्कते, 'न चेति, 'इतरान्वितस्वार्थशक्तस्य' इतरान्वितस्वार्थानुभवशक्तस्य, इतरनिष्ठविषयतानिरूपितस्वार्थविषयताशाल्यनुभवशक्तस्येति यावत्, 'यज्यादिपदस्य' यज्यादिपदस्यैव, 'इतरोपलक्षितेति इतरविषयत्वाविशेषितस्वार्थानुभवत्वावच्छिन्नेत्यर्थः, 'न त्वितरत्र' न

स्मरणे कथं लक्षणेत्यत आह, 'कार्य्यस्मरणमिति, अन्यथा शक्तिपक्षेऽप्यप्रतीकार इति भावः। पूर्व्वस्यैव तीरस्मारकत्वमिति मतेनाह, 'पदार्थेनेति। न च कार्य्यत्वोपस्थितिः शक्त्यैवेति युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः, विशि-

त्वाच। लक्षणायाश्च तीरोपलक्षितान्वयशालिस्वार्था-नुभावकत्वमितरपदस्य तीरस्य तु संस्कारादुपस्थिति-रसन्निहितेनान्विताभिधानाभावात्। न चापूर्वं सं-

कत्व-विषयत्वमनुभाव्य। नन्वेवं गङ्गायां घोष इत्यत्र कथं तीरवृत्तित्वानुभवः[1] इत्यत आह, 'लक्षणायाश्चेति गङ्गायां घोष-इत्यत्र चेत्यर्थः, 'तीरोपलक्षितेति वस्तुगत्या तीरनिरूपितवृत्तिता-शालीत्यर्थः, 'इतरपदस्य' घोषादिपदस्य, न तु तीरानुभावकत्व-मिति शेषः। 'तीरस्य' तु तीरवृत्तित्वस्य तु, तथाच लक्षणास्थले उपस्थितिरेव न तु तत्र तस्य शाब्दानुभवे प्रवेश इत्यभिमानः। तदनवबोधे तीरवृत्तित्वस्याप्रवेशे किं तस्य स्मृतेरित्यत आह, असन्निहितेनेति अनुपस्थितेनेत्यर्थः, 'अन्विताभिधानेति, तीर-वृत्तिघोष इति विशिष्टव्यवहारासम्भवादित्यर्थः, तथाच साकाङ्क्ष-ज्ञानद्वयस्यैव तत्र विशिष्टव्यवहारजनकत्वमिति भावः।

विवरणान्तु ननु यदि तीरवृत्तित्वस्य संस्कारादुपस्थितिस्तदा कथं न शाब्दानुभवे भानमित्यत आह, 'असन्निहितेनेति शब्दा-नुपस्थितेनेत्यर्थः, 'अन्विताभिधानेति शाब्दानुभवासम्भवादित्यर्थ-इति प्राहुः।

[1] तीरवृत्तित्वान्वय इति क०।

स्य केवलान्वयतया प्रत्यक्षजयवत्तदभ्युपगमात्। तर्हि गङ्गायां घोष इत्यत्र का गतिरित्यत आह, 'लक्षणायाश्चेति, 'असन्निहितेनेति अनासन्नेनेत्यर्थः, पदजन्योपस्थितेरेवासत्तित्वादत्र च पदार्थस्यैवोपस्थापकत्वाभ्युपगमादिति

स्कारविषयः। किञ्च यजिपदेन स्वर्गकामकार्य्यविषयो याग इत्यनुभवोभवेत् लक्षणायामितरपदस्य लक्षणीयविशेषणस्वार्थविशेष्यकानुभवजनकत्वात्। न चैतादृशो बोध आकाङ्क्षितः। न च यागाविशेषितकार्य्यमात्रेण स्वर्गकामान्वयः प्रतीयते, किन्तु यागविषयक-

---

ननु प्रकृतेऽप्यपूर्व्वस्य संस्कारादुपस्थितिरस्त्वित्यत आह, 'न चेति। ननु लक्षणायां लक्ष्यस्मृतिरेव यदि तदा तव नये अपूर्व्वमुपस्थिततीरवृत्तित्वं न प्रतीयेतेत्यत आह, 'किञ्चेति। ननु तथैवानुभवोऽस्तु को दोष इत्यत आह, 'न चेति, 'आकाङ्क्षित' यागविषयकं कार्य्यं कृतिसाध्यं भवत्वित्यपूर्व्वविषयकचिकीर्षाजनक: नन्वेतादृशबोधस्य तादृशापूर्व्वविशेष्यकचिकीर्षां प्रत्यजनकत्वेऽपि न क्षतिस्तस्याप्रवर्त्तकत्वादित्यस्वरसादाह, 'न चेति न वेत्यर्थः, स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यादिति शेषः। 'स्वर्गकामान्वयः' स्वर्गकाम-

---

भावः। ननु त्वन्मतेऽर्थाध्याहारवदासन्नत्वमितरपदेनानुभवविषयः स्यात् किञ्च तीरस्य शाब्दबोधविषयत्वमवश्यं वाच्यं। अन्यथा विभक्त्यर्थानन्वयापत्तेः तथाच यथा तत्र शाब्दत्वं तथा प्रकृतेऽपि कार्य्यस्मरणे सति समानप्रकारकत्वस्य नियामकत्वेन योग्यतया शाब्दानुभवोऽपूर्व्वमादाय पर्य्यवस्येदित्यरुचेराह, 'किञ्चेति, 'लक्षणायामिति, यद्यपि मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ व्यभिचारः, तथापि व्यभिचारममुं 'यथा हि मञ्चा इत्यादिना हि स्फुटं ग्रन्थकार एवाग्रे विभावयिष्यतीति बोध्यं। ततः किमित्यत आह, 'न चेति, कृतिसाध्यत्वाप्रकारकत्वादित्याद्यः, तच्चिन्त्यं, कार्य्यांशे कार्य्यत्वप्रकारकत्वस्य विरोधात्। तस्मात् स्वर्गकामबोधकं यागविषयकं कार्य्यमिति कार्य्यविषं-

कार्य्यविशेषे, तथाच तथाविधबोधार्थं लिङः कार्य्ये शक्तिरेवेति।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे अपूर्व्ववादपूर्व्वपक्षः।

इतिसाध्यत्वान्वयः। 'यागविषयकेति यागविषयकतया भाते कार्य्यविशेषे इत्यर्थः, तथैवानुभवादिति भावः। 'तथाचेति, लक्षणायाः स्वीयविशेषणकतया अनुभवजनकत्वनियमादिति भावः। अत्र लक्षणा श्रोत्रत्वीत्यादौ व्यभिचारो ग्रन्थकृतैव स्वयं वक्ष्यते इति नासङ्गतिः।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये अपूर्व्ववादपूर्व्वपक्षरहस्यम् ॥०॥

इच्छाज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वाभ्युपगमात्तदनाकाङ्क्षितत्वमिति मन्तव्यं। ननु स्वर्गकामकार्य्यमित्येव ज्ञानं कार्य्यविशेष्यकतया प्रवर्त्तकमस्त्वित्यत आह, 'न

अथापूर्व्ववादसिद्धान्तः ।

अत्रोच्यते । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं न योग्यता अनाप्तोक्ते पयसा सिञ्चतीत्यत्र सत्यप्यन्वयप्रयोजकद्रवद्रव्यत्वे बाधकप्रमायामन्वयाबोधात् । अथ योग्यत्वेऽपि स्वबाधकप्रमाविरहः कारणं तर्हि सोऽप्यवश्यापेक्षणीयइति लाघवात् सैव योग्यता, एवञ्च तदेव योग्यमयोग्यञ्च स्यादिति चेत्, सत्यं, यथा दशाविशेषे तदेव साकाङ्क्षमनाकाङ्क्षमासन्नमनासन्नञ्च तथा स्वबाधक-

अथापूर्व्ववादसिद्धान्तरहस्यं ।

'अनाप्तोक्त' इति करकाभिप्रायप्रयुक्त इत्यर्थः, 'द्रवद्रव्यत्वे' द्रवद्रव्यत्वज्ञाने, 'योग्यत्वेऽपि' योग्यताज्ञानेऽपि, 'स्वबाधकप्रमेति, 'प्रमापदमत्र निश्चयपरं, तेनाप्तोक्ते बाधभ्रमदशायां नातिप्रसङ्गः । शङ्कते,' 'एवञ्चेति, 'तदेव साकाङ्क्षमिति अजनितान्वयबोधकत्वसाकाङ्क्षा

(१) यद्योग्यं तत् सर्व्वदैव योग्यं यदयोग्यं तत् सर्व्वदैवायोग्यं इत्यभिप्रायेण शङ्कत इत्यर्थः ।

चेति । आपाततोऽभ्युपगमवादेनाह, 'तर्ह्नीति । न चैवं स्वबाधकभ्रमदशायामन्वयबोधापत्तिः, प्रमापदस्य निश्चयपरत्वात् । 'साकाङ्क्षमिति अन्वयबोधजननाजननदशायां साकाङ्क्षमनाकाङ्क्षञ्च, एवं स्मरणास्मरणदशायां आ-

प्रमा-तद्विरहदशायां तदेवान्वयबोधे योग्यमयोग्यञ्चा-
भिधीयते, स्वबाधकप्रमायां तद्विरहे वा योग्यायोग्य-
ताव्यवहारदर्शनात् स्वबाधकप्रमाविरहदशायां यो-
ग्यतादिसत्त्वेऽपि वह्निना सिञ्चतीत्यत्रान्वयबोधः प्र-
मादोपवत्पुरुषप्रणीतत्वात्। सामान्यभानस्य किञ्चि-
द्विशेषभाननियतत्वात् विशेषाभाने कथं तद्भासत-
इति चेत्, न, वस्तुगत्या परम्परासाधनं विशेषो भासत-
एव परम्परासाधनत्वन्तु प्रकारो न भासते तत्प्र-
कारभाने हि परम्पराघटकभानस्य हेतुत्वात्, यथा

इत्यभिप्रायेणेदं, स्वीयबाधनिश्चयाभावस्य योग्यतात्वे बाधकमाह,
'स्वबाधकेति। नन्वेवं स्वीयबाधनिश्चयविरहदशायां बाधितार्थक-
स्यापि योग्यत्वे तत्रान्वयधीः प्रमा स्यादित्यत आह, 'स्वबाधकेति,
'दोषवदिति, तथाच दोषाभाव एव शाब्दप्रमाप्रयोजक इति भावः।
प्रकृते, 'सामान्येति, 'विशेषाभान इति परम्परासाधनत्वाभान-
इत्यर्थः, साक्षात्साधनत्वस्य च बाध इति शेषः। 'यथेति, छिद्रेत-

---

स्तसत्तासत्त्वेत्यर्थः। नन्वेवं शाब्दप्रमाप्रयोजकयोग्यतासत्त्वे कथं शाब्द-
भ्रम इत्यत आह, 'स्वेति। यद्यपि भ्रान्तप्रतारकवाक्यं करणापाटवजन्यञ्च
वाक्यं दोषजन्यत्वेऽपि प्रमाजनकं, तथापि वक्तुर्यथार्थवाक्यार्थज्ञानं गुणः तद-
भावो दोष इति मते तात्पर्य्यं। तथाच यागे स्वर्गसाधनत्वान्वयो नायोग्यता-
पराहत इति भावः। अत्र प्रकृते, 'सामान्येति, 'तथा सतीति। यद्यपि

घटेन जलमाहरेत्यत्र योग्यतया छिद्रेतरघटे घटत्वेन भासते न तु छिद्रेतरत्वेन तथा सति लक्षणायां युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन घटानन्वयप्रसङ्गात् उभयसाधारणरूपेणानुपस्थितेश्च नाजहत्स्वार्था। अथ

राभिन्नघटत्वरूपेण घटपदस्य लक्षणामविदुषः पुरुषस्येति शेषः। 'न तु छिद्रेतरत्वेनेति न तु छिद्रेतराभिन्नत्वेनेत्यर्थः, 'लक्षणेति छिद्रेतरे घटपदस्य लक्षणेत्यर्थः, 'घटानन्वयेति घटत्वेन घटानन्वयप्रसङ्गादित्यर्थः, युगपद्वृत्तिद्वयविरोधादेकपदवृत्त्युपस्थापितयोः शक्तिवर्त्तमानत्वाद्यतिरिक्तत्वे परस्परमन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वाच्चेति भावः। ननु यत्किञ्चिद्धर्मेण छिद्रेतरत्व-घटत्वे अनुगतीकृत्य तद्धर्मावच्छिन्नत्वरूपेण घटपदस्य घटे अजहत्स्वार्थलक्षणास्त्वित्यत आह, 'उभ-

---

युगपद्वृत्तिद्वयाङ्गीकर्तृमते प्रत्यक्षयवत्त्वेन भानं सम्भवति, तथापि यत्र न तथा तात्पर्य्यं तत्र योग्यतादिज्ञानसत्त्वे शाब्दबोधोपपत्तौ लक्षणाकल्पने मानाभावान्न तथात्वेन भानमित्यत्र तात्पर्य्यं। तन्मते गङ्गातीरत्वेन यथा न शाब्दबोधः आकाङ्क्षाविरहात्तथा प्रकृतेऽपीत्यन्ये। 'संस्कारेति संस्कारसहकृतस्य घटपदस्यैव तदुपस्थापकत्वाभ्युपगमात्तस्यापि प्रकृत्यर्थतया छिद्रेतरत्वावच्छेदेन विभक्त्यर्थान्वय इत्यर्थः। न च वृत्त्या प्रकृतिप्रतिपाद्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वं, गौरवादित्याशयः। 'शब्देति, वृत्त्येति शेषः, अन्यथोक्तन्यायेन तीरेऽपि सप्तम्यर्थान्वयसम्भवे लक्षणोच्छेदः स्यात् पदात् समवायसम्बन्धेनाकाशोपस्थितौ तदन्वयबोधापत्तेश्चेति बोध्यं। नन्वेतावता स्मरणनियमसम्भवेऽप्यन्वयानुभवप्रवेशेन हेतुत्वं। न चोपस्थितपरित्यागे बीजाभावान्नियतोपस्थितं शब्दाश्रयत्वमादायैवानुभव इति वाच्यं। छिद्रेतरत्वेऽपि

संस्कारात्तदुपस्थितिः। न च सुब्विभक्तीनां प्रकृत्यर्थ-गतस्वार्थान्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेस्तत्र विभक्त्यर्थो नान्वीयतेति वाच्यं। प्रकृत्यर्थो हि प्रकृतिप्रतिपाद्यः लक्षणीयान्वयानुरोधात्। स च संस्कारसहकारात् प्रकृतेऽपि। न च तस्यानियतोद्बोधकत्वान्न नियता तदुपस्थितिः। पदत्वेन तथा कल्पनादिति चेत्, न, शब्दोपस्थापितस्यैव शब्दस्यान्वयबोधकत्वात्। न चैवमाकाशपदा-

यति. 'अनुपस्थितेरिति घटत्व-छिद्रेतरत्वयोः शाब्दबुद्धिविषयत्वाभावादित्यर्थः। 'संस्कारादिति, वृत्त्यतिरिक्तयत्किञ्चित्सम्बन्धेन घटपदादिति शेषः। 'तदुपस्थितिः' घटत्वेन घटोपस्थितिः, लक्षणया च घटपदाच्छिद्रेतरोपस्थितिरिति शेषः, अतो न युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति भावः। 'तत्र' घटत्वविशिष्टे घटे, 'प्रकृतिप्रतिपाद्यः' प्रकृतिजन्यप्रतीतिविषयः, न तु शक्त्या प्रकृतिप्रतिपादितः, 'संस्कारसहकारादिति, वृत्त्यतिरिक्तप्रकृतिसम्बन्धज्ञानजन्यप्रतीतिविषयत्वेनेति शेषः। 'तस्य' संस्कारस्य, 'अनियतोद्बोधकादिति वृत्त्यतिरिक्तघटपदसम्बन्धज्ञानरूपस्योद्बोधकस्यानियतत्वादित्यर्थः, 'तदुपस्थितिरिति, स्यादिति शेषः। 'तथा कल्पनात्' नियतोद्बोधकत्वकल्पनात्, 'शब्दोपस्थापि-

---

नत्वापत्तेः। यदि च तत्तन्नियतोपस्थितिकं, तदाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन प्रतिग्रहे शब्दाश्रयत्वस्यापि तथात्वाभावात् तुल्यं वृत्त्यनुपस्थापितस्याप्यन्वये प्रकृतदोषश्च, वृत्त्युपस्थापितत्ववन्नियमत इत्यादिरपि तत्प्रयोजकत्वकल्पने

शक्यस्य संस्कारोपस्थितस्य शब्दाश्रयत्वस्य कथं शाब्दानुभवविषयत्वमिति वाच्यं। नियमतो यद्धर्म्मवत्त्वेनोपस्थिते यत्र शक्तिग्रहः तत्स्मरणजनकसंस्कारस्य तद्धर्म्मविषयतानियमेन तदुद्बोधकादेव तदंशेऽपि उद्बोधनियमेनाकाशपदादशक्यस्यापि तस्य भानात्। अस्तु

तेनैवेति वृत्त्या शब्दोपस्थापितेनैवेत्यर्थः, 'शाब्दानुभवविषयत्वमिति आकाशपदजन्याकाशानुभवविषयत्वमित्यर्थः, 'नियमतः' निश्चयतः, तृतीयान्तात्तसिः, अभेदश्च तृतीयार्थः, अन्वयश्चास्य 'शक्तिग्रह इत्यनेन, 'यत्र' धर्म्मिणि, 'तत्स्मरणजनकेति शक्तिग्रहसहकारेण तद्धर्म्मिस्मरणोपधायकेत्यर्थः, 'तद्धर्म्मविषयतेति तद्धर्म्मस्मृत्युपधायकतेत्यर्थः, 'विषयतापदस्य व्यापारानुबन्धिविषयतापरत्वात्, 'तदुद्बोधकादेवेति आकाशोद्बोधकाच्छब्दाश्रयत्वविशिष्टे आकाशे आकाशपदशक्तिग्रहादेवेत्यर्थः, 'तदंशेऽप्युद्बोधनियमेनेति शब्दाश्रयत्वांशेऽपि स्मरणनियमेनेत्यर्थः, 'अशक्यस्यापि तस्येति आकाशनिष्ठाकाशपदवृत्त्यविषय-

---

गौरवं। किञ्चैवं गोत्वादिकमपि शब्दाश्रयत्ववन्न शक्यं स्यादित्यस्वरसादाह, 'अस्तु वेति, तथाच वृत्त्युपस्थापितमादायैवान्वयबोधः क्लृप्तेतरत्वन्तु न तथेति भावः। 'नियमत इति, नन्वछन्दस्यातिरिक्तनयत्वेनाप्युपस्थितेर्न नियतोपस्थितिरतएवानुपदं तथैव वक्ष्यति तथाच कथं तत्र शक्तिरिति चेत्। अत्राहुः, नियमतोऽनुपस्थितावपि शब्दाश्रयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं विनिगमकाभावादब्दादिपदवन्नानार्थत्वेऽप्युपपत्तेः। न चैकस्यां वृत्तौ नानैव प्रवृत्तिनिमित्तमिति वाच्यं। अप्रयोजकत्वात्। किञ्च त्व-तलोर्मुख्यार्थत्वेनोप-

वा तदपि शक्यं यदि नियमत उपस्थितिः सहप्र-
योगस्य वाच्यादिपरत्वेनाप्युपपत्तेः । वस्तुतस्तु निय-

त्वापि[1] शब्दाश्रयत्वस्य भानादित्यर्थः, तथाच स्वप्रकारकपदवृत्ति-
ज्ञानोपस्थापितत्वमेव विधेयतातिरिक्तस्वप्रकारताकशाब्दबोधे तन्त्रं
न तु स्वप्रकारकत्वनिष्ठपदवृत्तिज्ञानोपस्थापितत्वमिति भावः । ननु
तथापि शब्दाश्रयत्वस्याकाशपदशक्यविषयत्वे आकाशपदशक्तिप्रमाज-
न्याकाशोपस्थितौ कथं तस्य नियमतः प्रकारत्वं तत्पदशक्तिप्रमाज-
न्योपस्थितौ नियमतः प्रकारत्वस्य तत्पदशक्तिविषयत्वस्य व्याप्यत्वा-
दिति तदपाशङ्कायामाह, 'अस्तु वेति, 'तदपि' शब्दाश्रयत्वमपि,
'शक्यं' विशेषणीभूयाकाशपदशक्तिविषयः, 'नियमत उपस्थितिः'
नियमेनाकाशपदशक्तिप्रमया शब्दाश्रयत्वप्रकारकोपस्थितिः । ननु

[1] आकाशपदशक्यविषयस्यापीति क० ।

तस्यानुपपत्तिरितार्थत्वे मानाभावादिति । वस्तुतस्तु लाघवाच्छब्दाश्रयत्वमेव
प्रवृत्तिनिमित्तं न त्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिकमपि गौरवात् । क्वचित्तथा-
त्वेन शक्तिभ्रमात्तदुपस्थितेः । अन्यथा कम्बुग्रीवत्वादिनापि शक्तिग्रहात्तदुप-
स्थितौ तदपि शक्यं स्यात् । यदि च लाघवात् घटत्वमेव तथेति तत्र शक्ति-
ग्रहो भ्रमस्तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति न नानार्थत्वमिति । नन्वेवं घटः कुम्भ-
इतिवदाकाशः शब्दाश्रय इति सहप्रयोगो न स्यादत आह, 'सहेति,
आकाशपदवाच्य इति तदर्थः । 'वस्तुतस्त्विति तथाच नियतानुपस्थितस्यापि
शक्यत्वं विनिगमकाभावेन नानार्थत्वमन्यथा न तथेत्यन्यदेतदिति भावः ।
प्रलयभावपक्षे संस्कारस्य कादाचित्कदनुद्बोधमभ्युपेत्याह, 'अस्तु वेति, अत्रा-

तोपस्थितिरेव नास्ति। अस्तु वा पदादपि निर्वि-

शब्दाश्रयत्वस्याकाशपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे आकाशं शब्दस्येति सह प्रयोगोऽनुपपन्नः आश्रयत्वस्य षष्ठ्यर्थतया पचन् पचतीतिवन्निराकाङ्क्षत्वादित्यत आह, 'सहेति, 'वाच्यादीति आकाशपदस्याकाशपदवाच्यादिपरत्वेनापीत्यर्थः, 'आदिपदात् अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यपरत्वपरिग्रहः। 'नियतोपस्थितिरेव नास्तीति आकाशपदशक्तिप्रमया शब्दाश्रयत्वप्रकारकोपस्थितिरेव न नियतेत्यर्थः, कदाचिदष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्व-केवलद्रव्यत्वादिप्रकारेणाप्युपस्थितेरिति भावः। ननु तद्धर्मविशिष्टविशेष्यकतद्धर्मावच्छिन्नशक्तिसंसर्गकज्ञानमेव तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधकारणमन्यथा घटादिपदस्यापि घटत्वादेः शक्यतावच्छेदकत्वविलोपापत्तेः उक्तरीत्यैव घटत्वादेः शक्यतानवच्छेदकत्वेऽपि शाब्दबोधे भानसम्भवात्। न च तत्पदशक्तिप्रमाजन्योपस्थितौ नियमतः प्रकारत्वस्य तत्पदशक्तिविषयत्वव्याप्यतया घटत्वादौ घटादिपदस्य शक्तिसिद्धिरिति वाच्यं। आकाशपदशक्तिप्रमया शब्दाश्रयत्वेनेव घटादिपदशक्तिप्रमयापि घटत्वादिना नियतोप-

---

काशपदान्निष्प्रकारकमेवाकाशस्मरणं स्मृतेर्विशिष्टज्ञानत्वस्य नियमोऽसिद्ध एवेति भावः। न चाकाशं द्रव्यमित्यादौ भिन्नप्रकारोपस्थितिं विना कथमभेदान्वय इति वाच्यं। विभक्त्युपनीतसंख्यामादाय तथात्वादित्याहुः 'तत्रापीति, न चान्वयप्रकारकतया साधनत्वं शाब्दमिति, काम्याव्यवहितसाधनतया ज्ञातमेवेति च परेण प्रागभिधानात्तद्विरोधः। मतान्तरेणास्योक्तत्वादित्येके।

कल्पकं तर्ह्यन्वयबोधदशायामितरान्वयानुपपत्त्यभावा-

स्थितेरसिद्धत्वात् द्रव्यत्वादिप्रकारकघटत्वावच्छिन्नघटपदशक्तिप्रमया तादृशकेवलघटपदशक्तिप्रमया वा द्रव्यत्वादिप्रकारेणापि घटोपस्थितेः, परन्तु तदुपस्थितिर्न शाब्दबोधाङ्गमित्येवाभ्युपगमात् तावता घटत्वादौ घटादिपदस्य शक्तिसिद्धावपि हरिपदादेश्चन्द्रत्वादौ शक्तिविरोधापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च तत्र कदाचित् सिंहत्वादिनाप्युपस्थितेः सर्व्वसिद्धत्वात् तथाचाकाशपदाशक्यतावच्छेदकस्य शब्दाश्रयत्वस्य कुतः शाब्दबोध इत्यत आह, 'अस्तु वेति, 'पदादपीति द्रव्यादिपदादिवाकाशादिपदादपीत्यर्थः, शक्येति शेषः, 'निर्व्विकल्पकं' आकाशादेः शब्दाश्रयत्वाद्यप्रकारकमेव शाब्दज्ञानं। न चैवं तत्र कः प्रकार इति वाच्यं। सत्त्वादेः पदान्तरोपस्थितस्यैव तत्र प्रकारत्वसम्भवादिति भावः ।

मीमांसकः शङ्कते, 'तर्हीति अपूर्व्वस्याबाच्यत्वे इत्यर्थः, 'अन्वयबोधेति स्वर्गसाधनत्वेन स्वर्गसाधनत्वान्वयबुद्धिदशायां यथा नापूर्व्वस्यावगतयेत्यर्थः, 'अन्वयानुपपत्त्यभावादिति तादृशान्वयबुद्धिदशायां स्वर्गोपधायकव्यापारोपधायकत्वं विना यागस्य स्वर्गसाधनत्वस्यान्वयोऽनुपपन्न इति स्वर्गसाधनत्वान्वयानुपपत्तिज्ञानाभावादि-

---

विशेषरूपेणाग्रिमबोधमभिप्रेत्येदमित्यन्ये । न चौपादानिकस्वर्गसाधनत्वपक्षे कथं योग्यताग्रहः, यागविषयकं कार्य्यमित्यनुभवानन्तरमनुपपत्तिप्रभवेष्टसाधनताज्ञाने सति स्वर्गकामबोधकयागविषयककार्य्यमित्यनुभवादित्याहुः । कार्य्यत्वमात्रं नित्यस्थलवन्नानुपपन्नं स्वर्गकामकार्य्यत्वं तदा

दग्रेऽपि कल्पना न स्यादिति चेत्, तर्हि तवापि कार्य्यताबोधानन्तरं औपादानिकसाधनताबोधो न स्यात् औपादानिकबोधेऽनुपपत्तिबोधस्य हेतुत्वात्, कल्पना-

त्यर्थः, 'अग्रेऽपि' तादृशान्वयबुद्ध्युत्तरमपि, 'कल्पना न स्यादिति निरुक्तान्वयानुपपत्तिज्ञानादपूर्व्वकल्पना न स्यात्, प्रतीतानुपपत्तिमूलकप्रतीतौ प्रथमप्रतीतिदशायां अनुपपत्तिज्ञानस्यापेक्षितत्वादिति भावः। तथाचापूर्व्वासिद्धिप्रसङ्ग इति भावः। 'तर्हीति यदि प्रतीतानुपपत्तिमूलकप्रतीतौ प्राथमिकप्रतीतिदशायामनुपपत्तिज्ञानमपेक्षितं तदेत्यर्थः, 'कार्य्यताबोधानन्तरमिति अपूर्व्वनिष्ठकार्य्यताबोधानन्तरमित्यर्थः, 'औपादानिकेति यागे काम्यसाधनत्वविशिष्टकामिकार्य्यत्वप्रकारकौपादानिकबोधो न स्यादित्यर्थः, अपूर्व्वकार्यताबोधदशायां यागविषयककार्य्यस्य कामिकार्य्यत्वं न यागकृतिं विना सा च कृतिर्न यागस्य कामिकार्यत्वविशिष्टकाम्यसाधनताधियं विना[१] इत्यनुपपत्तिज्ञानाभावादिति भावः। ननु प्रतीतानुपपत्तिमूलकप्रतीतावेव प्राथमिकप्रतीतिदशायामनुपपत्तिज्ञानमपेक्षितं औपादानिकबोधस्य न तथेत्यत आह, 'औपादानिकेति औपादानिकशाब्दबोधेऽपीत्यर्थः, 'अनुपपत्तिबोधस्य' प्रतीतानुपपत्तिबोधस्य, 'हेतुत्वादिति, भवन्मये हेतुत्वादित्यर्थः, प्रत्यक्षत्वादिवदौपादानि-

(१) कामिकार्य्यत्वविशिष्टेष्टसाधनताधियं विनेति ग०।

अप्रतीतमेवेति कथमनुपपत्तिप्रभवतज्ज्ञानमिति चिन्त्यं।

ननु दोषस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वमुक्तायोग्यतापक्षे प्रागुक्तं तच्च भ्रान्त-प्रता-

नोच्छेदश्चैवं स्यात् प्रतीतानुपपत्तिमूलकत्वात् कल्प-

त्वमप्यनुभवत्वव्याप्यो धर्म्मविशेषः, स च जातिरूप उपाधिरूपो वे-
त्यन्यदेतत्। तदवच्छिन्नं प्रति च प्रतीतानुपपत्तिप्रतिसन्धानसचिवः
ब्द एव पुनरनुसन्धीयमानो हेतुरतएवानुपपत्तिसचिवः शब्द-
एव पञ्चमं प्रमाणमिति तव सिद्धान्तादिति भावः। ‘एवं स्यादिति
प्रतीतानुपपत्तिमूलकप्रतीतौ प्रथमप्रतीतिदशायामनुपपत्तिज्ञानस्या-
पेक्षितत्वे सति स्यादित्यर्थः, ‘कल्पनाया इति, कल्पनात्वमर्थापत्तित्व-
व्याप्यो जातिविशेषस्तदवच्छिन्नं प्रति प्रतीतानुपपत्तिज्ञानं कारण-
मिति तव सिद्धान्तादिति भावः। ननु स्वीयबाधनिश्चयविरहो न
योग्यता तथा सति शाब्दप्रमां प्रति अनुगतकारणलाभात्। न च
दोषाभाव एव तथा, भ्रान्त-प्रतारकवाक्य-शुकादिविसंवादिवाक्ययो-
रव्याप्तिव्याप्त्यापत्तेः शाब्दसामान्यं प्रति क्लृप्तकारणभावस्यैव विशेष-
रूपेण शाब्दप्रमाहेतुत्वनियमविशेषोपापत्तेश्च। अतएव स्व-परसाधा-
रणबाधकप्रमाविरह एव स्वरूपसन् शाब्दप्रमाहेतुरित्यपि न तस्य
शाब्दसामान्यकारणत्वेनाक्लृप्तत्वादतः स्व-परसाधारणबाधकप्रमावि-
रह एव योग्यता वाच्या सा च न स्वरूपसती शाब्दसामान्यहेतुः
शाब्दभ्रमोच्छेदापत्तेः किन्तु तज्ज्ञानं शाब्दसामान्यहेतुः तत्प्रमा
च शाब्दप्रमायामित्येवोपेयं, तथाच प्रकृते यागे परकीयबाधक-

रूपस्य तदभावादयुक्तं, आवश्यकयोग्यताप्रमात्वाप्रमात्वाभ्यामेवोपपत्तौ
वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञान-तदभावयोर्गुण-दोषतया हेतुत्वकल्पना गौरवात्,
किञ्च परबाधकप्रमानिश्चये स्वबाधकप्रमाविरह-तन्निश्चयदशायामपि न

नायाः। वस्तुतस्तु बाधकप्रमाविरहस्य योग्यतात्वे संशयसाधारणं ज्ञानमात्रमेव तस्याः प्रयोजकं तेन यत्र बाधकप्रमानिश्चयस्तत्रैवान्वयबोधाभावोऽन्यत्र तु तद्वीमात्राच्छाब्दबोध इति यागेऽपि योग्यतासंशयेनान्वयबोधाप्रतिबन्धः बाधसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वात्, अन्यथा अनुमानाद्युच्छेदप्रसङ्गात्[1]। अपूर्ववाच्यत्वे-

प्रमाविरहस्य निश्चेतुमशक्यतया कथमन्वयधीरित्यत आह, 'वस्तुतस्त्विति, 'बाधकप्रमाविरहस्य' स्व-परसाधारणबाधकप्रमाविरहस्य, 'योग्यतात्वे' योग्यतात्वेऽपि, 'अन्यत्र त्विति यत्र न बाधकप्रमानिश्चयस्तत्रेत्यर्थः, 'तद्धीमात्रात्' स्व-परसाधारणबाधकप्रमाविरहज्ञानमात्रात्। ननु स्व-परसाधारणबाधकप्रमाविरहसंशये तदाहितबाधसंशयस्याबन्धकत्वात् कथं शाब्दबोध इत्यत आह, 'बाधसंशयस्येति. 'अनुमानादीति सन्दिग्धसाध्यकानुमानादीत्यर्थः। अस्तु वा स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वये स्वर्गसाधनत्वं योग्यता तथापि संशयसाधारणतज्ज्ञानस्यैव तदन्वयबोधहेतुतया यागेऽपि तत्संशयादेव स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वशाब्दबोधोऽस्तु किमपूर्ववाच्यत्वेनेत्याह, 'अपूर्ववाच्यत्वेऽपीति साध्यतासम्बन्धेन कृतिमत्त्वलक्षणकार्यत्वरूपेणापूर्वस्य लिङ्

(१) अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गादिति क०।

शाब्दधीरिति तद्विरहोऽपि योग्यतान्तर्भूत इत्यरुचेराह, 'वस्तुतस्त्विति 'अन्यथेति, विशेषदर्शनेऽपि संशयो वर्त्तते अनुमित्या नाश्यते इति मतेनेद-

ऽप्यपूर्व्वे स्वर्गसाधनतासंशयाद्योग्यतायाः संशय एव अपूर्व्वस्य प्रथमं स्वर्गसाधनत्वानिश्चयादुपादानस्यान्विताभिधानोत्तरकालीनत्वात् साधक-बाधकप्रमाणाभावेन द्वारसम्भावनया साधनत्वसम्भावनातः स्वर्ग-

प्रत्यक्षेऽपीत्यर्थः, 'अपूर्व्वे' लिङ्पदार्थतावच्छेदककार्य्यत्वावच्छिन्ने, स्वर्गसाधनतासंशयादिति कस्यचित् पुरुषस्य स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वा-न्वयपूर्व्वं स्वर्गसाधनतायाः संशयस्यैव सत्त्वादित्यर्थः, 'योग्यतायाः संशय एवेति स्वर्गसाधनत्वरूपयोग्यतायाः संशय एवेत्यर्थः, अपूर्व्व-निष्ठस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबोधे कश्चिद्धेतुरिति शेषः । 'अपूर्व्वस्य' लिङ्पदार्थतावच्छेदकनिरुक्तकार्य्यत्वावच्छिन्नस्य, 'प्रथममिति, सर्व्वेषा-मिति शेषः । नन्वनुपपत्तिज्ञानसहकारादौपादानिकस्वर्गसाधनता-निश्चयः सर्व्वेषामेव यागविषयकेऽपूर्व्वे भविष्यतीत्यत आह, 'उपा-दानस्येति यागविषयककार्य्यस्य स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वं स्वर्गसाधनत्वं विना अनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानस्येत्यर्थः, 'अन्विताभिधानेति अपूर्व्वे स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबोधोत्तरकालीनत्वादित्यर्थः, तथा-चान्विताभिधाने उपादानेन स्वर्गसाधनत्वोपस्थितिः स्वर्गसाधनत्वोप-स्थितौ चान्विताभिधानमित्यन्योन्याश्रय इति भावः । 'साधकेति, तथात्वेत्यादिः, 'द्वारसम्भावनयेति पुष्टिं प्रति घृतपानस्येव स्वर्गं प्रति

निश्चयेऽपि सन्देहोत्तरकाले यत्र स्मरणात्मकः परामर्शस्तदभिप्रायेणेदमित्यन्ये ।

'अपूर्व्वेति, न च यागविषयकं कार्य्यमित्यनुभवानन्तरमौपादानिकस्वर्गसाध-नत्वबोधे सति स्वर्गकामान्वय इति वाच्यं । स्वर्गकामकार्य्यस्यैवानुपपन्नतया

कामान्वय इति तुल्यं। अपि च यथा न क्रिया स्थिरेत्ययोग्या तथा कार्य्यमपूर्व्वमपि विशिष्टं न स्थिरं कृतेर्विनष्टत्वात्। न चाधिष्ठाने अपूर्व्वमात्रे साधनत्वं, तस्य पदार्थैकदेशत्वेनान्वयाप्रतियोगित्वात्।

यागस्यापि किञ्चिन्मध्यवर्त्तिद्वारं स्यास्यतीति सम्भावनीयत्वं, 'साधनत्वसम्भावनातः' यागेऽपि स्वर्गसाधनत्वसम्भावनातः, 'स्वर्गकामान्वयः' स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयसम्भवः, 'तुल्यमिति, तथाच किमपूर्व्ववाच्यत्वेनेति भावः। अपूर्व्वस्य लिङ्पदवाच्यत्वे साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह, 'अपि चेति, 'अयोग्या' साक्षात्स्वर्गसाधनत्वान्वयाविशेष्या, 'विशिष्टं' साध्यतासम्बन्धेन कृतिमत्त्वलक्षणकार्य्यत्वविशिष्टं, 'न स्थिरं' न स्वर्गाव्यवहितपूर्व्ववर्त्ति। न च गौर्द्रव्यं नीला गौरित्यादौ गोत्वोपलक्षिते द्रव्यत्वादेरन्वयवदत्रापि कृत्युपलक्षिते स्वर्गसाधनत्वान्वयो भविष्यतीति वाच्यं। तथा सति फलाव्यवहितपूर्व्वस्थायिधर्म्मस्यैव[1] वैदिकविधिजन्यसाक्षात्फलसाधनताबोधे विशेष्यतावच्छेदकत्वमिति नियमभङ्गापत्तेरिति भावः। 'अधिष्ठाने' वस्तुगत्या साध्यतासम्बन्धेन कृतिमत्त्वाश्रये, 'साधनत्वं' एकत्र द्वय-

---

(१) स्वर्गाव्यवहितपूर्व्वस्थायिधर्म्मस्यैवेति ग०।

तदुपपादकत्वेनैव तत्कल्पनात्, अन्यथा नित्येऽपि कार्य्यत्वमात्रानुपपत्त्या तत् कल्प्येतेति। 'अपि चेति, यद्यपि घटमानयेत्यादौ घटत्वमिवावच्छेदकतया वासस्वी देवदत्तपदवाच्य इत्यत्र वास इवोपलक्षणतयान्वयो योग्य एव, तथापि विशेषणतयान्वये अयोग्यत्वं बोध्यं, अतएव 'विशिष्ट'मिति। वस्तुतस्तु पूर्व्वदोष एव तात्पर्य्यं। 'तस्येति, यद्यपि शङ्खः पाण्डुर एव इत्यादा-

अन्ये त्वन्वयविरोधिरूपविरहो योग्यता, अतएव वह्निना सिञ्चतीत्यत्र तद्भ्रमे ऽप्यन्वयभ्रमः । यागे चान्वयविरोधिरूपविरहो योग्यानुपलब्ध्या सुगम एव । न च यागे आशुविनाशित्वं कालान्तरभाविफल-जनकत्वविरोधीति वाच्यं । अनुभवे ज्ञायपाने चाशु-

---

नितन्यायेन यागविषयकत्व-साक्षात्साधनत्वयोरुभयोरन्वयः, न तु साध्यतासम्बन्धेन कृतिविशिष्टत्वं तत्र विशेष्यतावच्छेदकमिति भावः। न्वयाप्रतियोगित्वादिति स्वरूपतोऽन्वयप्रतियोगित्वासम्भवादि-त्यर्थः। अस्तु वा पदादपि निर्विकल्पकमिति मते आकाशमित्यादौ स्वरूपत एवाकाशस्य शब्दांशे विशेष्यत्वात् 'पदार्थैकदेशत्वेनेत्य-भिहितं, पदार्थैकदेशत्वस्यावच्छिन्नशक्तिविशेष्यत्वं ।

'अन्वयविरोधीति विशेष्ये विशेषणासमानाधिकरणधर्मविरह इत्यर्थः, 'तद्भ्रमे' वह्निकरणकत्वविरोधिधर्माभावभ्रमे, 'अन्वय-विरोधीति दुर्गसाधनत्वविरोधीत्यर्थः, 'सुगम एव' सुज्ञेय एव ।

विशेषणावच्छेदादौ पदार्थैकदेशपाण्डरत्वाद्यन्वयो दृष्टस्तथाप्यनन्यगत्या तत्र था अत्र तु न तथेत्याशयः । नन्वेकविशेषबाधे सामान्यज्ञानमपरप्रकार-नियतमवश्यं वाच्यं । अन्यथैकप्रकारबाधे सामान्यनिश्चयेऽपरप्रकारसंशयः कदाचित् स्यात् । न चैवं, तथाचापूर्ववाक्यतेति । मैवं, तादृशसामान्यस्या-परप्रकारव्याप्यतया तन्निश्चयस्यैव विशेषदर्शनत्वादित्याहुः ।

'अन्ये त्विति, अन्वयविरोधित्वमन्वयाभावव्याप्यत्वं यदि तदा केवला-न्वयिन्यव्याप्तेरिति ग्रन्थकृदुक्तयोग्यतापरत्वे अस्य पूर्वाविशेष इत्यनभिमति-बीजमत्रेत्याहुः । 'योग्येति, यद्यपि बाधकप्रमाविषयत्वादेरतीन्द्रियस्याप्य-

विनाशिनि कालान्तरभाविफलजनकत्वाद्यागेऽप्यन्ततस्तत्सत्त्वात्, अन्यथापूर्व्ववैफल्यात्। अस्मादन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं लद्दिवति चेत्, न, तत्सत्त्वेऽप्यनाप्तोक्ते व्यभिचारादन्वयविरोधित्वेन यत्किञ्चित्प्रतिसन्धानं तत्रास्त्येव अन्ततो बाधकप्रमाविषयत्वस्यैव विरोधिनोऽज्ञानादिति।

'अन्ततस्तत्सत्त्वादिति व्यापारद्वारा तत्सत्त्वादित्यर्थः, 'अन्वयप्रयोजकेति, अन्वयप्रयोजकत्वमन्वयसमानाधिकरणत्वमित्यभिमानः, 'तत्सत्त्वेऽपि' तज्ज्ञानसत्त्वेऽपि, 'व्यभिचारात्' बाधनिश्चयदशायां शाब्दबोधानुत्पादात्, प्रकृते यागेऽपि यागत्वादेरेव तादृशरूपस्य सुलभत्वाच्चेत्यपि बोध्यं। नन्वन्वयविरोधिरूपविरहज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि अनाप्तोक्तौ बाधनिश्चयदशायां कुतो नान्वयबोधः बाधनिश्चयदशायां नियमतोऽन्वयविरोधिरूपवत्ताज्ञानाभावेन बाधनिश्चयसत्त्वेऽपि तादृशरूपविरहज्ञाने बाधकाभावादित्यत आह, 'अन्वयविरोधित्वेनेति, 'तत्रास्त्येवेति तत्र बाधनिश्चयदशायामस्त्येवेत्यर्थः। एतदपेक्षया बाधनिश्चयाभावस्यैव लघुत्वं बाधनिश्चयदशायामन्वयविरोधित्वेनावश्यं कस्यचिद्रूपे मानाभावश्चात्रास्वरसो बोध्यः।

न्वयविरोधित्वात्तदभावोऽशक्यनिश्चय एव तथापि योग्यमात्राभिप्रायेणेदं अयमपि वा अस्वरसोऽत्र बोध्यः। 'अन्तत इति वस्तुतस्तादृशफलजनकत्वसत्त्वादित्यर्थः। 'व्यभिचारादिति, तदज्ञानेऽप्यन्वयबोधाभावादित्यर्थः। प्रकृते तु नायं दोष इत्याह, 'अन्वयेति।

काम्यसाधनत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकं लाघवात्। सिद्धौदनस्तृप्तिकामो लघूपाये भोजने प्रवर्त्तते न तु पाके गुरूपायत्वात्, जलाद्यर्थी च सन्निहिते। अतएव ज्योतिष्टोमादौ श्रुतस्वर्गफलकत्वेऽपि गुरूपायत्वेनाननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्त्या फलभूमा कल्प्यते, इष्टोत्प-

---

किञ्च कामी काम्यादन्यदित्याद्युक्तं नियमं दूषयति, 'काम्येति, 'एवकारात् काम्याव्यवहितसाधनताज्ञानव्यवच्छेदः, 'प्रवर्त्तकं' प्रवृत्तिप्रयोजकं, तच्च न्यायनये प्रवृत्तिहेतुचिकीर्षां प्रति साक्षाज्जनकतया परनये च कामीत्यादिनियमबलेन कृतिसाध्यताज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतुचिकीर्षाजनकतयेति मतद्वयसाधारण्यं। नन्वेवं तृप्तिकामस्य सिद्धौदनस्यापि पाके प्रवृत्तिप्रसङ्गः पाकस्यापि परम्परया इष्टकृतिसाधनत्वात्(1) इत्यत आह, 'सिद्धौदन इति, 'गुरूपायत्वादिति बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानाभावादित्यर्थः। तादृशाजनकत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे युक्तिमाह, 'अतएवेति तादृशाजनकत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादेवेत्यर्थः, 'ज्योतिष्टोमादौ' बह्वायाससाध्यज्योतिष्टोमादौ, 'श्रुतस्वर्गफलकत्वेऽपि' श्रुतस्वर्गफलकत्वस्याविशिष्टत्वेऽपि, 'फलभूमा कल्प्यत-इति योजना, स्वल्पायाससाध्यज्योतिष्टोमादिजन्यस्वर्गव्यावृत्तं ज्योति-

---

(1) पाकस्यापि काम्यतृप्तिसाधनत्वादिति ग० ।

कामी काम्यादन्यदित्यादि दूषयति, 'काम्येति, 'भूमेति बाहुल्यमुत्कर्षरूपवैजात्यं वेत्यर्थः। विशिष्य कल्पकाभावाद्वैलक्षण्यत्वेन सामान्यतः कल्पनमबाधितं विषयीकरोतीति बोध्यं। गुरुत्वमननुगतमतः प्रतिबन्धकान्तर-

न्यनान्तरीयकश्रमजनकत्वं वा प्रतिबन्धकं। अपि च काम्याव्यवहितसाधनतया ज्ञातमेव यदि कामी कर्त्तव्यतयाऽवैतीति नियमः तदा पूर्व्वमपि कार्य्यतया नावगम्येत अन्विताभिधानात् पूर्व्वं काम्यसाधनताबोधकाभावादुपादानस्यान्विताभिधानोत्तरकालीनत्वात्।

ष्टोमादिसामान्यजन्यतावच्छेदकवैजात्यव्याप्यमुत्कर्षरूपस्वर्गनिष्ठवैजात्यान्तरं कार्य्यतावच्छेदकं कल्प्यत इति तदर्थः, तत्र हेतुमाह, 'गुरुरूपापत्त्येति, यदि न तत्कल्पनीयं किन्तु ज्योतिष्टोमत्वेन विजातीयस्वर्गत्वेन सामान्यकार्य्य-कारणभाव एवाभ्युपेयस्तदा स्वल्पायाससाध्यज्योतिष्टोमादेव ज्योतिष्टोमसामान्यजन्यतावच्छेदकवैजात्याक्रान्तस्वर्गोत्पत्तिसम्भवज्ञानदशायां बलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वज्ञानेनेत्यर्थः, 'अननुष्ठानलक्षणेति प्रवृत्त्यविषयत्वरूपाप्रामाण्यापत्त्येत्यर्थः. स्वल्पायाससाध्यादेवेच्छाविषयतावच्छेदकबह्वायाससाध्यजन्यतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नोत्पत्तिसम्भवज्ञानेऽपि बह्वायाससाध्यजन्यनान्तरीयकदुःखेऽवश्यं बलवद्द्वेषोत्पत्तिरित्यभिमानः। 'दुष्टोत्पत्तीति बलवद्द्वेषविषयश्रमजनकत्वज्ञानमेवेत्यर्थः, 'काम्याव्यवहितेति यदि तदव्यवहितसाधनतया ज्ञातमेव तत्कामनाजन्यप्रवृत्तिहेतुकार्य्यताज्ञानविषयो भवतीति नियम इत्यर्थः, 'उपादानस्येति परम्परया स्वर्ग-

---

माह, 'दुष्टेति बलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वज्ञानमित्यर्थः, 'बोधकाभावादिति। न च ज्ञानपदं ज्ञायमानपरं शाब्दबोधदशायाञ्च तत्सम्भवत्येवेति वाच्यं तदा व्याप्तिप्रयोजकत्वात् तदौपादानिकत्वपक्षे दोषतादवस्थ्याच्च। यद्

अतएव काम्यादन्यदित्यादि प्रकारद्वयं निरस्तं, कार्य्य-तावुद्धौ प्रवृत्तौ वा काम्यसाधनत्वस्यैव हेतुत्वात्। न च कार्य्ये घटादौ लिङ्शक्तिग्रहः, यथा लिङ्शक्ति-ग्रहकाले स्वर्गकामान्वयायोग्यत्वात् क्रियानिरासस्तथा यागान्वयानुपपत्त्या घटादिनिरासोऽपि स्यात्। न हि यागविषयको घटादिः सम्भवति, अन्यथा अन्विता-भिधानदशायामपि तन्निरासो न स्यात्। स्यादेतत्,

---

साधनीभूतयागविषयककार्य्यस्य स्वर्गाव्यवहितसाधनत्वं विना स्वर्ग-कामकृतिसाध्यत्वमनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानस्य स्वर्गाव्यवहितसाधन-त्वज्ञापकत्वेत्यर्थः,'अन्विताभिधानेति स्वर्गकामकृतिसाध्यताबोधेत्यर्थः। न च संशयात्मकमेव तन्ज्ज्ञानं पूर्व्वं भविष्यतीति वाच्यं। अपूर्व्वस्य पूर्व्वमनुपस्थित्या संशयस्याप्यसम्भवात् संशयस्य हेतुत्वे यागेऽपि तादृशसाधनत्वसम्भावनातः कर्त्तव्यताबोधसम्भवादपूर्व्ववाच्यताभ्युपग-मस्य व्यर्थत्वप्रसङ्गाच्चेति भावः। 'प्रकारद्वयमिति, 'अथवा-यद्वेत्यादि-नोक्तं प्रकारद्वयमित्यर्थः, 'कार्य्यताबुद्धौ' प्रवृत्तिहेतुकार्य्यताबुद्धौ, एतच्च परनये, 'प्रवृत्तौ वेति स्वमते, 'काम्यसाधनत्वस्यैव' साक्षात्-परम्परासाधारणकाम्यसाधनत्वज्ञानस्यैव। कार्य्ये लिङः शक्तिग्रहा-सम्भवमाह, 'न चेति, 'स्वर्गकामान्वयायोग्यत्वादिति प्रथमं स्वर्ग-

---

अव्यवहितत्वांशबोधकाभावान्न तथात्वमिति भावः। 'अतएवेति वक्ष्यमाणा-देरेवेत्यर्थः, अप्रयोजकत्वे तात्पर्य्यं। व्युत्पत्तिविरहमाह, 'न चेति। 'न

स्वर्गकामान्वयानुपपत्त्या तदन्वययोग्ये लिङ्शक्तिग्रहः स्थायिकार्य्यञ्च तथा, अतः शक्तिग्रहकाले क्रियानिरासो युज्यते न घटादेः। यद्यपि पदमन्तर्भाव्य स्वर्गकामपद-लिङ्पदाभ्यां अन्विताभिधानदशायां घटादिनिरासो यागान्वयायोग्यत्वादिति, तत् किं शक्तिग्रहकाले यागान्वयानुपपत्तिर्हस्तापिहिता येन घटादिनिरासिका सा न प्रतिसन्धीयेत। प्रत्युत प्रत्ययस्यान्तरङ्गप्रकृत्यर्थान्वयं बोधयत एवेतरान्वयबोधकत्वमिति तदन्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानमेव प्राथमिकं, पुरुषदोषादप्रतिसन्धाने शक्तिग्रहो भ्रम एव घटादेरशक्यत्वात् पुरुष-

कामकृतिसाध्यत्वान्वयायोग्यत्वादित्यर्थः,। 'स्वर्गकामान्वयेति प्रथमं स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयेत्यर्थः, 'स्थायीति स्वर्गाव्यवहितपूर्व्वस्थायीत्यर्थः, 'तथा' प्रथमं स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वययोग्यं, 'न घटादेरिति तस्य स्वर्गाव्यवहितपूर्व्वमपि स्थायित्वाभावादित्यभिमानः, दूषयति 'तत्किमिति, 'अन्तरङ्गेति स्वार्थनिष्ठेत्यर्थः, 'अप्रतिसन्धान इति यागान्वयानुपपत्तेरप्रतिसन्धान इत्यर्थः। ननु घटादिकमपि शक्यमेव योग्यतावशाच्चापूर्व्वलाभ इत्यत आह, 'पुरुषविशेषं प्रतीति यत्र

हीति, प्रागुक्तं विषयत्वमसम्भवीति भावः। 'अप्रतिसन्धाने' घटान्वयानुपपत्तेरप्रतिसन्धाने। नन्वप्रतिपाद्यघटादिवृत्त्यपि कार्य्यत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तं तदाश्रयतयैव घटादेरपि शक्यत्वं स्यादित्यत आह, 'पुरुषेति

विशेषं प्रति अपूर्व्ववाच्यतापत्तेश्च । घटादीनाम-
नन्तत्वेन यदि तन्निरासो न शक्यः तदा अन्विता-
भिधानदशायामपि न स्यात् पाकादीनां क्रियात्वेनैव
पृथिवीत्वादिना निराससम्भवाच्च । एवञ्च प्रचुरद्रव्य-
गुण-कर्म्मसु निरस्तेषु क्व कार्य्ये धर्म्मिणि शक्तिग्रहः ।
न च विशेषे निरस्तेऽपि कार्य्यसामान्यं न निरस्त-

पुरुषस्य घटादौ शक्तिग्रहकाले यागान्वयानुपपत्तिर्न स्फुरिता तस्यैव पुरुषस्येत्यर्थः, 'अपूर्व्ववाच्यतापत्तेः' अपूर्व्वस्य लिङ्पदप्रतिपाद्यतापत्तेः, अपूर्व्वस्य विधिजन्यशाब्दबोधविषयतापत्तेरिति यावत्, तथाच यस्य घटादौ यागान्वयानुपपत्तिः स्फुरिता तस्य लिङः कार्य्यशक्तिग्रहा-भावेन यजेतेति विधिवाक्याद्यागविषयकं कार्य्यमिति शाब्दबोधो न स्यात्, न चेष्टापत्तिः, तस्यापि पुरुषस्य विधिवाक्यजन्यशाब्दबो-धस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः । ननु घटादीनामनन्तत्वेन तत्रानुप-पत्तिप्रतिसन्धानमेवानुपपन्नमित्यत आह, 'घटादीनामिति, 'तन्नि-रासः' तन्निष्ठानुपपत्तिग्रहः, 'न स्यात्' अनुपपत्तिग्रहो न स्यात्, 'निराससम्भवात्' अनुपपत्तिग्रहसम्भवात् । 'निरस्तेषु' शक्तिग्रहविष-यताबाधकविशिष्टेषु, 'निरस्तेऽपि' शक्तिग्रहविषयताबाधकविशिष्टे-

---

तथाच यत्रानुपपत्तिप्रतिसन्धानं तत्र शाब्दबोधो न स्यात् । न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात्, तदप्रतिसन्धाने क्रियायामपि कार्य्यत्वान्वयस्य सुवचत्व-मित्यपि बोध्यं । 'एवञ्चेति, ननु सामान्यलक्षणाभ्युपगमपक्षे कार्य्यत्वेनोप-स्थितेऽपूर्व्वे शक्तिग्रहो यथाच नापूर्व्वत्वक्षतिस्तथा प्रागुक्तमिति चेत्, न,

मिति वाच्यं। न हि विशेषाविषयं सामान्यज्ञानं सम्भवति। एतेनापूर्व्वसाधारणकार्य्यत्वेन घटादौ शक्तिग्रह इति परास्तं। अगृहीतासंसर्गेषु स्थायित्व-कार्य्यत्व-स्वर्गजनकत्वेषु तज्ज्ञानेषु वा शक्तिग्रह इत्यपि परास्तं, स्थायिनां घटादीनां निरासात् धर्म्ममात्रे च शक्तिग्रहस्य प्रकृतेऽनुपयोगात्। किञ्च तेषु शक्तिग्रहः

ऽपि, 'न निरस्तं' न शक्तिग्रहविषयताबाधकविशिष्टं। उपसंहरति 'एतेनेति, 'ज्ञानेषु' तज्ज्ञानेषु, क्वचित्तथैव पाठः। स्थायित्वादिषु धर्म्मेषु शक्तिग्रहो धर्म्मिसम्भावेन केवलेन वा, आद्ये 'स्थायिनामिति. 'निरासात्' यागान्वयानुपपत्त्या शक्तिग्रहविषयत्वनिरासात्, द्वितीये 'धर्म्ममात्रे चेति, 'अनुपयोगादिति धर्म्म्युपस्थित्यननुकूलत्वेनानुपयोगादित्यर्थः। ननु जातिशक्तिग्रहो व्यक्तिमिव धर्म्मशक्तिग्रह एव धर्म्मिणमुपस्थापयतीत्यत आह, 'किञ्चेति, 'समुदितेषु' मिथः सामा-

तन्मते पूर्व्वदोष एव तात्पर्य्यात्। 'न हीति, ननु विशेषस्य देश बाधितेऽपि सामान्यतः कार्य्यत्वेन तत्रैव शक्तिग्रहोऽस्तु अन्यथा निर्व्वह्निपर्व्वते पर्व्वतेतरवृत्तिर्वह्निरत्र नास्तीति ज्ञानेऽनुमितेर्निर्विषयत्वापत्तिरिति चेत्, न, विशेषबाधकस्यापि दोषत्वात् यथाचैतत्तथानुमानप्रकाशे विपञ्चितं। 'एतेनेति, यद्यपि प्रागपि तदेव निरस्तं तथापि पूर्व्वं घटत्वादिनोपस्थिते कार्य्यत्वेन शक्तिग्रह इत्यपास्तं, इदानीं कार्य्यत्वेनोपस्थिते घटादौ शक्तिग्रह इति निरस्तमिति भावः। 'यद्वेत्यादिमतद्वयं निरस्यति, 'अगृहीतेति, 'तज्ज्ञानेष्विति। यद्यपि तेषामेकं ज्ञानं प्रागुक्तं तथापि वक्त्रभिप्रायकं बहुवचनं। 'अनुपयोगादिति अपूर्व्वलाभानापत्तेरित्यर्थः, 'समुदितेष्विति.

समुदितेषु प्रत्येकं वा, नाद्यः प्रथमं समुदायस्यैकज्ञानाविषयत्वात् विषयत्वे वा पूर्व्वमेव विशिष्टस्य सत्त्वेऽपूर्व्वत्वव्याघातः एकज्ञानविषयसाकाङ्क्षधर्म्म-धर्म्मिणोरेव विशिष्टत्वात्। न द्वितीयः एवं हि लिङ्पदात् स्मरणत्रयं यजिपदाच्च यागस्मरणं। न च चतुर्णां

...धिकरण्यावच्छिन्नेषु, 'समुदायस्य' सामानाधिकरण्यस्य, 'एकज्ञानाविषयत्वादिति स्वार्थिकत्वादिविषयकज्ञानाविषयत्वादित्यर्थः, अपूर्व्वरूपाधिकरणस्य सामानाधिकरण्यघटकत्वादिति भावः। 'पूर्व्वमेव' शाब्दानुभवात्पूर्व्वमेव, 'विशिष्टस्य' स्वार्थिकत्वादिविशिष्टापूर्व्वस्य, 'अपूर्व्वत्वव्याघात इति, शाब्दानुभवात्पूर्व्वं विशिष्टज्ञानाविषयस्यैवापूर्व्वत्वरूपत्वादित्यभिमानः। ननु सामानाधिकरण्यघटकतया अपूर्व्वस्योपस्थितावपि स्वार्थिकत्वादिविशिष्टज्ञानं न तत्र वृत्तमेवेत्यत आह, 'एकज्ञानेति साकाङ्क्षधर्म्म-धर्म्मिणोरेकज्ञानस्यैवेत्यर्थः, 'विशिष्टत्वात्' विशिष्टज्ञानत्वात्। 'स्मरणत्रयमिति स्वार्थ्या-

---

...स्वाधिकरणवृत्तित्वं समुदायः, प्रथममिति, त्वयान्यथाख्यातेरनभ्युपगमादिति भावः। 'एकपदं सन्धानायातं, अतएवाग्रे पूर्व्वमननुभवादित्येव वक्ष्यतीति ध्येयं। नन्वपूर्व्वमादाय तथा बोधः स्यादित्यत आह, 'विषयत्वे वेति। ननु तावद्धर्म्मविशिष्टशरीरादेस्तथात्वमस्तु तथाचापूर्व्वस्य तदविषयत्वात् कथमपूर्व्वत्वव्याघातः। न च क्रियान्तरभावित्वमपि विवक्षितं परेणापूर्व्वत्वनियत एव शक्तिग्रहाभ्युपगमादिति वाच्यं। स्वर्गिशरीरादौ तथाप्यतिप्रसक्तेरिति चेत्, न, अव्यवहितानन्तर्य्यस्य विवक्षितत्वादिति दिक्। 'सत्त्वे' उपस्थितत्वे। तन्मतेनैवाह, 'एकेति। ननु समुदायमतिरिक्तं न ब्रूमः किन्तु

तेषां यौगपद्यमस्ति। न च प्रत्येकं शक्तिग्रहेऽपि समुदितविषयकमेकमेव स्मरणं लिङ्पदादिति युक्तं, समुदायस्य पूर्व्वमननुभवात्। स्मरणञ्च यदि साकाङ्क्ष-धर्म्म-धर्म्मिविषयकमेकं तदा अपूर्व्वत्वक्षतिः एकज्ञानारूढयोः साकाङ्क्षधर्म्म-धर्म्मिणोरेव विशिष्टत्वात् तन्नियतत्वाद्वा। एतेन स्वर्गादिपदेषु अगृहीतासंसर्गधर्म्म-

---

दीनां स्मरणत्रयमित्यर्थः। 'अस्ति' सम्भवति, 'समुदितविषयकमिति स्थाय्यादित्रयविषयकमित्यर्थः, 'समुदायस्येति स्थाय्यादित्रयस्येत्यर्थः। 'अननुभवात्' समूहालम्बनानुभवविरहात्। ननु समूहालम्बनानुभवविरहेऽप्युद्बोधकसमाजादार्थिकं समूहालम्बनमेकं स्मरणं भविष्यतीत्यत आह, 'स्मरणञ्चेति, 'धर्म्म-धर्म्मिविषयकमिति अपूर्व्वस्थायित्वादिविषयकमित्यर्थः, 'एकज्ञानेति, 'ज्ञानपदं स्मरणपरं 'एवकारोऽप्यर्थे, तथाच साकाङ्क्षधर्म्म-धर्म्मिणोरेकस्मरणस्यापि विशिष्टज्ञानत्वादित्यर्थः। ननु तादृशानुभव एव विशिष्टज्ञानं न तु स्मरणमित्यत आह, 'तन्नियतत्वादेति विशिष्टज्ञाननियतत्वादेत्यर्थः,

---

स्थायित्वादिकमेव तथाच तत्तदुद्बोधकसमाजात्तत्समूहालम्बनमेकमेव स्मरणं तदेव समुदितविषयमित्यत आह, 'स्मरणञ्चेति, अन्यतरमात्रविषयत्वे निराकाङ्क्षविषयत्वे वा ज्ञातानुपयोग एव दोष इति रहस्यं। 'तन्नियतत्वादेति साकाङ्क्षधर्म्म-धर्म्मिगोचरैकज्ञानारूढत्वस्य विशिष्टत्वनियतत्वादेत्यर्थः। एतेन तन्मते ज्ञानाभावकालेऽपि विशिष्टसत्त्वमुपपादितमिति ध्येयं। 'एतेनेति स्वर्गस्य वाक्यार्थधीमात्रगोचरत्ववादिनस्तव मते स्वर्गपदे-

धर्म्मिषु शक्तिग्रह इति व्युदस्तं। प्रत्येक-समुदायविषय-
त्वकरणविकल्पग्रासात्। अस्तु वा लिङः कार्य्ये लक्षणा,
यथा हि स्वर्गः सोऽस्तीत्यादौ पुरुषविशेषः प्राग-

कल्पया स्मृतेरप्यगृहीतग्राहितया प्रामाण्यापत्तेः, तथाच स्मृति-
जनकीभूतविशिष्टज्ञानमादायैवापूर्व्वत्वक्षतिः। न च स्थायित्वादि-
रूपेण घटादिकमेव स्मरणविषयो नापूर्व्वमिति वाच्यं। तथासत्य-
नुपस्थितस्यापूर्व्वस्य शाब्दबोधविषयत्वानुपपत्तेः उपस्थितयोग्यतादि-
विशिष्टार्थबोधकत्वस्वभावत्वात् पदानामन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः।
एतेनैवालौकिकार्थेषु स्वर्गादिपदेषु शक्तिग्रह इति प्रागुक्तं दूषयति,
'एतेनेति, 'धर्म्म-धर्म्मिषु' दुःखासम्भिन्नत्वादिधर्म्मसुखादिष्वित्यर्थः,
'व्युदस्तमिति स्वर्गस्य वाक्यार्थानुभवमात्रगोचरत्ववादिनस्तव मते
व्युदस्तमित्यर्थः। अभ्युपगमवादेन परसिद्धान्तमात्रेणैवापूर्व्वस्य लिङ्-
पदवाच्यतां खण्डयति,(1) 'अस्तु वेति, 'लक्षणा' न तु शक्तिः। नन्वेवं
लाक्षणिकस्याननुभावकतया विधिवाक्यश्रवणानन्तरं यागविषयका-
पूर्व्वान्वयो न स्यात्। न चागृहीतसंसर्गकं ग्रहण-स्मरणात्मकं ज्ञा-
नद्वयमेकत्र भवतीति वाच्यं। सामान्यस्याप्रत्यासत्तितया अपूर्व्वस्य
पूर्व्वमननुभूतत्वेन स्मरणायोगादित्यत आह, 'यथा हीति, 'प्राग-

---

(1) अभ्युपगममात्रेणैवापूर्व्वस्य लिङ्वाच्यतां खण्डयतीति ग०।

ष्वेवं शक्तिग्रहो निरस्त इत्यर्थः। तन्मतेऽप्यपूर्व्वशक्तिकल्पनमत्यन्तासङ्गत-
मित्याह, 'अस्तु वेति। नन्वेवमपूर्व्वं नानुभूयेतैव लाक्षणिकस्याननुभावक-
त्वादित्यत आह, 'यथा हीति। एतेन लक्षणायामितरपदस्येत्यादिप्रागुक्त-

ननुभूतोऽप्यनुभूयते इतरपदासाकाङ्क्षस्यानुभावकत्वात् तथाऽपूर्व्वमपि, अस्तु च स्वर्गकामकार्य्यविषयो याग इत्यनुभवे स्वर्गकाम-यागयोरन्वयप्रकारतया

ननुभूतोऽपीति समानप्रकारकस्मरणादेवेति शेषः। यद्यपि लक्षणीयार्थस्य विशेषणतयैव भानमिति नियमस्य मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादावेव स्फुटतरो व्यभिचारस्तथापि तादृशनियमसत्त्वेऽपि न क्षतिरित्यभिप्रेत्याह, 'अस्तु चेति, 'स्वर्गकाम-यागयोरिति स्वर्गकामकृतिसाध्यत्व-यागयोरित्यर्थः, 'अन्वयप्रकारतया' विशेष्य-विशेषणतया, 'अर्थात्' अर्थापत्त्या। नन्वेवं विधिजन्यशाब्दबोधे तदुत्तरार्थापत्तौ वा क्रियायां कृतिसाध्यत्वस्याप्रकारत्वात् ततः क्रियायां कथं प्रवृत्तिः प्रवृत्तिविषयविशेष्यककृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वादित्यत-

---

व्याप्तौ व्यभिचाराप्रयोजकत्वमपि सूचितं इति मन्तव्यं। ननु पुरुषः संस्काराद् उपतिष्ठते न त्वनुभूयत इत्यत आह, 'प्रागिति, एतच्च परमताभ्युपगमेनैव। न च तत्रापि कथमनुपस्थितस्यानुभवः, पुरुषत्वादिसामान्यप्रकारस्मरणे सति योग्यताबलाद्विशेषानुभवात् समानप्रकारकत्वेनैव तस्य हेतुत्वाभ्युपगमात्। यद्यपि स्वार्थादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा, न चेह कार्य्यत्वादन्येन रूपेण तदुपस्थितिः, तथाप्युक्तनियमोऽप्रयोजकः, अतएव नीलोघट इत्यादौ तथैव लक्षणेति पराभ्युपगमानुसारेणेदमुक्तमिति ध्येयं। ननु विधौ न लक्षणा तदुक्तं "न विधौ परः शब्दार्थ इति चेत्, न, तस्य मतान्तरत्वात्। अतएव परस्य लौकिकी लिङ् लाक्षणिकीति। यत्किंपदेन स्वार्थविशेष्यकं ज्ञानं स्यादित्यपेक्षायामिष्टापत्तिमाह, 'अस्तु चेति, यथा तथा बोधोऽस्त्वपूर्व्वलाभः परं न्मग्यत इति भावः। नन्वेतादृशो बोधो नाका-

अपूर्व्वलाभः। यद्वा स्वर्गकामकार्य्यविषयो याग इति शाब्दानुभवानन्तरमर्थाद्यागविषयकं कार्य्यमिति ज्ञानं अनुपपत्तिप्रभवं। अतएव शाब्दबोधानन्तरमौपादानिकबोधात्प्रवृत्तिः। किञ्चापूर्ववाच्यत्वेऽपि न कलञ्जं भक्षयेदित्यादितः कलञ्जभक्षणाभावविषयकमपूर्वमवगत्यापि न प्रवर्त्तेत तदभावे, तथाहि भक्षणे रागादस्य कर्त्तव्यताबुद्धिर्जाता शब्दाच्च भक्षणाभावे, निष्फलात् कार्य्यात् सफलं गरीय इति न्यायेन सुखहेतौ भक्षण एव प्रवर्त्तेत न तदभावे, निषेधापूर्व्वमेव फल-

---

आह, 'अतएवेति विधिजन्यवाक्यार्थानुभवे क्रियायां कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वादेवेत्यर्थः, 'औपादानिकेति औपादानिकक्रियाविशेष्यककृतिसाध्यत्वबोधादेवेत्यर्थः, अपूर्व्वस्य विधिपदवाच्यत्वेऽपि तथैवानुपपत्तेरिति भावः। नित्य-निषेधयोरपि तदेव लिङा विधीयत-इति प्रागुक्तं दूषयति, 'किञ्चेति, 'रागात्' रागविषयसाधनताज्ञानात्, 'शब्दाच्चेति, उपादानसहकारेणेति शेषः, 'भक्षणाभाव इति, तथाचेति शेषः, 'निष्फलादिति निष्फलत्वज्ञानसहकृतात् कार्य्यता-

---

ज्ञानः कार्य्यविशेष्यकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वाभ्युपगमादित्यत आह, 'यद्वेति, 'नित्य-निषेधयोरपि तदेव लिङा विधीयत इति प्रागुक्तं दूषयति, 'किञ्चेति, तथाचेष्टसाधनत्वग्राहकं नापूर्व्वं इति भावः। 'न तदभाव इति, इष्टसाधनतानिरूपककार्य्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादिति भावः। 'फलमिति, तथाच तदेव

मिति चेत्, न, तस्य सुख-दुःखाभावान्यतया पण्डत्वेन तदजनकतया च गौण-मुख्यप्रयोजनत्वाभावात्। सुखवदपूर्वमपि प्रयोजनमिति चेत्, न, लोके तथानवगमात्। अलौकिकयोः स्वर्गापवर्गयोः लोकावगत-

---

ज्ञानात्, 'सफलं' सफलत्वज्ञानसमवहितकार्य्यताज्ञानं,[१] 'फलं' इष्टं 'पण्डत्वेन तदजनकतया चेति सुख-दुःखाभावाप्रयोजकत्वेन फलाजनकतया चेत्यर्थः, 'गौण-मुख्येति इष्टसाधनताज्ञानाधीनेच्छाविषयत्व-सुख-दुःखाभावत्वज्ञानाधीनेच्छाविषयत्वयोरभावादित्यर्थः, 'सुखवदिति यथा सुखं फलसाधनताज्ञानं विनापि सुखत्वप्रकारकज्ञानादेवेच्छाविषयस्तथा अपूर्व्वमपि फलसाधनताज्ञानं विनापि अपूर्व्वत्वप्रकारकज्ञानादेवेच्छाविषय इत्यर्थः, 'लोके' लोकेन, 'तथानवगमादिति फलसाधनत्वेनाज्ञानदशायामपूर्व्वस्येच्छाविषयत्वानवगमादित्यर्थः। नन्वेवं निषेधापूर्व्ववत्फलसाधनताज्ञानाभावेन[२] स्वर्गापवर्गयोरपीच्छाविषयत्वं न स्यादित्यत आह, 'अलौकिकयोरिति लौकिकसुख-दुःखाभावभिन्नयोरित्यर्थः, 'लोकावगतेति लौकिकसु-

---

(१) निष्फलादिति निष्फलत्वज्ञानसमवहितात् कार्य्यताज्ञानात् सफलत्वज्ञानसमवहितं कार्य्यताज्ञानं बलवदिति न्यायार्थ इति ग०।

(२) फलसाधनत्वाभावेनेति ग०।

फलमादायेष्टसाधनत्वसत्त्वान्नोक्त दोष इति भावः। 'गौणेति तथाच स दोषस्तदवस्थ एवेत्यर्थः। नन्वेवं स्वर्गापवर्गावपि न प्रयोजने स्यातां लोके तथानवगमादित्यत आह, 'अलौकिकयोरिति। ननु वेदे तथा स्याल्लोक-

प्रयोजनसुख दुःखाभावजातीयतया प्रयोजनत्वं, वेदे-ऽपि काम्यस्थले काम्यसाधनस्यैवापूर्वस्य गौणप्रयोज-नस्य लिङाभिधानं काम्यसाधनताज्ञानं विना कामि-कार्य्यत्वस्य बोधयितुमशक्यत्वात् न तु स्वतः प्रयोज-नत्वेन तत्रासामर्थ्यादनुपयोगाच्च प्रवृत्तेर्भोजनादाविव लोकवृत्तकाम्यसाधनताज्ञानात् कार्य्यताज्ञानाद्वा गौ-णप्रयोजनत्वेनैवोपपत्तेः । नापि नित्य-निषेधयोरपूर्व्वं

सुख-दुःखाभावगतेच्छाप्रयोजकतत्सुखत्व-दुःखाभावत्वप्रकारकज्ञानविषय-तयेत्यर्थः, 'प्रयोजनत्वं इच्छाविषयत्वं । नन्वपूर्व्वस्यापि फलसाधनता-ज्ञानाजन्यापूर्व्वत्वप्रकारकज्ञानजन्येच्छाविषयत्वं वेदगम्यमित्यत आह, 'वेदेऽपीति, तन्मत इति शेषः, 'काम्यसाधनस्यैवेति काम्यसाध-नतया ज्ञातस्यैवेत्यर्थः, 'गौणप्रयोजनस्य' फलसाधनताज्ञानाधीने-च्छाविषयस्य, 'लिङाभिधानं' लिङा कार्य्यत्वप्रकारेणाभिधानं, 'न तु स्वतःप्रयोजनत्वेनेति न तु यथोक्तेच्छाविषयत्वेनेत्यर्थः, 'तत्रा-सामर्थ्यादिति तेन रूपेण शक्तिविरहादित्यर्थः, 'अनुपयोगाच्चेति स्वतःप्रयोजनत्वप्रकारकज्ञानस्यानुपयोगाच्चेत्यर्थः, अनुपयोगित्वमेवोप-पादयति, 'प्रवृत्तेरिति, 'लोकवृत्तेत्यादि प्रकारद्वयं मतभेदेन, 'गौणप्रयोजनत्वेनैवेति अपूर्व्वनिष्ठस्वतःप्रयोजनत्वज्ञानं विनैवेत्यर्थः,

स्व लोकावगमाद्दूरादत आह, 'वेदेऽपीति, 'लिङेति, त्वन्मत इति शेषः। अनु-पयोगमेवाह, 'प्रवृत्तेरिति न प्रवृत्तावुपयोगशङ्कापि साध्यन्यथैवोपपन्नेत्यर्थः।

स्वतः प्रयोजनं लिङाभिधीयते। काम्यस्थले हि धर्म्मिग्राहकलिङादिना प्रवर्त्तककार्य्यत्वेनापूर्वमभिहितमतो नित्यादावपि कार्य्यत्वेनापूर्वबोधनं न तु स्वतः प्रयोजनत्वेन। ननु नित्ये लोक-वेदावगतगौण-मुख्य-प्रयोजनाभावे सति लिङेवापूर्वस्य स्वतः प्रयोजनत्वं बोधयति तेन विना प्रवृत्तिपरत्वानिर्व्वाहादिति चेत्, न, निरुपधीच्छाविषयत्वं हि स्वतः प्रयोजनत्वं अपूर्वस्य

'धर्म्मिग्राहकेति अपूर्व्वरूपधर्म्मिग्राहकेत्यर्थः। 'प्रयोजनाभावे सतीति प्रयोजनान्तराभावे सतीत्यर्थः, 'लिङेवेति सन्ध्यामुपासीतेत्यादि-नित्यविधिस्थलीयलिङः प्रवृत्तिप्रयोजकत्वान्यथानुपपत्तिरेवेत्यर्थः, 'लिङेवेति यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते 'तत्रासामर्थ्यादिति पूर्व्वमभिधानात् 'अतोऽपीत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थस्य पुनरुक्तत्वप्रसङ्गाच्च, 'अपूर्व्वस्य' नित्यापूर्व्वस्य, 'तेन विनेति नित्यापूर्व्वस्य स्वतःप्रयोजनत्वेन विनेत्यर्थः, 'प्रवृत्तिपरत्वेति नित्यविधिस्थलीयलिङः प्रवृत्तिप्रयोजकत्वानिर्व्वाहादित्यर्थः, लिङो हि प्रवृत्तिप्रयोजकत्वं तदिष्टसाधनताज्ञानद्वारा, दृष्टञ्च नित्यापूर्व्वातिरिक्तं प्रकृते बाधितं, नित्यापूर्व्वस्येष्टत्वञ्च न फलसाधनताज्ञानेन सम्भवति पण्डत्वादतोऽपूर्व्वस्य स्वतः-प्रयोजनत्वं विना न प्रवृत्तिपरत्वनिर्व्वाह इति भावः। 'निरुपधीति

परमतेनाह, 'कार्य्यत्वेति, तन्मतेनैवाह, 'काम्येति। ननु काम्ये यथातथास्तु नित्ये तु तथा स्यादित्याह, 'नन्विति, तथाचानन्यगत्या लिङस्तत्र सामर्थ्यमपि

सिद्धं लिङा बोधनीयं । न च तादृशेच्छाविषयोऽपूर्वं क्वचिदपि सिद्धं । न च लिङेवापूर्वेच्छां जनयित्वा तां बोधयति तस्यास्तत्रासामर्थ्यादिच्छायाः सामग्र्यन्तरजन्यत्वाच्च । अतोऽपि काम्ये नित्ये चेच्छाविषयत्वं प्रयोजनत्वमपूर्वस्य लिङादिना न बोध्यते अपूर्वेच्छायाः

फलसाधनताज्ञानाधीनेत्यर्थः, 'सिद्धं' वर्त्तमानं, 'लिङा' लिङ्निष्ठप्रवृत्तिप्रयोजकत्वान्यथानुपपत्त्या, 'क्वचिदपि सिद्धमिति क्वचिदपि वर्त्तमानमित्यर्थः, कृतकारणाभावेनेच्छोत्पत्तेरसम्भवादिति भावः । 'लिङेव' लिङ्निष्ठप्रवृत्तिप्रयोजकत्वान्यथानुपपत्तिरेव, 'तस्याः' अनुपपत्तेः । ननु तस्यास्तत्रासामर्थ्यमसिद्धमित्यत आह,(१) 'इच्छाया इति, 'सामग्र्यन्तरेति अनुपपत्त्यघटितसामग्रीजन्यत्वनियमादित्यर्थः । 'अतोऽपीति, 'अपिशब्दात् 'लिङस्तत्रासामर्थ्यादिति पूर्वोक्तस्य समुच्चयः, 'इच्छाविषयत्वं प्रयोजनत्वमिति निरुपधीच्छाविषयत्वरूपं स्वतःप्रयोजनत्वमित्यर्थः, पूर्व्वमर्थापत्त्या बोधयितुं न शक्यते इत्यभिहितमिदानीं लिङादिना शाब्दबोधोऽपि तस्य न सम्भवतीत्युच्यते इति नाभेदः । 'अपूर्वेच्छाया इति फलसाधनता-

---

(१) तस्यास्तत्सामार्थ्यमपि तथैव सिद्धमित्यत आहेति ग० ।

साध्यमिति भावः । 'न चेति, तथाचायोग्यत्वान्न तद्बोध इति भावः । तर्हि फलसाधनताज्ञानरूपसामग्र्यन्तरजनितामेवेच्छां सा बोधयत्वित्यत आह, 'अतोऽपीति, यद्यप्यनागतस्यापि शब्देन बोधने न दोषः, तथापि लिङस्तत्रासाम-

शाब्दज्ञानात् पूर्वं असत्त्वात् किन्तु शाब्दकार्य्यताज्ञानात् सेति। अथ नित्ये कार्य्यत्वेनैवापूर्वस्याभिधानं न तु स्वतः प्रयोजनत्वेन किन्तु लिङा अपूर्वे बोधिते तस्य स्वतः प्रयोजनत्वमिच्छाविषयत्वं सम्भवति सुखज्ञानवदपूर्वज्ञानस्यापि स्वत एवेच्छाजनकत्वात्, ततः काम्यापूर्वसाधनताज्ञानान्निये कार्य्यताबोधात् प्रवृत्तिरिति चेत्, न, अपूर्वज्ञानस्येच्छाहेतुत्वेनाक्लृप्तत्वात्। काम्यापूर्व्वे हि लोकक्लृप्तेष्टसाधनताज्ञानादेवेच्छा न

ज्ञानानधीनाया अपूर्वेच्छाया इत्यर्थः, 'शाब्दज्ञानात् पूर्वं' शाब्दज्ञानात्पूर्वमपि, अपिशब्दादुत्तरसमुच्चयः, 'असत्त्वात्' अप्रामाणिकत्वात्, 'शाब्दकार्य्यताज्ञानादिति, फलसाधनताज्ञानमसत्त्वहितादिति शेषः, 'सा' अपूर्वेच्छा। 'अथेति, 'नित्यपदं निषेधस्याप्युपलक्षणमतस्तथेऽपि,'इच्छाविषयत्वमिति निरुपधीच्छाविषयत्वमित्यर्थः,'सम्भवति' तिष्ठति, 'सुखज्ञानवदिति सुखत्वप्रकारकज्ञानवदित्यर्थः, 'अपूर्वज्ञानस्येति नित्य-निषेधापूर्वविषयककार्य्यत्वप्रकारकज्ञानस्येत्यर्थः, अपूर्वत्वप्रकारकज्ञानस्य लिङ्पदजन्यत्वाभावेन यथाश्रुतासङ्गतेः, एवमग्रेऽपि, 'स्वत एव' फलसाधनताज्ञानं विनैव, 'काम्यापूर्वेति, काम्यं

र्थ्यमेव मूलदूषणं बोध्यं। 'नित्य इत्युपलक्षणं, निषेधेऽपीति द्रष्टव्यम्। अन्यत्यतिदेशमाह, 'अपूर्व्वेति, 'काम्येति काम्यस्य तदपूर्व्वञ्चेति काम्यापूर्व्वमित्यर्थः। 'काम्यापूर्व्वे हीति काम्यस्थलापूर्व्वे हीत्यर्थः। न च नित्य-निषेध-

त्वपूर्व्वत्वज्ञानात् । शास्त्रजन्यं शास्त्रगकर्त्तव्यताज्ञानं बलवदिति चेत्, सफलविषयं तथा इदञ्च निष्फलविषयं । अथ प्रवृत्तिमतो निवृत्तिनियोगेऽधिकार इति यदा भक्षणप्रवृत्तस्तदा तन्निषेधे शाब्दकार्य्यताधीरिति तया विपरीतप्रयत्ने जनिते रागात् क्रियोत्पत्तिः तेनैव प्रतिबन्धात् रागकारितप्रवृत्तिमुपजीव्य हि

यदुक्तं तत्साधनताज्ञानात् कार्य्यताबोधाभित्ये प्रवृत्तिरिति योजना । निष्फलात् सफलं गरीय इत्यत आशङ्कते, 'शास्त्रजन्येति, 'शास्त्रजेति शास्त्रप्रयोज्येत्यर्थः । प्रतियोग्यभावातिरिक्तस्थल एव निष्फलात् सफलं गरीय इत्यभिप्रायेणाशङ्कते, 'अथेति, 'प्रवृत्तिमतः' प्रतियोगिप्रवृत्त्यनुकूलस्य, प्रतियोगिगोचरप्रवृत्तिसामग्रीविशिष्टस्येति यावत्, 'निवृत्तिनियोगेऽधिकारः' तदभावत्वप्रकारकप्रवृत्तौ अधिकारः, तदभावत्वप्रकारकप्रवृत्तिसत्त्वमिति यावत्, 'भक्षणप्रवृत्तः' भक्षणगोचरप्रवृत्तिमान्, 'तदा' तदैव, 'शाब्दकार्य्यताधीः' शब्दप्रयोज्यकार्य्यताधीः, एवम्भूता प्रवृत्त्युपधायिकेति यावत् । नन्वेवं युगपद्भक्षणतदभावयोरुभयोरेव प्रवृत्तौ कुतो न भक्षणोत्पत्तिरित्यत आह, 'तयेति शाब्दकार्य्यताधियेत्यर्थः, 'विपरीतप्रयत्ने' भक्षणाभावगोचरप्रयत्ने, 'तेनैव' भक्षणाभावगोचरप्रयत्नेनैव । ननु विनिगमकाभावा-

---

विषयकापूर्व्वकार्य्यताज्ञानत्वेनैवेच्छाहेतुत्वं कल्प्यं मानाभावात्, प्रवृत्त्यादेरन्यथैवोपपाद्यत्वादिति भावः । ननु राग-शास्त्रयोर्बलवत्त्वे विनिगमकाभावाद्द्वैगुण्यमेवास्त्वित्यत आह, 'रागेति, अन्यथा शास्त्रवैयर्थ्यं स्यात्तेन फल-

निवृत्तिकार्य्यता शास्त्रेण बोधिता अतस्तेन बोधनं स्वफलं विपरीतकृतिरवश्यं उत्पाद्येति शास्त्रस्य बलवत्त्वमिति चेत्, न, निवृत्तिकार्य्यताबोधेऽपि निवृत्तौ प्रयत्न एव नोत्पद्यते यस्य प्रतिबन्धकता स्यात् स्याच्च निवृत्तिकार्य्यताबोधकमप्रमाणं निष्फलत्वेन तत्र कृते-

र्भक्षणगोचरप्रयत्नेनैव तदभावगोचरप्रवृत्तिः कुतो न प्रतिबध्यत इत्यत आह, 'रागकारितेति रागकारितप्रवृत्तिमुपजीव्य या निवृत्तिनिष्ठकृतिसाध्यता रागकारितभक्षणगोचरप्रवृत्तिकालीना या कृतिर्भक्षणादिनिवृत्तिनिष्ठतत्साध्यतेति यावत्, अन्यथा भक्षणाभावगोचरप्रवृत्तेरलीकत्वादिति भावः। 'तेन' शास्त्रजकार्य्यताबोधेन 'स्वफलं' परम्परया स्वफलं, 'विपरीतकृतिः' विपरीतस्योत्तरकालानुवृत्तिरूपा कृतिः, भक्षणाभावस्योत्तरकालानुवृत्तिरूपं कार्य्यमिति यावत्, कृतिपदस्य बहुषु कार्य्येषु प्रयोगात्, 'अवश्यमिति अन्यथा शास्त्रस्याप्रामाण्यापत्तेरिति भावः। 'शास्त्रस्य' शास्त्रजकार्य्यताज्ञानस्यैव, 'बलवत्त्वं' स्वफलस्य भक्षणाभावोत्तरकालसम्बन्धस्योपधायकत्वं, 'निवृत्तिकार्य्यताबोधेऽपीति वेदाद्भक्षणाभावे कार्य्यताज्ञानेऽपीत्यर्थः, 'निवृत्तौ' भक्षणाभावे, 'नोत्पद्यत इति, लोकवृप्तकारणस्येष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानस्याभावादिति भावः। 'बोधकमिति, शास्त्रमिति शेषः, 'कृतेरभावादिति कृतेरभावे

बलात्तथा कल्प्यत इति भावः। 'निवृत्तौति भक्षणादिनिषेधेत्यर्थः, 'अप्रमाणमिति। न च फलभ्रमाज्जायमानकृतिमादाय कृतिसाध्यत्वमबाधितमिति

रभावात्। अथ कलञ्जभक्षणस्य निन्दार्थवादेन बलवदनिष्टसाधनत्वावगमात् तद्भक्षणे न प्रवर्त्तेत इति चेत्, एवमपि कलञ्जभक्षणे निवर्त्ततां तदभावे निष्प्रयोजनतया प्रवृत्तौ किमायातमिति। एतेन नित्यापूर्वसाधने सन्ध्यावन्दनादावपि प्रवृत्तिरपास्ता क्रियायाः कष्टत्वात् तदपूर्वस्य पण्डत्वात् स्वतोऽप्रयोजनत्वाच्च। तस्मात् लोके पचेतेत्यादौ कार्य्यत्वेष्टसाधनत्वरूपधर्म्मप्रकारत्वेन ज्ञाता लिङ् स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ तदन्वयं यागे योग्यतादिवशाद् बोधयतीति न वेदे धर्म्मिणि

कृतिसाध्यत्वलक्षणस्य कार्य्यत्वस्यापि बाधादिति भावः। न च फलाप्रसञ्जककृतिसाध्यत्वमादायैव न बाध इति वाच्यं। तादृशकृतिसाध्यत्वस्य वेदेनाबोधनादिति हृदयं। 'बलवदनिष्टेति, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादिति भावः। 'निवर्त्ततां' मा प्रवर्त्ततां, 'किमायातमिति, तथाच निषेधविधेरपार्थकत्वमिति भावः। 'एतेनेति, यदि नित्यस्य न फलमिति शेषः, 'अपास्ता' अप्रसक्ता, 'कष्टत्वात्' दुःखसाधनत्वात्, 'तदपूर्वस्य' तज्जन्यापूर्वस्यापि। नैयायिकः स्वमतमुपसंहरति, 'तस्मादिति, 'धर्म्मिणि' कार्य्ये, 'स्वर्गसाधनता' स्वर्गसाधनत्वत्वरूपेण स्वर्ग-

---

-स्तद्बोधकं प्रमाणमिति वाच्यं। ममेदं कार्य्यमिति हि ज्ञानं ततस्तथाच वस्तुन तद्भ्रमस्तं प्रति सदंशान्वितकृतेर्बाधात्तथात्वमित्याहुः। उपसंहरति, 'तस्मादिति। नन्वेवमपूर्व्वमप्रमाणकं स्यादित्यत आह, 'प्रतीतावे-

शक्तिकल्पना प्रतीता च स्वर्गसाधनता साक्षादसाधनस्य यागस्य व्यापारमन्तरेणानुपपद्यमाना तन्निर्व्वाहकं व्यापारमपूर्व्वं कल्पयति। ननु निरुपाधिपूर्व्ववर्त्तिता कारणता सा व्यापारेण निर्व्वाह्यत इत्यत्र कोऽर्थः, किं क्रियते, उत ज्ञाप्यते, नाद्यः उत्तरवर्त्ति-

---

साधनता। तटस्थः शङ्कते, 'नन्विति, 'निरुपधीति अनन्यथासिद्धेत्यर्थः, 'पूर्ववर्त्तिता' पूर्वकालसम्बन्धिता, 'चेति, यागस्येति शेषः, 'क्रियते' जन्यते, 'उत्तरवर्त्तित्वेनेति यागनिष्ठपूर्वकालसम्बन्धिताया उत्तरवर्त्तित्वेनेत्यर्थः, 'व्यापारस्य' अपूर्वस्य, 'असामर्थ्यात्' जनकत्वासम्भवात्, एतच्च पूर्वकालसम्बन्धित्वं कारणत्वमित्यभिप्रायेण। वस्तुतस्तु नियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकधर्म्मवत्त्वं कारणत्वं तस्य च प्रकृते यागत्वादिरूपतया नित्यत्वेन तत्रापूर्वस्य न जनकत्वसम्भव इत्येव परमार्थः।

वेति। ननु यदीयसाधनतानिश्चयः प्रवर्त्तकस्तदा यागे सत्यवश्यं फलमिति निश्चयाभावेऽपि तन्निश्चयात् प्रवर्त्तेत। न चेष्टापत्तिः, बहुवित्तव्ययायाससाध्ये फलसन्देहे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, वैदिककर्म्मणि फलनिश्चयादेव प्रवृत्तेरित्युक्तत्वाच्चेति चेत्, अत्राहुः, साङ्गाद्वैदिककर्म्मण इति न्यायादङ्गाद्युपहितयागादवश्यं फलमिति निश्चयादेव यागे प्रवर्त्तते। न च कर्म्मनाशापारगमनादिशङ्कया प्रथमं फलनिश्चयोऽशक्य एवेति वाच्यं। अतीन्द्रियोपाधिशङ्कापिशाचीवत्तादृशशङ्कापिशाच्या अकिञ्चित्करत्वात्। तादृशशङ्काविरहकाल एव प्रवर्त्तेत इत्यन्ये। नन्वपूर्व्वसत्त्वे तस्य वाच्यत्वकल्पने विवादः स्यात्तदेव तु नास्ति मानाभावादिति तटस्थः शङ्कते 'नन्विति। 'अन्य

त्वेन व्यापारस्य तथात्वासम्भवात्, नेतरः लिङ्गैव तद्बोधनात् चिरध्वस्तं कारणं व्यापारेण व्याप्तमिति चेत्, न, विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वादन्यथा ऐन्द्रियकं कारणमतीन्द्रियव्यापारकमिति यागानुभवयोर्दर्शनात् तथा कल्प्येत।

'लिङ्गैवेति, तथाच व्यापारकल्पने मानाभाव इति भावः। व्यापारे मानमाशङ्कते, 'चिरे'ति, व्याप्यत्वं तादात्म्येन व्यापकत्वञ्च जनकतासम्बन्धेन बोध्यं, 'अन्यथे'ति सहचारदर्शनमात्राद्व्याप्तिकल्पन इत्यर्थः, 'तथा कल्प्येते'ति दण्डादावप्यतीन्द्रियव्यापारकल्पनापत्तेरित्यर्थः। न च व्यापारमन्तरेण यागादेः स्वर्गादिजनकत्वे स्वर्गादिधाराया अविच्छिन्नत्वापत्तिरिति वाच्यं। यथा हि अदृष्टस्वीकारे समयविशेष एव तस्य फलजनकता तथा यागादेरपीति सुवचत्वात्। अथादृष्टाभ्युपगमे मिथ्यावासनाया विजातीयवासनात्वेन धर्माधर्मजनकतया धर्माधर्मानुत्पादादेव तत्त्वज्ञानवतां कर्मणां न भोगः अदृष्टानभ्युपगमे च तत्त्वज्ञानिनामपि कर्मणां भोगप्रसङ्गः। न च मिथ्यावासना भोगं प्रत्येव हेतुरिति वाच्यं। तत्त्वज्ञानिनोऽपि भोगप्रवणादिति चेत्, न, विजातीयवासनाकालोत्पन्नकर्मण एव स्वर्गादिहेतुत्वात्[1]। अथ "पुण्यदः पुण्यमाप्नोती"तिस्मृतेरपूर्व्वसि-

[1] स्वर्ग-नरकहेतुत्वादिति ग०।

इति यदि सहचारदर्शनमात्राद्व्याप्तिसिद्धिस्तदेत्यर्थः, एवं दण्डादावप्यती-

प्रायश्चित्तादीनाञ्च फलप्रतिबन्धकत्वमेव, प्राय-

ञ्चिः। न च तत्र पुण्यपदं यागादिक्रियापरमिति वाच्यं। यागा-देर्नष्टतया दानासम्भवादिति चेत्, न, तत्र प्रथमपुण्यपदस्य यागा-दिप्राक्तनक्रियापरत्वात् दानपदस्य च इदं मम स्वर्गादिकं न जनयतु अमुकस्य जनयत्वितीच्छापरत्वात् द्वितीयपुण्यपदन्तु स्वर्ग-परमेवेति भावः। नन्वेवं निषिद्धकर्म्मणामपि पापजनकत्वाभावे प्रायश्चित्तादीनां निष्फलत्वप्रसङ्ग इत्यत आह, 'प्रायश्चित्तेति. 'फलेति नरकप्रतिबन्धकत्वमेवेत्यर्थः, प्रायश्चित्तविधौ च नरकध्वं-सकीभूताभावप्रतियोगित्वं इतिसाध्यत्वमात्रं वा लिङर्थः न विष्ट-साधनत्वमिति भावः। ननु प्रायश्चित्तस्य प्रतिबन्धकत्वे तस्याशु-नाशितया कालान्तरे नरकोत्पत्तौ बाधकाभावः। न च तत्तत्कर्म-जन्यनरकं प्रति तत्तत्कर्म्मकालीन-तत्तत्कर्म्मसमानाधिकरणयावत्-प्रायश्चित्ताभावानां हेतुत्वं प्रतिबन्धकत्वपदार्थः, समानाधिकरणान्तं यावत्त्वञ्चाभावविशेषणमेवेति वाच्यं। कृतप्रायश्चित्तस्य तत्तत्कर्म-जन्यनरकस्याप्रसिद्धत्वेन तत्र तदभावकारणत्वस्य कल्पयितुमशक्य-तया तेन नरकजनने बाधकाभावात्। न च तादृशाभावरूपवि-शेषसामग्र्यभावादेव कृतप्रायश्चित्तकर्म्मणा न नरकोत्पत्तिरिति वाच्यं। तथा सति यत्कर्म्मव्यक्त्यनन्तरं पूर्व्वं वा तेन पुरुषेण प्रायश्चित्तं कदाचिदपि न कर्त्तव्यं न कृतं वा तत्कर्म्मसमानाधिक-रणयावत्प्रायश्चित्तात्यन्ताभावस्य तेषां सत्त्वेन विशेषसामग्र्या अपि

न्द्रियो व्यापारः सिध्येदप्रयोजकता च तुल्येति भावः। प्रायश्चित्तादिनाश्यतया

सम्भवात् । न चाकृतप्रायश्चित्तान्येव तत्तत्कर्म्माणि नरकं प्रति विशेषसामग्री, तथा सति प्रायश्चित्तवैफल्यापत्तेर्विशेषसामग्रीविरहादेव नरकाभावोपपत्तेः । न च प्रायश्चित्तविशेषध्वंस एव नरकविशेषप्रतिबन्धक इति वाच्यं । प्रायश्चित्तोत्तरोत्पन्ननिषिद्धकर्म्मणापि नरकानुत्पत्तिप्रसङ्गादिति चेत्, न, तत्तत्प्रायश्चित्तविशेषव्यक्तिप्रागभावकालीनविजातीयकर्म्मजन्यफलं प्रति तत्तत्प्रायश्चित्तविशेषव्यक्तिध्वंसस्य सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकत्वोपगमात् तादृशध्वंसस्तु पुरुषान्तरे तत्पुरुषस्यापि जन्मान्तरे प्रसिद्धं । न चैकस्मिन्नेव प्रायश्चित्तविशेषे कृते पूर्वोत्पन्नसर्व्वब्रह्मवधानां नरकाजनकत्वप्रसङ्ग इति वाच्यं । इष्टत्वात् त्वयापि एकजातीयकर्म्मजन्यनानापापानां एकैकोत्पन्नानामेकेनैव प्रायश्चित्तेन नाशाभ्युपगमात् । न चैवं प्रायश्चित्ते कृते पूर्वजन्मान्तरीयनिषिद्धकर्म्मणापि नरकानुत्पत्तिप्रसङ्गः तच्छरीरकृतत्वेन कर्म्मविशेषणे तादृशकर्म्मजन्यनरकस्याप्रसिद्ध्या प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावासम्भवादिति वाच्यं । तत्र पूर्वजन्मान्तरीयनिषिद्धकर्म्मणा नरकानुत्पादस्य इष्टत्वात् अन्यथा तवापि जन्मान्तरीयतादृशपापस्य तथाविधप्रायश्चित्तेन नाशस्य दुर्व्वारत्वात् । अस्तु वा स्वसामानाधिकरण्ये सति स्वपूर्व्ववर्त्तित्वविशिष्टोद्देश्यताख्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रायश्चित्तविशेषाभाववत्कर्म्मविशेषत्वेनैव नरकविशेषजनकता । एतेन एकब्रह्मवधमुद्दिश्य प्रायश्चित्ते कृते तदितरब्रह्मवधादपि दुःखानुत्पत्त्यापत्तिरित्यपि निरस्तं । त्वयापि स्वसमानाधिकरण-स्वोद्देश्यत्वसम्बन्धेनैव प्रायश्चित्तस्य पापनाशकताया अभ्युपेयत्वात् । अथैवं

अपूर्व्वं सिध्येदित्याशङ्क्याह, 'प्रायश्चित्तादीनाञ्चेति । न च तत्प्रागभावस्या-

श्चित्तस्य "तस्मादेनसः पूतो भवतीति यत् फलं श्रुतमस्ति तस्य निषिद्धक्रियातः फलभाक् न

येन कर्म्मणा फलं दत्तं अनन्तरञ्च तत्कर्म्मोद्देशेन प्रायश्चित्तं कृतं तत्र तत्कर्म्मणस्तादृशसम्बन्धेन प्रायश्चित्ताभाववत्त्वाभावेन फलानुत्पादकत्वापत्तिः। न च तादृशप्रायश्चित्तान्यत्वं प्रायश्चित्ते विशेषणमिति वाच्यं। अदत्तफलक-दत्तफलकोभयकर्म्मोद्देश्यकप्रायश्चित्ते तद्भिन्नत्वाभावेनादत्तफलककर्म्मणोऽपि फलोत्पत्त्यापत्तेरिति चेत्, न, तत्तत्कर्म्मभिन्नत्वविशिष्टोद्देश्यत्वस्य तत्तत्कर्म्मविशिष्टोद्देश्यत्वातिरिक्तोद्देश्यत्वस्य वा प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धघटकतया अभ्युपेयत्वात्। न चैवं प्रायश्चित्तस्य इष्टसाधनत्वाभावात् कथं तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यं। तत्र विष्टप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकं न विष्टसाधनताज्ञानमित्यभ्युपगमात् पापनाशादाविच्छानुरोधेन विष्टाभावत्वज्ञानस्य तत्रापि इच्छाजनकत्वावश्यकत्वात् प्रायश्चित्ताभाववत्त्विष्टतया तदभावस्य प्रायश्चित्तस्य दृष्टत्वेन तत्साधनताज्ञानात्तदुपायादौ प्रवर्त्तते न तु प्रायश्चित्त इत्यस्यापि सुवचत्वाच्च। अन्यथा तत्रापि दाहादिवारणाय सम्पादौ कथं प्रवृत्तिरित्यस्य दुःसमाधेयत्वादिति कृतं पल्लवितेन। ननु प्रायश्चित्तस्य नरकविशेषप्रतिबन्धकत्वे "तस्मादेनसः पूतो भवतीति पापनाशरूपफलश्रुतिविरोध इत्यत आह, 'प्रायश्चित्तस्येति, 'फलभागिति नरकभागित्यर्थः,

---

त्यन्ताभावत्वापत्तिः। पापनाशे च पापान्तरमासाद्य तदुत्पत्तेर्न तथात्वमिति वाच्यं। निषिद्धक्रियाविशेषस्यैव प्रतिबध्यत्वात् क्रियान्तरमादाय तत्सम्भ-

भवतीत्यर्थः, "धर्म्मः क्षरति कीर्त्तनादिति च कीर्त्तनाद्विहितक्रिया क्षरति फलं न जनयतीत्यर्थः। क्षरतीत्यत्र बाधकं विना न लक्षणेति चेत्, न, उपस्थितत्वेन विहितक्रियायामेव धर्म्मपदशक्तिग्रहस्य बाधकत्वात्। न चैतस्य मुख्यत्वार्थं पदार्थान्तरे शक्तिः, लक्षणोच्छेदा-

---

न तु 'एनसः' पापात्, पूतो भवतीत्यर्थ इति भावः। ननु तथापि 'धर्म्मः क्षरति कीर्त्तनादि'त्यादिश्रुतिबलाद्विहितकर्म्मजन्यधर्म्मसिद्धिः विहितक्रियायाः कीर्त्तनात् तज्जन्यो धर्म्मो नश्यतीति तदर्थादित्यत आह, 'धर्म्म इति, यद्यपि तत्तत्कीर्त्तनप्रागभावकालीनतत्तत्कीर्त्तनविषयकर्म्मजन्यफलं प्रति तत्तत्कीर्त्तननाशस्य प्रतिबन्धकत्वं तत्तत्कीर्त्तनाभाववत्कर्म्मत्वेन कारणत्वं वा अवश्येयं। 'क्षरतीत्यत्रेति, क्षरधातोर्नाशशक्तत्वादित्यभिमानः। वस्तुतस्तु क्षर सञ्चलने इत्यनुशासनात् क्षरधातोर्गतिशक्ततया नाशेऽपि लक्षणैवेति ध्येयं। 'उपस्थितत्वेनेति क्लृप्तत्वेनेत्यर्थः, 'बाधकत्वादिति, विहितक्रियानाशं प्रति कीर्त्तनस्य हेतुत्वादिति भावः। 'न चैतस्येति 'एतस्य' क्षरधातोः, 'पदार्थान्तरे' अपूर्व्वरूपे, 'शक्तिरिति धर्म्मपदस्य शक्तिरित्यर्थः, 'लक्षणोच्छेदेति, गङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गापदस्य मुख्यत्वार्थं

दिति भावः। 'उपस्थितत्वेनेति, पदार्थान्तरकल्पने गौरवादिति भावः। 'देवदत्ताद्यशरीरमिति, अत्र देवदत्तपदमन्यदीयशरीरांशे बाधवारणाय, 'आद्यत्वमपि शरीरविशेषणं बोध्यं। यद्वांशतः सिद्धसाधनं न दोष इति

पत्तेः विदितक्रियाचार्त्वज्ञानेन धार्मिकपदप्रयोगात्। एतेन देवदत्ताद्यशरीरं देवदत्तविशेषगुणप्रेरितभूतपू-

---

घोषपदस्य जले शक्तिः कल्प्यतामिति गङ्गापदेऽपि लक्षणा । यादित्यर्थः, 'विदितेति, इदमदृष्टजनकं न वेति सन्देहेऽपीत्यादिः 'देवदत्ताद्यशरीरमिति, द्वितीयादिखण्डशरीरे आहारादिद्वारा पूर्वशरीरोत्पन्नज्ञानादेर्हेतुत्वमादायार्थान्तरवारणाय 'आद्येति, आद्यत्वं देवदत्तशरीरध्वंसाकालीनत्वं, क्वचिदाद्यपदशून्य एव पाठः, तत्र पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वान्नोक्तदोषः, संस्कारजन्यत्वेनापि पक्षो विशेषणीयः अतो न तेनार्थान्तरं, 'देवदत्तेति देवदत्तीयविशेषगुणप्रयुक्तं यद्भूतं पृथिव्यादि तज्जन्यमित्यर्थः, ईश्वरविशेषगुणमादाय सिद्धसाधनवारणाय देवदत्तीयेति, देवदत्तीयत्वं देवदत्तशरीरावच्छिन्नात्मनिष्ठत्वं, तेन वक्ष्यमाणदोषसङ्गतिः, सामान्यगुणमादायार्थान्तरवारणाय विशेषपदं । न च देवदत्तीयविशेषगुणजन्यमित्येव साध्यमस्तु किं भूतजन्यत्वदलेनेति वाच्यं तावन्मात्रस्यैव साध्यत्वात् भूतजन्यत्वोपादानन्तु अदृष्टस्य कारणान्तरसहकारेणैव जनकत्वं न त्वितरनिरपेक्षेणेत्याविष्कर्त्तुं, 'अदृष्ट-

---

मतेनेदं । ईश्वरगुणमादायार्थान्तरवारणाय साध्ये 'देवदत्तेति, संख्यादिनार्थान्तरवारणाय 'विशेषेति । न च संस्कारेणार्थान्तरं, संस्कारान्येति विशेषगुणविशेषणादित्येके । संस्काराजन्यत्वं पक्षविशेषणमित्यन्ये । तन्न, संस्कारस्य प्रेरकत्वाभावात् प्रेरितपदेनैव तद्वारणमिति तच्चिन्त्यं । प्रेरितत्वं हि सहकृतत्वं तच्च तत्रापि मनसि व्यभिचारवारणाय, अमूर्त्तमहीपान्त-

र्वकं जन्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात् तन्निर्म्मितस्रग्व-
दित्यनुमानात् तत्सिद्धिरिति परास्तं। जन्मान्तरीय-
ज्ञानादिभिरेव तज्जनकत्वाभिमतैः सिद्धसाधनादिति,
मैवं, चिरध्वस्तस्य व्यापारसत्त्वे कारणत्वमिति निरु-
पाध्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्याप्त्यवधारणात् यागस्य चिर-
ध्वस्तकारणत्वेन व्यापारकल्पनात्। कार्य्यं व्यापारस्य

इति, मनसि व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं। न चात्म-मनःसंयोगे व्यभिचारः तस्य भूतजन्यत्वाभावादिति वाच्यं। साध्ये भूतजन्यत्व-स्यानुपादेयत्वात् हेतौ वा जन्यपदस्य भूतजन्यपरत्वात्,[1] साध्ये भूतपदं द्रव्यसामान्यपरमित्यपि केचित्। 'तन्निर्म्मितेति तद्भोगसाधन-तन्निर्म्मितस्रग्वदित्यर्थः, 'तज्जनकत्वाभिमतैरिति अदृष्टजनकत्वाभिमतैरित्यर्थः, यागादिवच्चिरातीतस्यैव हेतुत्वावगमादिति भावः। 'चिरेति व्यापारसत्त्व एव चिरध्वस्तस्य कारणत्वमित्यर्थः, भ्रम्यादिव्यापारके दण्ड-चक्रसंयोगादौ तथा दर्शनादिति भावः। 'चिरध्वस्तस्येति स्वर्गपूर्व्वं चिरध्वस्तस्येत्यर्थः, 'कार्य्ये इति तदन्वय-व्यतिरेकानुविधायितया साक्षात्तत्व्यापारजनकत्वं तज्जनकव्या-

(१) जन्यद्रव्यपरत्वादिति ग०।

घटादौ व्यभिचारवारणाय 'तदिति तद्भोगसाधनद्रव्यत्वमित्यर्थः, तेन नात्मनः संयोगादौ व्यभिचारः। 'तन्निर्म्मितेति, तद्भोगसाधनेत्यपि बोध्यं, 'सिद्धेति, यागादिवच्चिरातीतस्य जनकत्वाभ्युपगमादिति भावः। 'चिरेति, भ्रम्यादि-

पृथगन्वय-व्यतिरेकाग्रहस्तद्व्यापारकत्वे उपाधिरिति चेत्, न, संस्कारे तदभावेऽप्यनुभवस्य तद्व्यापारकत्वात्। न चाप्रयोजकत्वं, यागो यदि चिरध्वस्तत्वे सति सव्यापारो न स्यात् स्वर्गसाधनं न स्यात् घटवदिति विपक्षे

पारवत्त्वे साध्ये उपाधिरित्यर्थः, 'तदभावेऽपीति स्मरणं प्रति अन्वय-व्यतिरेकसाक्षात्काराभावेऽपीत्यर्थः, 'तद्व्यापारकत्वेति स्मरणजनक-संस्काररूपव्यापारवत्त्वदर्शनादित्यर्थः, 'चिरध्वस्तत्वे सतीति स्वर्गपूर्व-कालीनध्वंसप्रतियोगित्वे सतीत्यर्थः, 'सव्यापारो न स्यादिति साक्षात् स्वर्गजनकसाक्षाज्जनको न स्यादित्यर्थः, अव्यवहितस्वर्गजनके व्यभि-चारवारणाय सत्यन्तमभावविशेषणं, प्रतियोगिविशेषणत्वे तद्दोष-तादवस्थ्यात् स्वर्गजनकशरीरजनकत्वस्य परैरभ्युपगमात्तद्वारणाय साक्षादिति जनकविशेषणं। यद्यपि व्याप्तिग्राहकतर्कोपदर्शनमेव प्रकृते उचितमवश्यं विषयपरिशोधकतर्कतया न व्याप्तिग्राहकत्वमपि

व्यापारके चक्र-दण्डादिसंयोगादौ तथा दर्शनादिति भावः। 'संस्कार इति, तत्रावश्यं तत्कल्पनमन्यथा नष्टसंस्कारकत्वाभिमतानुभवादपि स्मरणप्रसङ्ग इति भावः। 'याग इति, चिरध्वस्तत्वे सति व्यापारवद्भिन्नत्वनापादकं तदत्र चिरध्वस्तत्वस्य भिन्नेऽन्वयः अन्यथा प्रतियोग्यन्वयेऽव्यवहितस्वर्गसाधने व्यभिचारवारणार्थोपात्तसत्यन्तदानेऽपि व्यभिचारतादवस्थ्यापत्तेः विशिष्ट-विरहस्य तत्र सत्त्वात् सत्यन्तमात्रे च कृतेऽर्थान्तरं, व्यवहितस्वर्गसाधने व्यभिचारश्चेत्यग्रिमपदं, स्वर्गपदं दृष्टान्तासिद्धिवारणाय, स्वध्वंसादिकं प्रत्यपि तस्य हेतुत्वात्। न च विषयपरिशोधकोऽयं न व्याप्तिग्राहक इति वाच्यं

बाधात्। न चापि कारणताग्राहकाभाव उपाधिः,

अप्रयोजकत्वसंशयाहितपक्षीयव्यभिचारसंशयस्य प्रतिबन्धकतया तद्-विधूननद्वारा अस्य व्याप्तिग्राहकत्वमिति भावः। वस्तुतस्तु स्वर्ग-कारणत्वं न स्वर्गप्राक्कालवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्म्मवत्त्वं यागे बाधात्। नापि स्वर्गप्राक्कालव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगिता-नवच्छेदकधर्म्मवत्त्वं किञ्चित्स्वर्गप्राक्कालवृत्तिनो व्यभिचारिणोऽपि तद्वत्त्वेनातिप्रसङ्गात् अपि तु स्वर्गाव्यवहितप्राक्कालवृत्त्यत्यन्ताभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकधर्म्मवत्त्वं अव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वस्य तत्तद्व्यक्ति-घटितत्वेऽपि संसर्गतया प्रवेशान्नाननुगमः, यागस्य चाशुविनाशितया न कालिकसम्बन्धावच्छिन्नतादृशात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदक-धर्म्मवत्त्वमत इति व्यापारसम्बन्धेनैव तथात्वं वाच्यमिति सम्बन्ध-तया व्यापारसिद्धिः। न चैतावता कस्यचित् सम्बन्धस्य सिद्धावपि तस्य यागजन्यत्वे किं मानमिति वाच्यं। तस्य कारणान्तरकल्प-नापेक्षया लाघवेनोपस्थितानुगतयागस्यैव कारणत्वसिद्धेः। न च तथापि स्वर्गजनकत्वे मानाभावः यागस्य स्वर्गसाधनतायाः श्रुति-सिद्धत्वेन विनिगमनाविरहाभावादिति वाच्यं। तथा सति[1] व्यापारमात्रस्यैव कारणत्वविलोपप्रसङ्गादिति दिक्। 'कारणताग्रा-

(१) एवं सतीति ग०।

धर्म्मिग्रहपूर्व्वं तत्परिपन्थिशङ्कापनायकत्वात्। न च पक्षे तच्छङ्का न परिपन्थिनीति वाच्यं। अप्रयोजकत्वाद्याहितायास्तस्यास्तथात्वात्, अतएव पक्षेऽप्युपाधिसन्देहाहितायास्तस्यास्तथात्वं। यत्तु विपक्षपरिशोधकतर्कस्यापि विरोधिशङ्कानिवृत्तिद्वारोपयोग इति स एवाभिहित इति, तन्न, तस्य

तेनापि समं व्याप्त्यवधारणे तस्याप्यापादनात्। न चैन्द्रियकस्यातीन्द्रियव्यापारवत्त्वनियमः, सव्यापारत्वे कार्य्याव्यवहितपूर्व्वसमये असत्त्वस्योपाधित्वेनाप्रयोज-

---

कत्वाभाव इति स्वर्गकारणत्वेनागमप्रमाणत्वमित्यर्थः. 'तेनापि सम-मिति स्वर्गकारणत्वेनागमप्रमाणत्वरूपोपाधिनापि समसुक्तापादकस्य व्याप्त्यवधारणेनेत्यर्थः, 'तस्यापि' उपाधेरपि, 'आपादनादिति आ-पाद्यतुल्यत्वादित्यर्थः, तथाच साधनव्यापकत्वमित्यर्थः। अन्यथैन्द्रियकं कारणमिति पूर्व्वोक्तं दूषयति, 'न चेति, 'सव्यापारत्व इति सव्या-पारत्वमात्र इत्यर्थः, 'मात्रपदादतीन्द्रियव्यापारवत्त्वव्यवच्छेदः, 'अस-त्त्वेति असत्त्वे सति कारणत्वस्येत्यर्थः, 'उपाधित्वेन' प्रयोजकत्वेन.

शङ्किताप्रयोजकत्वनिरासाक्षमत्वेन प्रकृतासंगतत्वात्। यदि चोक्तनैव तथात्वं तदा व्याप्तिग्राहकत्वमेवेति। अन्यथैन्द्रियकमित्यादि प्रागुक्तं दूषयति, 'न चेति, 'उपाधित्वेनेति, प्रयोजकत्वेनेत्यर्थः, तथाच कार्य्याव्यवहित-पूर्व्वसमयेऽसत्कारणं सव्यापारकमेवेति सन्नियमस्य निष्फलक-त्वन्नियमस्यैव परमप्रयोजकत्वादित्यर्थः। एतेनाप्रयोजकतया प्रागुक्तं तैल-मपाकृतं बोध्यं। अतएव चक्षुरादावुक्तोपाधिः साध्याव्यापकत्वं ऐन्द्रियक-विशेषणे च शब्दादिजनके दण्डादौ साध्याव्यापकत्वमित्यपास्तं। ननु त्वदुक्त-तर्केऽप्यप्रयोजकत्वशङ्का। न च निरुपाधित्वमेव विपक्षबाधकं, प्रतीति-विशेषविषयत्वादीनामुपाधित्वसम्भवात्। न च साध्यव्यापकत्वादिसन्देह-तथाप्युपाधित्वसन्देहस्य दूरीकर्त्तुमशक्यत्वात्। किञ्च तादृशातीन्द्रिय-तिरिक्तपदार्थकल्पने व्यापारकल्पने च गौरवमेव बलवद्बाधकं। यत्-कार्य्याव्यवहितपूर्व्वसमयविद्यमानता कारणता सा च साक्षात् व्यापारद्वारा वा, स्वाङ्गमव्यवधायकमितिन्यायात् तथाच व्यापारकल्पनमावश्यकमिति

ऽपाधित्वेनेति यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते कार्य्याऽव्यवहितपूर्व्वसमया-वच्छिन्न चक्षुरादावतीन्द्रियव्यापारवत्त्वरूपसाध्याव्यापकत्वात् । न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकमिति वाच्यं । तथापि पतनजनक-गुरुत्वजनके घटादौ तथाविधसंयोगजनके चात्मनि साध्याव्या-

---

पक. विवक्षानन्यथासिद्धेरवश्यं तत्र प्रवेशे व्यवहितत्वस्य व्यर्थत्वात् । न च [illegible]क्रियाजन्यत्वेनादृष्टसिद्धिः, तादृशयागादिवदात्मसंयोगाद्वा तदुपपत्तेः यागादेश्च स्वभावादेव नियतकालीन-सावधिफलजनकत्वं अन्यथा अपूर्व्वेऽपि कल्पिते फलस्यानन्त्यापत्तिरिति चेत्, अत्राहुः, यदि नादृष्टं तदा प्रायश्चित्तादीनां वैफल्यं स्यात् । न च तेषां फलप्रतिबन्धकत्वं, तेषा-मनुविनाशितया तदभावानन्तरं फलप्रसङ्गात् । न च तदुत्तरं समयस्य प्रतिबन्धकत्वं, तस्य तदापि मानाभावात् तेषामप्रतिबन्धकत्वापाताच्च । न च तदुत्तरकाला[illegible]क्रिया फलहेतुरिति वाच्यं । अन्यप्रायश्चित्तप्राय-[illegible] फलप्रसङ्गात् तत्तत्क्रियोद्देश्यक-तत्तत्प्रायश्चित्तप्रागभावस्य हेतुत्वे यत्र कर्म्मणि न प्रायश्चित्तं जातं तत्र प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तदभावा-सिद्धौ फलाभावप्रसङ्गात् । एवं विहितक्रियायां कीर्त्तनादिवैफल्यमपि द्रष्टव्यं । किञ्च यत्कर्म्मादिदानं तत्तस्य फलमिति श्रूयते तद्विरुध्येत, न हि तत्र प्राचीनविहितक्रियाया एव दानं, तस्याविनष्टत्वात् अदृष्टस्याभ्युप-गमात् अकर्म्मिकाया दानक्रियाया असम्भवात् भावे वा तस्याः फलजनकत्वे-ऽतिप्रसङ्गात् तस्माददृष्टदानेनादृष्टान्तरं जन्यत इत्यकामेनाप्यभ्युपेयं । यत्तु एवं सति निरन्वयध्वस्तबीज-दण्डादेरङ्कुर-घटादिकार्य्यं कालान्तरेऽपि स्यादिति [illegible]मिति, तन्न, तत्र फलबलेन तथैव हेतुत्वात् यागादेश्च व्यवहितस्यापि हेतुत्वे विरोधाभावादिति । नन्वस्तु व्यापारस्तथापि संस्कार एवास्त्विति चेत्, न, तस्य स्मृतिमात्रहेतुतया स्वर्गाद्यहेतुत्वापत्तेः अनुभवमात्रजन्यतया यागादजन्यत्वाच्च वैजात्यकल्पने च सिद्धं नः समीहितं । वेगादिवत्तद्विशेषो-ऽयं गुणान्तरकल्पने गौरवादिति चेत्, न, गुरुत्वादेरपि तथात्वापत्तेरिति-

कत्वात्। नन्वेवं सन्ध्यावन्दनाकरणस्य दुःखसाधनत्वश्रुतेः तत्करणप्रागभावो दुःखहेतुस्तथा च तस्य स्थिरत्वेन दुःखजननसम्भवात् न पापे प्रमाणं। न च प्रायश्चित्तवैफल्यं, प्रायश्चित्ताभावसहकृतस्यैव तस्य तज्जनकत्वात्। यत्तु प्रागभावनाश एव तेन क्रियत-इति, तन्न, ध्वंस-प्रागभावानवच्छिन्नकालस्य प्रतियोगिकालत्वेन तदा करणापत्तेरिति चेत्, न, सन्ध्याकाली-

---

पकत्वादिति ध्येयं। नित्याकरणजन्यपापे प्रमाणाभावमाशङ्कते, 'नन्वेवमिति, 'एवं' क्रियाया ध्वंसादिवादृष्टकल्पने, 'तत्करणप्रागभाव इति सन्ध्यावन्दनकरणप्रागभाव इत्यर्थः, 'पाप इति नित्याकरणजन्यपाप इत्यर्थः, 'प्रायश्चित्तेति विहिताकरणनिमित्तकप्रायश्चित्तेत्यर्थः, 'प्रायश्चित्ताभावेति प्रायश्चित्तपुरीत्या ध्वंसजनकत्वेन फलप्रतिबन्धकत्वेनेत्यर्थः, 'प्रागभावनाश इति सन्ध्याकरणादिप्रागभावनाश इत्यर्थः, 'सन्ध्याकालीनेति सन्ध्याकालवृत्तित्वविशिष्ट

दिक्। एवञ्च पक्षे साध्यसिद्धौ प्रकृतोपाधीनां तत्रैव साध्यव्यापकत्वं तदिदमुक्तं 'निरुपाध्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यामिति। 'नन्वेवमिति, 'एवं' चिरध्वस्तस्य व्यापारकल्पनाप्रयोजकत्वे, 'पाप इति, यद्यप्यगम्यागमनादेराशुविनाशित्वात्तज्जन्यपापे बाधकाभावस्तथापि सन्ध्यावन्दनाकरणजन्यपापे प्रमाणाभाव इत्यर्थः, 'ध्वंसेति। न च प्रागभावनाशस्यापि तद्विरोधित्वान्न तदापत्तिरिति वाच्यं। प्रतियोगिन एव तन्नाशत्वादिति भावः। 'सन्ध्येति, नन्वेवं सन्ध्याकालीनकरणप्रागभावो हेतुरित्यायातं तत्र तत्कालीनं करणं प्रति-

नाकरणस्य दुःखजनकत्वेन[1] विशिष्टस्य सन्ध्याकाला-पगमेऽनुपगमात्। न च सन्ध्याकालीनाकरणे विशेषणं किन्तु प्रतियोगिनि करणे तथाच विशिष्टाभावः स्थिर एवेति वाच्यं। सन्ध्याया ह्यकरणेऽन्वयस्तस्य

न्ध्याकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येत्यर्थः, 'दुःखजनकत्वे-नेति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या दुःखजनकत्वेनेत्यर्थः, अन्यथा केव-लस्य करणाभावस्य सन्ध्याकालवृत्तित्वोपलक्षितस्य करणाभावस्य वा नरकसाधनत्वे तादृशाभावस्यापि तत्सन्ध्यावन्दनपुरुषे नरकजनन-त्वं कृतसन्ध्यावन्दनेऽपि सत्त्वेन तस्यापि नरकोत्पत्त्यापत्तिः काल-विशेष पुरुषान्तर…हेतुत्वादिति भावः। 'विशिष्टस्येति, तथाच तादृशविशिष्टाकरणस्य नरकोत्पादप्राक्कालेऽसत्त्वात्तत्राप्यवश्यमधर्म-जनकमिति भावः। 'सन्ध्याया हीति, सन्ध्याकालीनाकरणं नरक-साधनमिति वाक्य इत्यादिः, 'पदार्थत्वात्' प्रधानत्वात्, विशेष्यत्वा-

(1) दुःखसाधनत्वादिति क०, ख०, ग०।

…यदि तदाऽसम्भवः प्रागभाव-प्रतियोगिनोरेककालत्वाभावात्, यदि …कालीनं तदा तत्कारिणोऽपि पापापत्तेरिति चेत्, न, तत्पुरुषे करण-…संसर्गाभावः सन्ध्याकालीनः स च तद्धेतुरित्यर्थात्। ननु सन्ध्या-…उपलक्षणं, न च विशेषणत्वे बाधकाभावान्न तथात्वं, विशेषणस्यापि …कल्पने गौरवस्यैव बाधकत्वादिति चेत्, न, व्यावृत्तोपलक्ष्यतावच्छेदक-…भावादित्याशङ्कः। तच्चिन्त्यं, सन्ध्याकालस्य स्ववृत्तिकरणाभावोपलक्षकत्व-…त्वात् यथासन्नसमयसमाप्तेः फलत्वे तत्समयस्य स्ववृत्तिसमाप्त्युपलक्ष-

पदार्थत्वात् न तु करणे तस्य पदार्थैकदेशत्वेनाप्रधान-

दिति यावत्, 'पदार्थैकदेशत्वेनेति करणाभावरूपविशिष्टविशेष्यत्वेनेत्यर्थः, प्रधानविशेषणत्वेनान्वये सम्भवति प्रधानविशेषणविशेष्यत्वेनान्वयस्याकल्पनादिति भावः। इदमुपलक्षणं, वस्तुतस्तु सन्ध्याकालस्य प्रतियोगिन्यन्वये कृतसन्ध्यावन्दनेऽपि सन्ध्याकालीनवन्दनाभावस्य तज्जन्यनरकोत्पादकाले सत्त्वात् नरकोत्पत्त्यापत्तिरित्येव दूषणं द्रष्टव्यं। ननु सन्ध्याकालस्य करणाभावविशेषणत्वेऽपि उपासनायाः पूर्वं परतो वा तस्यामेव सन्ध्यायां वन्दनाभावस्य प्रायिकत्वात् सर्वत्र पापोत्पत्तिप्रसङ्गः। न च यावत्सन्ध्याक्षणवृत्तित्वविशिष्टाकरणं पापहेतुरिति वाच्यं। यावत्सन्ध्याक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्याकरणस्य कुत्रापि सन्ध्यायामसम्भवादिति चेत्, न, प्रति-

---

कत्वं। वस्तुतस्तु अरुणान्यायेन विशिष्टत्वं अन्यथोक्तगौरवेणाकरणस्यानिष्टसाधनत्वं न स्यात् तस्यापि स्वाधिकरणक्षणध्वंसोपलक्षितकालसम्भवाद्यदि चौत्सर्गिकं विशेषणत्वमिति गौरवमपि न्याय्यं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति प्रागुक्तरीत्या प्रायश्चित्तवैफल्यमपि स्यादित्यपि बोध्यं। 'पदार्थैकेति। यद्यपि पदार्थत्वमेव करणस्य न तु पदार्थैकदेशत्वं तथापि करणाभावरूपविशिष्टापेक्षया प्रतियोगिन एकदेशोक्तिरिति ध्येयं।

नन्वेवं करण एव तदन्वयोऽस्तु तस्य वस्तुतः पदार्थैकदेशत्वाभावेन विनिगमकाभावादिति चेदत्राहुः। तत्राकाङ्क्षाविरहः, न च चक्षुषा न पश्यतीत्यत्रेव तत्सम्भवः, तत्र तथा तात्पर्य्येण तथात्वात् प्रकृते च तथा तात्पर्य्यानवधारणात् प्रधानविशेषणत्वे सम्भवति नाप्रधानविशेषणतायामाकाङ्क्षेति, तदिदमुक्तं 'अप्रधानत्वादिति। यत्तु सन्ध्याकालीनकरणस्य तदीयस्याभावो यदि

योग्यनधिकरणसन्ध्याकालवृत्तित्वविशिष्टतत्पुरुषीयसन्ध्यावन्दनत्वा-
वच्छिन्नाभावस्य तत्पुरुषीयपापविशेषे हेतुत्वात् नरकविशेषं प्रति
सामान्यतः सन्ध्यावन्दनत्वावच्छिन्नाभावत्वेनैव सामानाधिकरण्य-
प्रत्यासत्त्या हेतुत्वं पापाभावादेव च कृतसन्ध्यावन्दनस्य न नरको-
त्पत्तिः तेन नरकविशेषे तत्तत्पुरुषान्तर्भावेण[१] कार्य्य-कारणभावा-
न्तरेऽपि न क्षतिः । न च तथापि सन्ध्यावन्दनपूर्व्वोत्तरसन्ध्याक्षण-
मादाय पापातिप्रसङ्गस्तदवस्थ इति वाच्यं । क्षणानां न सन्ध्यात्व-
मपि तु तावत्क्षणराशिवृत्तित्वकालोपाधिरेव सन्ध्येत्यभ्युप-
गमात् सन्ध्यात्वन्तु शक्तिविशेषसम्बन्धेन सन्ध्यापदवत्त्वं तत्तत्काले-
तरकालत्वं वा, तत्तत्पुरुषीयत्वविशिष्टत्वेनाभावोऽपि विशेषणीयः,
तत्पुरुषीयाधर्म्मं प्रति तत्पुरुषस्य वा तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुत्वमतः
पुरुषान्तरे न तत्पुरुषीयपापविशेषादेरुत्पत्तिः । न च सन्ध्यायाः
दण्डद्वयात्मकतया दण्डद्वयेनैव धारावाहिकापूर्व्वोत्पत्त्यापत्तिः या-
गादिस्थले च यागादेरुत्पत्तिसम्बन्धेन हेतुतया न धारावाहि-
कापूर्व्वोत्पत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । इष्टत्वात् । न च यत्पुरुषीय-
सन्ध्यावन्दनमेवासिद्धं तत्पुरुषीयसन्ध्यावन्दनाभावस्य हेतुत्वासम्भ-
वात् तस्य पापाद्यनुत्पत्त्यापत्तिः पुरुषपदेनात्मविवक्षणे शूद्रशरीर-

---

[१] तत्तच्छरीरान्तर्भावेणेति ग० ।

था तदा प्रतियोगिप्रसिद्धिः अन्यदीयस्य चेत्तदातिप्रसङ्ग इति तच्चिन्त्यं,
सन्ध्याकालीनकरणत्वावच्छिन्नाभावस्य तत्पुरुषे तथात्वसम्भवात्, अत्र सन्ध्या-
कालस्य विशेषणध्वंसे विशिष्टध्वंस इत्यभ्युपगमेऽनुमानखण्डोक्तविशिष्टप्रति-

परिग्रहदशायामपि सन्ध्याकरणाभावे प्रत्यवायापत्तिरिति वाच्यं
यस्य सन्ध्यावन्दनमप्रसिद्धं तत्पुरुषीयपापविशेषे सन्ध्याकालवृत्ति-
त्वविशिष्टतत्पुरुषवृत्तित्वविशिष्टसन्ध्यावन्दनसामान्याभावस्यैव हेतु-
त्वात् पुरुषभेदेन कार्य्य-कारणभावभेदात् विशिष्टान्तद्वयमभावे
विशेषणं। यद्वा द्वितीयविशिष्टान्तं नोपादेयं तत्पुरुषीयाधर्मं प्रति
तत्पुरुषस्य तादात्म्येन हेतुत्वादेव न पुरुषान्तरे तत्पुरुषीयपाप-
विशेषोत्पत्तिः। न च पुरुषभेदेन कार्य्य-कारणभावभेदे प्रतियोग्य-
नधिकरणसन्ध्यावृत्तित्वविशिष्टेत्यभावविशेषणमनर्थकं कृतसन्ध्या-
वन्दनपुरुषान्तर्भावेण कार्य्य-कारणभावविरहादेवातिप्रसङ्गभङ्गादिति
वाच्यं। अकृतसन्ध्यावन्दनस्यैव सन्ध्येतरकाले धारावाहिकपापा-
नामुत्पत्तिवारणाय तदुपादानात् इष्टापत्तावनन्तापूर्व्वकल्पने गौर-
वात् फलमुखगौरवस्यापि दोषत्वात् तस्यादोषत्वे तु विशिष्टा-
न्तस्यानुपादेयत्वात्। ननु तथापि प्रयागावच्छिन्नोत्पत्तिकमरणा-
देरपूर्व्वजनकत्वे मानाभावः मरणस्य स्वर्गपूर्व्वकालेऽपि सत्त्वात्।
न च निर्व्यापारमरणस्य फलजनकत्वे फलधाराया अनिवृत्त्यापत्तिः
प्रयागावच्छिन्नोत्पत्तिसम्बन्धेन तस्य हेतुत्वे च स्वर्गाव्यवहितप्राक्-
काले तेन सम्बन्धेन तदसत्त्वात् तदनुत्पत्त्यापत्तिः[१] अतोऽपूर्व्वमा-
वश्यकमिति वाच्यं। अपूर्व्वाभ्युपगमेऽपि स्वर्गजनने कालविशेष-

(१) स्वर्गानुत्पत्त्यापत्तिरिति ग०।

योगिकध्वंसानङ्गीकाराद्विरोधश्चिन्त्य इति, अन्यथा विशेषणमात्रस्यैव व्या-
पारकल्पनेऽकरणस्य पापहेतुत्वं न स्यादिति दृष्टेनैवोपपत्तौ नादृष्टकल्प-

त्वात्, तथापि ध्वंस एव व्यापारोऽस्तु तव सहभावा-
निरूपकस्यापि कारणत्वात् तस्यानन्तत्वेऽपि स्वभावात्
सावधिफलजनकत्वं । यत्र यद्ध्वंसो हेतुस्तत्र तत्प्राग-
भावोऽपीति चेत्, न, दुग्धध्वंसजन्यदधि मिथ्याधीध्वंस-

सहकारित्वावश्यकतया तत एवातिप्रसङ्गभङ्गादिति चेत्, न, तत्रा-
पूर्व्वानभ्युपगमादिति दिक् । ननु सन्ध्यावन्दनादिनित्याकरणजन्या-
पूर्व्वस्यावश्यकत्वेऽपि यागादिस्थलेऽपूर्व्वे मानाभावः तत्र स्वध्वंसस्यैव
व्यापारत्वसम्भवादित्याशङ्कते, 'तथापीति नित्याकरणजन्यापूर्व्वस्या-
वश्यकत्वेऽपीत्यर्थः, यागादिस्थल इति शेषः । ननु कार्य्यसहवर्त्तिन-
एव कारणतया ध्वंसस्य यागजन्यत्वाभावात् कुतो व्यापारत्वमित्यत-
आह, 'तवेति, अन्यथा प्रागभावादेरकारणत्वापत्तेरिति भावः ।
ननु ध्वंसस्य व्यापारत्वे स्वर्गादिधाराया अनिवृत्त्यापत्तिः ध्वंसस्य
नित्यत्वात् अदृष्टोपगमे तु तस्य चरमव्यक्तेरेव नाशान्न प्रसङ्ग इत्यत-
आह, 'तस्येति, 'अनन्तत्वेऽपि' ध्वंसाप्रतियोगित्वेऽपि, 'स्वभावादिति
तद्ध्वंसजन्यफलसामान्ये तत्तत्कालविशेषस्य सहकारित्वादित्यर्थः,
अदृष्टाभ्युपगमेऽपि कालविशेषस्य सहकारित्वावश्यकत्वादन्यथेह लोक-
एव स्वर्गोत्पत्त्यापत्तिरिति भावः । 'यत्रेति, मण्यादिप्रतिबन्धकस्थले
तथा दृष्टत्वादिति भावः । 'दुग्धध्वंसेति, इदमुपलक्षणं, मुद्गापट-

---

मिश्राशयेनाह, 'तथापीति । ननु ध्वंसो न यागव्यापारः यागासहभावित्वेन
तदजन्यत्वादित्यत आह, 'तवेति अन्यथा यागः स्वर्गेऽपि कारणं न स्यादि-
त्यर्थः,। फलानन्त्यमाशङ्क्याह, 'तस्येति, अपूर्व्वकल्पनेऽपि स्वभावस्यैवाश्रय-

साध्यमुक्तौ च(१) व्यभिचारात् प्रतिबन्धकाभाववत्त्वेन हेतुत्वे तथाभावाच्च। ध्वंसेनानुपपत्तिः कथं तेनैव समाधातव्येति चेत्, न, ध्वंसे सति तद्व्यापारत्वज्ञानं विनानुपपत्तेस्तद्व्यापारत्वकल्पनया शान्तेरिति। नैवं, प्रतियोगि-ध्वंसयोरेककार्य्याजनकत्वात्। न हि नियमतो यद्ध्वंसे सति यद्भवति तत् तत्र कारणं।

ध्वंसजन्यखण्डपटे समवाय्यादिनाशजन्ये द्रव्यादिनाशे च व्यभिचारो बोध्यः। 'प्रतिबन्धकाभाववत्त्वेनेति प्रतिबन्धकसंसर्गाभाववत्त्वेनेत्यर्थः, 'तथाभावात्' तत्प्रागभावस्य हेतुत्वात्, 'ध्वंसेनानुपपत्तिरिति स्वर्गप्राक्काले ध्वंसज्ञानप्रयुक्ता स्वर्गकारणत्वाभावधीरित्यर्थः, 'तेनैव समाधातव्येति ध्वंसज्ञानेनैव निवर्त्तनीयेत्यर्थः, एकत्र निवर्त्तकत्वप्रयोजकत्वयोर्विरोधादिति भावः। 'ध्वंसे सति' ध्वंसज्ञाने सति, 'तद्व्यापारत्वेति तद्व्यापारत्वज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्तानुपपत्तिबुद्धेरित्यर्थः, 'कल्पनया' ज्ञानेन। अजनकत्वे हेतुमाह, 'न हीति, 'हि' यस्मात्, यद्ध्वंसजन्यं यत् तत्र तत्कारणकमित्यर्थः, तथाच तत्कारणकत्वस्य तद्ध्वंसजन्यत्वाभावव्याप्यतया स्वर्गो न यागध्वंसजन्यः यागकारणकत्वादित्यनुमेयमिति भावः। न च परमदुःखं प्रति यागादिद्वार-

(१) मिथ्याज्ञानादिध्वंसजन्यमुक्तौ चेति ख०।

णीयत्वादिति भावः। 'न हीति, यद्यप्येवमपूर्व्वपक्षेऽपि यागस्य स्वर्गकारणत्वं न स्यात् नियमतस्तद्ध्वंसे सत्येव तदुत्पत्तेः, यदि च तथात्वेऽपि वेदबोधितकारणत्वमप्रत्यूहं तदा तुल्यं, तथाप्युक्तव्याप्तावेव तात्पर्य्यं। इति प्रकाशः।

न च संसर्गाभावत्वेन हेतुत्वे तथेति वाच्यं । व्यभिचाराभावेन तस्यापि* प्रयोजकत्वात्। अथ शब्दाद्-

---

स्य मिथ्याज्ञानस्यादृष्टजनकस्य जनकत्वं मिथ्याज्ञानाभावस्यापि जनकत्वमित्युक्तव्याप्तिभङ्ग इति वाच्यं। तत्र मिथ्याज्ञानध्वंसस्य हेतुत्वे मानाभावात्। न च शब्दध्वंसप्रत्यक्षे विषयतया शब्दध्वंसजन्ये श्रोत्रव्यापारतया च शब्दजन्ये व्यभिचार इति वाच्यं। शब्दध्वंसप्रत्यक्षे शब्दध्वंसस्य श्रोत्र-मनःसंयोगस्य वा व्यापारतया शब्दस्याव्यापारत्वात्। न च तथापि तत्ता-तदनुभवध्वंसविषयकसमूहालम्बनप्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारः तत्र विषयतया तत्तानुभवध्वंसस्य संस्कारद्वारा तत्तानुभवस्य च हेतुत्वादिति वाच्यं। संस्कारस्य सन्निकर्षविधया हेतुत्वेऽपि तत्र तत्तानुभवस्य हेतुत्वे मानाभावात्। अथ तथापि यन्मते प्रत्यभिज्ञाया ग्रहण-स्मरणात्मकत्वं तन्मते तादृशसमूहालम्बनप्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारः स्मरणरूपतया तत्र संस्कारद्वारा तत्तानुभवस्यापि हेतुत्वावश्यकत्वादिति चेत्, न, ध्वंसत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितजन्यताया व्याप्तिघटकत्वात् तादृशजन्यता च नष्टपटनाशजन्ये खण्डपटे दुग्धध्वंसजन्ये दध्नि समवायिनाशजन्यसमवेतनाशादौ च प्रसिद्धा समूहालम्बनप्रत्यभिज्ञायाञ्च विषयत्वेनैव तत्तानुभवध्वंसस्य हेतुत्वात्। एतेन पूर्वानुभवजन्यस्मृतौ तदनुभवध्वंसस्य कार्य्योपाधितया हेतुत्वेऽपि न क्षतिरिति ध्येयं। 'हेतुत्व इति ध्वंसस्य हेतुत्व इत्यर्थः, 'तथेति प्रतियोगिनो न हेतुतेत्यर्थः, 'तस्यापि' ध्वंसत्वेन हेतुत्वस्यापि,

---

* 'तस्यापि' ध्वंसत्वेन हेतुत्वस्यापीत्यर्थः, तथाच ध्वंसत्वेनापि हेतुत्वे प्रतियोगी न कारणमिति व्याप्तिरेव व्यभिचाराभावादिति भावः। 'अथेति,

यागकारणता व्यापारं विना तदनुपपत्तेः तज्जन्यध्वंसस्य कारणत्वकल्पनमित्युभयमपि जनकं, अन्यत्र तु माना-भावान्न तथेति चेत्, न, यागध्वंसस्य यागजन्यस्वर्गं प्रति जनकत्वस्य प्रमाणान्तरविरोधेनार्थापत्त्याप्र-

---

'प्रयोजकत्वादिति प्रतियोगिनो हेतुत्वाभावे नियामकत्वादित्यर्थः। उक्तव्याप्तौ तद्ध्वंसकारणकत्वेनाप्रमीयमाणत्वमुपाधिमाशङ्कते, 'श-ब्देति, 'शब्दात्' वेदात्, 'यागकारणता' यागस्य स्वर्गकारणता। 'कारणत्वकल्पनमिति स्वर्गकारणत्वकल्पनमित्यर्थः, तथाच स्वर्गे यागध्वंसकारणकत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वेन पक्षे साधनाव्यापकतया त-द्ध्वंसाकारणकत्वेनाप्रमीयमाणत्वमुपाधिरिति भावः। 'अन्यत्र त्विति घटादिस्थले त्वित्यर्थः, 'न तथेति न दण्डादिरूपकारणध्वंसस्य कार-णतेत्यर्थः, तथाच घटादावेव साध्यव्यापकतेति भावः। 'प्रमाणान्त-

---

तथाचोक्तव्याप्तौ कारणताग्राहकाभाव उपाधिरिति भावः। 'प्रमाणान्तरेति स्वर्गो न यागध्वंसजन्यः यागजन्यत्वादित्याद्यनुमानविरोधेनेत्यर्थः। नन्व-त्राप्यप्रयोजकत्वं तथाच तन्निराकरणे उक्तव्याप्तिरेव हि अत्र मूलं सा चो-क्तोपाधिनाऽप्रयोजकत्वकवलितैव। न च यागस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिरेव प्रमाणान्तरविरोधः, संसर्गाभावत्वेनैव हेतुत्वे तथात्वात्। न च ध्वंसत्वेनापि हेतुत्वे तथा खण्डपटोत्पत्तौ महापटवदिति वाच्यं। तत्र कारणताग्राहका-भावादत्र च तत्सत्त्वे प्रतिबन्धकत्वं न किन्तु हेतुत्वमेव। किञ्च धर्म्मिकल्पनात- इति न्यायेन ध्वंसस्यैव व्यापारत्वमिति चेत्, न, प्रागुक्तरीत्या इष्टसिद्धे-स्तत्रैव व्यापारत्वं कल्प्यते लाघवान्न तु ध्वंसे तस्याभावतया गुरुत्वात्, एवञ्च व्यभिचाराभावे उक्तव्याप्तिरप्यविफला, तदिदमुक्तं व्यभिचाराभावेनेत्यादि

रेति स्वर्गो न यागध्वंसजन्यः यागाकारणकत्वादित्यनुमानस्य सत्-
प्रतिपक्षतया विरोधित्वेनेत्यर्थः। न चास्य सोपाधितया हीनबल-
त्वेन कथं सत्प्रतिपक्षत्वमिति वाच्यं। स्वर्गे यागध्वंसकरणकत्व-
सिद्धावेव पक्षे साधनाव्यापकतया तस्योपाधित्वसम्भवादिति भावः।
इदमापाततः तत्कारणकत्वस्य तद्ध्वंसजन्यत्वव्याप्यत्वे मानाभावात्।
न च यागध्वंसस्य स्वर्गहेतुत्वे यागादेः प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति
वाच्यं। संसर्गाभावत्वेनात्यन्ताभावत्वेन वा हेतुत्वे तथात्वात् अन्यथा
समवाय्यादिनाशस्य द्रव्यादिनाशहेतुतया समवाय्यादेरपि प्रति-
बन्धकत्वापत्तेः। न च ध्वंसस्य व्यापारत्वे यागध्वंसत्वेन हेतुत्वं
अपूर्व्वस्य व्यापारत्वे जातिविशेषेण तत्त्वमिति लाघवादपूर्व्वसिद्धि-
रन्तापू [illegible] फलतुल्यमिति वाच्यं। ध्वंससम्बन्धेन यागस्य
हेतुत्वोपगमात् ध्वंसस्य च ध्वंसत्वेन हेतुत्वमहेतुत्वं वा। अथ पुत्र-
कृतगयाश्राद्धादेर्ध्वंससम्बन्धेन पित्रादिस्वर्गहेतुत्वासम्भवः तद्ध्वंसस्य
पित्राद्यनिष्ठत्वात्। न च तत्र स्वाश्रयपितृकत्वसम्बन्धेन स्वर्गः कार्य्य-
इति वाच्यं। नानापुत्रस्थले तेन सम्बन्धेन स्वर्गस्यान्यकृतगयाश्राद्धेऽपि
पुत्रे सत्त्वेन व्यभिचारापत्तेरिति चेत्, न, पुत्रादिनिष्ठध्वंसस्यैव
पित्रादौ गयाश्राद्धादेः सम्बन्धत्वात्। न च तदसम्बद्धस्य कथं
तत्सम्बन्धत्वमिति वाच्यं। स्वप्रतियोग्युद्देश्यत्वसम्बन्धेन तस्य पित्रादि-
सम्बद्धत्वात् सम्बन्धसम्बन्धगौरवस्य चादोषत्वात् तत्रापूर्व्वसिद्धावपि

प्रमाणान्तरविरोधोऽप्ययमेव बोध्य इति। ननु चरमदुःखोत्पत्तौ मिथ्या-
ज्ञानध्वंसो हेतुरन्वय-व्यतिरेकात्तदपि च रागादिद्वारा कारणमिति दृष्ट-

यागादिस्थलेऽपूर्व्वासिद्धेः "पुरन्दरः पुण्यमाप्नोतीत्यत्र च प्रथमपुण्यपदं यागादिक्रियापरमेव, दानपदन्तु इदं मम स्वर्गं न जनयतु अमुकस्य जनयत्वितीच्छापरं, द्वितीयपुण्यपदन्तु स्वर्गादिपरमेव, तादृशेच्छारूपदानञ्च ध्वंससम्बन्धेन स्वर्गहेतुरिति तद्बलादपि नादृष्टसिद्धिः। न च मुक्तपित्रुद्देश्यकगयाश्राद्धादिना मुक्तस्यापि पितुः फलप्रसङ्गः श्राद्धध्वंसे फले वा दोषस्याहेतुत्वात् अदृष्टं प्रति तु दोषस्याहेतुतया न तत्कल्पनायां तत्प्रसङ्ग इति वाच्यं। तत्र फलप्रागभावाभावेन फलानुत्पादात् स्वप्रतियोग्युद्देश्यदोषकालोत्पन्नध्वंसस्यैव वा तत्र सम्बन्धत्वाभ्युपगमात्। अतएव तत्त्वज्ञानिनोऽपि यागादिना न भोगप्रसङ्गः तत्र तादृशभोगविशेषप्रागभावाभावात् तादृशध्वंसविशेषसम्बन्धेन यागादेरभावाच्च। ननु विजातीयगङ्गाजलाङ्गसंयोगाद्यात्मकगङ्गास्नानादिस्थले नानाव्यक्तीनां जलसंयोगादिध्वंसानां सम्बन्धत्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवादेकस्यैवापूर्व्वविशेषस्य सम्बन्धत्वं कारणत्वं वा कल्प्यते। न चैकैव विजातीयगङ्गाजलाङ्गसंयोगव्यक्तिः स्नानं न तु नानाव्यक्तिरिति वाच्यं। विनिगमनाविरहेण युगपदुत्पन्नानां गङ्गाजल-तदवयवादिपरम्परासंयोगानां सर्व्वेषामेव जलसंयोगतया स्नानत्वादिति चेत्, न, युगपदुत्पन्न-विनष्टानां गङ्गाजल-तदवयवादिपरम्परातत्संयोगानामेव गङ्गास्नानत्वं, न तु क्रमोत्पन्नानां क्रमिकविनष्टानां वा, तथाच स्नानव्यक्तीनां नानात्वेऽपि एक एव ध्वंसः अतिरिक्तापूर्व्वधर्म्मिकल्पनापत्त्या लाघवेन तथैव कल्पनात्।

एव व्यभिचार इति चेत्, न, तदनङ्गीकारात्तथैव चतुर्थटीकादर्शनादित्याहुः। न च पदप्रत्यक्षे पूर्व्ववर्णांशे तद्ध्वंसोव्यापार इति वाच्यं। तदन-

न च गङ्गाजल-तदवयवादीनामाश्रयाणां भेदात् कथमेकध्वंस इति वाच्यं। आत्मजलसंयोगध्वंसानामतीन्द्रियतया आश्रयभेदेऽपि ध्वंसैक्ये बाधकाभावात् तावता गङ्गास्नानादिस्थलेऽपूर्व्वसिद्धावपि यागादिस्थलेऽपूर्व्वे मानाभावाच्च। न चापूर्व्वानभ्युपगमेऽङ्ग-प्रधानयोः फलं प्रत्यविशेषादङ्ग-प्रधानव्यवस्थैव न स्यात् अपूर्व्वाभ्युपगमे परमापूर्व्वजनकापूर्व्वजनकस्यैवाङ्गत्वात्, न हि ध्वंसपक्षे तत्सम्भवः, तद्ध्वंसस्य तद्ध्वंसाहेतुत्वादिति वाच्यं। प्रधानकर्त्तव्यताप्रवृत्तिविधिविधेयत्वेनैवाङ्गपरिभाषोपपत्तेः कथन्ताप्रधाननिर्वाहप्रकारकजिज्ञासेति न किञ्चिदेतत्।

नव्यास्तु यथा प्रामाणिकव्यवहारान्निश्चिताव्यभिचारकरूपेण सन्दिग्धव्यभिचारकरूपस्य लघुधर्म्मेण गुरुधर्म्मस्य व्याप्यधर्म्मेण व्यापकधर्म्मस्यान्यथासिद्धिस्तथा ध्वंसजन्यकार्य्यं प्रति प्रतियोगी प्रतियोगिजन्यकार्य्यं प्रति च ध्वंसोऽन्यथासिद्धः तथैव प्रामाणिकव्यवहारात्। अतएवानन्तापूर्व्वव्यक्तिकल्पनागौरवमपि न दोषाय प्रामाणिकत्वात्। न च पञ्चसु अन्यथासिद्धिषु नास्यान्तर्भाव इति वाच्यं। व्याप्यधर्म्मादिना अन्यथासिद्धिवद्व्यवहारबलादधिकस्यैवैतस्य स्वीकारात्। अन्यथा व्यवहारानादरे व्याप्यधर्म्मादिना व्यापकधर्म्मादेरनन्यथासिद्धत्वापत्तेः तेषामन्यथासिद्धत्वे तत्तद्धर्म्मभेदानामपि कारणतालक्षणे प्रवेशनीयत्वेन गौरवापत्तेः। न च कार्य्य-कारणभावस्य कार्य्य-कारण-

---

भ्युपगमादभ्युपगमे वा तदंशे तत्प्रत्यक्षस्यालौकिकत्वेन विषयाजन्यतया तद्व्यापाराकल्पनात्। न च शब्दध्वंसप्रत्यक्षे शब्दस्य श्रोत्रव्यापारतया व्यभिचारः, तत्र तद्ध्वंसस्यैव व्यापारत्वसम्भवादिति दिक्।

कल्पनात्। अस्तु तर्हि देवताप्रीतिरेव व्यापार इति चेत्, न, यागस्य देवताप्रीतिहेतुत्वे मानाभावात्

विशेषनियन्त्रिततया स्वध्वंसजन्यकार्य्यान्तरं प्रति यागस्य यागजन्यकार्य्यान्तरं प्रति तद्ध्वंसस्याकारणत्वव्यवहारेऽपि याग-स्वर्गस्थले तथात्वाभावः तत्र तादृशव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वानभ्युपगमादिति वाच्यं। तथा सति व्याप्य-व्यापकभावस्य व्याप्य-व्यापकविशेषनियन्त्रिततया व्याप्यधर्म्मान्तरेण व्यापकधर्म्मस्यान्यथासिद्धत्वव्यवहारेऽपि प्रकृते तथात्वाभावः। अत्र तादृशव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वानभ्युपगमादिति व्याप्यधर्म्मेणान्यथासिद्धिस्थलेऽपि सुवचत्वेन तत्राप्यन्यथासिद्धत्वाभावापत्तेरिति प्राञ्चः।

'अस्त्विति, यद्यपि देवताप्रीतेर्व्यापारत्वं पूर्व्वमेव निराकृतं तथापि देवताचैतन्यस्याभ्युपगमात् पूर्व्वोक्तबाधकासम्भवेन स्वमतेन दूषणान्तरमभिधातुं पुनः शङ्कते, 'अस्त्विति, यद्यपि प्रीतिरप्याशुविनाशिनी तथापि प्रीत्यनुभवजनितसंस्कारद्वारा प्रीतेर्व्यापारत्वमिति भावः। 'मानाभावादिति, यजदेवपूजायामिति शाब्दिकस्मृतेरप्रामाणत्वादित्यर्थः, तथाच कल्प्यत्वाविशेषे किमपराद्धमपूर्व्वेणेति भावः। ननु भगवत्प्रणीताद्यव्याकरणमूलकत्वाच्छाब्दि-

केचित्तु फलसमानाधिकरणमेव जनकमितिस्थितौ पुण्यदानात्परक्षिद् दानध्वंसादेरभावादपूर्व्वमनन्यगत्याङ्गीकार्य्यमित्याहुः। 'अस्त्विति, पूर्व्वमन्वयप्रयोजकतया शङ्कितमिह व्यापारतयेति विशेष इत्येके। अधिकनिर्व्वचनाय तदेव स्मारितमित्यन्ये।

'मानाभावादिति, यजदेवपूजायामिति शाब्दिकस्मृतित्वादेव न स्वतः

गङ्गास्नानादौ देवताविरहेण तदसम्भवात्। न च तत्रापि तत्प्रीतिः, तस्य तत्प्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् लाघवेन कर्तृ-भोक्तृगतव्यापारकल्पनाच्च। ननु नायं नियमः पुत्रकृतगयाश्राद्धादिना पितरि पितृकृतजा-तेष्ट्या पुत्रे चादृष्टोत्पत्तेः। अथ तत्रापि कर्तर्य्येवादृष्टं

कल्पितरपि मानमेवेत्यरुचेराह, 'गङ्गेति, 'देवताविरहेण' प्रीणनीय-देवताविरहेण, 'तदसम्भवादिति[1] देवताप्रीतेर्व्यापारत्वासम्भवा-दित्यर्थः, 'तत्प्रीतिरिति गङ्गाधिष्ठातृदेवताप्रीतिरित्यर्थः, 'लाघ-वेनेति साक्षात्सम्बन्धेन कारणत्वे लाघवेनेत्यर्थः, 'कर्तृ-भोक्तृगतेति कर्तृरूपो यो भोक्तेत्यर्थः, भोक्तृपदं प्रकृताभिप्रायेण समायातायातं। 'नायं नियम इति कर्तृगत एव व्यापार इति न नियम इत्यर्थः, 'पुत्रकृतेति। न च गयाश्राद्धाद्यदृष्टयोः सामानाधिकरण्यप्रत्या-सत्त्यैव हेतुत्वात् कथं पित्रादेरदृष्टोत्पत्तिरिति वाच्यं। उद्देश्यता-

[1] 'तदसम्भवादित्यत्र 'तदभावादिति कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठः तस्या-प्ययमेवार्थः, कस्मिंश्चित् टीकापुस्तकेऽपि 'तदसम्भवादितीत्यत्र 'तद-भावादितीति पाठो वर्त्तत इति।

प्रमाणमिति भावः। 'तत्प्रीतिः' गङ्गाप्रीतिः। न च स्वर्गिशरीरमेव व्यापारः, पूर्व्वादृष्टेन प्रलयोत्तरस्वर्गानुपपत्तेः। 'लाघवेनेति कृतिहेतुत्व-निर्वाहाय कल्प्यमानो व्यापारः तत्समानाधिकरण एव कल्प्यते एवं भोगोत्पादकस्तत्समानाधिकरण इत्यर्थः, 'कर्तृ-भोक्तृगतेति मतभेदेन उभ-यथा देवताप्रीतिर्न व्यापार इति भावः। कर्तृगतत्वनियममाक्षिपति,

विहितक्रियायाः यागस्यैव कर्त्तृगतादृष्टजनकत्वात्। न च मुक्ते पुत्रे तददृष्टनाशात् पितरि न स्वर्गः स्यादिति वाच्यं। अदृष्टस्य फलनाश्यतया पितरि स्वर्गाभाव-

सम्बन्धेन तेषामदृष्टहेतुत्वादिति भावः। 'विहितक्रियायाः' विहित-क्रियात्वेन, पुण्यजनकक्रियात्वेनेति यावत्, तेन भेषजपानादौ न व्यभिचारः, तथाच पुत्रकृतं श्राद्धं स्वसमानाधिकरणादृष्टजनकं पुण्यजनकक्रियात्वात् यागवदित्यनुमेयमिति भावः। न च तददृष्टस्य कर्तृनिष्ठत्वेन समवायघटितयागसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या अदृष्टस्य स्वर्गहेतुत्वात् कथं तस्मात् पित्रादौ स्वर्गाद्युत्पत्तिरिति वाच्यम्। यजमानकर्त्तोद्देश्यत्वसम्बन्धेन तददृष्टस्य स्वर्गादिजनकत्वादिति हृदयं। 'मुक्ते पुत्र इति पितृनिष्ठभोगात् प्रागेव मुक्ते पुत्र इत्यर्थः, 'तददृष्टेति तथाश्राद्धादिजन्यादृष्टेत्यर्थः, 'न स्वर्ग इति, स्यादिति शेषः[1]। 'अदृष्टस्येति प्रायश्चित्ताद्यनाश्यस्य प्रधानजन्यस्यादृष्टस्येत्यर्थः, तेनाजनितप्रधानापूर्व्वाङ्गापूर्व्वे न व्यभिचारः। नन्वेवं पुत्रस्याशेषविशेष-

(१) स्यादितिपदपूरणेन कस्मिंश्चित् मूलपुस्तके स्यादिति पदं नास्तीत्यनुमीयते, अस्मल्लब्धादर्शपुस्तकेषु सर्व्वेष्वेव तादृशपदं वर्त्तत इति पूरणमकिञ्चित्करमिति।

'नन्विति, 'विहितेति विहितक्रियाविशेषस्येत्यर्थः, तेन वैद्यकविहितक्रियायां न व्यभिचार इत्याहुः। 'फलेति, न चाजातप्रधानाङ्गापूर्व्वे व्यभिचारः, यत्र न प्रधानं तत्र तदपूर्व्वे मानाभावात् भावे वा अदृष्टविशे-

नादृष्टानाशात् स्वर्गत्तिभोगजनकादृष्टस्य मुक्तिविरोधित्वात्, न तु पितृगतमदृष्टं जन्यते मुक्ते पितरि दोषाभावेन योगिनामिव विहितक्रियायाः पित्रदृष्टाजनकत्वात्, तथात्वे च साङ्गमपि श्राद्धादिकं निष्फलं स्यादिति तद्विधेरप्रामाण्यापत्तिः पुत्रगतादृष्टेन च मुक्ते

तदुच्छेदरूपमुक्तिविरोध इत्यत आह, 'स्वर्गत्तीति, तथाच स्वार्गत्तिभोगजनकेतराशेषविशेषगुणोच्छेद एव मुक्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणं अशेषविशेषगुणोच्छेदस्य मुक्तित्वासिद्धेरित्यपि बोध्यं । पितृगतादृष्टजनकत्वे बाधकमाह, 'न त्विति, 'विहितक्रियाया इति तदपितृउद्देश्यकयागश्राद्धादेरित्यर्थः, 'अजनकत्वादिति जनकत्वाभावादित्यर्थः । ननु तत्र नोत्पद्यत एवादृष्टमित्यत आह, 'तथात्वे चेति, 'अप्रामाण्यापत्तिरिति । इदमापाततः स्वरूपयोग्यत्वलक्षणसाधनत्वस्य विध्यर्थतया क्वचित् फलाजननेऽपि प्रामाण्यसम्भवादिति बोध्यं[१] । नन्वेवं पुत्रकृतगयाश्राद्धादिना मुक्तस्यापि पितुः फलादुत्पत्तिः स्यात् तत्त्वज्ञानिनामपि भोगश्रवणेन दोषस्य फलाहेतुत्वात् पितृनिष्ठादृष्टाभ्युपगमे च पितुर्दोषाभावेनादृष्टानुत्पत्त्या न तत्प्रसङ्ग इत्यत आह, 'पुत्रगतेति, तथाचेष्टापत्ति-

(१) इति ध्येयमिति ग० ।

फलाभिप्रायकत्वात् । नन्वेवमदृष्टसत्त्वे मुक्तिविरोध इत्यत आह, 'स्वर्गेति : नन्वेवं मुक्तस्यापि स्वर्गोपभोगः स्यादित्यत आह, 'पुत्रेति, तथा-

पितरि सुखोत्पत्तौ न विरोधः योगिनामिव सुखोत्पत्तौ दोषस्याहेतुत्वात्। अथ पितृसुखं[१] पितृपुण्यजन्यमिति पितरि पुण्यं तेन विना तदसम्भवात् न पुत्रे तत्र फलप्रसङ्गादिति पितृस्वर्गकामनाजन्यक्रिया पितृपुण्यहेतुरिति पुत्रक्रियापि तज्जनिकेति चेत्, एवं, पितृक्रियापि पितृपुण्यजनिकेति न तां विना पितरि पुण्यं पुत्रक्रिया च पुत्रपुण्यजनिकेति पुत्रे पुण्यं पितृस्वर्गकामनाजन्यपुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुरस्तु, तत्पुण्यं पितृवृत्ति तत्सुखहेतुपुण्यत्वात्, न पुत्रवृत्ति तत्सुखाहेतु-

रिति भावः। 'पितृसुखमिति पुत्रकृतगयाश्राद्धादिजन्यपितृसुखं पितृपुण्यजन्यं पितृसुखत्वादन्यपितृसुखवदित्यनुमेयमित्यर्थः, तर्कमाह, 'तेनेति पितृनिष्ठपुण्येन विना गयाश्राद्धजन्यपितृसुखासम्भवादित्यर्थः, व्यधिकरणपुण्यस्य व्यधिकरणभोगजनकत्वेऽतिप्रसङ्गादिति भावः। 'न पुत्रेति पुत्रस्तत्पुण्याभाववान् तज्जन्यस्वर्गाभाववत्त्वादित्यर्थः। ननु पितृक्रियायाः पितृपुण्यजनकत्वात् पुत्रक्रियातः कथं पितरि पुण्यं स्यादित्यत आह, 'पितृस्वर्गेति, उक्तानुमाने बाधकमाह, 'एवमिति। ननु तत्पुण्यस्य पुत्रनिष्ठत्वे तस्मात् पितृस्वर्गः कथं स्यात् व्यधिकरणस्यापि जनकत्वेऽतिप्रसङ्गादित्यत आह, 'पितृस्वर्गकामनाजन्येति, पुण्यपक्षकमनुमानान्तरमाशङ्कते, 'तत्पुण्यमिति, 'तत्सुखाहेतुपुण्यत्वादिति तत्सुखाहेतुफलजनकपुण्यत्वादित्यर्थः, तेन

(१) पितृगतसुखमिति क०।

पुण्यत्वादिति चेत्, न, तत्पुण्यं न पितृवृत्ति तद्धत्य-जन्यपुण्यत्वात् पुत्रवृत्ति वा तद्धतपुण्यत्वात्, तस्मात् पितृस्वर्गकामनाजन्यपुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुतेति पुत्र-स्थ तत्पुण्यमिति। नैवं। स्वर्गोपपादकं ह्यपूर्व्वं स्वर्गा-श्रये कल्प्यते प्रथमोपस्थितत्वात् लाघवात् कल्पनायाः

दुःखानुपधायके तन्निष्ठपुण्ये न व्यभिचारः। तत्प्रतिपक्षमाह, 'तत्-पुण्यमिति, 'अथ तदापि कर्त्तर्य्येवादृष्टमिति पूर्व्वपक्षीयस्वमतमुप-संहरति. 'तस्मादिति, 'पुत्र एवेति, तथाच 'कर्त्तर्य्येव व्यापार इति नियमोऽप्येवेति भावः। 'ननु नायं नियम इति पूर्व्वपक्षी दूषयति, नैवमिति, 'प्रथमोपस्थितत्वादिति पितृस्वर्गकामोगयायां श्राद्धं कुर्व्वीतेति विधिवाक्ये पितृपदस्य प्रथमोपस्थितत्वेन स्वर्गाश्रयस्य पितुरेव प्रथमोपस्थितेरित्यर्थः। ननु यत्र पितृपदस्य प्रथमं श्रवणे-ऽपि शक्तिज्ञानादिविलम्बेन पितुर्न प्रथमोपस्थितिस्तत्र यत्र वा विधिसापेक्षप्रवृत्तिकार्थवादादेव फल-तदाश्रययोरुपस्थितिस्तत्र च(१) गयाश्राद्धादिस्थलेव प्रथमोपस्थितेति तदाश्रयएवादृष्टं कल्प्यता-

(१) यत्र विधिसापेक्षप्रवृत्तकाम्यपदादेव तदाश्रयस्य पितुरुपस्थितिस्तत्र चेति ख०।

मित्यापत्तिरिति भावः। अनियमवादी प्रश्नते, 'तत्पुण्यमिति गयाश्राद्धादि-जन्यमित्यर्थः, नियमवादी दूषयति, 'नेति, एवञ्च जातेष्टिस्थलेऽपि कर्तृगता-दृष्टादेव फलसिद्धिरिति स्मर्त्तव्यं। अनियमवादी समाधत्ते, 'नैवमिति, 'प्र-थमेति पितृस्वर्गकामइत्यादितः स्वर्गाश्रयः पिता प्रथमोपस्थित इत्यर्थः।

साक्षादुपपादकविषयत्वाच्च। न च स्वर्गहेतुकामनाश्रये स्वर्गकामनाजन्यक्रियाकर्त्तरि वा, विलम्बोपस्थितिकत्वात् गौरवात् परम्परया स्वर्गोपपादकत्वाच्च।

मित्यस्वरसादाह[१] 'लाघवादिति कार्य्य-कारणभावे समवायघटित-सामानाधिकरण्यस्य प्रत्यासत्तित्वे लाघवादित्यर्थः, 'साक्षादिति लाघवेनादृष्ट-स्वर्गयोः कार्य्य-कारणभावकल्पनायाः समवायलक्षण-साक्षात्सम्बन्धस्य कारणतावच्छेदकत्वविषयत्वाच्चेत्यर्थः, अदृष्टस्य क्रिया-सामानाधिकरण्ये स्वजनककर्म्मोद्देश्यत्वसम्बन्धेन तस्य पितृस्वर्गहेतुतया परम्परासम्बन्धस्य कारणतावच्छेदकत्वापत्तेरिति भावः। स्वर्गहेतु-कामनाश्रयत्वस्याकर्त्तर्य्यपि सत्त्वेनातिप्रसङ्गादाह, 'स्वर्गकामनेति. 'परम्परयेति स्वजनककर्म्मोद्देश्यत्वलक्षणपरम्परासम्बन्धेनादृष्ट-स्वर्गजन-कत्वाद्गौरवाच्चेति योजना। ननु गयाश्राद्धादिजन्यादृष्टस्य स्वर्ग-सामानाधिकरण्येऽपि श्राद्धादृष्टयोः कार्य्य-कारणभावे कारणताव-च्छेदकसम्बन्धगौरवं उद्देश्यत्वस्य कारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वात्। न चोद्देश्यत्वापेक्षया स्वजनककर्म्मोद्देश्यत्वं गुर्व्विति वाच्यं। ममापि तत्तदुद्देश्यताया एव सम्बन्धत्वात् स्वजनककर्म्मोद्देश्यत्वस्य च सम्बन्धता-नियामकलक्षणत्वात् तद्गौरवस्यादोषत्वात्। न च गयाश्राद्धादि-जन्यादृष्टस्य कर्तृनिष्ठत्वे एकोद्देश्यककानेककर्तृकश्राद्धादिस्थले कर्तृभेदेन

---

(१) कल्प्यमित्यत आहेति ग०।

'लाघवादिति स्वर्गहेतुकामनाश्रयत्वापेक्षया स्वर्गाश्रयत्वस्य लघुत्वादित्यर्थः, उत्सर्गमाह, 'साक्षादिति साक्षात्सम्बन्धेनोपपादकविषयत्वादित्यर्थः।

यदि च पुत्रकृतपुण्येन मुक्तस्य पितुः शरीराद्युत्पत्तिः सुखञ्च स्यात् तदा साक्षिविधया चासत्याभिधानादि-पुत्रक्रियाजन्यपापेन "स विष्ठायां कृमिर्भूत्वा पितृभिः सह पच्यते" इत्यादिबोधितनरकभागितापि मुक्तस्य पितुः स्यात्। तथा च पुत्रकृततथाविधशङ्कया न कश्चि-न्मोक्षार्थं ब्रह्मचर्यादिदुःखेनात्मानमवसादयेत् "दुःखे-

---

नानादृष्टकल्पने गौरवमिति वाच्यं। तदपूर्व्वस्य फलसामानाधिक-रण्येऽपि षट्पुरुषश्राद्धादावाश्रयभेदेन नानादृष्टकल्पने गौरवात्। न च गयाश्राद्धादिजन्यादृष्टस्य कर्तृनिष्ठत्वे गयाश्राद्धादेः केन सम्बन्धेन पितृनिष्ठस्वर्गहेतुता अदृष्टस्य व्यधिकरणत्वात् उद्देश्यतासम्बन्धेन गयाश्राद्धादेः स्वर्गपूर्व्ववर्त्तित्वादिति वाच्यं। अदृष्ट-स्वर्गयोः सामा-नाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वेनैवातिप्रसङ्गभङ्गात् श्राद्ध-स्वर्गयोर्दैशिक-सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वविरहेऽपि क्षतिविरहादित्य-स्वरसादाह, 'यदि चेति, 'चकारः किञ्चेत्यर्थे, 'पुत्रकृतपुण्येनेति पुत्रकृतगयाश्राद्धादिजन्यपुण्येनेत्यर्थः, 'मुक्तस्य पितुः शरीराद्युत्पत्ति-रिति, सुखस्य शरीरसाध्यत्वादिति भावः। 'पुत्रक्रियाजन्यपापेनेति

'पुत्रगतादृष्टेन चेति दूषयति, 'यदि चेति। यद्यपि शरीराद्युत्पत्तेः प्राक् भोक्ता तथापि स्वर्गस्य तज्जन्यतानियमेन तदप्युक्तप्रायमिति दूषितमिति ध्येयं। नन्वेवं दुःखाभावसिद्ध्यनन्तरं शरीर-सुखादिसम्भवे को दोष इत्यत-

नात्यन्तं विमुक्तश्चरति न स पुनरावर्त्तते” इति श्रुतिविरोधश्च तथाच मुक्तस्य सुख-दुःखे शरीरञ्च भवतीत्यपदर्शनं मुक्ते पितरि श्राद्धादिना दोषाभावादेव

पुत्रक्रियाजन्यपुत्रनिष्ठपापेनेत्यर्थः, ‘आवर्त्तते’ शरीरी भवति, ‘अपदर्शनमिति अपसिद्धान्त इत्यर्थः, तथाच गयाश्राद्धादिजन्यादृष्टस्य कर्तृनिष्ठत्वाभ्युपगमे मुक्तपित्रुद्देश्यकगयाश्राद्धादिना मुक्तस्यापि पितुः स्वर्गाद्युत्पत्तिप्रसङ्ग इति तस्य फलसामानाधिकरण्यनियम इति सिद्धान्तनिष्कर्षः। ननु तददृष्टस्य पितृनिष्ठत्वाभ्युपगमेऽपि मुक्तपितर्य्यदृष्टोत्पत्त्या सुखाद्युत्पत्तिर्दुर्वारेत्यत आह, ‘मुक्त इति, ‘श्राद्धादिना’ पुत्रकृतगयाश्राद्धादिना, ‘दोषाभावादेवेति दोषस्यादृष्टं प्रति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुतया तदभावादेव नादृष्टमुत्पद्यत इत्यर्थः। न च ममापि स्वर्गादिकं प्रति दोषस्य सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वेन मुक्ते पितरि न स्वर्गाद्युत्पत्तिरिति वाच्यं। तत्त्वज्ञानिनामपि भोगश्रवणेन दोषस्य स्वर्गाद्यहेतुत्वात्। न च गयाश्राद्धादिजन्यपुत्रनिष्ठादृष्टं प्रति पितृदोषस्यापि स्वाश्रयपितृकत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन हेतुत्वान्मुक्तपित्रुद्देश्यकगयाश्राद्धादिना पुत्रस्याप्यदृष्टं नोत्पद्यत इति वाच्यं। गुरुतरातिरिक्तकार्य्य-कारणभावकल्पने गौरवात्। न च मुक्ते पितरि गयाश्राद्धादिजन्यस्वर्गादिप्रागभावाभावादेव न स्वर्गाद्युत्पत्तिरिति वाच्यं। प्रागभाव एव मानाभावात्।

आह, ‘न स पुनरिति न शरीरी भवतीत्यर्थः, शरीरनिषेधे तत्कारणकं सुखमपि निषिद्धमित्यर्थः। विधेरप्रामाण्यमपाकरोति, ‘मुक्त इति, ‘विश्र-

नादृष्टमुत्पद्यते। न चैवं साङ्गश्राद्धस्यापि निष्फलत्वं, अदृष्टोत्पत्तौ स्वरूपतो दोषस्याङ्गस्य वैगुण्यात्, यथा विघ्नहेतुदुरितशून्येन कृतं मङ्गलं न पापध्वंसं जनयति स्वरूपतः पापस्याङ्गस्याभावादेवञ्च[१] यागस्यापि

यत्र गयाश्राद्धादिजन्यादृष्टस्य कर्तृनिष्ठत्वे यत्र तत्त्वज्ञानिना गया-श्राद्धादिकं कृतं तत्र पित्रादेः स्वर्गो न स्यात् कर्तृदोषाभावेना-दृष्टानुत्पत्तेः। न चेष्टापत्तिः, अपसिद्धान्तात्। न चैवं श्येनस्थलेऽप्य-दृष्टस्य शत्रुनिष्ठत्वापत्तिर्मरणेऽनौपाधिकत्वादिति वाच्यं। दृष्टत्वात्। न चैवं कुसुमाञ्जलिविरोध इति वाच्यं। कुसुमाञ्जलावेकदेशिमतेन कर्तृनिष्ठत्वाभिधानादिति भावः।

केचित्तु यत्रैकेन बहूनुद्दिश्य श्राद्धादिकं क्रियते तत्र कर्तृनिष्ठ-मेवादृष्टं लाघवात् यत्र च गोष्ठीश्राद्धादौ बहूनामेकमुद्देश्यं तत्र सम्प्रदाननिष्ठमेकमदृष्टमित्यनियमपक्ष एव सम्यगित्याहुः। तदसत्, गयाश्राद्धादिजन्यादृष्टविशेषस्य क्वचित् परम्परासम्बन्धेन स्वर्गविशेषोप-धायकत्वं क्वचिच्च साक्षात्सम्बन्धेनेति सम्बन्धविशेषेणादृष्टविशेष-स्वर्गविशेषयोः सामान्यकार्य्य-कारणभावे व्यभिचारापत्तेः गया-श्राद्धादिक्रियायाः क्वचित् साक्षात्सम्बन्धेनादृष्टविशेषोपधायकत्वं क्वचिच्च परम्परासम्बन्धेनेति गयाश्राद्धाद्यदृष्टविशेषयोः सामान्यकार्य्य-कारणभावेऽपि व्यभिचाराच्चेति दिक्। 'न चैवमिति, 'एवं' मुक्ते

(१) इति तस्मादिति ख०।

हेत्विति प्रतिबन्धकहेत्वित्यर्थः। उपसंहरति, 'एवञ्चेति जातेष्ट्यादिवद्याग-

व्यधिकरणो व्यापारो भविष्यतीति। उच्यते। विहितक्रियया कर्त्तृगतव्यापारद्वारा कालान्तरभाविफलं जन्यत इत्युत्सर्गः, स च बलवता बाधकेनापोद्यते, प्रकृते च बाधकं नास्ति, यथा शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरी-

---

पितरि गयाश्राद्धादिना अदृष्टानुत्पादे। 'ननु नायं नियम इति पूर्व्वपक्षी स्वाभिप्रेतमुपसंहरति, 'एवञ्चेति, कर्तृगत एव व्यापार इति नियमाभावादिति भावः। 'व्यधिकरणो व्यापार इति देवताप्रीतिरूपो व्यधिकरणो व्यापारो भविष्यतीत्यर्थः। अत्रैव पूर्व्वपक्षे समाधत्ते, 'उच्यत इति, 'उत्सर्गइति असति बाधके आवश्यक इत्यर्थः, 'स चेति, गयाश्राद्धादाविति शेषः, 'अपोद्यते' परित्यज्यते, 'प्रकृते चेति। न चातिरिक्तधर्म्मिकल्पनागौरवमेव बाधकमिति वाच्यं देवताप्रीत्यनुभवजनितसंस्कारस्य फलव्यधिकरणतया परम्परासम्बन्धेनैव हेतुत्वे गौरवापत्त्या लाघवात् साक्षात्सम्बन्धेनापूर्व्वनिष्ठत-

---

स्यापि कृतिव्यधिकरणोव्यापारोऽस्त्वित्यर्थः। नन्वेवं यस्य कर्म्मणो बहुपुरुषगतः स्वर्गः फलं श्रूयते तत्रानेकादृष्टकल्पने गौरवं कथं वा नरकादिस्थितानां तेषां शौचाद्यभावे अदृष्टोत्पत्तिरिति चेत्, न, उक्तप्रमाणबलेन सर्व्वस्योपपत्तेः। प्रायश्चित्तादौ व्यभिचारादाह, 'कालान्तरेति।
न च यत्रानेकक्रियात्मकं प्रायश्चित्तं तत्र का गतिरिति वाच्यं। तत्र फलस्यापि कालान्तरीयतया अदृष्टापेक्षणेऽप्यदोषात्। यद्यपि बाधकेनोत्सर्गः सम्पाद्यते, न तु बाध्यते तथात्वे नियमापत्तेः। तथापि 'स चेत्यस्य नियमस्येत्यर्थस्तेन बलवद्बाधादुत्सर्गः फलतीति भावः। ननूत्सर्गोऽप्यनियम इत्यनियमवादिमतमेव साधितमित्यत आह, 'प्रकृते चेति, तथाच बलवद्बाधकेन

त्युत्सर्गः। पुत्रकृतगयाश्राद्धस्य पितृस्वर्गं प्रति पितृकृत-जातेष्टेः पुत्रपूतत्वादिकं प्रति हेतुत्वस्य शास्त्रेण बोध-नात्। नन्वयं नियम एव पितृयज्ञ-जातेष्ट्यादौ पर-म्परासम्बन्धेन कर्त्तृगतमेव फलं। न हि यस्य कस्यापि पितरि पुत्रे वा फलं, किन्तु स्वपितृ-पुत्रयोस्तयाच स्वपितृगतत्वं स्वर्गभागिपितृकत्वं वा परम्परासम्बन्धः फलेन पुत्रस्य, एवं पूतपुत्रकत्वादिकमपि[१] पितृगतमेव।

कर्त्तृगतत्वविशेषेण हेतुत्वकल्पने व्यभिचारकल्पनाया: फलमुखत्वादिति भावः। 'इत्युत्सर्ग इति, न तु नियम इति शेषः। नियमाभावे हेतुमाह, 'पुत्रकृतेति, 'नन्वयमिति, 'अयं' शास्त्रदर्शितं फल-हेतुभावरीत्येवंरूपः, 'पितृयज्ञेति, यत इत्यादिः, परम्परासम्बन्धमेव विवृणोति, 'न हीति, स्वपितृगतत्वं फले पुत्रस्य सम्बन्धः न तु पुत्रे सम्बन्धत आह, 'स्वर्गभागीति स्वाश्रयपितृकत्वमित्यर्थः, 'पितृ-गतमेवेति स्वाश्रयपितृत्वरूपपरम्परासम्बन्धेनेत्यर्थः, 'साक्षात्सम्बन्धेने-

(१) पूतपुत्रत्वादिकमपीति ग० ।

त्याश्राद्धादौ कृतिव्यधिकरणव्यापाराभ्युपगमेऽपि यागे कृतिसमानाधिकरण-स्य व्यापारस्तन्मते तु व्यधिकरणो देवताप्रीत्यादिरिति विशेषः।

केचित्तु उत्सर्गो नानियमः किन्तु सर्व्वत्र प्रसक्तिज्ञानमिति यावत्, तस्य क्वचिदपवादोऽप्यायार्थ्यमिति नियमाद्भेदः, एवञ्च 'स चेत्यस्यापि यथा-श्रुत एव तात्पर्य्यमित्याहुः।

दृष्टान्तं दूषयति, 'नन्विति तादृशफलस्य कर्त्तृगामित्वे नियम एवे-

न च फलस्य कर्त्तृगतत्वं साक्षात्सम्बन्धेनैवेति वाच्यं, ग्राम-पशु-पुत्र-हिरण्यादीनां परम्परया कर्त्तृगतत्वमिति व्यभिचारात्। न हि ग्रामादयः साक्षात् कर्तृ-सम्बद्धाः। एवं फलस्य साक्षात्कर्त्तृगामित्वबोधने शास्त्रस्योत्सर्गो न तु फलस्य कर्तृगामिताबोधने।

यत्तु स्वर्गभागिपितृकत्वं न फलं तत्कामनाया अधिकारिविशेषणत्वाभावात् पितृगतस्वर्गकाम इत्यादिश्रुतेः। स्वतश्च तथा कामनया प्रवृत्तौ श्रुतकामना-

---

वेति, परम्परायाः कर्त्तरि फलस्य सम्बन्धत्वे मानाभावादिति भावः। 'परम्परयेति स्वामित्वसम्बन्धेनेत्यर्थः, अन्यथा ग्रामवानहं पशुमानहं इति प्रतीत्यनुपपत्तेरिति भावः। 'एवमिति एवं सतीत्यर्थः। 'कर्तृगामिताबोधने इति साक्षात्परम्परासाधारणकर्तृगामिताबोधन इत्यर्थः, तत्र तु नियम एवेति भावः।

अत्रैव पूर्व्वपक्षे भ्रान्तानां समाधानमाशङ्क्य निराकरोति 'यत्त्विति, 'स्वर्गभागीति स्वाश्रयपितृकत्वमित्यर्थः, 'अधिकारिविशेषणत्वाभावादिति कर्तृविशेषणत्वेनाश्रुतत्वादित्यर्थः, 'स्वतश्चेति तत्काम-

---

त्यर्थः, 'एवमिति पूतपुत्रकत्वादिना परम्परासम्बन्धेनेति शेषः। 'ग्रामेति स्वत्वं हि तत्र सम्बन्धः, तच्च शास्त्रविरुद्धोपायविषयत्वं इत्युपायादिघटितं न साक्षादित्याशयः। एवं सत्युत्सर्गत्वप्रवादं समर्थयति, 'एवमिति। सम्बन्धस्य फलत्वमिति भ्रमवतः समाधानं निरस्यति, 'यत्त्विति, 'तर्हीति.

विरहेण प्रयोगेऽङ्गवैगुण्यात् फलाभावप्रसङ्गः । किञ्च स्वर्गभागिपितृकत्वं विशिष्टं तच्च विशेष्यं तत्पितृकत्वं न्यायं न वा फलं सिद्धत्वात्तद्साध्यत्वाच्च, किन्तु विशेष्यं पितृगतस्वर्ग इति स एव फलमिति। तन्न। न हि स्वर्गभागिपितृकत्वं फलं, अपि तु स्वर्गेण समं पुत्रस्य परम्परासम्बन्धरूपं तदुक्तमिति ।

उच्यते। यदि परम्परासम्बन्धेन पुत्रगतत्वं पितृस्वर्गस्य तदा संयुक्तसमवायादिना पुत्रेतरस्यापि फलं स्यात्। स सम्बन्धो न शास्त्रेण बोधित इति चेत्, तर्हि स्वर्गभागिपितृकत्वमपि न तथा शास्त्रेणाबोधितत्वात्,

तथा अधिकारिविशेषणत्वेनाश्रुतत्वेऽपि चेत्यर्थः, 'प्रयोगे' यागादौ। पितृगतस्वर्ग इति, काम्य इति शेषः । भ्रमं निराकरोति, 'न हीति। गुडाभिसन्धिः समाधत्ते, 'परम्परेति ।

'संयुक्तेति स्वसमवायिसंयुक्तशरीरसंयोगसमवायेनेत्यर्थः, 'पुत्रेतरस्यापीति पुत्रेतरगतमपीत्यर्थः, तथाच परम्परासम्बन्धस्य सर्व्वसाधारणतया शास्त्रदर्शितमिति सूत्रेण तद्बोधनं व्यर्थमिति भावः । गुडाभिसन्धिरुद्घाटयति, 'स सम्बन्ध इति, तथाच शास्त्रबोधित एव परम्परासम्बन्धः शास्त्रदर्शितफलस्येति भावः। 'न तथेति न पुत्रादौ पितृस्वर्गादेः सम्बन्ध इत्यर्थः, 'शास्त्रेणेति, पितृस्वर्गकाम-

स्येत्यधिकारः फलसाम्यं तच्च फलसम्बन्धित्वमिति स न स्यादिति चेत्,

ग्राम-पशु-हिरण्यादीनाञ्च सिद्धत्वेन न काम्यत्वं किन्तु तद्विषयकं स्वत्वं काम्यं फलमपि तदेव तच्च साक्षात् कर्त्तृगतमिति कर्त्तृगतत्वेन फलस्य साक्षात् सम्बन्धो नियत एव तस्माद्यद्गतत्वेन फलकामना तद्गतमेव शास्त्रदेशितं फलं। अतएव कामनाविषयः स्वगत-

इत्येव श्रुतेरिति भावः। ननु शास्त्रबोधितपरम्परैव सम्बन्धः शास्त्रदेशितफलस्येति नियमे ग्रामादेः कथं स्वामित्वसम्बन्धेन कर्तृगत्वं शास्त्राबोधितत्वात् तथाच ग्रामवानहं पशुमानहमित्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिरित्यत आह, 'ग्रामेति, 'सिद्धत्वेनेति संयोगादिना सम्बन्धेन सिद्धत्वेनेत्यर्थः, 'तद्विषयकं स्वत्वमिति तन्निरूपितस्वामित्वसम्बन्धेन तत्काम्यमित्यर्थः, 'तदेवेति स्वामित्वसम्बन्धेन ग्रामाद्येवेत्यर्थः, 'तच्च ग्रामादि च, 'साक्षादेवेति स्वामित्वसम्बन्धेनैवेत्यर्थः, 'कर्तृगतत्वेनेति वेदबोधितसम्बन्धेनैव ग्रामादेः कर्तृगतत्वेनेत्यर्थः, कामनाघटकतया स्वामित्वस्यापि वेदबोधितत्वादिति भावः। 'फलस्य' शास्त्रदेशितस्य, 'साक्षात्सम्बन्ध इति शास्त्रबोधितपरम्परैव सम्बन्ध इत्यर्थः। नन्वेवं फलं कचिदनुष्ठातरि कचिच्चान्यत्रेत्यनियमेऽतिप्रसङ्ग इत्युपसंहारं निराकरोति, 'तस्मादिति, 'फलकामनेति यत्कर्म्मजनिकेति शेषः 'शास्त्रदेशितं फलमिति, तत्कर्म्मणा जन्यत इति शेषः। यद्यपि नाय

न, एतन्मते फलकामनाया एवाधिकारत्वात्। 'तच्चेति, स्वरूपसम्बन्धेनेति भावः। एवं फलस्येत्यादि दूषयति, 'कर्तृगतत्वेनेति। शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीत्युत्सर्ग इत्युपसंहरन्नियमान्तरं दर्शयति, 'तस्मादिति, 'अतएवेति,

एव स्वर्गः फलं यागादेः स्वर्ग-पूतत्वादेश्च पितृ-पुत्र-
गतत्वेन काम्यत्वमिति श्राद्ध-जातेष्ट्यादेः पितृ-पुत्र-
गतत्वेव फलं। एवञ्च मातापित्रादिगतस्वर्गकामनया
पुत्रादिना कृतं पुष्करिणीमहादानादिकं माता-
पित्रादिस्वर्गजनकत्वेव कामनाविषयस्वर्गसाधनत्वेन तेषां
ज्ञत्वात्। न हि स्वगतस्वर्गकामस्य कर्त्तव्यतां पुष्करि-
ण्यादेर्विधिर्बोधयति तथा श्रुतेः, किन्तु स्वर्गकामस्य,

नियमः स्वस्वर्गोद्देशेन कृतगयाश्राद्धादौ पुत्रेतरपुत्रत्वादिकमुद्दिश्य
कृते जातेष्ट्यादौ च व्यभिचारात् तेषां स्वगतस्वर्गाद्यजनकत्वात्,
तथापि 'तद्गतमेव शास्त्रदेशितं फलमित्यस्य तदितरगतशास्त्र-
देशितफलं तत्कर्मणा न जन्यत इत्यर्थ इति न दोषः। 'काम-
नाविषय इति, स्वगतत्वेन कामनाविषयीभूतो यागादेः फलं
स्वर्गः स्वगत एवेति योजना, 'स्वर्गसाधनत्वेनेति स्व-परसाधारणस्वर्ग-
साधनत्वेनेत्यर्थः, 'तेषां' पुष्करिणीदानादीनां, 'स्वगतेति स्वमा-

त्रवृत्तित्वेन कामनेति भावः। 'अविशिष्टमिति, तथाच तत्र परगत-
स्वर्गकामस्यैवाधिकार इति भावः। इतोऽप्यनुष्ठातरीत्युत्सर्ग इति बोध्यं।
न च श्रुतिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वमिति स्वकीयस्वर्गसाधनतैव श्रुत्या
बोध्यत इति वाच्यं। स्वर्गत्वेन तस्यापि बुद्धिविषयतया बुद्धिसन्निधानस्याविशे-
षात्। नन्वेवमतिप्रसङ्गः येन केनचित् कृतस्य यस्य कस्यचित् स्वर्ग-
कामनया महादानादेः फलोदयः स्यात्तथाच रागादिना परदारैव तत्-
स्वर्गवादुपोषणादिदुःखाननुभवप्रसङ्ग इति चेत्, न, यत्र सामान्यतोऽधि-
कारबोधनं विशेषतस्तद्बोधकं नास्ति तत्र तथात्वस्येष्टत्वात् अतएव परगत-

स्वर्गश्च स्वगतः परगतो वेति स्वर्गकामत्वमविशिष्टं, यजेतेत्यात्मनेपदमपि कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलमात्रजनकत्वे, न च स्वर्गकामो दद्यादित्यादौ, स्वगतस्वर्गकामनाया-

---

त्रगतेत्यर्थः, 'स्वर्गकामत्वमविशिष्टमिति मातापित्रादिस्वर्गकामनया-प्यधिकारिविशेषणतया स्वतस्वर्गकामनायत्वमविशिष्टमित्यर्थः। नन्वेवं स्वर्गकामो यजेतेत्यादावपि पितृस्वर्गादेः फलत्वे तत्र कथमात्मनेपदं स्यात्, "कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति सूत्रेण कर्तृसमवेत एव क्रियाफले तद्विधानात्तत्र हि कर्त्रभिप्राय इत्यस्य कर्त्तारमभिप्रैति समवैतीति व्युत्पत्त्या कर्तृसमवेत इत्यर्थ इति निबन्धृव्याख्यानादित्यत आह, 'यजेतेति, 'कर्त्रभिप्रेतेति कर्तृसमवेतत्वं 'क्रियाफलमात्रजनकत्व इति क्रियाफलजनकत्वमात्र इत्यर्थः, तथा तत्र कर्तृगतफलाभिप्रायके यजेतेत्यत्राप्यस्त्येव, न ह्यकर्तृगतफलजनकत्वे आत्मनेपदमिति भावः। परस्मैपदन्तु परगतफलमात्रजनकत्वाभिप्रायेण। न चैवं स्वर्गकामो दद्यादित्यादौ स्व-परसाधारणफलबोधके परस्मैपदमनुपपन्नमिति वाच्यं। तत्र हि परस्मैपदस्य लिङर्थमात्रे तात्पर्य्यं, न तु परस्मैपदार्थे तथैव शिष्टाचारादि-

---

फलार्थितयैव दुर्गास्तवपाठाद्याचरन्ति। राजादीनां दुःखाननुभवस्य प्रस्रुकतया कायक्लेशस्य फलाधिक्यहेतुत्वमित्यन्ये। नन्वेवं यजेतेति न स्यात् कर्तृगतक्रियाफल एवात्मनेपदस्मरणात् अतएव परार्थे पचतीति प्रत्युदाहरणं, अतएव यजेतेत्यात्मनेपदबलादपि फलस्य कर्तृगामितैव प्रतीयत इति तृतीयटीकापि सङ्गच्छत इत्यत आह, 'यजेतेति। न च टीकाविरोधः तस्य मतान्तरत्वादन्यार्थत्वाद्वा प्रत्युदाहरणमप्यनिच्छाविषयकमेवेति। न च

श्रुतत्वादौत्सर्गिकत्वाच्च स्वर्गकामत्वेन स्वगतस्वर्ग-कामं एवोच्यते सामान्ये बाधकं विना विशेषपरत्वे मानाभावात्।

केचित्तु सम्यग्गृहस्थाश्रमपरिपालनस्य ब्रह्मलो-कावाप्तिः फलं श्रूयत इति जातेष्टि-पितृयज्ञयोरपि गृहस्थकर्त्तव्यत्वेन तदेव फलमिति फलस्य कर्त्तृगामित्वे

निरर्थः। 'स्वर्गकाम इति स्वर्गकामः पुष्करिणीं दद्यादित्यादा-विरर्थः, 'सामान्य इति। अन्यथाग्निष्टोमादेरपि परगतस्वर्ग-कामनया कर्त्तव्यत्वापत्तिः। न च कर्त्तुरुपस्थितत्वात् स्वगतस्वर्ग एव तत्र शब्दार्थ इति वाच्यं। पुष्करिणीदानादावप्येवं तुल्यत्वादिति चेत्, न, तस्य स्वगतस्वर्गकामकर्त्तव्यप्रकरणे परिपठितत्वेन बाधक-त्वादिति भावः। 'सम्यगिति समस्तेत्यर्थः, 'ब्रह्मलोकावाप्तिः' ब्रह्मलोकप्राप्तिः, 'तदेव फलमिति कर्त्तृगतमिति शेषः। 'फलस्येति

यद् ज्वलन्ति हि काष्ठानि तत् किं पाकं न कुर्व्वते इत्यादावकर्त्रभिप्रायेऽपि आत्मनेपदप्रयोगान्नैवमिति वाच्यं। तत्रात्मनेपदस्य प्रयोगमात्रसाधुत्वादित्येके। शिष्ट-प्रयोगत्वमेवात्र समाधिरित्यन्ये।

यत्तु पितृगतस्वर्गकामनया न कर्म्म क्रियते किन्तु फलमुत्पाद्य तस्मै दीयते "पुण्यदः पुण्यमाप्नोतीति वचनादिति, तन्न, उक्तरीत्या तथात्वे बाधकाभावात् मृतस्य स्वीकाराभावेन सम्प्रदानत्वासिद्धौ दानासिद्धेश्च विप्राय दद्यादित्यादौ च दानपदं गौणं वेदबलादिह तु जीवने पुण्यदाने-नैवोपपत्तेर्मुख्यार्थत्वे बाधकाभावादिति दिक्। 'सम्यगिति समस्तेत्यर्थः। तर्हि कथमुत्सर्ग इत्यत आह, 'प्रातिस्विकेति प्रत्येकेत्यर्थः। ननु सामस्त्या-

नियम एव, प्रातिस्विकफलाभिप्रायेणोत्सर्ग इत्याहुः। ननु यावन्नित्यपरिपालनस्य तत् फलं न तु काम्यश्राद्धादेः, काम्यान्तर्भावे मानाभावात् यावत्काम्यानुष्ठानाशक्तेश्च। यावच्छक्यानुष्ठानस्यापि नात्रान्तर्भावः कामनाविरहादिनाप्यकरणात् यावन्नित्यानुष्ठाने तत्फलाभावप्रसङ्गात् नित्यस्यैवावश्यकत्वेनोपस्थित्यान्वयाच्च। अपि च तैः कर्म्मभिः प्रत्येकमुत्पन्नापूर्व्वं तैश्च परमापूर्व्वं जन्यते इति न, गौरवान्मानाभावाच्च।

शास्त्रीयक्रियायाः कर्तृगतफलजनकत्वे नियम एवेत्यर्थः, 'प्रातिस्विकेति स्वर्गादिप्रत्येकफलेत्यर्थः। केषाञ्चिन्मत एव प्रकृते, 'नन्विति, ननु यस्य कामनाविरहादकरणं तस्य न भवत्येव तत्फलमित्यरुचेराह, 'यावन्नित्येति यावन्नित्यमात्रानुष्ठान इत्यर्थः, 'तत्फलाभावेति ब्रह्मलोकाभावप्रसङ्गादित्यर्थः, तथाच सिद्धान्तव्याघात इति भावः। 'आवश्यकत्वेनोपस्थित्यान्वयाच्चेति, नित्यघटितयावत्कर्म्मोपस्थितौ यावन्नित्योपस्थितेरावश्यकत्वाच्चेत्यर्थः, 'गौरवादिति अन्तिमक्रियामात्रादेव तत्सम्भवेन पूर्व्वक्रियाया अपूर्व्वजनकत्वकल्पने गौरवादित्यर्थः, अन्तिमत्वनिर्वाहायैव पूर्व्वाशेषकर्म्मोपयोगादिति भावः। ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह, 'मानेति,

---

र्थकं सम्यक्पदमेव मानमित्यत आह, 'यावत्काम्येति, तथाचानन्यगत्या सङ्कोच इति भावः। एवं सत्ययं दोष इत्याह, 'यावन्नित्येति, 'नित्यं' आवश्यकं, तेन नैमित्तिकस्यापि सङ्ग्रहः, 'गौरवादिति अन्तिमक्रियामात्राद्

किन्त्वन्तिमक्रियया परिपालनरूपक्रियान्तरेण वेति, न सर्व्वं कर्म्म ब्रह्मलोकावाप्तिफलकमिति[१]। मैवं। भगवदुद्देशेन कृतस्य काम्यस्य नित्यस्य वा यस्य कस्यापि कर्म्मणः परिपालनाद्ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं श्रुयत इति जातेष्टि-पितृयज्ञयोरपि तथा कृतयोस्तदेव फलं। तथाच भगवद्गीता "यज्ञायाचरतः कर्म्म कार्म्मग्रन्थि-

'परिपालनं' भगवत्समर्पणरूपकर्म्मान्तरं, 'तथा कृतयोरिति भगवदुद्देशेन कृतयोरित्यर्थः, 'तदेव फलमिति। न च तथापि भगवदुद्देशेन कृतयोर्जातेष्टि-पितृयज्ञयोः कर्तृनिष्ठफलजनकत्वाभावेन तत्रैव कर्तृनिष्ठफलजनकत्वनियमो व्यभिचारीति वाच्यं। तयोरपि विधिप्रतिपाद्यतावच्छेदकरूपेणैव ब्रह्मलोकावाप्तिजनकजातीयत्वेन व्यभिचाराभावात् विधिप्रतिपाद्यतावच्छेदकरूपेण कर्तृनिष्ठफलजनकजातीयत्वस्यैवोक्तनियमेन साध्यत्वादिति भावः। 'यज्ञायेति यज्ञो विष्णुः तदुद्देशेन कर्म्माचरतः पुरुषस्येत्यर्थः, 'कर्म्मग्रन्थिविलीयत-

(१) ब्रह्मलोकावाप्तिफलजनकमितीति क॰।

तत्सम्बन्धे क्रियान्तरहेतुत्वकल्पने गौरवादित्यर्थः। ननु प्रामाणिकं गौरवमपि न्याय्यमित्यत आह, 'मानेति। यद्यपि सन्ध्यावन्दनवत् सर्व्वकर्म्मणां तत्फलसम्बन्धो युज्यते तदुदेवोत्पन्नपूर्व्वाणि परमापूर्व्वं वा तद्वदेव च व्यवधानेऽप्येकं प्रयोगत्वं, तथापि काम्यान्तर्भावे मानाभाव इत्यादि दूषण एव तात्पर्य्यमित्याहुः। सन्ध्यावन्दनेऽप्यन्तिमस्यैव ब्रह्मलोकफलकत्वमित्यन्ये। परिपालनञ्च भगवत्समर्पणरूपं कर्म्मान्तरमित्याशयः। 'भगवदिति, तथाच

व्विलीयते। यज्ञार्थात्कर्म्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्म्म-बन्धनः”। इति, तच्च कर्म्म यज्ञार्थतया प्रत्येकमेव तत्फलसमर्थं सम्वलनन्तु मङ्गलवदुपयुज्यते, अन्यथा एकप्रयोगस्य व्यवधानादसम्भवः, परिपालनन्तु कर्त्त-

इति आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः, ‘यज्ञार्थादिति भगवदुद्देशकृतकर्म्मभिन्ने कर्म्मणीत्यर्थः, ‘कर्म्मबन्धनः’ कर्म्मभिर्बध्यते दुःखभागी भवतीत्यर्थः। नन्वेवं भगवदुद्देशेन यस्य कस्यचित् कर्म्मणोऽनुष्ठान एव ब्रह्मलोकावाप्तिः स्यादित्यचेष्टापत्तिमाह, ‘तच्चेति, नन्वेवं कर्म्मान्तराचरणमनुपपन्नमित्यत आह, ‘सम्वलनमिति कर्म्मान्तराचरणमित्यर्थः, ‘उपयुज्यते’ उपपद्यते, यथा माङ्गलशङ्कया मङ्गलान्तराचरणं तथात्रापि साङ्गत्वशङ्कया कर्म्मान्तराचरणमित्यर्थः, ‘अन्यथेति, यदि कर्म्मराशेरेव तत्फलं तदेत्यर्थः, ‘एकप्रयोगस्येति एकस्य कर्म्मणोऽन्यकर्म्मकाले विनाशात् फलासम्भव इत्यर्थः, प्रत्येकापूर्व्वमन्यपरमापूर्व्वं च मानाभाव इति भावः। ननु परिपालनरूपक्रियान्तरस्य तत्फलं न तु जातेष्ट्यादेरित्यत आह, ‘परिपालनन्त्विति, ‘कर्त्तव्यमित्येवेति उत्कटफलकामनाव्यतिरेकेण जातेष्ट्यादिरूपविहितकर्म्मणां करणमित्यर्थः।

भगवदुद्देशकृतत्वं सम्यक्त्वमिति भावः। ‘यज्ञायेति, इज्यत इति यज्ञो विष्णुः तत्प्रीतये, स च जगत्कर्तृभिन्न इति न तत्र प्रीतिर्विरुद्धा। तत्समर्पणायेत्यन्ये, ‘कर्म्मग्रन्थिः’ कर्म्मजनितो धर्म्मोऽधर्म्मश्च, ग्रन्थिर्बन्धहेतुत्वादित्यर्थः। ‘मङ्गलवदिति, तथाच यथा तत्रानेकादिविघ्नध्वंसस्तथात्राप्यनेक-

त्वमित्येव करणं। तदुक्तं "ददामि देयमित्येव यज्ञे यष्टव्यमित्यहमिति।

यत्तु निषिद्धासम्बन्ध एव सम्यक्त्वं न तु विहित-मात्रानुष्ठानमिति। तन्न। यत्किञ्चिन्निषिद्धासम्बन्ध-स्याभावात्[१] सर्व्वनिषिद्धासम्बन्धस्य सर्व्वत्र सुलभ-त्वादिति सम्प्रदायः।

अत्र ब्रूमः। भगवदुद्देशेन कृतं किञ्चिदेव कर्म्म, सर्वं काम्यं वा, सर्वं नित्यं वा, सर्वमिति वा, नाद्यः

यत्तु कर्त्तव्यताज्ञानमात्रात् जातेष्ट्यादेः करणमित्यर्थ इति, तन्न, तावन्मात्रात् प्रवृत्त्यसम्भवात्।

ननूत्कटफलकामनाव्यतिरेकेण विहितकर्म्मणां करणमेवासिद्ध-मित्यत आह, 'तदुक्तमिति भक्तादिभिरिति शेषः। 'ददामि देयमित्येवेति उत्कटकामनाव्यतिरेकेणापि दानस्य कर्त्तव्यत्वादहं ददामि यागस्य कर्त्तव्यत्वादहं यजे इत्यर्थः।

---

(१) निषिद्धासम्बन्धस्यासम्भवादिति क०।

फलमित्याहुः। तच्चिन्त्यं मुक्तेर्नानात्वाभावात्। सारूप्य-सालोक्यादिभेदात् तथात्वमित्येके। अन्ये तु एकस्य कर्म्मणस्तत्फलत्वेऽप्यसाङ्गत्वशङ्कया मङ्गलवत् कर्म्मान्तराचरणमित्यर्थ इत्याहुः। ननु परिपालनरूपक्रियान्तरमेव तत्फलत्वेन श्रूयते न जातेष्ट्यादीत्यत आह, 'परिपालनन्त्विति, 'एवकारः फलकामनाव्यवच्छेदार्थः। तदुक्तं "असङ्कल्पितफलकाम्यकर्त्तारो हि हिरण्य-गर्भपदवीमवाप्यापवृज्यन्त इति। न च फलकामनां विना प्रवृत्तिरेव न

एकेनैव काम्येन नित्येन वा स्नानेन तथा कृतेन तत्फलसिद्धौ बहुवित्तादिसाध्ये आश्रमादावप्रवृत्त्यापत्तेः। नापरौ अप्रसक्तत्वात्। न तुर्य्यः जातेष्ट्यादेर्नित्यत्वाभावात्। तस्मात् सम्यग्गृहस्थाश्रमपालनस्य तत्फलं, सम्यक्त्वन्तु सामस्त्यमेव अतो गयाश्राद्धादेर्न ब्रह्मलोकावाप्तिः फलमिति साधूक्तं "शास्त्रदेशितं फलं

'विहितत्वाचेति। 'वापदं चावदर्थकं, 'एकेनैवेति। न च साङ्गत्वशङ्कया तदाचरणमिति वाच्यं। साङ्गे सावधानेन कृतेऽप्येकस्मिन् कर्म्मणि अपरानुष्ठानदर्शनादिति भावः। 'जातेष्ट्यादेरिति, तथाच जातेष्ट्यादावुक्तनियमो व्यभिचार्य्येवेति भावः। 'सम्यक्त्वमिति,(१) तदाश्रमविहितावश्यककर्म्मणामिति शेषः। दैवादेकस्याकरणे न भवत्येव तत्फलं। न च प्रत्येकजन्यापूर्व्वकल्पने

---

(१) सामस्त्यमितीति ग०।

स्यादिति वाच्यं। उत्कटफलकामनानिषेधात्। 'एकेनैवेति, विशेषतः सालोक्यादिफलबोधकश्रुत्यादेरभावादेकेनैव तावत्सिद्ध्यापत्तेः। तथापि स्वल्पायासस्नानादिकर्म्मणैवोपपत्तौ बह्वायासबहुलकर्म्माकरणप्रसङ्गः। न चासाङ्गत्वशङ्कया तदिति वाच्यं। सावधानं साङ्गेऽपि कृतेऽन्यकर्म्मफलादर्शनात्। 'सामस्त्यमेवेति, आवश्यककर्म्मणामिति शेषः। तथाच तेषामेव सामस्त्यमित्येव कृतानां ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं न तु जातेष्ट्यादेः। तत्र च विनिगमनाविरहेण सन्ध्यावन्दनवत् सर्व्वकर्म्मणामेव तत्फलहेतुत्वमुत्पत्त्य-

अनुष्ठातरीत्युत्सर्ग इति। तच्च फलं क्वचिद्विधिवाक्य-श्रुतं क्वचिच्चार्थवादिकमिति।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे अपूर्ववादः॥

गौरवमिति वाच्यं। प्रामाणिकत्वादिति भावः। 'क्वचिदिति यथा स्वर्गकामो वाजपेयेन यजेतेत्यादौ,(१) 'क्वचिच्चेति, अर्थवादस्तु द्वेधा विधिसन्निधिश्रुतो यथा "आत्मा ज्ञातव्यः न स पुनरावर्त्तत इति, क्वचिच्च विधिकल्पको यथा "तरति मृत्युमित्यादौ, तत्सिद्ध-मित्यर्थः। एतदुपलक्षणं क्वचिद्व्यावयवत्वमपि बोध्यं यथा विश्वजिता यजेतेत्यादाविति ॥०॥

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्येऽपूर्ववादसिद्धान्तरहस्यं॥

---

(१) स्वर्गकामो राजसूयेन यजेतेत्यादाविति ग०।

पूर्वादिकल्पनमपि प्रामाणिकमित्युत्सर्गं स्वेत्युपसंहरति, 'इति साधूक्त-मिति। 'क्वचिदिति स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेतेत्यादौ। 'क्वचिच्चेति तरति मृत्युमित्यादौ। इति प्रकाशः।

B 132 N8G3 1888a pt.4 v.2
[redacted]

Gangeśa
The Tattva-chintamani

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY